

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO PILAR

Biblioteka STUDIJE
— Knjiga 37 —

Ivana Žebec Šilj

ZAGREBAČKA INDUSTRIJA 1935.—1939.
U KONTEKSTU MEĐURATNOG
GOSPODARSKOG RAZVOJA

Biblioteka **Studije**
— Knjiga 37 —

Ivana Žebec Šilj

ZAGREBAČKA INDUSTRIJA 1935.—1939.
U KONTEKSTU MEĐURATNOG GOSPODARSKOG RAZVOJA

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Marulićev trg 19/1, Zagreb;
tel. (01) 4886800; faks (01) 4828296; ured@pilar.hr; www.pilar.hr

Za nakladnika:

prof. dr. sc. Vlado Šakić

Izvršna urednica:

Mirjana Paić-Jurinić

Recenzentice:

prof. dr. sc. Mira Kolar
dr. sc. Vlatka Dugački

Lektura:

Jasenska Ružić

Grafički i tehnički urednik:

Zlatko Rebernjak

Prijelom i priprema za tisak:

Grafički studio Forma ultima, Zagreb

Tisak:

Tiskara ITG, prosinac 2017.

ISBN 978-953-7964-41-2

Cip zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 000981063

Copyright © 2017. — Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Knjiga je sufinancirana potporom
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i
Grada Zagreba

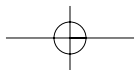
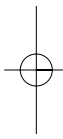
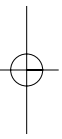
Ivana Žebec Šilj

ZAGREBAČKA INDUSTRIJA
1935.—1939.
U KONTEKSTU MEĐURATNOG
GOSPODARSKOG RAZVOJA

INSTITUT DRUŠTVENIH ZNANOSTI IVO **PILAR**

Zagreb, 2017.

Sadržaj

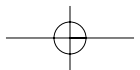
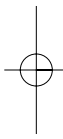
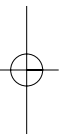
Predgovor	9
Uvod	11
Osvrt na odabranu literaturu i izvore	15
1. GOSPODARSKI KONTEKST	
Gospodarski procesi u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi između dva svjetska rata	25
Gospodarsko stanje u Jugoslaviji	35
Ekonomska politika Jugoslavije	43
2. PRETPOSTAVKE RAZVOJA ZAGREBAČKE INDUSTRIJE	
Prirodni i društveni resursi Zagreba	55
Usporedba odabranih strukturno-demografskih pokazatelja prema popisu stanovništva iz 1931.	61
Od manufaktura do tvornica ili od začelja do centra periferije	69
3. INDUSTRIJA U ZAGREBU OD 1935. do 1939.	
Pregled industrijskih grana i pripadajućih industrijskih poduzeća u Zagrebu od 1935. do 1939.	83
I. Prehrambena i poljoprivredna industrija	86
<i>Primjeri poduzeća u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji</i>	
Prva hrvatska tvornica ulja d.d.	98
Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, prije Vladimir Arko, Zagreb	102
Hinka Francka sinovi d.d.	108
II. Drvena industrija	113
<i>Primjeri poduzeća u drvnoj industriji</i>	
Filipa Deutscha sinovi	121

Stolarska i kolarska industrija d.d.	125
»Slaveks«, d.d. za šumsku industriju	128
III. Papirna i grafička industrija	132
<i>Primjeri poduzeća u papirnoj i grafičkoj industriji</i>	
»Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d.	139
»Union«, grafičko-nakladni zavod	143
IV. Zemljana industrija (industrija građevinskog materijala) ...	146
V. Industrija prerade željeza i metala	152
<i>Primjeri poduzeća u industriji prerade željeza i metala</i>	
Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić	159
Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin	162
Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija	165
VI. Kemijska industrija	168
<i>Primjeri poduzeća u kemijskoj industriji</i>	
»Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.	179
Kemijske tvornice Bernard Moster	184
Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, podružnica za Jugoslaviju (Sodoad)	186
VII. Tekstilna industrija	189
<i>Primjeri poduzeća u tekstilnoj industriji</i>	
»Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje	200
»Pamuk« k.d. tekstilna tvornica	203
Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel	205
VIII. Industrija kože	208
<i>Primjeri poduzeća u industriji kože</i>	
Tvornica koža, Alkalay i Meyer	215
»Corium«, tvornica finih koža, braća Attias	217
»Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti	219
IX. Elektrotehnička industrija	223
<i>Primjeri poduzeća u elektrotehničkoj industriji</i>	
»DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek	231
Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju, poslije Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas	233
Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d. (ELKA)	236
Vrednovanje položaja industrije u Zagrebu od 1935. do 1939.	241

Sadržaj

Poslovna udruživanja industrijskih poduzeća	255
Strukovna udruživanja industrijskih poduzeća	267
Zaključak	283
Izvori i literatura	305
Izvori	305
Literatura	307
Popis tablica, grafova i slika	315
Sažetak	321
Summary	323
Kazalo	325
○ autori	341

Predgovor

Različite fraze u kojima se upotrebljava riječ industrija (engl. *industry*) i njezine izvedenice postale su posljednjih nekoliko godina i kod nas vrlo popularne, pa tako imamo »industrijski dizajn« ili »industrial chic« u uređenju prostora, različite »industrial barove«, kao mjesta za izlazak i opuštanje. Donekle ozbiljniji, stroži ton daje prefiks — post i već dolazimo do postindustrijske zbilje, tercijarizacije i deindustrijalizacije, u ovom slučaju hrvatskog društva, čije početke nalazimo u 70-im godinama 20. stoljeća. U takvom postindustrijskom društvu u kojem je prema popisu stanovništva iz 2011. u uslužnim djelatnostima zaposleno 69,36 % građana gotovo naivno ili nostalgично djeluje grafit ispisan na zagrebačkim pročeljima: »Tvornice radnicima«. Dakako, grafit možemo čitati na više razina, on može biti izraz ideološko-političkog stava, ili simbolizirati primjerice tešku situaciju naših industrijskih radnika, pogotovo kad imamo na umu da smo nedavno svjedočili zatvaranju jednog od niza pogona, onog tekstilne industrije u Reljkovićevoj ulici u Zagrebu i prodaji vrijednog zemljišta na kojem se nalaze. Međutim, siva statistika i grafit mogu biti i poticaj za promišljanje o ne tako davnoj industrijskoj prošlosti kada nije gotovo svaki industrijski proizvod u hrvatskim trgovinama potjecao iz neke od dalekoistočnih zemalja.

Knjiga koju držite u rukama rezultat je takva promišljanja i višegodišnjeg istraživanja industrijske povijesti Zagreba. U trenutku kada sam ga započela, u domaćoj historiografiji, ali i u drugim povezanim znanstvenim disciplinama, nije vladalo preveliko zanimanje za ovu temu. U širim krugovima poznanika, prijatelja i kolega, dapače, bila je percipirana kao tema koja definitivno nije »in«. Danas je stanje nešto drugačije. Sve više postajemo svjesni vrijednosti industrijske baštine, sve više se ponosimo na svoju industrijsku prošlost i, naravno, prosvjeduemo kada se ruše industrijska zdanja koja su postala dio gradskog okoliša. Stoga je ova knjiga namijenjena i onom čitatelju koji želi znati što se krilo iza pročelja građevina koje su nezostavni element Zagreba — središta industrijske periferije međuratnog razdoblja.

Industrijska povijest, iako u hrvatskoj historiografiji slabo obrađena, u međunarodnim je okvirima već znatno dulje prisutna tema. Aktualna ekonomska historiografija usmjerena je na razdoblje socijalizma, no da bi se razumjelo socijalističku industrijalizaciju u hrvatskom, a pogotovo u zagrebačkom slučaju, potrebno je, smatram, prvo »usvojiti gradivo« iz međuratnog razdoblja. Za veći dio industrijske proizvodne djelatnosti naime temelji su položeni upravo tada.

Uvod

Je li prikaz razvoja industrije jednoga grada u relativno kratkom razdoblju, razdoblju od samo pet godina, dovoljan *raison d'être* za cijelu jednu knjigu? I zašto je upravo to razdoblje tako posebno da mu treba posvetiti toliku pozornost? Među nekoliko razloga, može se sa sigurnošću navesti da je u razdoblju o kojem govorimo međuratna Jugoslavija vodila sustavan popis industrije, te se jedino za taj kratki period u međuraću na temelju odabranih pokazatelja može statistički potkrijepiti analiza razvoja industrije Zagreba. Isto tako, to se petogodišnje razdoblje u gospodarskom i političkom smislu nalazi između dva velika događaja — velike ekonomske krize i Drugog svjetskog rata, te na neki način predstavlja kraj jedne vrlo turbulentne ere, pogotovo u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi. Ujedno, u literaturi se navodi da je to razdoblje ekonomskog rasta koje se podudaralo s vladom Milana Stojadinovića i njegovom novom ekonomskom politikom.

Iz tih razloga ova knjiga počinje širom kontekstualizacijom gospodarskog položaja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, poslije Kraljevine Jugoslavije unutar Srednje i Jugoistočne Europe između dva svjetska rata. Naglasak je stavljen na probleme koji nastaju stvaranjem novih država nakon Prvog svjetskog rata te na nastale promjene unutar novih gospodarstava. Razdvojene državnim granicama od svojih prijašnjih gospodarskih cjelina, nove države suočene su s različitim izazovima. Ono što im je zajedničko jest imperativ ekonomskog nacionalizma, odnosno nastojanje da u novim okolnostima izgrade nacionalna gospodarstva koja će biti neovisna o vanjskim čimbenicima. Kada je riječ o zemljama europskog jugoistoka, posebno do izražaja dolazi potreba za sveobuhvatnom industrijalizacijom, s čime je povezana i uloga Njemačke, osobito nakon 1934. godine. U zasebnom dijelu prikazana su glavna obilježja ekonomskog razvoja Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije koja pokazuju zakašnjele modernizacijske procese, zlorabu političke moći, lošu administraciju i veliku korupciju. Sve navedeno uzrok je slabe gospodarske razvijenosti, međutim uz osjetne regionalne nejednakosti koje su se u posljednjem desetljeću, 1930-ih, nastojale dr-

žavnim intervencijama umjetno nivelirati. Posljednji dio prvog poglavlja pregled je ekonomskih politika Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije, podijeljen u četiri karakteristična razdoblja s naglaskom na treće, koje se poklapalo s razdobljem najdulje vlade Kraljevine Jugoslavije. Njezinu su okolicu činili Milan Stojadinović, Anton Korošec i Mehmed Spaho, a dobila je i naziv »bankarsko-klerikalno-begovska politička kombinacija«. Predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova Stojadinović iznoseći vladinu deklaraciju pred Narodnom skupštinom 1935. istaknuo je potrebu gospodarskog snaženja zemlje u svim smjerovima, a godinu poslije najavio je i novu ekonomsku politiku koja je formalno bila povratak industrijalizaciji zemlje. Nužno se stoga nameće i istraživačko pitanje je li, u kojoj mjeri i na koji način proklamirana nova ekonomska politika utjecala na razvoj i strukturu industrijske djelatnosti u Zagrebu.

U drugom poglavlju, pod naslovom »Pretpostavke razvoja zagrebačke industrije«, razmatraju se prirodni i društveni čimbenici koji su utjecali na razvoj Zagreba u jedno od industrijskih središta Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije. Za razvoj industrije pojedinog područja vrlo su važni prirodni uvjeti, a radi se ponajprije o geografskom položaju, odnosno o prometno-geografskom položaju koji Zagrebu omogućava pogodne i raznovrsne veze s drugim dijelovima zemlje, ali i s ostalim dijelovima europskog prostora. Uz taj čimbenik, razvoju industrije u Zagrebu najviše je pridonio visok udio radno-sposobnog stanovništva u njegovoj blizini. Stanovništvo prenaseljenog sjeverozapadnog zaleđa Zagreba prirodno je gravitiralo gradu i imalo ključnu ulogu u njegovu demografskom razvoju. A prometnice, ponajprije Zagorska pruga, olakšale su tranziciju agrarnog viška radne snage u radni potencijal zagrebačke industrije. Na temelju rezultata popisa stanovništva 1931. sažeto se donose prikazi i opisi pokazatelja odabranih strukturno-demografskih karakteristika područja Splita, Osijeka i Zagreba, kao što su stanovništvo prema spolu i dobi, pismenosti, aktivnosti i zanimanju. Rezultati pokazuju kako je Zagreb imao najpovoljniji omjer mladog i starog stanovništva te najveći postotak pismenog stanovništva, što je bitno sa stajališta društveno-gospodarskog razvoja. Ekonomska struktura stanovništva istodobno pokazuje da je Zagreb u međuratnom razdoblju bio industrijsko središte, ali s izrazito razvijenim ostalim funkcijama koje proizlaze iz njegove uloge središta gospodarske živosti šireg značenja. Povijesni pregled razvoja industrije u Zagrebu od prvih, pionirskih industrijskih poduzeća do 1934. godine svojevrsan je uvod u središnju temu knjige. Naime, Zagreb je do početka 20. stoljeća učvrstio svoj položaj gospodarskog središta Hrvat-

ske i Slavonije premda sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije nije dostigao stupanj razvijenog industrijskog središta. No u međuratnom je razdoblju industrijska djelatnost u njemu bila u porastu. Najbrži napredak ostvaren je do velike ekonomske krize 1929., a potom je nastupilo razdoblje stagnacije, premda su određeni pokazatelji proizvodne sposobnosti industrije upućivali na dobru likvidnost i stabilno poslovanje zagrebačkih industrijskih poduzeća u razdoblju nakon krize.

Središnji dio knjige značenjem, ali i opsegom predstavlja prikaz industrijskih grana u Zagrebu od 1935. do 1939. te je analiza razvoja industrije na mikrorazini na temelju poslovanja poduzeća iz različitih industrijskih grana koja su u tom razdoblju imala u Zagrebu proizvodne pogone, tvornice ili samo sjedišta. Za izradu tog dijela korišteni su statistički podaci o industriji prikupljeni u razdoblju od 1934. do 1939. temeljem Zakona o zemaljskoj odbrani iz 1931. Podatke je prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane od 1934. do 1938., kada je taj posao preuzela statistička služba Ministarstva trgovine i industrije. Pri izradi središnjeg dijela rada, koji je i statistička analiza, korišteni su sljedeći statistički podaci: podatak o uloženom kapitalu, pogonskoj snazi, prosječan broj zaposlenih, vrijednost godišnje proizvodnje te vrijednost izvoza. U obzir su uzeti i podaci o godini osnutka, vrsti, tj. obliku organizacije poduzeća te porijeklu vlasništva. Na samom početku istraživanja, kao metodološki problem, nametnulo se pitanje kako postupiti kada pojedino industrijsko poduzeće ima sjedište u Zagrebu, ali se tvornica, odnosno industrijski pogon nalazi izvan njega ili poduzeće ima više proizvodnih pogona. Takvih industrijskih poduzeća bio je priličan broj, pa je kao jedinicu analize trebalo uzeti industrijsko poduzeće, a ne tvornicu, odnosno proizvodni pogon (od toga se odstupalo jedino u jednom slučaju u kojem je poduzeće imalo proizvodne pogone u dvije industrijske grane). Na taj način moguće je pratiti promjene u integraciji poduzeća i/ili promjene u njihovim nazivima. Jednako tako, moguće je pratiti promjene u investicijama, kao i sve druge promjene nastale tijekom poslovanja.

Uz pregled industrijskih grana i analizu industrijskog razvoja navedenog razdoblja, te vrednovanje položaja industrije, prikazani su oblici poslovnih i strukovnih udruživanja industrijskih poduzeća. Od poslovnih udruživanja izdvojen je kartel kao najznačajniji oblik horizontalne koncentracije poduzeća. Uz kartel, kao oblik udruživanja poduzeća s ciljem jednostranog, monopolističkog diktiranja cijena i proizvodnje, istaknut oblik poslovnog udruživanja preko vlasničkih udjela je i koncern. Kao karakterističan primjer industrijsko-bankarske vlasničke unije izdvojen je koncern Pr-

ve hrvatske štedionice. Od strukovnih udruženja prikazano je djelovanje Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu, odnosno njezina Industrijskog odsjeka u razdoblju od 1935. do 1938., te djelovanje Udruženja industrijalaca Savske banovine i konačno Industrijske komore, koja je nastala diobom Trgovinsko-industrijske komore 1938. godine. Posebno su istaknute okolnosti koje su dovele do dijeljenja Trgovinsko-industrijske komore, te uloga koju je imalo Udruženje industrijalaca Savske banovine na čelu s Vladimirom Arkom pri osnivanju Industrijske komore.

Na kraju ovog uvodnog djela potrebno je reći da je knjiga prvotno zamišljena kao cjelokupan prikaz svih industrijskih poduzeća koja su poslovala u Zagrebu. Međutim, zbog ograničenosti arhivskih izvora, ponajprije onih iz fonda Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, odnosno iz dosjea industrijskih poduzeća, koji je dijelom manjkav, to nije bilo moguće. Naime, nedostaju dosjei određenih poduzeća, i to zato što su izdvojeni i premješteni u različite fondove te im je teško ući u trag. Ipak, takvih slučajeva nije mnogo, no svakako bi ovaj prikaz bio tada cjelovitiji i precizniji. Zato je ovo istraživanje svojevrsno sondiranje i pokušaj da se odrede okviri u kojima se razvijala industrija u Zagrebu.

Osvrt na odabranu literaturu i izvore

Nekoliko je problema koji su se pojavili pri istraživanju ove teme te pri analizi izvora. U prvome redu to se odnosi na literaturu, odnosno na nedostatak istraživanja koja bi sustavnije obrađivala industrijsku povijest Hrvatske i Zagreba, pogotovo u međuratnom razdoblju. Iznimka su radovi Zdenke Šimončić-Bobetko, koji daju pregled glavnih problema općeg industrijskog razvoja Hrvatske i prikaze pojedinih industrijskih grana te radovi Mire Kolar-Dimitrijević o pojedinačnim industrijskim poduzećima i industriji pojedinih područja i gradova.

Radovi Zdenke Šimončić-Bobetko, postumno prikupljeni i objavljeni u knjizi *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, rezultat su autoričina petnaestogodišnjeg bavljenja poviješću industrije.¹ U knjizi je u prva tri poglavlja dan općenit prikaz gospodarstva te industrije i njezina razvoja na području Hrvatske u međuratnom razdoblju. Autorica je upozorila na bitne karakteristike ekonomskog položaja Hrvatske, kao i specifične značajke razvoja industrije u međuraću, a poseban je naglasak stavila na stanje industrije u kriznom razdoblju u kojem, kako autorica ocjenjuje, uz vanjske čimbenike, odlučujuće su bile negativne posljedice deflacijske, kreditne i transportno-tarifne politike države. U sljedeća tri poglavlja dani su prikazi razvoja drvne industrije u krizi te tekstilne i cementne industrije tijekom cijelog međuratnog razdoblja. U njima autorica uz razvojne tendencije, daje podatke o kapitalu uloženom u pojedinu industrijsku granu, pogonskoj i radnoj snazi te analizira procese svojstvene za svaku od spomenutih grana.

---

¹ Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Zagreb, 2004. U knjizi su prikupljeni autoričini radovi objavljeni u časopisima *Acta historico-oecconomica Iugoslaviae* 1 (1974) 1 i 7 (1980) 1, *Radovima Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 8 (1976) 1, *Povijesnim prilogima* 1 (1982) 1 i 2 (1983) 2 i *Časopisu za suvremenu povijest* 7(1975) 2 te zbornicima radova *Svetska ekonomska kriza 1929.—1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd, 1976. i *Varaždinski zbornik: zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine: povodom obilježavanja 800. godišnjice grada, Varaždin, 1983.*

Zasebnu cjelinu čine prikaz razvoja poduzeća S. H. Gutmann te povijest industrije grada Varaždina do 1941. godine. Iznimno vrijedan i vrlo koristan je pregled literature i tiskanih izvora o industrijskom razvoju Hrvatske do 1975. godine. *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine* svakako je polazna točka za svako daljnje istraživanje povijesti industrije u Hrvatskoj u međuraću.

U knjizi *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* Mira Kolar-Dimitrijević, unutar glavne teme, o društveno-ekonomskim uvjetima radnog stanovništva grada Zagreba, odradila je i pionirski posao popisa industrijskih poduzeća u Zagrebu u navedenom razdoblju.² Uz glavna obilježja razvoja određene industrijske grane, donosi i kratku povijest pojedinog poduzeća te je prikazala i odnose gradske općine i industrijalaca. Knjigu iznimno vrijednom čini serija podataka o kretanju kapitala, radne i pogonske snage dioničkih poduzeća zagrebačke industrije do 1931. godine. Budući da za to razdoblje ne postoji službena industrijska statistika, poput one nakon 1934., ovaj je rad izrazito koristan izvor podataka za sljedeća istraživanja i analizu industrije Zagreba od 1918. do 1941. Ista autorica objavila je radove i o pojedinim zagrebačkim industrijskim poduzećima (Franck, Zagrebačka pivovara d.d., Tvornica baterija i džepnih svjetiljaka, Tvornica akumulatora »Munja«, Tvornica turpija »Faber«, Zagrebačke tvornice svile).³

Uz spomenute autorice, i Igor Karaman je u knjizi *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800—1941* u posljednjem poglavlju o industrijskom poduzetništvu i radništvu u Zagrebu dao kratak prikaz te djelatnosti. Međutim, on posebnu pozornost posvećuje razdoblju pionirske industrije, dok je međuratno razdoblje vrlo oskudno s podacima.⁴

Ovdje valja spomenuti i monografije Andrije Ljubomira Lisca *Razvoj industrije papira u Zagrebu* te *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, koje obiluju vri-

² Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb, 1973.

³ Mira Kolar-Dimitrijević, Dragutin Feletar, *RO »Jugorapid«: 1855—1985: prilog poznavanju razvoja turpijarskog obrta i metalne industrije u Zagrebu: izdano u povodu obilježavanja 130. obljetnice RO »Jugorapid«*, Zagreb, 1855—1985., Zagreb, 1986.; M. Kolar-Dimitrijević, »Munja tvornica akumulatora u Zagrebu od osnivanja do nacionalizacije (1920—1945)«, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje skraćeno ČSP) 19 (1987) 2, 81-104; Ista, »Zagrebačka tvornica baterija i džepnih svjetiljaka do 1945. godine. Prilog povijesti elektroindustrije«, ČSP 20 (1988) 1-2, 73-94; Ista, »Zagrebačke tvornice svile s osvrtom na klasnu i oslobodilačku borbu radništva do nacionalizacije«, *Povijesni prilozi* 7 (1988) 1, 77-136; Ista, »Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d.d. do 1945. godine«, ČSP 24 (1992) 2, 149-168; Ista, »Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine«, ČSP 24 (1992) 2, 169-192.

⁴ Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800—1941*, Zagreb, 1991.

jednom dokumentacijom i izvorima za spomenute industrijske grane i pripadajuća poduzeća od njihovih početaka sve do 1960-ih, odnosno 1970-ih godina.⁵

Na području ekonomskih znanosti i ekonomske publicistike napisani su brojni radovi o industriji Kraljevine Jugoslavije. Međutim, većina tih radova nastala je u međuratnom razdoblju ili neposredno poslije Drugog svjetskog rata. Rijetki radovi obrađuju zasebno industriju Hrvatske, odnosno Savske banovine, a posebnih prikaza zagrebačke industrije gotovo nema. Na prvome mjestu ovdje treba spomenuti knjigu Stevana Kukoleče *Industrija Jugoslavije 1918—1938*, sintetski rad u kojem su prikazane ekstraktivne, prerađivačke i građevinske industrijske djelatnosti.⁶ Knjiga je podijeljena na dva dijela. U prvome je autor analitički prikazao strukturu jugoslavenske industrije toga razdoblja, a u drugome dijelu su prikazani glavni čimbenici koji su izravno ili posredno utjecali na industrijski razvoj Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije. Rad sadržava mnoštvo podataka korisnih za praćenje industrijskog razvoja u međuratnom razdoblju. Uz navedeno, bitno je spomenuti i rad Franje Gašparovića *Industrija Banovine Hrvatske*⁷ koji također sadržava vrijedne podatke za prethodno razdoblje, pogotovo dio u kojem je autor za svaku industrijsku granu dao kraći osvrt s podacima o njezinoj razvijenosti, teritorijalnom smještaju, investiranom kapitalu, pogonskoj snazi i prosječnom broju zaposlenih. O industriji piše i Rudolf Bičanić u knjizi *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, u kojoj kritizira ekonomsku i financijsku politiku države prema industriji.⁸ Od istog autora je i *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, gdje donosi neke podatke o industrijskom uvozu, izvozu i postotku zaposlenog stanovništva u industriji i rudarstvu.⁹ O industrijskoj politici kao dijelu ekonomske politike pisao je Mijo Mirković u knjizi *Industrijska politika*, u kojoj zastupa stajalište da je za Kraljevinu Jugoslaviju jače angažiranje države u privrednom životu ekonomska nužnost, posebno u industriji. Mirković je 1936. smatrao da se ne može niti osuditi niti pohvaliti politika industrijalizacije Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije. Za njega je indus-

⁵ Andrija Ljubomir Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, Zagreb, 1961.; Isti, *Pečkarstvo i mlinarstvo Zagreba*, Zagreb, 1977.

⁶ Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918—1938*, Beograd, 1941.

⁷ Franjo Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940.

⁸ Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Zagreb, 1995.

⁹ R. Bičanić, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Zagreb, 1937.

trijalizacija zemlje u prvih deset godina zajedničkog razvoja države bila umjetna, odnosno provodila se intenzivnom carinskom zaštitom.

Vrlo je zanimljiva i knjiga Vladimira Košaka *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie* iz tog razloga što promatra industrijsku djelatnost kroz prizmu objekta financiranja banaka te daje uvid u posebne oblike involviranosti banaka u industrijskim poduzećima.¹⁰

Radovi Jose Lakatoša, *Industrija Hrvatske i Slavonije, Privredni almanah Jugoslavenskog Lloydja i Jugoslavenska Privreda, Jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloydja* — autorov su pokušaj da cjelovito prikaže gospodarstvo Kraljevine Jugoslavije, ali i industrije. Ovi radovi su publicističke naravi, a u nekim dijelovima služe i kao promidžba različitih gospodarskih djelatnosti. Međutim, između ostalog donose popise gotovo svih industrijskih poduzeća s nekim osnovnim podacima i kao takvi mogu poslužiti kao izvor informacija.¹¹

Iscrpni podaci o udjelu i aktivnosti stranog kapitala u cjelokupnom gospodarstvu Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije, pa tako i u industriji, nalaze se u knjizi Vladimira Rozenberga *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi*.¹² Istu temu dopunjenu novim podacima Rozenberg obrađuje zajedno s Jovanom Kostićem u knjizi *Ko finansira jugoslovensku privredu*. Opširno o toj temi piše na njemačkom jeziku i Božidar Jurković, vrlo vjerojatno koristeći se Rozenbergovim podacima.¹³ Poslije Drugog svjetskog rata o veličini i snazi stranog kapitala pisao je i Sergije Dimitrijević u knjizi *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*.¹⁴

Poseban izvor podataka su statističke publikacije, u prvom redu *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije s adresarom industrijskih poduzeća*.¹⁵ Publikaciju je sastavilo Ministarstvo trgovine i industrije, a obrađuje uglavnom prerađivačku industriju te obuhvaća samo dio ekstraktivne industrije

¹⁰ Vladimir Košak, *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, Frankfurt am Main, 1938.

¹¹ Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1924.; Isti, *Privredni almanah Jugoslavenskog Lloydja*, Zagreb, 1929.; Isti, *Jugoslavenska Privreda, Jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloydja*, Zagreb, 1933.

¹² Vladimir Rozenberg, *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi*, Beograd, 1937.

¹³ Vladimir Rozenberg, Jovan Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, Beograd, 1940.; Božidar Jurković, *Das ausländische Kapital in Jugoslawien*, Stuttgart, Berlin, 1941.

¹⁴ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958.

¹⁵ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije s adresarom industrijskih poduzeća*, Beograd, 1941.

koja je potpadala pod Ministarstvo trgovine i industrije. U *Statistici* se obrađuje pet osnovnih statističkih podataka karakterističnih za industriju — o poduzeću, tvornicama kao proizvodnim jedinicama, investiranom kapitalu, radnim mjestima, a obrađuju se i dva tzv. povremena podatka, o vrijednosti proizvodnje i zaposlenom osoblju. Ovaj statistički prikaz industrije je rađen prema materijalima koje je od 1934. do 1938. prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane, nakon čega je prikupljanje preuzela statistička služba Ministarstva trgovine i industrije.

Gospodarstvo općenito i industrijski razvoj Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije svakako su teme o kojima se pisalo nakon Drugog svjetskog rata, premda je literatura često opterećena određenim ideološkim pogledima. Izdvojiti ću samo neke radove za koje držim da sadrže podatke vrijedne za ovu temu. Prvo mjesto svakako zauzima Mijo Mirković, svojom knjigom *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.—1941.*, koja je poslije uvrštena kao poglavlje u knjigu *Ekonomska historija Jugoslavije*.¹⁶ Za ovaj rad najvažniji dio navedenih knjiga jest poglavlje u kojem autor problematizira industrijsku politiku Jugoslavije od 1918. do 1941., u kojem je dodatno zaoštreno stajalište o industrijalizaciji izneseno u njegovu ranijem radu *Industrijska politika* iz 1936. Kao Mirković, koji se prvotno javlja u međuratnom razdoblju, a potom nakon rata i Stevan Kukoleča je nakon rata objavio knjigu *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svjetski rat*.¹⁷ U njoj naročitu pozornost posvećuje poljoprivredi i industrijskom razvoju između dva svjetska rata, i to karakteristikama i kapacitetima industrije, sirovinskoj bazi za razvoj i proširenje industrije te njezinim mogućnostima. Također, u knjizi je dao nekoliko usporedbi između poljoprivrede i industrije.

Jedna od rijetkih povjesničarki koja se suočila s pokušajem sintetiziranja industrijske povijesti Kraljevine SHS, poslije Kraljevine Jugoslavije je Smiljana Đurović. U knjizi *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918—1941* nastojala je prikazati kronološki, ali unutar kronološkog sveobuhvatno i problemski sve relevantne mjere koje je država, odnosno vladajuća politička elita donosila, a koje su se doticale gospodarstva, posebno industrije.¹⁸ Tako povjesničarka Đurović gospodarstvo Jugoslavije dijeli u tri faze. Prva je faza liberalističkog sustava gospodarstva, druga diriganoga

¹⁶ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.—1941.*, Zagreb, 1952.; Isti, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968.

¹⁷ Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svjetski rat*, Beograd, 1956.

¹⁸ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918—1941*, Beograd, 1986.

gospodarstva, a treća se faza podudara s vladom Milana Stojadinovića, u kojoj je predstavljena nova ekonomska politika Kraljevine Jugoslavije.

Za Hrvatsku, odnosno za njezin gospodarski razvoj unutar gospodarstva Kraljevine Jugoslavije vrlo je važan rad Rudolfa Bičanića »Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918«, koji se može smatrati osnovom za poznavanje gospodarske povijesti Hrvatske između dva svjetska rata i polazištem za svako daljnje istraživanje te teme, što pokazuje činjenica da je rado citiran i u stranim znanstvenim publikacijama.¹⁹ Gotovo punih 50 godina poslije Bičanićevih »Ekonomskih promjena« Vladimir Stipetić objavljuje rad »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940.« kao prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitka Hrvatske.²⁰ U tome radu autor posebnu pozornost posvećuje poljoprivredi, a tek manjim dijelom industriji (uz obrt). U dijelu koji obrađuje industrijsku djelatnost uglavnom se oslanja na radove R. Bičanića, M. Mirkovića i Z. Šimončić-Bobetko. Godine 2012. objavio je sintetsku studiju o hrvatskom gospodarstvu od 1820. do 2005. godine, čime je Hrvatska napokon dobila prvu *longue durée* analizu gospodarstva.²¹ Njegova promišljanja i analiza za neke segmente hrvatskoga gospodarstva predstavljaju unikum. Međutim, pristup i obrada industrijske djelatnosti, pogotovo za međuratno razdoblje, vrlo su šturi (str. 259-263) i zapravo su interpretacija podataka koje donosi Z. Šimončić-Bobetko te *Statistika industrija Kraljevine Jugoslavije*.

Uz domaće ekonomiste i povjesničare, potrebno je napomenuti da za ekonomski razvoj Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije zanimanje postoji i u svjetskoj historiografiji, doduše unutar većih tematskih cjelina, poput gospodarske povijesti Istočne i Jugoistočne Europe. Među desetak takvih radova ovdje ću izdvojiti one za koje osobno držim da su na najbolji način obradili ovu problematiku. Kao prvo, izdvojit ću zbornik radova *The Economic History of Eastern Europe 1919—1975*, svezak I. i II., koji su uredili Michael C. Kaser i Edward A. Radice.²² Zbornik je podijeljen na osam po-

¹⁹ R. Bičanić, »Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918«, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, 1967., 81-112.

²⁰ Vladimir Stipetić, »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940. Prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitka Hrvatske«, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 44 (2006) 495, 203-298.

²¹ V. Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820.—2005.)*, Zagreb, 2012.

²² Michael C. Kaser, Edward A. Radice (eds.), *The Economic History of Eastern Europe 1919—1975*, Vol. I. i II., Oxford, 1985.

glavlja, a u prvome je dan pregled glavnih karakteristika regije između dva svjetska rata. U sljedećim poglavljima obrađuju se ljudski potencijali, izvori sirovine i energije i infrastruktura. Uz navedeno, analitički i komparativno problematizira se stanje u poljoprivredi i industriji. U posljednjem poglavlju daje se ekonomska analiza bruto nacionalnog dohotka i nacionalnog proizvoda. Istraživanje obuhvaća prijeratna područja Albanije, Bugarske, Čehoslovačke, Mađarske, Poljske, Rumunjske i Jugoslavije. U petom poglavlju, koje obrađuje problematiku industrije Istočne i Jugoistočne Europe, autorica priloga Alice Teichova na stotinu stranica iznosi značajke industrijskog razvoja toga područja, ističući i posebnosti svake zemlje, odnosno njezina industrijskog razvoja. Iván T. Berend u knjizi *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II* izrazito spretno povezuje političke događaje u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi s ekonomskim performansama zemalja toga područja.²³ Propituje i analizira koliko je politika utjecala na ekonomski razvoj, odnosno kako su se prilike u gospodarstvu odrazile na političke postupke vladajućih elita zemalja regije.

Ostala literatura koja obrađuje gospodarstvo Hrvatske manje je značajna za ovu tematiku, pa se treba osvrnuti na arhivsko gradivo o industriji i industrijskom razvoju koji čine dokumentacijsku potkrjepu knjizi. Najznačajnije neobjavljeno arhivsko gradivo predstavlja fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije pohranjen u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Iz toga fonda korišteno je gradivo koje se odnosi na dosje industrijskih poduzeća, odnosno statistički podaci o industrijskim poduzećima koje je prvotno prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane. Ona je preko vojnih industrijskih komiteta prikupljala podatke od 1934. do zaključno 1937. godine. Već za sljedeću, 1938. godinu podatke je prikupljalo Ministarstvo trgovine i industrije, odnosno statistička služba Ministarstva. Podaci iz ovog gradiva bili su glavni izvori za prikaz industrijskog razvoja Zagreba u razdoblju od 1935. do 1939. godine. Glavni nedostatak toga fonda, kako je već istaknuto u uvodu, jest činjenica da su za neka industrijska poduzeća podaci sačuvani fragmentarno, što otežava praćenje i analizu ove gospodarske djelatnosti u nekom duljem ili neprekinutom razdoblju. Međutim, s obzirom na nedostatak kvantitativnih serijskih podataka i takvo necjelovito arhivsko gradivo pruža (ograničen) uvid u industrijsku djelatnost u promatranom razdoblju.

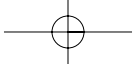
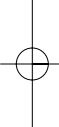
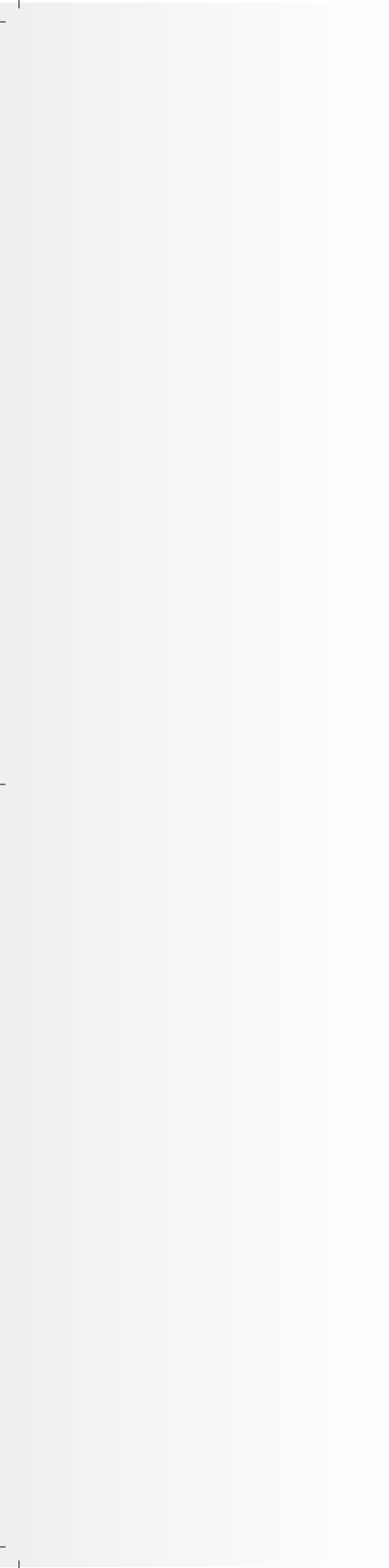
²³ Iván T. Berend, *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley, 1998.

Od ostalog arhivskog gradiva, u manjoj mjeri i kao dopuna za razumijevanje različitih razvojnih procesa u industriji, korišten je fond Savske banovine, Odjeljenje za trgovinu, obrt i industriju koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Iz tog fonda uglavnom je korišteno gradivo koje se odnosi na kartele, odnosno, kako u njegovu opisu stoji, na udruživanje velike industrije i velikog kapitala te prikaze poslovanja Odjeljenja za trgovinu, obrt i industriju. Izvještaji načelnika tog Odjeljenja za Bansko vijeće također su bili dobrodošao izvor podataka o stanju industrije u Savskoj banovini. Isto tako u manjoj je mjeri korišten fond Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu, koji se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu. Uglavnom su upotrijebljeni zapisnici Industrijskog odsjeka Komore kao izvor za prikaz strukovnog udruživanja industrijalaca na zagrebačkom komorskom području.

Drugu skupinu izvora za istraživanje provedeno za potrebe ove knjige čine podaci iz tiska i periodike. Među njima mogu se izdvojiti dnevnik *Jugoslavenski Lloyd*, kao nezaobilazan izvor za istraživanje općih gospodarskih prilika u Kraljevini Jugoslaviji, službeno glasilo Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu *Privreda* (kasnije *Hrvatska privreda*), zatim *Ekonomist* te glavno glasilo jugoslavenske industrije *Industrijska odbrana*.

1.

GOSPODARSKI KONTEKST

GOSPODARSKI PROCESI U SREDNJOJ I JUGOISTOČNOJ EUROPI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Prvi svjetski rat i mirovni sporazumi 1919.—1920. potpuno su promijenili političku kartu Srednje i Jugoistočne Europe.²⁴ Samo teritorij bivše Austro-Ugarske Monarhije podijeljen je između šest političko-pravnih entiteta. Međutim, te promjene nisu bile samo teritorijalne, političke ili geostrateške naravi. Drastičan zaokret bio je više nego očit u ekonomskom smislu. Nestale su prijeratne gospodarske cjeline i zamijenile su ih smanjena (Austrija i Mađarska, Bugarska) ili povećana (Čehoslovačka, Poljska, Rumunjska, Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca, poslije Kraljevina Jugoslavija²⁵) novonastala nacionalna gospodarstva, koja su inkorporirala područja na različitim stupnjevima razvoja. Razdvojene državnim granicama od svojih prijašnjih gospodarskih cjelina nove države suočene su osim izgradnje poslijeratnih gospodarstava i sa novim ograničenjima u proizvodnim mogućnostima.

U Čehoslovačkoj, Austriji, Mađarskoj i Poljskoj zbog smanjenog unutarnjeg tržišta, preduvjeti za normalno funkcioniranje gospodarstva bili su robna razmjena s inozemstvom. Naime, Austrija i Čehoslovačka ovisile su o izvozu industrijskih, a Mađarska o izvozu poljoprivrednih proizvoda. U

²⁴ O problematici pojma Srednje, Srednjoistočne i Jugoistočne Europe, povijesnom razvoju, političkoj kulturi, nacijama i manjinama, te razvojnim procesima na tim područjima kao i o fenomenu Srednje Europe opširnije u: Istvan Bibó, Tibor Huszar i Jenő Szucs, *Regije evropske povijesti*, Zagreb, 1995.; Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, Zagreb, 1998.; George Schöpflin, Nancy Wood (eds.), *In Search of Central Europe*, Cambridge, Oxford, 1989.; Hayashi Tadayuki, Fukuda Hiroshi (eds.), *Regions in Central and Eastern Europe, Past and Present*, Sapporo, 2007. O pojmu Jugoistočna Europa i njegovoj problematici vidjeti u: Mladen Klemenčić, »Jugoistočna Europa — definicija pojma i razvitak političkog zemljovida«, *Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Europa 1918.—1995.*, Zagreb, 1996., 220-224.

²⁵ Prvoprosinacim aktom regent Aleksandar Karadorđević 1. 12. 1918. proglasio je ujedinjenje Srbije sa zemljama Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Vidovdanskim ustavom 1921. ime države je promijenjeno u Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca, a Zakonom o nazivu i podjeli države iz 1929. mijenja se ime u Kraljevina Jugoslavija. Zbog jednostavnosti, dalje u tekstu koristi se pojam Jugoslavija.

uvozu je bila obrnuta situacija. Čehoslovačka i Austrija uvezile su agrarne proizvode i industrijske sirovine, a Mađarska industrijske sirovine te investicijska dobra. Na obodu modernizacijske periferije stanje je bilo drugačije. Bugarska, Rumunjska i Jugoslavija imale su pretežito agrarni karakter proizvodnje, odnosno izražena tradicionalna gospodarstva, i kao takve teško su mogle prevladati stanje agrarne samodostatnosti. U statičnom smislu, ta gospodarstva i nisu bila toliko uvjetovana vanjskom trgovinom, no u dinamičnom ili razvojnom smislu vanjska trgovina bila je odlučujući čimbenik razvoja i napretka koji je osiguravao sredstva za akumulaciju domaćeg, tj. nacionalnog kapitala.²⁶

U Srednjoj i Jugoistočnoj Europi politika i gospodarstvo išli su »ruku pod ruku« što je značilo da je gospodarstvo slijedilo razvojne procese političkog nacionalizma. Naime, za razliku od klasne revolucije u SSSR-u, Srednja i Jugoistočna Europa proživljavale su tzv. »nacionalne revolucije«²⁷ koje nisu imale klasične značajke revolucionarnih događanja, nego su više vođene u okvirima mirovnih sporazuma, u atmosferi poslijeratnog zamora, stoga nije bilo velikih pokretanja masa niti nemira. Dakle, novostvorenim državama imperativ je bio stvoriti neovisna gospodarstva koja bi služila nacionalnim interesima. Na koji način se to kanilo postići? Program ekonomskog nacionalizma podrazumijevao je tri osnovna načela koja su provodile sve zemlje Jugoistočne Europe. Kao prvo, istaknuta je potreba, gotovo nužnost, da domaći investitori zauzmu mjesta stranih investitora. Drugo načelo izražavalo je potrebu podizanja carinskih tarifa koje bi zaštitile nacionalnu industriju od konkurentске, strane industrije. Kao treće, isticala se potreba sveobuhvatne industrijalizacije zemlje.²⁸

Obnova, odnosno restrukturiranje nacionalnih gospodarstava trebalo je započeti akumulacijom domaćeg kapitala i privlačenjem domaćih investitora, ali u stvarnosti ta je ekonomska politika ubrzo naišla na velike pre-

²⁶ Ivan T. Berend, György Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Vol. I., New York, 1974., 174-180.

²⁷ Pojam »nacionalne revolucije« koristi se za procese stvaranja nacionalnih država (*nation states*) u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi poslije Prvog svjetskog rata u sljedećim radovima: I. T. Berend, *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley, 1998., 178-184; Robert Bideleux, Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe, Crisis and Change*, London, New York, 1998., 423-426. Pojam sam preuzela jer smatram da, premda ne doslovno, dobro odražava situaciju i političko stanje u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi.

²⁸ Michael C. Kaser, Edward A. Radice (eds.), *The Economic History of Eastern Europe*, 36; I. T. Berend, *Decades of Crisis*, 234; I. T. Berend, G. Ranki, *Economic Development*, 201-241.

preke. Iako u predratnom razdoblju nije bilo znatnije koncentracije domaćeg kapitala, te su mogućnosti bile dodatno smanjene zbog brze deprecijacije novca.²⁹ Inflacijski *boom* uzrokovan deprecijacijom novca zahvatio je gospodarstva Srednje i Jugoistočne Europe i stvorio dodatnu nestabilnost u ionako kaotičnoj situaciji. Jedino je Čehoslovačka, pravodobnom valutnom regulacijom, izbjegla štetne posljedice dugotrajne inflacije. Uz inflaciju, akumulaciju domaćeg kapitala sprečavali su i različiti (pred)ratni dugovi te isplate reparacija.³⁰

Za sveobuhvatnu industrijalizaciju bile su potrebne sirovine i izvori energije, čime su zemlje Srednje i Jugoistočne Europe uglavnom obilovale. Međutim, osim Poljske, Čehoslovačke i malim djelom Rumunjske, koje su imale strojarsku industriju, ostale zemlje morale su uvoziti sredstva rada kako bi se uopće mogle koristiti tim prirodnima bogatstvima. Također, iako geografski povoljno smještene, u prometnom smislu daleko su zaostajale za konkurentskom Zapadnom Europom. Postojeći prometni smjerovi, koji su povezivali nekadašnja središta, više nisu imali svrhu, pa je trebalo rekonstruirati prometnice i izgraditi nove prometne mreže. Dakle, premda bogatim ljudskim i prirodnim resursima, većini zemalja Jugoistočne Europe kronično je manjkalo domaćeg investicijskog kapitala, te su morale posegnuti za stranim kapitalom. Predratna financijska središta moći nakon Prvog svjetskog rata izgubila su na važnosti, a nova su bila London, New York i manjim dijelom Pariz. Budući da je Jugoistočna Europa za njih bila uglavnom nepoznato tržište, a uz to politički i gospodarski nestabilna, svoj financijski kapital, kada bi ga davale, skupo su naplaćivale.³¹

²⁹ Razlozi deprecijacije novca su različiti, ali jedan od glavnih jest kolanje različitih valuta u zemljama Jugoistočne Europe te se zbog zamjene često događalo da je vrijednost jedne valute namjerno obezvrjeđivana u korist neke druge, primjerice u Jugoslaviji pri zamjeni kruna za dinar u omjeru 4:1. O načinu uređenja valute u Jugoslaviji vidjeti Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Zagreb, 1995., 41-47; Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb, 2004., 169-174.

³⁰ Tijekom rata srbijanska vlada je primila kredite u visini 6,5 mlrd. franaka (16,4 mlrd. dinara), a dugovi bivših pokrajina Austro-Ugarske Monarhije iznosili su 3,2 mlrd. dinara. U skladu s mirovnim ugovorima Mađarska je imala obvezu opskrbljivati ugljenom Jugoslaviju (800 tona po danu u sljedećih pet godina). Također, na ime reparacija morala je isplatiti 200 mil. zlatnih kruna u idućih 20 godina. Prema Neuillyskom sporazumu, Bugarska je trebala isplatiti 2,25 mlrd. zlatnih franaka reparacija. Budući da to nije bila u stanju, dug je bio reprogramiran na 550 mil. zlatnih franaka, koje je trebala isplatiti u sljedećih 60 godina dok bi ostatak od 1,7 mlrd. otplaćivala u obrocima tijekom 30 godina. Usp. I. T. Berend, G. Ranki, *Economic Development*, 184-185.

³¹ O ulozi stranog kapitala postoji bogata literatura, ondašnji suvremenici često su pisali o tom problemu. Za Jugoslaviju usp. Vladimir Rozenberg, *Inostrani kapital u Ju-*

Spomenuta inflacija, bez obzira na negativne učinke, imala je i prednosti. Teorija Johna Maynarda Keynesa, postavljena tijekom velike ekonomske krize, koja zastupa tezu da kontrolirana inflacija generira oporavak, potvrđuje da je razdoblje 1921.—1924. bilo svojevrsan inflatorni napredak.³² Iako su kapital koji je kolao tržištem i bankovni depoziti postali bezvrijedni, istodobno su i kreditna zaduženja postala beznačajno niska. Također, inflacija je srušila cijenu proizvodnje, smanjila fiksne troškove, kao što su nadnice, vraćajući unosno svaku investiciju i tako je stimulirala poduzetništvo. Investiranje nije postalo samo sredstvo bogaćenja, nego i nužnost da se sačuvaju kapital i imovina.³³

Politika ekonomskog nacionalizma podrazumijevala je i potpun prekid prijašnjih gospodarskih veza te uspostavu što veće gospodarske neovisnosti. Jedan od načina postizanja toga cilja bila je i carinska zaštita. Poslije rata novouspostavljene države automatski su primjenjivale stare postojeće carinske tarife. Austrija, Čehoslovačka i Mađarska preuzele su austro-ugarsku tarifu iz 1906., Rumunjska i Jugoslavija samo su proširile svoje predratne carinske tarife na nove pokrajine. Dakako, one nisu mogle služiti interesima novih ekonomskih cjelina, pa su uslijed inflacije, postale praktički beskorisne. Od 1922. do 1925. donesene su nove carinske tarife proširene na veći broj proizvoda i s mnogo većim carinskim pristojbama. To je drastično smanjilo međunarodnu robnu razmjenu, prouzročilo izolaciju te u konačnici autarkiju. U namjeri da se pokušaju smiriti tarifni ratovi, 1922. održana je prva u nizu konferencija koje je sponzoriralo Društvo naroda, na kojima su razmatrani problemi vanjskotrgovinske razmjene.³⁴ Iznesene su preporuke

goslavenskoj privredi, Beograd, 1937.; Vladimir Košak, *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, Frankfurt am Main, 1938; Vladimir Rozenberg, Jovan Kostić, *Ko finansira jugoslavensku privredu*, Beograd, 1940.; Božidar Jurković, *Das ausländische Kapital in Jugoslavien*, Stuttgart, Berlin, 1941. Također, poslije Drugog svjetskog rata o temi se dosta pisalo, među ostalima Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958.

³² John Maynard Keynes, *Izabrana djela*, Zagreb, 1994., 29-44. O Keynesu više u: Zvonimir Baletić, „John Maynard Keynes — teoretičar društvene krize“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 45 (2007) 498, 7-71. Vidjeti i doktorsku disertaciju Savke Dabčević Kučar, *John Maynard Keynes — teoretičar državnog kapitalizma*, Zagreb, 1957.

³³ U Jugoslaviji je 1918. godine postojalo 1.831 poduzeće, već početkom 1920-ih osnovana su 1.262 nova poduzeća. U prehrambenoj, tekstilnoj i drvnoj industriji taj je broj iznosio više od 700 novih poduzeća. Usp. I. T. Berend, *Decades of Crisis*, 237.

³⁴ Važnije konferencije bile su Međunarodna financijska konferencija u Bruxellesu 1922., Ženevska konferencija 1922. i Svjetska ekonomska konferencija, također u Ženevi 1927.

i savjeti kako teritorijalno-političke promjene nastale nakon rata ne bi smjele poremetiti uobičajen tok trgovine. Posebno je isticana potreba prijateljske suradnje i neograničene razmjene dobara između novih država. Međutim, na sljedećoj konferenciji 1927., izlaganja potkrijepljena statističkim podacima pokazala su da se države nisu pridržavale načela donesenih na prethodnoj konferenciji, te da se situacija dodatno zaoštrila. U međuvremenu su uvedene zabrane na uvoz i izvoz koje se nisu koristile još od vremena ratnoga gospodarstva. Zemlje s razvijenijom industrijom primjenjivale su mjere agrarnog protekcionizma na koje su zemlje s naglašenom agrarnom proizvodnjom uzvatile protekcionističkim mjerama svoje industrijske proizvodnje. Navedene mjere teoretski su imale cilj zaštititi vlastita gospodarstva od svih stranih partnera, no u praksi bile su uperene protiv zemalja koje su im bile neposredni susjedi.³⁵

Nemogućnost stvaranja nacionalnog kapitala u nepovoljnim uvjetima vanjskotrgovinskom razmjenom prisilila je vlade zemalja Srednje i Jugoistočne Europe na alternativna rješenja. Restrukturiranje gospodarstva, posebice industrijalizacija temeljena samo na domaćem kapitalu, bio bi dugotrajan i polagan proces. Dok je napredna zapadna industrija razvijala nove tehnologije, polagan i postupan razvoj nije mogao stabilizirati i učvrstiti ratom oštećena gospodarstva Srednje i Jugoistočne Europe koja su bila usred procesa restrukturiranja.³⁶ Logično je onda bilo potražiti međunarodnu pomoć u obliku državnih zajmova. Austrija je prva primila takvu pomoć, a njezin primjer slijedile su druge zemlje. Austrija, Mađarska, Čehoslovačka, Rumunjska i Jugoslavija akumulirale su zajedno vanjskog duga oko 3,5 milijardi dolara, tj. mnogo više nego što su mogle vraćati. Ali nekadašnji konzervativni ekonomsko-financijski obziri zamijenjeni su novim motom: »U slučaju bankrota i kreditori će biti ugroženi.«³⁷

Porast proizvodnje kao rezultat različitih zaštitnih mjera i zamjena za uvoz, postupno je dobivao maha. Rumunjska i Jugoslavija povećale su industrijsku proizvodnju za 40 %, a Bugarska za čak 80 %. Industrijski razvijenije zemlje Srednje Europe, Austrija i Čehoslovačka, krajem 1920-ih godi-

³⁵ *The League of Nation Reconstruction Scheme in the Interwar Period*, Geneva, 1940., 140-145; I. T. Berend, G. Ranki, *Economic Development*, 208; »World Trade Report 2007«, World Trade Organization, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report07_e.pdf. Pristup ostvaren 9. 8. 2017.

³⁶ Pod pojmom restrukturirane ekonomije misli se na sve promjene nastale uslijed uspostava samostalnih nacionalnih ekonomija i prijelaza na mirnodopsko gospodarstvo.

³⁷ I. T. Berend, *Decades of Crisis*, 233.

na uspjele su se približiti prijeratnoj razini poljoprivredne proizvodnje.³⁸ Govoreći općenito, ali s opreznim optimizmom, zahvaljujući spomenutim protekcionističkim mjerama i financijskim injekcijama, u zemljama Srednje i Jugoistočne Europe mogao se zamijetiti ekonomski rast, koji je dakako varirao od zemlje do zemlje. No napredak nije potrajao.

Velika gospodarska kriza, koja je počela u SAD-u, poput domino-efekta prenijela se na ostale zemlje. Zapadna Europa osjetila je posljedice gotovo usporedno s SAD-om, Jugoistočna Europa nešto poslije, čak godinu dana nakon što su uočeni prvi simptomi. O uzrocima krize još uvijek ne postoje konačni odgovori. Međutim, njezin tijek i posljedice u Jugoistočnoj Europi imali su dalekosežan utjecaj.³⁹ U industrijski razvijenijim zemljama, Austriji i Čehoslovačkoj, proizvodnja je bila upola smanjena. Skromniji pad industrijske proizvodnje zabilježen je u primarno poljoprivrednim državama, što je samo po sebi razumljivo, ali kriza nije dotaknula samo industriju, nego i poljoprivrednu proizvodnju. Naime, zbog pojeftinjenja poljoprivrednih proizvoda, zemlje primarne proizvodnje nisu mogle održati trgovinsku bilancu, što je ugrožavalo financijsku stabilnost i otplatu kredita. Apсурдно stanje na tržištu pokazuje primjer Poljske, koja je kvantitativno povećala izvoz poljoprivrednih proizvoda za 28 %, a zarada od izvoza smanjena je 56 %.⁴⁰ U godinama krize u regiji su sredstva od izvoza smanjena za gotovo 40 % u odnosu prema 1920-ima što je imalo teške gospodarske posljedice. Prvo su se osjetile na trgovinskoj bilanci. Budući da su smanjeni doprinosi od izvoza, nije bilo moguće održati razinu dotadašnjeg uvoza, koji se velikim dijelom odnosio na sirovine prijeko potrebne industriji.⁴¹ Zbog niže cijene poljoprivrednih proizvoda i smanjene ekonomske aktivnosti, izostalo je povjerenje stranih kreditora te je dotok novih sredstava bio znatno umanjen ili je potpuno obustavljen. Tim kreditima često su se otplaćivala prijašnja zaduženja i/ili su služili za pokriće deficita u trgovinskoj bilanci. Vlade zemalja dužnica bile su suočene s teškim teretom vanjskog i unutarnjeg duga. U pokušaju da se prevladaju problemi bile su uvedene

³⁸ Isto, 243.

³⁹ O uzrocima krize vidjeti u: Derek H. Aldcroft, *The European Economy 1914—2000*, London, 2001., 63-69.

⁴⁰ I. T. Berend, *Decades of Crisis*, 256.

⁴¹ Tijekom 1920-ih pretežno agrarne zemlje razvijale su domaću tzv. laku industriju, npr. industriju tekstila, papira, kože itd. Međutim, sirovine za proizvodnju uglavnom su se uvozile, stoga su posljedice smanjenja uvoza bile i smanjenje, čak potpun prekid proizvodnje. Usp. R. Bideleux, I. Jeffries, *A History of Eastern Europe*, London, New York, 2007., 441.

devizne kontrole međutim, ta mjera nije mogla riješiti poteškoće u otplati, jer vanjski dug je bio mnogostruko veći u odnosu prema reduciranim prihodima od izvoza. Nemogućnost vraćanja kredita prisilila je i zemlje kreditore i dužnice na sveobuhvatnu akciju, pa su uvedeni moratoriji prvo u Mađarskoj, koja je imala najveće zaduženje, a potom u Bugarskoj, Jugoslaviji i Rumunjskoj.⁴²

U razdoblju između dva svjetska rata međunarodna trgovina bila je znatno sužena. Sustav multilateralne trgovine jedva ponovno uspostavljen nakon Prvog svjetskog rata u krizi 1930-ih gotovo je uništen zbog mnogobrojnih ograničenja, mjera zabrane uvoza/izvoza, povišenja carinskih tarifa i različitih intervencija. Tako je sve rašireniji postao sustav bilateralne trgovine i uspostava trgovinskih blokova. Francuska, Britanija te druge europske sile koje su imale prekomorske kolonije i posjede pojačale su trgovačku suradnju u tome smjeru.⁴³ Za većinu zemalja Jugoistočne Europe u 1930-ima najznačajniji bilateralni trgovački ugovori bili su oni klirinški s Njemačkom.⁴⁴ Otvarajući im tržište za primarne proizvode (sirovine, poljoprivredni proizvodi), Njemačka je osjetljivu ekonomsku situaciju iskoristila za širenje utjecaja na Jugoistočnu Europu. Iako je kliring postao uobičajen način robne razmjene u kriznom razdoblju za gotovo sve zemlje, Njemačka se njime sustavno koristila i u političke svrhe, a posebice nakon 1934.⁴⁵

⁴² M. C. Kaser, E. A. Radice (eds.), *The Economic History of Eastern Europe*, 50-53. O posljedicama velike ekonomske krize 1930-ih vidjeti i u: *Svetska ekonomska kriza 1929.—1934. godine i njen odraz u zemljama Jugoistočne Evrope*, Beograd, 1976.

⁴³ Roger Munting, Brian A. Holderness, *Crisis, Recovery and War, An Economic History of Continental Europe*, London, 1991., 32-34.

⁴⁴ Kliring je sustav međunarodnog plaćanja, koji se kao sustav prebijanjem već od prije upotrebljavao u burzovnim i bankovnim transakcijama. Maksimalna kliringa jest da se uvoz plaća izvozom i na taj način štede se devizna sredstva. Karakteristično za kliring je vođenje zbirnih računa kod središnjih banaka, tj. računa na koje se uplaćivao sav novac za uvezenu robu iz druge klirinške zemlje i iz kojih se isplaćivala izvezena roba u drugu klirinšku zemlju. Na taj način se nadzirao platni promet s klirinškim zemljama i kao takav nije postavljao potrebe za devizama. Štetne posljedice kliringa pokazale su se u tome da se zbog neravnoteže izvoza i uvoza ili zbog periodičnih razlika, javljala tendencija akumulacije sredstava na klirinškom računu, što je predstavljalo odljevanje kratkoročnog kapitala. Isto tako, kliring je bio štetan zbog smanjivanja međunarodne trgovine po količini, a prema tome i po vrijednosti, te se promet između dviju zemalja vezanih kliringom uvijek svodio na izvoz zemlje koja manje uvozi. Usp. J. Tomašević, *Novac i kredit*, 421.

⁴⁵ O ovoj temi više u: David. E. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War*, New Jersey, 1980.

Slabljenje krize nije se posvuda jednako osjećalo. Krajem 1932. u nekim zemljama mogao se naslutiti oporavak, ali tek se od sljedeće, 1933. godine sa sigurnošću moglo nazrijeti razrješenje krizne situacije. Zemlje Srednje i Jugoistočne Europe poduzimale su različite mjere kako bi izašle iz krize. Napuštanje zlatnog standarda i devalvacija tečaja, zabrana uvoza, samodostatnost, a posebice državne intervencije, bile su neke od glavnih mjera.⁴⁶ Većinom su to bila *ad hoc* rješenja usmjerena više na obranu od krize negoli na njezino trajno rješavanje. Takve »vatrogasne« mjere su, međutim, ostavile ozbiljne posljedice na razdoblje nakon krize. Odvajanjem od međunarodnoga gospodarskog sustava, i okretanjem državno reguliranoj ekonomiji, zemlje Srednje i Jugoistočne Europe usredotočile su snage na vlastitu industrijalizaciju kako bi nadomjestile uvoz. Na taj način promijenjena struktura uvoza temeljito je poboljšala uvjete vanjske trgovine, a time i trgovinsku bilancu. Ali postignuti rezultati bili su dvoznačni; iako je dosegnut određen stupanj industrijalizacije, zemlje Srednje i Jugoistočne Europe u tehnologiji su daleko zaostajale iza naprednih industrijskih zemalja i kao takve nisu bile konkurentne na međunarodnom tržištu. Mogle su se održati jedino unutar veće gospodarske cjeline odvojene od svjetskoga gospodarstva, s povlaštenim cijenama, bez deviznog plaćanja i s tržištem na kojem se mogla plasirati zastarjela tehnologija i nekonkurentni proizvodi. Upravo takvu gospodarsku cjelinu — *Grossraumwirtschaft* — sredinom 1930-ih stvarala je Njemačka u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi.⁴⁷

Ekonomske pripreme Njemačke za rat započele su u drugoj polovici 1934. kada je donesen Novi gospodarski plan, koji je među ostalim podrazumijevao i povećanje uvoza poljoprivrednih proizvoda i sirovina kojima Njemačka nije raspolagala. Usmjerenje na Srednju i Jugoistočnu Europu također je bio dio Novog plana zato što su ta gospodarstva svojim ekonomskim resursima dopunjavala njemačko gospodarstvo. Također, Njemačka se novom trgovinskom politikom snažno izolirala, jer nijedna zapadnoeuropska ili prekomorska zemlja nije pristajala na uvjete bilateralne trgovine i plaćanje u robi, dok su istodobno zemlje Srednje i Jugoistočne Europe

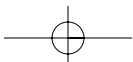
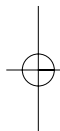
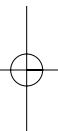
⁴⁶ Zlatni standard ili valuta na bazi zlatnih poluga valuta je kod koje je novčana jedinica definirana u zlatu i njezina se međunarodna vrijednost održava u granicama izvoza i uvoza zlata, ali kod koje u prometu ne kola kovani zlatni novac, nego je zlato koncentrirano kod središnje banke. Vezujući cijenu valute za zlato, automatski je cijena valute te zemlje bila fiksirana prema valutama drugih zemalja. Usp. J. Tomašević, *Novac i kredit*, 83-88.

⁴⁷ I. T. Berend, *Decades of Crisis*, 271-273.

spremno prihvatile mogućnost da povećaju svoj izvoz na sigurno tržište i po cijenama koje nisu mogle postići na međunarodnom tržištu. Trgovački ugovori s Njemačkom podrazumijevali su izvoz poljoprivrednih proizvoda i sirovina te uvoz industrijskih proizvoda iz Njemačke, a u slučaju Jugoslavije i Rumunjske i uvoz oružja. Iako su takvi ugovori u jednoj mjeri pomogli razvoj domaće industrije u zemljama supotpisnicama, uvoz odgovarajućih proizvoda iz Njemačke uglavnom nije bio dovoljan da kompenzira njihov izvoz u Njemačku, što je dovodilo do akumulacije sredstava na klirinškom računu i odljevanja kratkoročnog kapitala. Pripajanjem Austrije i okupacijom Čehoslovačke ovisnost ostalih zemalja Srednje i Jugoistočne Europe o Njemačkoj dodatno je pojačana. Uz vanjsku trgovinu, ovisnost se proširila na industriju i bankarstvo, a kada su 1939. potpisani novi dugoročni sporazumi, Njemačka je dobila potpun ekonomski nadzor nad zemljama regije.⁴⁸

---

⁴⁸ M. C. Kaser, E. A. Radice (eds.), *The Economic History of Eastern Europe*, 59-65, 299-308; I. T. Berend, G. Ranki, *Economic Development*, 265-284; J. R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982., 503-519.

GOSPODARSKO STANJE U JUGOSLAVIJI

Regionalna nejednakost bila je glavno obilježje ekonomskog razvoja Jugoslavije u međuratnom razdoblju. Ujedinjenjem Jugoslavija je naslijedila šest carinskih područja, pet različitih valuta, pet poreznih sustava, četiri željezničke mreže i tri bankarska sustava. Uz te nejednakosti, karakterizirali su je i zakašnjeli modernizacijski procesi, zlouporaba političke moći, loša administracija i velika prisutnost korupcije. Također, imala je uobičajene strukturne probleme, koji su dodatno ometali ekonomski razvoj, poput, nerazvijene infrastrukture, arhaične poljoprivredne proizvodnje, niske razine industrijalizacije i nepovoljne socio-ekonomske strukture stanovništva.⁴⁹ Usporedba nekoliko tipičnih pokazatelja ekonomskog razvoja ilustrira jugoslavensku zbilju između dva svjetska rata (vidjeti tablicu 1).

Iz podataka u tablici 1 očito je da je Jugoslavija imala vrlo visok postotak stanovništva koje je živjelo od poljoprivrede, među najvišima u Europi, uz Albaniju i Tursku. A s obzirom na nizak stupanj produktivnosti poljoprivredne proizvodnje, na selu je u međuratnom razdoblju bila prikrivena velika stopa nezaposlenosti, koju je dodatno pogoršavala niska obrazovna razina. Osim toga, stanovništvo je godišnje raslo stopom višom od 1 ‰ za razliku, primjerice od Francuske, koja je imala jednu od najnižih stopa u Europi. Razlozi takvu porastu stanovništva visoke su stope nataliteta i relativno niske stopa mortaliteta uslijed bolje zdravstvene skrbi, koje obilježavaju period demografske tranzicije. Nizak stupanj pismenosti, odnosno nedostatak školovanih državnih službenika, upravnog osoblja i kvalificiranih radnika sprečavao je jači razvoj industrije, odnosno, kako se tada smatralo, naprednog nacionalnog gospodarstva, ali i odljev poljoprivrednog stanovništva u druge proizvodne i uslužne sektore. Da je Jugoslavija prete-

⁴⁹ Usp. Marie-Janine Calic, „The Socio-Economic Development of Yugoslavia During the Inter-War Period: a Regional Point of View“, *Uneven Development in Europe. The Obstructed Growth of the Agricultural Countries*, Geneve, 1998., 332; M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968., 284-291, 309-311, 343-366; R. Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, 41, 47-49, 67-69, 81-86.

	Postotak poljoprivrednog stanovništva	Stopa porasta stanovništva (1920.—1939.)	Postotak nepismenosti u dobnoj skupini od 7 do 10 godina (1930.—1934.)	BNP po stanovniku 1929. (US dolar 1960.)
Albanija	80	1,50	80,0	—
Jugoslavija	76	1,43	45,2	341
Bugarska	75	1,30	31,4	306
Mađarska	51	0,76	8,8	424
Francuska	29	0,30	8,0	982

Tablica 1. Stanovništvo, prihod i postotak nepismenosti
(Izvor: D. H. Aldcroft, *Studies in the Interwar European Economy*, Hants, Brookfield, 1997., 199.)

žito poljoprivredna zemlja, pokazuje i struktura izvoza u kojoj je uočljiva dominacija poljoprivrednih i stočarskih proizvoda s oko 59 %.⁵⁰ Međutim, u strukturi nacionalnog dohotka poljoprivreda je sudjelovala s oko 46 %.⁵¹ Znakovito je i da se ostvarena poljoprivredna proizvodnja povećavala sporije nego industrijska. Naime, u razdoblju od 1929. do 1939. rast industrijske proizvodnje iznosio je 83,2 %, a poljoprivredne gotovo upola manje, 45,3 %.⁵² Slaba ili gotovo minimalna upotreba strojeva, mineralnih gnojiva te atomizirane i nerentabilne poljoprivredne površine bili su glavni uzroci usporenog rasta poljoprivredne proizvodnje.⁵³ Njezin razvoj u međuratnom razdoblju moguće je pratiti u nekoliko faza. Od 1918. do 1926. može se govoriti o razdoblju prosperiteta. Ratom razorena gospodarstva u Europi oskudijevala su agrarnim proizvodima, što je stvorilo povoljne uvjete za pretežito agrarnu proizvodnju u Jugoslaviji te je 1924. cijena pšenice za 100 kilograma na međunarodnim tržištima iznosila čak 417 dinara. Glavni proizvođači žitarica u Jugoslaviji bile su Vojvodina, Hrvatska i Srbija.⁵⁴ Konjunktura je potrajala sve do 1926. kada počinje svjetska agrarna kriza, koja će trajati gotovo deset godina. Uvoz poljoprivrednih proizvoda u Europu iz SAD-a, Kanade, Argentine i Australije, tj. zemalja koje su konkurirale ostalim proizvođačima niskim cijenama i kvalitetom, potaknuo je akumuliranje

⁵⁰ D. H. Aldcroft, *Studies in the Interwar European Economy*, 198-201.

⁵¹ V. Stipetić, »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940.«, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 44 (2006) 495, 252.

⁵² Stevan Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije, 1923.—1939. u stalnim i tekućim cijenama*, Beograd, 1959., 19.

⁵³ Usp. J. Tomašević, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford, 1955., 431-434, 440-449; V. Stipetić, »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940.«, 241-244.

⁵⁴ M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968., 313-315.

višaka na svjetskoj razini. Tržište zasićeno velikim količinama poljoprivrednih proizvoda dovelo je do drastičnog pada cijena. Poljoprivredni proizvođač u Jugoslaviji početkom 1930-ih dobiva jednu trećinu cijene od one iz 1920-ih, odnosno 1934. godine samo 114 dinara za 100 kg pšenice. Naravno, pad kupovne moći 76 % stanovništva odrazio se u konačnici na cjelokupno gospodarstvo.⁵⁵ Oporavak od krize osjetio se 1934. nakon što su sklopljeni ugovori s Njemačkom, koja je preko kliringa kupovala od Jugoslavije sve viškove poljoprivrednih proizvoda i stoke, a zauzvrat joj je prodavala industrijsku robu.⁵⁶

Industrija Jugoslavije bila je obilježena različitim stupnjevima razvoja. Naime, u područjima koja su prije bila u Austro-Ugarskoj Monarhiji postojao je određen broj tvornica, koje nisu bile oštećene u ratu, posebno na području Hrvatske i Slavonije, Vojvodine te Slovenije. Predratna industrijska poduzeća na tim su područjima podizana na zdravoj osnovi, tj. nisu bila spekulativne prirode, a još manje konjunkturnog značaja, stvarana su vlastitim kapitalom i bila su blizu potrebnih sirovina i radne snage. U većim predratnim industrijskim poduzećima prevladavao je strani kapital, pretežito austrijski i mađarski, koji je unatoč nacionalizaciji i dalje držao položaje koje je imao i prije rata. Upravo je na taj način strani kapital zauzeo dominantne položaje u industriji Jugoslavije, ili bolje rečeno nastavljena je njegova dominacija.⁵⁷ Industrija bivše Kraljevine Srbije bila je vrlo skromna i neznatno razvijena, a uz to i pogođena ratom. Na tome području »nova« industrija, nastala nakon 1918., bila je gotovo 100 % u stranom vlasništvu, pretežito francuskom, britanskom i belgijskom, a tek mali broj tvornica je podignut domaćim kapitalom, dobivenim od reparacija. Tijekom međuratnog razdoblja industrija se razvijala u nekoliko faza na koje su podjednako utjecali politički događaji u državi kao i međunarodne prilike. Također, treba istaknuti da nije postojala konkretna industrijska politika, odnosno sve je nalikovalo na improvizaciju u kojoj su okretniji, sposobniji, poduzetniji i dalekovidniji (oni bliže vladajućim) samovoljno stvarali i izgrađivali industriju s ciljem što veće i brže zarade.⁵⁸ Prva faza u razvoju industrije poklapala se s razdobljem inflacije i trajala je do 1925. Tada je osnovan velik broj indus-

⁵⁵ V. Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.—2005.)*, Zagreb, 2012., 256.

⁵⁶ Šime Dodan, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Zagreb, 1970., 54-56.

⁵⁷ M. Kolar-Dimitrijević, »Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929—1939.«, *Povijesni prilozi* 3 (1984) 1, 186.

⁵⁸ »Uvid u dvadesetogodišnji razvoj naše industrijske djelatnosti«, *Jugoslavenski Lloyd*, 24. 12. 1938., br. 295, 11.

trijskih poduzeća, no mnoga su životarila, jer se tržište znatno promijenilo, što se posebno odnosi na mlinsku industriju. Naime, njezin kapacitet bio je suviše velik za suženo unutarnje tržište, a izvoz brašna gotovo je potpuno prestao. Pojačano ulaganje u nova poduzeća, kao i u rekonstrukciju dotadašnjih, uglavnom je bila domena privatnog bankarstva. Dodatna, povoljna okolnost za industriju bila je carinska tarifa iz 1925., kojom je bila zaštićena sva »domaća« industrija i koja joj je osigurala monopolni položaj na unutarnjem tržištu.⁵⁹ Tvornice izgrađene nakon 1918. po kapacitetu su bile razmjerno manja poduzeća s manje uloženim kapitalom u odnosu prema postojećim predratnim poduzećima. Gledajući prema granama proizvodnje i broju novih tvornica, najveći napredak postignut je u tekstilnoj i kožnoj industriji.⁶⁰ Sljedeća faza industrijske proizvodnje podudarala se s općom ekonomskom krizom te je njezin razvoj bio u znaku opće depresije. Zbog pada kupovne moći potrošača, smanjila se i proizvodnja, a ujedno, privatne banke koje su financirale dotadašnji razvoj, zbog sloma 1931., nisu više bile u stanju financirati industriju u onoj mjeri kao prije krize. Za treću fazu industrijskog razvoja Jugoslavije karakteristične su pojačane državne intervencije. U tom razdoblju podignute su nova Željezara u Zenici, Tvornica vagona i lokomotiva u Kraljevu, Tvornica aluminijske u Lozovcu pokraj Šibenika. Međutim, potrebno je istaknuti da u tome razdoblju Jugoslavija svakako napušta politiku intenzivne industrijalizacije zemlje i vraća se na status poljoprivredne izvoznice, na što je presudan utjecaj imalo sklapanje klirinških ugovora s Njemačkom.⁶¹

Svojevrsan mjerni instrument kretanja gospodarstva i lakmus-papir gospodarskog razvoja bilo je bankarstvo.⁶² U sjeverozapadnim dijelovima zemlje bankarska djelatnost bila je jače razvijena, a Zagreb je sa svojim bankama, u prvome redu s Prvom hrvatskom štedionicom, Jugoslavenskom udruženom bankom, Srpskom bankom, Kreditnom bankom i Gradskom štedionicom predstavljao središte novčarstva u Jugoslaviji. U pet spomenutih banaka 1928. bilo je koncentrirano više od 6,5 milijardi dinara bankovnog kapitala (38 %), od ukupno 17 milijardi dinara, koliko su imali svi novčani zavodi u zemlji. Za razliku od srpskog, hrvatski bankovni kapital se na-

⁵⁹ M. Mirković, *Industrijska politika*, Beograd, 1936., 297.

⁶⁰ Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svjetski rat*, Beograd, 1956., 94.

⁶¹ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, Beograd, 1986., 204-205.

⁶² O bankarstvu međuratne Jugoslavije više u: J. Tomašević, *Novac i kredit*, 229-264.

kon sređivanja monetarne politike 1923. uspio konsolidirati i proširiti utjecaj na mnoge gospodarske grane. Tako su Prva hrvatska štedionica i Hrvatska eskomptna banka direktnim vlasničkim udjelima nadzirale 24 novčane ustanove, 90 velikih industrijskih poduzeća, 11 veletrgovina, osam prometnih poduzeća i šest parobrodskih društava. Osim toga, fuzijom se hrvatski financijski kapital povezo s kapitalom u Bosni i na taj način oko sebe okupio većinu bosanskih privrednih subjekata, a dokapitalizacijom je utjecaj proširio i na Vojvodinu.⁶³ Zbog krize i paničnih potraživanja ulagača, privatno bankarstvo doživjelo je slom. Često se kao uzroci, u onodobnoj literaturi i tisku, navode pretjerano velika ulaganja u gospodarstvo i spajanje bankovnog i industrijskog kapitala. Međutim, kriza koja je zahvatila bankarski sustav u Austriji, odnosno bankrot Österreichische Credit-Anstalt, koji je i najvećim dijelom financijski stajao iza tih privatnih banaka, prouzročio je naglo povlačenje ulaganja, ali i paničan »run« štetiša. Potrebno je također uzeti u obzir da je u ključnim trenucima Narodna banka prekinula izdavanje već odobrenih kredita za hrvatske i prečanske banke te ih je na taj način prepustila nelikvidnosti. Najteže posljedice osjetile su se u Hrvatskoj, u kojoj se privatno bankarstvo više nije uspjelo stabilizirati. Upravo zato sve je više jačala uloga državne i privilegiranih banaka. Uredbom iz 1934. uz Narodnu banku, i četiri tzv. »od države privilegirane banke« — Državna hipotekarna banka, Poštanska štedionica, Zanatska banka i Privilegirana agrarna banka — došle su pod okrilje Ministarstva financija, što im je omogućilo financijski nadzor nad čitavim gospodarstvom Jugoslavije.⁶⁴

Vanjska trgovina Jugoslavije temeljila se na izvozu poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, sirovina i polupreradenih proizvoda, te na uvozu uglavnom industrijske robe. U prvom desetljeću, od 1920. do 1929., glavni uvoznici jugoslavenskih proizvoda bile su Austrija i Italija, a potom sa znatno manjim udjelom slijede Njemačka, Čehoslovačka, Engleska i Francuska. Relativno povoljno razdoblje za izvoz trajalo je do 1932. Rekordna godina jugoslavenskog izvoza bila je 1929., kada je izvezeno 5,3 milijuna tona robe u vrijednosti od 7,9 milijardi dinara. Takav izvoz više nije postignut u razmatranom razdoblju. Italija je bila najjači uvoznik jugoslavenskih proizvoda. Saldo trgovinske bilance prema Italiji bio je u tom povoljnom razdoblju neprestano pozitivan, jer je Italija uvozila više vrijednosti nego što ih je izvozila u Jugoslaviju. Osim za poljoprivredne i stočarske proizvode, Italija

⁶³ Boris Kršev, *Financijska politika Jugoslavije 1918—1941*, Novi Sad, 2007., 214-219.

⁶⁴ R. Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, 177-178.

je bila glavna uvoznica i jugoslavenskog drva. Samo 1932. uvezla je oko 70 % vrijednosti ukupnog izvoza drvnih proizvoda. Za razliku od Italije, Austrija je bila važniji uvoznik za poljoprivredne proizvode, kukuruz, stoku i povrće, no Jugoslavija je sve do 1933. iz Austrije uvozila gotovo jednaku vrijednost koju je i izvozila u tu zemlju, pa je u tom pogledu Italija bila jači i važniji uvoznik od Austrije. U vrijeme velike ekonomske krize vanjska trgovina se bitno promijenila. Izvoz i uvoz gotovo su se upola smanjili, primjerice Italija je u najboljoj izvoznoj godini 1929. uvezla proizvoda u vrijednosti od milijardu i 900 milijuna dinara, a 1932. izvoz je iznosio samo 705 milijuna dinara. Isto vrijedi za Austriju, Njemačku i Čehoslovačku. Sve do slova Jugoslavije trgovina s Italijom nije se vratila na vrijednosti koje je imala prije 1932.⁶⁵ Pod utjecajem krize agrarne zemlje dunavskog bazena sve više se okreću same sebi. Od 1934. do 1941. Jugoslavija je sklopila nekoliko multilateralnih ugovora sa zemljama iz svog okruženja, Rumunjskom, Čehoslovačkom, Turskom i Grčkom. Iskoristivši reorganizaciju Male antante, Jugoslavija i Rumunjska, kako bi se gospodarski jače povezale s Čehoslovačkom, osnovale su 1933. Privredni savjet Male antante.⁶⁶ Zadatak Savjeta bio je osigurati, na osnovi posebnih povlastica — preferencijala, intenzivniju razmjenu između svojih članica i postaviti temelje njihove uže suradnje na području financija, prometa, poljoprivredne i industrijske proizvodnje. U jednom trenutku razmišljalo se i o uspostavi jednoga gospodarskog i carinskog područja, odnosno ekonomske zajednice. Premda taj cilj nikada nije ostvaren, zbog nekomplementarnih ekonomija te sve jačeg utjecaja Njemačke na njihova gospodarstva, zamjetni su bili izvjesni pomaci u razmjeni dobara između tih triju država. Najveću važnost predstavljao je plan razmjene, kojim su se utvrđivali opseg i uvjeti čehoslovačkog uvoza agrarnih proizvoda iz Jugoslavije i Rumunjske. Sporazumno su određeni kontingenti koji su predstavljali znatan napredak u odnosu prema prethodnom stanju i, što je posebno važno, uživali su povlastice preferencijalnog

⁶⁵ Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do 1941. godine*, Zagreb, 1960., IX-XII.

⁶⁶ U Beogradu je 1920. potpisan ugovor o stvaranju Male antante, vojno-obrambenog saveza Čehoslovačke, Jugoslavije i Rumunjske. Cilj Male antante, koja se oslanjala na Francusku, bio je sprječavanje svakog pokušaja restauracije dinastije Habsburga u bilo kojem obliku. Sve tri zemlje (Rumunjska se savezu pridružila 1921.) bile su zainteresirane za održanje novih granica uspostavljenih poslije Prvog svjetskog rata. Bojazan nije postojala toliko od obnove Austro-Ugarske koliko od mađarskog revizionizma i dolaska Habsburga na mađarsko prijestolje. Više o Maloj antanti u: Milan Van-ku, *Mala antanta: 1920—1938.*, Titovo Užice, 1969.

tretmana, a to je značilo da su mogle postići cijene koje su bile više od svjetskih cijena na slobodnom tržištu. Stvaranjem Balkanske antante 1934., njezine članice Jugoslavija, Rumunjska, Grčka i Turska, uz vojno-politički sporazum, nastojale su se i jače gospodarski povezati.⁶⁷ No, sporazum se nije znatnije odrazio na gospodarstvo Jugoslavije, jer su sve njene članice bile agrarne zemlje između kojih su, unatoč specifičnoj proizvodnji, mogućnosti razmjene bile vrlo ograničene.⁶⁸

Pad cijena poljoprivrednih proizvoda na svjetskom tržištu prouzročio je tešku krizu u agrarnim zemljama, koja ih je praktički izbacila s međunarodnog tržišta. Situaciju je iskoristila Njemačka nudeći otkup viškova, ali preko kliringa, odnosno izvozom svoje robe. Tako se umnogome povećala klirinška razmjena dobara između Njemačke i europskog jugoistoka. Sve veći njemački izvoz nužno je prisilio te države na sve veći uvoz njemačke robe. Izvozu je osobito pogodovalo što je Njemačka plaćala 30-40 % više od cijena na međunarodnom tržištu. Najznačajnija karakteristika vanjske trgovine Jugoslavije u razdoblju od 1934. do 1941. jest ulazak na njemačko tržište i sve veća ovisnost o njemu. Budući da se tada ne uvozi niti izvozi slobodno nego po kontingentima, Njemačka je zavladała većinom jugoslavenskog uvoza. Uz to, određivala je tempo daljnje industrijalizacije Jugoslavije, jer je industrijalizacija ovisila o uvozu proizvodnih sredstava, instalacija i sirovina, a Njemačka se u tom odnosu nametnula kao partner koji je uvjetovao vrstu i količinu robne razmjene.⁶⁹

S obzirom na nemogućnosti stvaranja nacionalnog kapitala, strani kapital u bitnom je utjecao na razvoj gospodarstva Jugoslavije. Najviše je investirano u industrijska poduzeća, pogotovo u rudarsku industriju, kemijsku i industriju proizvodnje električne energije, te u banke i veletrgovine. Ulažio je u te grane gospodarstva bilo kao dionički kapital bilo preko kredita. Uz mnoge razloge zašto je Jugoslavija bila privlačna za strano ulaganje, presudno je bilo pozitivno stajalište vladajuće jugoslavenske političke elite, kao i pozitivan zakonodavni okvir kojim se poticalo strano ulaganje u spo-

⁶⁷ Jugoslavija, Grčka, Turska i Rumunjska potpisale su u Ateni Balkanski pakt (Balkanska antanta), obrambeni savez od bugarskih i talijanskih aspiracija. Izbijanjem Drugog svjetskog rata savez je oslabio zbog različitih stavova zemalja članica o Njemačkoj i Italiji, a pristupanjem Rumunjske i Jugoslavije Trojnom paktu sasvim se raspao. Više o Balkanskoj antanti u: Živko Avramovski, *Balkanska antanta 1934—1940*, Beograd, 1987.

⁶⁸ B. Dorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike*, 263-265.

⁶⁹ R. Bičanić, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Zagreb, 1939., 69-72; B. Dorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike*, IX.

menute sektore gospodarstva. Prema podrijetlu i visini, francuski kapital bio je najzastupljeniji, zatim slijede britanski, čehoslovački, švicarski, a s manjim udjelima prisutni su talijanski, američki, austrijski i mađarski kapital. Francuski i britanski kapital zauzimali su visoke udjele, jer su te dvije zemlje bile najjače izvoznice kapitala, oko jedne trećine ukupnog stranog kapitala u Jugoslaviji. Čehoslovačka, Švicarska i Italija zajedno su sudjelovale sa 38 %. Pet spomenutih država uložile su 70 % cjelokupnog stranog kapitala u gospodarstvo Jugoslavije.⁷⁰ Nakon Anschlusa i okupacije Čehoslovačke, njemačke investicije u gospodarstvu Jugoslavije popele su se na 800 milijuna dinara, što je predstavljalo oko 10 % ukupnih stranih investicija.⁷¹

⁷⁰ V. Rozenberg, *Inostrani kapital*, 91-92.

⁷¹ I. T. Berend, G. Ranki, *Economic Development*, 283.

EKONOMSKA POLITIKA JUGOSLAVIJE

*Ekonomska politika, odnosno intervencija u gospodarskim odnosima, jest sredstvo nosioca tih politika (vlada) da u narodnom gospodarstvu stvori stanje i odnose koji će omogućiti blagostanje naroda. Ono je sredstvo u rukama društvene zajednice radi postizavanja društvenih ciljeva.*⁷² Mirkovićeva definicija ekonomske politike podrazumijeva, kao i svaka definicija, idealno stanje i idealne odnose. Međutim, gospodarski uvjeti u razdoblju između dva svjetska rata bili su izrazito složeni te su zahtijevali i kompleksan odgovor i akcije. Kako su nositelji vlasti postupali u takvim složenim situacijama, u slučaju Jugoslavije, ovisilo je ponajprije o političkim odnosima, osobnim interesima te rijetko o stručnosti.

Uvjetno rečeno, četiri razdoblja obilježavaju ekonomsku politiku Jugoslavije. Prvo je razdoblje sustava *laissez-faire*, u kojem nije postojao čvrst plan o tome u kojem smjeru se gospodarstvo treba razvijati, a ni političke stranke nisu u svojim programima precizno definirale svoj stav o gospodarskom razvoju. Politička borba između stranaka i smjena dvadeset i četiriju vlada javnu upravu su držale u kontinuiranoj krizi. Demokratska stranka, najjača politička stranka u Privremenom narodnom predstavništvu, u pogledu gospodarskog i socijalnog razvoja izjasnila se da će se posvetiti problemu agrarne reforme i zaštiti malog posjeda, a kada je bila riječ o radničkom pitanju, tvrdila je da će tražiti osmosatni radni dan i radničko osiguranje. Radikalna stranka, koja je imala najveći utjecaj na vanjsku i unutarnju politiku, o socijalnim i gospodarskim pitanjima nije imala jasno oblikovan program zbog različitih interesa pojedinih pokrajinskih i socijalnih grupacija u strukturi stranke. Hrvatska seljačka stranka (dalje: HSS) posvetila je veću pozornost gospodarstvu. Prema njezinu programu, poljoprivreda se trebala razvijati kao glavna gospodarska grana Jugoslavije, čime bi se ujedno smanjio broj nezaposlenih. Ali u zadanim okolnostima u HSS-ovu programu ističe se i povećanje radničkih nadnica, te skraćivanje radnoga vremena.

⁷² M. Mirković, *Uvod u ekonomsku politiku*, Beograd, 1935., 11.

Slovenska ljudska stranka, koja se našla takoreći između dviju vatri suprotstavljenih interesa srpske i hrvatske strane, kao političku strategiju navodi da se »ekonomski interesi ne javljaju kao primaran kohezioni faktor u jugoslovenskoj politici«. Jugoslovenska muslimanska organizacija pak sukladno svom biračkom tijelu propagirala je očuvanje veleposjeda te centralizaciju i administrativnu podjelu države prema gospodarskim i drugim životnim uvjetima pojedinih pokrajina.⁷³

U prvom desetljeću postojanja Jugoslavije ispoljavale su se dvije koncepcije gospodarskog razvoja. U krugovima gospodarstvenika i stručnjaka te u samoj državnoj administraciji postavljalo se pitanje treba li poticati razvoj poljoprivrede ili razvoj industrije. Poljoprivredni i stočarski proizvodi bili su glavni izvozni proizvodi, ali gospodarska snaga i utjecaj većine poljoprivrednog stanovništva bili su zanemarivi. Lošom provedbom agrarne reforme usitnjavali su se posjedi, što je pogoršavalo ionako nisku agrotehničku razinu poljoprivrede. Gospodarsku moć predstavljali su veletrgovci, bankari, industrijalci te slavonski i vojvođanski veleposjednici. Vrijeme inflatornog poslijeratnog razdoblja i kreditne ekspanzije bilo je, kako je već spomenuto, razdoblje najvećih investicija u industriji Jugoslavije. Upravo je industrija, od svih gospodarskih grana ostvarila najveći napredak, posebno u industrijski najrazvijenijim krajevima Jugoslavije, u Sloveniji i Hrvatskoj. Nova industrija, proizašla iz stanja stvorenog inflacijom, međutim nije imala razvijen nagon za zaštitu. Inflacijska konjunktura i industrijski polet bili su kratkotrajni, pa već 1922. i 1923. neke industrijske grane zapadaju u krizu.⁷⁴ Od početka 1923. Ministarstvo financija vodilo je politiku deflacije u cilju jačanja i stabilizacije dinara, što je sredinom 1925. i uspjelo. Međutim, ta politika držanja dinara iznad njegove stvarne vrijednosti štetila je gospodarstvu, pogotovo izveznoj trgovini čiji su glavni artikli bili drvo i žitarice, stoga je Jugoslaviju zahvatila agrarna kriza 1927. Također, visokim carinskim tarifama na uvoz industrijskih proizvoda u Jugoslaviji, o kojima je već bilo riječi na prethodnim stranicama, države uvoznice agrarnih proizvoda uzvratile su povećanjem carinske tarife na uvoz poljoprivrednih proizvoda. To je dodatno otežalo položaj agrarnih zemalja, kakva je bila i Jugoslavija.⁷⁵

Kao što je već istaknuto, zaštita domaće / nacionalne industrije bila je praksa uglavnom svih europskih država toga vremena. I u Jugoslaviji je vla-

⁷³ S. Đurović, *Državna intervencija*, 59-63.

⁷⁴ Isto, 30, 59-60, 63.

⁷⁵ R. Bičanić, *Ekonomska podloga*, 45-46.

dalo mišljenje da je carinska tarifa »osnovni privredni zakon jedne zemlje« kojim se nastojala zaštititi domaća proizvodnja, pa je početkom 1919. Ministarski savjet donio odluku da se Srpski zakon o općoj carinskoj tarifi iz 1904. proširi na cijelu državu. Takvim rješenjem nisu bili zadovoljni industrijalci, pa su neki isticali da su žrtve srpske carinske tarife. Već 1921. pre-rađena je postojeća carinska tarifa, ali novo rješenje nije bilo zadovoljavajuće te je 1925. uvedena nova carinska tarifa vladinom odlukom bez Narodne skupštine. Njome je znatno pojačan industrijski protekcionizam na štetu poljoprivrede.⁷⁶ Mijo Mirković u djelu *Industrijska politika* piše o učincima te zaštitne mjere domaće industrije: *Deset godina vrlo intenzivne carinske zaštite i veštačke industrijalizacije završeno je sa sasvim neznatnim apsorbovanjem viška stanovništva u industriji i sa relativno slabom proizvodnom sposobnošću ove industrije. I posle deset godina industrijalizacije jugoslovenska »teška« industrija nije sposobna da izlije ni jedan top iako se industrijalizacija vršila baš pod okriljem krilatice o »zemaljskoj odbrani«.*⁷⁷

Prvo razdoblje je karakterizirala i izrazita porezna nejednakost pojedinih područja Jugoslavije. Od 1918. do 1928., odnosno 1929. godine, kada je proglašen unificiran porezni sustav, različita područja Jugoslavije bila su opterećena različitim poreznim obvezama i različitom visinom stope neposrednih i posrednih poreza. Takvo stanje se odražavalo na funkcioniranje gospodarstva pojedinih pokrajina, a osobito su bili na udaru po visini porezne stope prečanski krajevi, Vojvodina, Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Hercegovina te Slovenija. Uz neujednačenost, problem su stvarali različiti retroaktivni porezi, npr. porez za ratni dobitak, a veliku zbrku unosio je i Zakon o ukupnom porezu, koji se mijenjao svaki tjedan.⁷⁸

U drugom razdoblju koje se podudara s tzv. Šestosiječanjskom diktaturom i velikom gospodarskom krizom, država se opredijelila za poljoprivredu. Tijekom velike gospodarske krize, ali i neposredno prije nje, gotovo sve europske zemlje uvode izrazito protekcionističke mjere koje eskaliraju tzv. tarifnim ratovima, a pritom je izražen upravo agrarni protekcionizam. Uz to, sve je više kompenzacijskih sporazuma, prema kojima se često umjesto plaćanja u novcu dopuštala međusobna razmjena robe — kliring. U Jugoslaviji, kao i u mnogim dužničkim zemljama, uvedena je i kontrola deviznog prometa kako bi se održala stabilnost valute, ali i spriječio odljev ka-

⁷⁶ S. Đurović, *Državna intervencija*, 79-80.

⁷⁷ M. Mirković, *Industrijska politika*, 298.

⁷⁸ R. Bičanić, *Ekonomska podloga*, 49; S. Đurović, *Državna intervencija*, 162.

pitala. S namjerom da se stanje poboljša, u organizaciji Društva naroda održano je niz konferencija o sporazumnoj ekonomskoj akciji. Ni nakon tri takva sastanka nije postignuto carinsko primirje, a industrijske zemlje, dapače, pooštrile su administrativne mjere protiv uvoza poljoprivrednih proizvoda. To će oporbu, agrarne zemlje, potaknuti na osnutak Agrarnog bloka. Inicijativu su preuzele tri podunavske izvozničke agrarne zemlje: Mađarska, Rumunjska i Jugoslavija. Na sastanku u Bukureštu 30. srpnja 1930. donesene su smjernice djelovanja Agrarnog bloka. Članice su se složile o prednostima carinskog preferencijalnog postupka — sporazuma prema kojemu bi europske zemlje uvoznice poljoprivrednih proizvoda naplaćivale veću carinu za proizvode iz prekoceanskih zemalja, a manju za proizvode iz europskih agrarnih zemalja. Time bi se povećala kupovna moć agrarnih zemalja i potrošnja industrijskih proizvoda koje uvoze iz industrijskih zemalja. Ujedno, raspravljalo se o sprječavanju konkurencije među zemljama Agrarnog bloka.⁷⁹ Uz spomenuti sastanak u Bukureštu, održan je sastanak u Varšavi na kojemu su sudjelovale i Čehoslovačka, Poljska, Bugarska, Letonija, Estonija i Finska, no nije bilo napretka u rješavanju nastalih problema, dapače, članice čak nisu poštovale dogovor o sprječavanju međusobne konkurencije.⁸⁰

U vrijeme krize liberalističku (*laissez-faire*) ekonomsku poziciju zamjenjuje državni intervencionizam prema teorijskoj osnovi Johna Maynarda Keynesa.⁸¹ Državnu intervenciju zagovarali su predstavnici krupnog trgovačkog i financijskog kapitala, predstavnici gospodarskih organizacija, po-

⁷⁹ *The League of Nation Reconstruction Scheme in the Interwar Period*, 140-143.

⁸⁰ Mirko Lamer, »Historijat regionalnih ekonomskih sporazuma obzirom na Jugoslaviju«, *Ekonomist*, god. V., 1939., br. 2, 50-51.

⁸¹ J. M. Keynes je tvrdio da se depresija može prevladati aktivnom, dobro odmjerenom i koordiniranom ekonomskom politikom koju država mora provoditi u korist svojih građana, oslanjajući se na njihovu podršku i povjerenje. Takva ekonomska politika podrazumijevala je carinsku zaštitu, smanjenje uvoza i zaduživanja u inozemstvu. Te mjere, tvrdio je Keynes, imaju pozitivan učinak na domaću proizvodnju i zaposlenost, rast investicija i kapital iz domaćih izvora, jačanje poslovnog pouzdanja i inovativnosti, šire mogućnosti upravljanja raspodjelom dohodaka. Zatim, Keynes se posebno zauzimao za zaštitu ključnih gospodarskih grana, čak i po cijenu niže efikasnosti. Najspornija točka Keynesova programa izlaska iz depresije bila je zauzimanje za ekonomski protekcionizam, što je pristaše liberalne ekonomije poticalo na kritiku da je to povratak na merkantilizam. Međutim, pobjeda predsjedničkog kandidata Franklina D. Roosevelta i provedba njegove reformske »Nove ekonomske politike« koja se umnogome slagala s Keynesovom koncepcijom bili su dokaz efikasnosti Keynesova programa izlaska iz krize. Usp. Z. Baletić, »John Maynard Keynes — teoretičar društvene krize«, 29-33.

put komora, i različita druga udruženja. Milan Vrbanić je krajem 1932. na sjednici Vijeća Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu isticao potrebu da se zaštite krupni financijski i trgovački kapital. Smatrao je da su najugroženiji oni, a ne poljoprivreda, jer država je ionako bila agrarna pa nije bila toliko ugrožena krizom.⁸²

Većina intervencionističkih mjera koje je država počela provoditi, a u skladu s promjenama u svjetskoj ekonomskoj politici i ekonomskoj teoriji uglavnom se odnosila na agrar, koji je bio u prvome planu, no te mjere nisu imale velik uspjeh.⁸³ U konstelacijama svjetske i ekonomske politike, svrstavši se u tzv. Agrarni blok, kojem je poljoprivreda bila prioritet ekonomske politike, šestosiječanjski režim na čelu s kraljem Aleksandrom učinio je »fatalan historijski spoj s Njemačkom«, odnosno Jugoslavija se »prirodno« uklopila u nacističku koncepciju Srednje i Jugoistočne Europe kao poljoprivrednog dijela nacističkog *Grossraumwirtschafta*.⁸⁴

Obilježje drugog razdoblja, kao što je rečeno, jest favoriziranje agrara, a industrijalizacija zemlje, osim industrije koja je proizvodila sirovine, više se nije poticala, nego se poslovanje čak ograničavalo.⁸⁵ Slom privatnog bankarstva bio je povod jačanju državne i od države povlaštenih banaka sa sjedištem u Beogradu: Narodne banke, Državne hipotekarne banke, Privilegirane agrarne banke, Poštanske štedionice i Zanatske banke. Naime, odluka države, zapravo Narodne banke, da se ne pomogne prečanskim privatnim bankama ponajviše se odrazila na industriju, čiji su glavni izvor kapitala bile upravo te privatne banke ili su čak same banke imale znatan udio u vlasništvu industrijskih poduzeća.⁸⁶ Upravo na ovome primjeru državnog neinterveniranja, koji i jest mjera državne ekonomske politike, očit je prijelaz monopolnog kapitalizma u državni monopolni kapitalizam, kako tvrdi Rudolf Bićanić.⁸⁷

⁸² S. Đurović, *Državna intervencija*, 134.

⁸³ Zakon o izvanrednom kreditu za organizaciju izvoza poljoprivrednih proizvoda na čijoj osnovi je utemeljeno Privilegirano izvozno društvo donesen je 1931., Zakon o zaštiti zemljoradnika 19. 4. 1932., Zakon o konverziji zemljoradničkih dugova 23. 11. 1933. Usp. S. Đurović, *Državna intervencija*, 109-111.

⁸⁴ S. Đurović, *Državna intervencija*, 105-106.

⁸⁵ M. Kolar, »Hrvatska u prvoj Jugoslaviji — bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države«, *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb, 2006., 207.

⁸⁶ Tomislav Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine, Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb, 1961. 149-151; »O industrijskom koncernu Prve hrvatske štedionice«, *Hrvatska privreda*, god. XIII., 1938., br. 12, 196-198.

⁸⁷ O prelasku iz monopolnog u državni monopolni kapitalizam vidjeti više u: R. Bićanić, »Ekonomske promjene«, 108.

Treće razdoblje u ekonomskoj politici Jugoslavije poklapa se s razdobljem najdulje vlade Jugoslavije, čiju su okosnicu činili Milan Stojadinović, Anton Korošec i Mehmed Spaho, koja dobiva i naziv »bankarsko-klerikalno-begovska politička kombinacija«. ⁸⁸ Predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova M. Stojadinović iznoseći vladinu Deklaraciju pred Narodnom skupštinom 1935., istaknuo je potrebu gospodarskog snaženja zemlje u svim smjerovima. Međutim, već iste godine vladin program gospodarske obnove zemlje bio je snažno uzdrman. Naime, kada je 1935. Društvo naroda uvelo gospodarske sankcije protiv Italije, jugoslavensko gospodarstvo koje se nije u potpunosti oporavilo od velike gospodarske krize trpjelo je katastrofalne posljedice smanjena izvoza u Italiju. ⁸⁹ U takvoj teškoj situaciji poput slamke spasa dočekan je posjet Hjalmara Schachta, predsjednika Reichsbanke, Beogradu u lipnju 1936. Na slušateljstvo, a posebno na M. Stojadinovića, snažan dojam ostavila je Schachtova poruka kako Njemačkoj nije u interesu da Jugoslavija ostane slabo razvijena agrarna zemlja, nego je potrebno razvijati i industriju, ponajprije osnovnu, tešku industriju za preradu sirovina kojima Jugoslavija obiluje. Razvoj takve industrije koristio bi, istaknuo je Schacht, i Njemačkoj i Jugoslaviji. ⁹⁰ Taj posjet rasvjetljava mnoge strane Stojadinovićeve plana o gospodarskoj obnovi zemlje, koji najbolje ilustrira govor pri polaganju kamena temeljca za grubu prugu Željezare u Zenici 1936. kada je najavio »novu ekonomsku politiku«. Među ostalim, rekao je: *Možemo bez preterivanja reći da smo današnjim danom počeli da pišemo jednu novu stranu u ekonomskoj istoriji našeg naroda. Mi smo, gospodo, kao što znate, zemlja bogata raznovrsnim blagom. Mi imamo železa, ali to železo izvozimo u inostranstvo i onda otuda kao prerađevinu opet uvozimo. Mi imamo dosta bakra, ali smo taj bakar izvozili da bude prerađen u inostranstvu a odatle ga opet kupovali vlastitim novcem. I — da ne ređam dalje — sa drugim našim rudama bio je isti slučaj. Danas ćemo da počnemo novu ekonomsku politiku. Hoćemo naše rudno blago u našoj*

⁸⁸ B. Kršev, *Financijska politika Jugoslavije*, 301.

⁸⁹ Italija je u jugoslavenskom izvozu do 1936. neprekidno sudjelovala kao najjača uvoznica, primajući svake godine oko četvrtine vrijednosti cjelokupnog izvoza. Prema Italiji je trgovinska bilanca bila neprestano aktivna, jer ona je tada mnogo više vrijednosti uvozila iz Jugoslavije nego što je Jugoslavija uvozila iz Italije. Zato su sankcije Italiji zadale dvostruki udarac jugoslavenskom izvozu i gospodarstvu općenito. Jugoslavija je izgubila sigurno tržište za svoje proizvode, ali je također ostala bez priljeva deviza. Usp. Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, Rijeka, 1972., 127; B. Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike*, X-XI.

⁹⁰ J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 128.

zemlji sami da prerađujemo.⁹¹ Iz govora je očito da nova ekonomska politika M. Stojadinovića predstavlja samo (poslušno) slijeđenje njemačkih uputa. Dakako, Njemačka nije imala nesebične razloge u pružanju potpore gospodarskom razvoju Jugoslavije. Prvo je nastojala zadovoljiti svoje velike potrebe u programu naoružavanja, a zatim ekonomskim prodorom privući Jugoslaviju u svoj interesni krug i izolirati je od tradicionalnih saveznika — Francuske i Velike Britanije.

Stojadinovićeve nova ekonomska politika, formalno gledajući, povratk je industrijalizaciji zemlje. Industrijalizacija, prema toj novoj ekonomskoj politici, podrazumijevala je razvoj određenih industrijskih grana — teške industrije, proizvodnje električne energije i industrija koje se koriste sirovinama kojima je Jugoslavija raspolagala, ali pretežito u državnoj režiji. Privatna inicijativa nije bila poželjna dapače, čak je i sprječavana. Također, prednost se davala razvoju industrije u nekim dijelovima države. U godišnjim izvještajima britanskog veleposlanstva u Beogradu piše da je planirano postupno uklanjanje industrije iz »sjevernih krajeva«. Taj plan nije posve ostvaren, ali je imao utjecaj pri podizanju novih tvornica.⁹² Također, zakonskom odredbom vlada je ograničila uvoz iz neklirinških, deviznih zemalja, što je bila posljedica njemačkog klirinškog duga. Za postojeću industriju to je značilo znatne restrikcije u nabavi sirovina, a za jugoslavensko gospodarstvo općenito povećanu ovisnost o trgovini s Njemačkom.⁹³

U propagandnim brošurama koje je tiskala Jugoslavenska radikalna zajednica uoči izbora 1938. objavljeni su trogodišnji uspjesi vlade u gospodarskoj obnovi zemlje. Ujedno, u tim brošurama objavljen je plan o podizanju nacionalne industrije, odnosno Stojadinovićeve nova industrijska politika. Cilj te politike bio je: a) stvoriti industriju koja neće ovisiti o sirovinama koje se uvoze; b) razviti industrije koje prerađuju domaće sirovine; c) prerađati sirovina, kojima Jugoslavija obiluje, u finalne proizvode koji će se izvoziti; d) razviti industriju koja će osiguravati interese nacionalne obrane; e) u slučaju manjeg izvoza agrarnih proizvoda i industrijskih sirovina industrija treba smanjiti potrebu uvoza stranih industrijskih proizvoda, odnosno u tom slučaju industrija je trebala biti regulator vanjske trgovine; f) zakonskim mjerama ograničiti ulogu stranog kapitala kako bi se spriječila eksploataci-

⁹¹ Bojan Simić, *Propaganda Milana Stojadinovića*, Beograd, 2007., 168.

⁹² Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 2. (1931—1938), Zagreb, 1986., 279; S. Đurović *Državna intervencija*, 213.

⁹³ J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi*, 128.

Banovinsko područje	Broj novoosnovanih ind. poduzeća		Od toga dioničkih društava		S osnovnom glavnicom u milijunima dinara	
	1938.	1939.	1938.	1939.	1938.	1939.
Uprava grada Beograda	29	22	26	20	277,3	96
Dravska	4	1	—	—	—	—
Savska	13	12	12	11	31,9	22
Vrbaska	2	—	2	—	3	—
Primorska	1	2	1	2	10	0,6
Drinska	4	—	3	—	606	—
Zetska	—	—	—	—	—	—
Dunavska	5	1	2	1	12,8	3
Moravska	3	1	1	1	11	1
Vardarska	3	—	2	—	33	—
Ukupno	64	39	49	35	985	122,6

Tablica 2. Novoosnovana industrijska poduzeća u 1938. i prvoj polovici 1939. u Jugoslaviji
(Izvor: Ivan Krešić, »Razvoj i migracija industrije, s osobitim obzirom na Hrvatsku«, *Ekonomist*, god. V., 1939., br. 9-10, 370.)

ja nacionalnoga gospodarstva i nacionalne radne snage.⁹⁴ Prema tim istim propagandnim brošurama, plan razvoja nacionalne industrije postigao je u trogodišnjem razdoblju znatan uspjeh. Jugoslavija je dobila oko stotinu novih poduzeća, u industriju je uloženo oko 3 milijarde dinara, a vrijednost industrijske proizvodnje povećana je 54 % u odnosu prema 1934. i iznosila je oko 10 milijardi dinara.⁹⁵

Realniju sliku daju podaci iz tablice 2, iz kojih je očito da je tendencija ekonomske politike od 1935. do 1938. bila i dalje poticati industrijski napredak u određenim dijelovima Jugoslavije. U istom smjeru kretala se i porezna politika, pa se bilježi »bijeg« industrije iz Savske banovine na područje Uprave grada Beograda, koji nije imao banovinska davanja, dok su ona u Zagrebu iznosila 25 %.⁹⁶ Također, stopa prireza na državne neposredne poreze u Beogradu iznosila je 20 %, a u Zagrebu dvostruko više, odnosno

⁹⁴ Dr. Milan Stojadinović i preporod jugoslovenske industrije, Beograd, 1938., 6-7; *Privredni plan Dr. Milana Stojadinovića stvara osnove narodnog blagostanja*, Beograd, 1938., 22-23.

⁹⁵ *Privredni plan Dr. Milana Stojadinovića*, 23-29.

⁹⁶ U onodobnom tisku često se upotrebljava termin »bijeg industrije«, pri čemu se ne misli na preseljenje postojećih industrijskih poduzeća, nego na vrlo reduciran broj novoosnovanih industrijskih poduzeća.

40 %. Uzmu li se u obzir samo prirezi, opterećenje gospodarstva u Beogradu bilo je 60 % manje nego u Zagrebu. Također, porezni oblici kao što su trošarine, koje su postojale u financijskom sustavu Savske banovine, u Beogradu se nisu naplaćivale.⁹⁷

Dakako, plan oživljavanja gospodarstva nije se temeljio samo na industrijskom razvoju zemlje. Vlada M. Stojadinovića donijela je Uredbu o likvidaciji zemljoradničkih dugova, kojom je otpisano 50 % glavnice duga. Zatim, vlada je namjeravala poboljšati životni standard povećanjem cijene poljoprivrednih proizvoda te povećanjem radničkih nadnica i činovničkih plaća.⁹⁸ Međutim, Stojadinovićeva ekonomska politika »pala je u vodu« na političkom planu uslijed općih političkih prilika u Europi. Njegovo približavanje Njemačkoj i Italiji izgubilo je pravu mjeru. Oponašanje fašističkih uzora i nerješavanje osnovnih pitanja u zemlji u formalnom smislu prouzročili su njegovu smjenu početkom 1939.

Četvrto je predratno razdoblje ekonomske politike, u kojem gospodarstvo poprima obilježja ratnog gospodarstva. Stanje postaje administrativno i politički bitno drugačije uspostavom Banovine Hrvatske.⁹⁹ Politički zaplet u Europi eskalirao je ratnim sukobima u rujnu 1939., koji je utjecao na uvođenje ratnog gospodarstva što je rezultiralo kontrolom trgovačke razmjene. U takvim uvjetima pojačane potražnje određenih dobara nekontrolirano su rasle cijene i troškovi života, a uz to prilično loša ljetina 1939. i 1940. prouzročila je visoke otkupne cijene za pšenicu i kukuruz. Vlada je pokušavala zaustaviti rast cijena osnovnih namirnica ekonomsko-političkim intervencijama, koje su se u početku ograničavale samo na suzbijanje nekontroliranog rasta cijena, ali poslije su se proširile i na ostala gospodarska područja.¹⁰⁰ Ratni sukobi u Europi bili su povod i za početak opće financijske krize u Jugoslaviji. Prvo su reagirali štediša, koji su počeli dizati svoje uloge. Ovaj put, za razliku od bankarske krize u jesen 1931., novčani zavodi su barem u prvo vrijeme mogli udovoljiti zahtjevima štediša zahvaljujući pomoći Narodne banke, ali slijedile su i mjere vlade kako bi se stabiliziralo

⁹⁷ »Primjer grada Beograda«, *Jugoslavenski Lloyd*, 26. 6. 1938., br. 146, str. 1.

⁹⁸ *Privredni plan Dr. Milana Stojadinovića stvara osnove narodnog blagostanja*, Beograd, 1938., 4-10.

⁹⁹ O ustroju i organizaciji Banovine Hrvatske više u: Stjepan Šlabek, *Banovina Hrvatska*, Kutina, 1991. O gospodarskim prilikama u Banovini Hrvatskoj više u: Ivica Šute, *Položaj i obilježje trgovine u Banovini Hrvatskoj (1939.—1941.)*, magistarski rad, Zagreb, 2002.

¹⁰⁰ I. Šute, *Položaj i obilježje trgovine u Banovini Hrvatskoj*, 103, 128.

stanje. U rujnu 1939. donesena Uredba o isplatama uloga u novčanim zavodima ograničila je odljev novaca iz banaka i prividno stabilizirala novčano tržište. Međutim, financiranje obrane zemlje povećanjem novčanog optjecaja duboko je poremetilo cjelokupan gospodarski sustav.¹⁰¹ Jedna od važnijih političkih odluka u gospodarstvu u tome razdoblju odnosila se na etatizaciju Narodne banke, koja je provedena 14. rujna 1940. godine Uredbom o izmjenama i dopunama Zakona o Narodnoj banci. Uredba, međutim, nije omogućila egalitarizaciju njezinih dionica u nacionalno-posjedovnom smislu, tj. nije omogućila veće sudjelovanje hrvatskih i slovenskih struktura u njezinoj upravi, nego je dapače realizirala prevlast državnih institucija u upravljanju središnje banke.¹⁰² Podržavljenjem Narodne banke omogućeno je nekontrolirano emitiranje novca za potrebe funkcioniranja države, što je u konačnici proizvelo duboku krizu.

U godinama između Prvog i Drugog svjetskog rata novostvorene države u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi težile su uspostavi nacionalnih identiteta, koji su uključivali i ekonomsku neovisnost. Bilo je to plodno tlo za nastanak ekonomskog nacionalizma.¹⁰³ Iz prikazanog očito je da je Jugoslavija u međuratnom razdoblju uglavnom pratila tada vodeće razvojne smjerove u ekonomskoj politici i teoriji. U njezinoj politici nije bilo ničega inovativnog, boljeg ili lošijeg nego u drugim zemljama regije, pa čak i Europe. Autarkija u proizvodnji, protekcionizam i laviranja u deviznoj politici bile su mjere koje su poduzimale i druge države. U skladu s postulatima ekonomskog nacionalizma, osnovni smjer ekonomske politike države bilo je stvarati nacionalno tržište i nacionalni kapital, odnosno osigurati monopol kapitalu koji se naziva domaćim.¹⁰⁴

¹⁰¹ B. Kršev, *Financijska politika Jugoslavije*, 337-340.

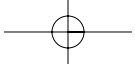
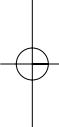
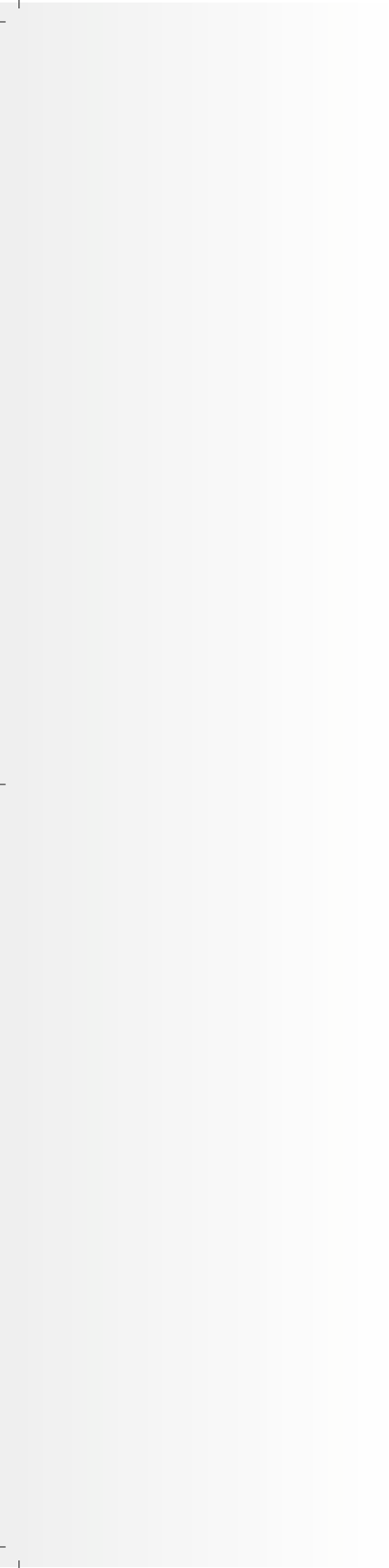
¹⁰² Isto, 335-337.

¹⁰³ I. T. Berend, *Decades of Crisis*, 235-236.

¹⁰⁴ R. Bičanić, »Ekonomske promjene«, 103.

2.

PRETPOSTAVKE RAZVOJA
ZAGREBAČKE INDUSTRIJE

PRIRODNI I DRUŠTVENI RESURSI ZAGREBA

Središnji položaj Zagreba na dodiru velikih geografskih regija Europe bio je osnova za njegov urbani razvoj, međutim, kraj Prvog svjetskog rata i ujedinjenje u Jugoslaviju, Zagreb je dočekaao nepromijenjen u teritorijalnom smislu. Grad se u međuratnom razdoblju prostirao na 64,37 km² i bio je podijeljen na 30 gradskih kotara.¹⁰⁵ Iako se u međuratnom razdoblju gradsko stanovništvo više nego udvostručilo, administrativno-upravne granice Zagreba u međuraću nisu se bitno mijenjale. Veće promijene zbile su se na prijelazu stoljeća, 1900. kada se grad povećao pripajanjem okolnih sela: Laščine, Jurjevca, Borongaja, Petruševca, Vukomerca i Žitnjaka čime se gradski teritorij proširio na istok. Ova teritorijalna promjena iz 1900., jedna od najvećih u povijesti grada, bila je među ostalima i snažno uvjetovana prethodnom izgradnjom željezničke pruge jer je determinirala daljnji smjer urbanizacije grada.

Početak razvoja željezničkog prometa u drugoj polovici 19. stoljeća bio je od velikog interesa »za život narodni i društveni Zagreba«.¹⁰⁶ Odnosno, željeznica je bila od vitalnog značenja za modernizaciju grada. Prva željeznička pruga, Zidani Most–Zagreb–Sisak, izgrađena 1862. kao ogranak Južne pruge Beč–Ljubljana–Trst, privlačila je robni promet iz posavsko-podunavskog područja, koji se dotad koristio plovidbenim putem Savom i Kupom do Karlovca i kolnim putem je nastavljao prema jadranskim lukama

¹⁰⁵ Gornji Grad, Donji Grad, Kaptol, Široki Brijeg, Žaver, Mirogoj, Horvatovac, Donja Laščina, Gornja Laščina, Gorice, Maksimir, Borongaj, Žitnjak, Peščenica, Zavrtnica, Si-gečica, Trnje, Vrbič, Tratina, Trešnjevka, Horvati, Ciglenica, Vodovod, Gornja Ilica, Sv. Duh, Vrhovec, Jelenovec, Pantovčak, Prekrižje i Tuškanac. Usp. *Mali statistički priručnik grada Zagreba 1935*, Zagreb, 1935., 25; Dubravka Čengić, »Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1919.—1945. godine«, *Arhivski vjesnik* 38 (1995) 1, 117.

¹⁰⁶ Parafraziram izjavu trgovca i političara Antuna Jakića (1828.—1878.) objavljenu u *Pozoru* 1862. Izvorno glasi: »...Zagreb kao glavni i najveći grad Trojedne kraljevine prugom običi bili bi od neizmjerne štete po život narodni i državni«. Nav. prema: Mira Kolar, »Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu 1862. godine«, *140 godina željeznice u Zagrebu (1862.—2002.): zbornik znanstvenog skupa*, Zagreb, 2003., 12.

Rijeci, Bakru, Kraljevici i Senju. Uz veliku gospodarsku, ta je željeznička pruga, u trenutku kada je planirana i izgrađena, imala važnu stratešku ulogu povezivanja Habsburške Monarhije s europskim dijelom Osmanskog Carstva.¹⁰⁷ Sljedeći važan moment bila je izgradnja željezničke pruge Budimpešta–Zagreb–Rijeka. Ugarska, posebno zainteresirana za izlazak na Jadran, tek nakon Nagodbe 1867. uspijeva realizirati gradnju te pruge, tako da je dionica Zakany–Koprivnica–Dugo Selo–Zagreb puštena u promet 1870., a tri godine poslije i dionica Karlovac–Rijeka.¹⁰⁸ Kronološki, sljedeća je Zagorska pruga izgrađena 1886. Od Čakovca preko Varaždina, Budinšćine i Zaboka do Zaprešića povezivala je Zagreb s njegovom širom okolicom. Premda vicinalna, imala je krucijalnu ulogu u demografskom i gospodarskom razvitku grada. Navedene pruge povezivale su Zagreb u smjeru sjever-jug, no nastojanja da se prometno poveže u smjeru istok-zapad nisu ostvarena sve do kraja 19. stoljeća. Ideja o povezivanju Zagreba sa Slavonijom i Srijemom javlja se još u ranoj, predželjezničkoj etapi, 1850-ih godina. Međutim, taj projekt, budući da nije bio u širim interesima Austro-Ugarske, realiziran je tek 1891. Posavskom prugom Zagreb–Slavonski Brod–Vinkovci–Zemun, dok je Podravska pruga Koprivnica–Virovitica–Osijek izgrađena 1912.¹⁰⁹ Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i ujedinjenjem u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca slijedi relativno »siromašno« razdoblje gradnje željeznica. Ipak položaj Zagreba tada se bitno mijenja. S rubova željezničke mreže Carstva grad se našao na prometnoj osovini nove države. Puštanjem u promet Ličke pruge 1925., koja je preko Gospića i Knina povezivala Zagreb sa Splitom, prometno značenje Zagreba postalo je još važnije te on prerasta u čvorište željezničkog prometa zapadnog dijela jugoslavenske države.¹¹⁰

U razdoblju između dva svjetska rata promjene koje nastaju stvaranjem nove države u Zagrebu se pozitivno odražavaju ponajviše na demografskom i gospodarskom planu. U novostvorenoj državi Hrvatska je bila jedno od ekonomski najrazvijenijih područja. Razgranata djelatnost novčarskih

¹⁰⁷ Miroslav Sić, »Prometno značenje Zagreba«, *Geografski horizont* 40 (1994) 2, 37.

¹⁰⁸ Helena Bunijevac, »Izgradnja pruge Zidani Most-Zagreb-Sisak kao početak oblikovanja zagrebačkog željezničkog čvorišta«, *140 godina željeznice u Zagrebu (1862.—2002.)*, 26.

¹⁰⁹ Bernard Stulli, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj*, Knj. I, Zagreb, 1975., 86-87; Dragutin Feletar, »Historijsko-geografsko značenje pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj«, *140 godina željeznice u Zagrebu (1862.—2002.)*, 31-38.

¹¹⁰ M. Sić, »Prometno značenje Zagreba«, 37.

Pretpostavke razvoja zagrebačke industrije

	1910.	1921.	1931.
Muško	39.737	55.016	92.105
Žensko	39.301	53.658	93.476
Ukupno	79.038	108.674	185.581

Tablica 3. Stanovništvo Zagreba 1910.—1931. (Izvori: *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Zagreb, 1914., 160-161; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Sarajevo, 1932., 428-429; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva*, knj. I., Beograd, 1937., 10.)

zavoda, postojeća prerađivačka industrija i još prisutne ekonomske veze s državama bivše Austro-Ugarske bili su ključni čimbenici koji su vinuli Hrvatsku u sam ekonomski vrh. U skladu s time Zagreb je dobio funkciju financijskog, trgovačkog i industrijskog središta.¹¹¹ Gospodarskom rastu, pogotovo rastu njegove industrijske djelatnosti najviše je pridonio visok udio radno-sposobnog stanovništva u njegovoj blizini. Stanovništvo prenaseljenog sjeverozapadnog zaleđa Zagreba prirodno je gravitiralo gradu i odigralo je ključnu ulogu u njegovu demografskom razvoju. Željeznica, ponajprije Zagorska pruga, olakšala je tranziciju agrarnog viška radne snage u radni potencijal zagrebačke industrije.¹¹²

Kako se mijenjala uloga grada, od provincijskoga središta unutar Austro-Ugarske Monarhije s izraženijim trgovačko-obrtničkim obilježjima u gospodarsko središte Jugoslavije, Zagreb se proporcionalno povećavao i demografski. U razdoblju od 1910. do 1931. stanovništvo Zagreba povećalo se više nego dvostruko; od popisa 1910. do onog 1921. povećalo se za 37,4 %, a od 1921. do 1931. za 70,77 %. Takvo naglo povećanje, dakako, nije moglo biti posljedica prirodnog prirasta nego i prije spomenute imigracije radno sposobnog stanovništva.

Zahvaljujući činjenici da je glavnina industrijske infrastrukture ostala očuvana od ratnih razaranja, Zagreb preuzima funkciju vodećeg industrijskog središta što ima za posljedicu iznimno veliko useljavanje radno aktivnog stanovništva u grad. To potvrđuju i statistički podaci o stanovnicima doseljenim u međuratnom razdoblju. Prema regionalnom podrijetlu struk-

¹¹¹ R. Bićanić, »Ekonomske promjene«, 108; M. Kolar-Dimitrijević, »Privredne veze između Austrije i sjeverne Hrvatske od 1918. do 1925.« *Historijski zbornik* 45 (1992) 1, 57-88.

¹¹² Usp. Stanko Žuljić, »Zagreb i okolica. Utjecaj gradskog organizma na regiju«, *Geografski glasnik* 25 (1965) 1, 98-99.

tura doseljenika je bila sljedeća: Hrvatsko zagorje 14,7 %, Slovenija 9,5 %, Slavonija 5,3 %, Međimurje 3,4 %, Bosna i Hercegovina 3,3 %, Italija 2,9 % (polovica se odnosi na Istru, koja je tada bila pod Italijom), Lika 2,6 %, Dalmacija 2,6 %, Austrija, Mađarska i Čehoslovačka 4,0 %.¹¹³ Iz ovih podataka može se slobodno zaključiti da je Zagreb bio privlačan, i to ne samo za stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske. Osim iz okolice, u Zagreb su dolazili doseljenici i iz ostalih dijelova Jugoslavije. Odlaskom Mađara i Austrijanaca poslije 1918. ostala su upražnjena radna mjesta u državnoj administraciji te se pojačala imigracija Srba u Zagreb. Također, pojačane trgovačko-financijske veze između Zagreba i Beograda omogućile su da se mnogo više nego prije angažira srpsko stanovništvo u gospodarstvu. Uz to ustaljena je praksa stranih poduzeća bila zapošljavati Slovence u svojim predstavništvima u Zagrebu da se održi privid domaćeg poduzeća, pa je karakteristično poslijeratno doseljavanje Slovenaca, najviše iz Maribora.¹¹⁴ Ipak, prevladao je priljev stanovništva iz okolnih mjesta agrarne prenaseljenosti. Takav razvojni smjer je rezultirao promjenom u strukturi prema djelatnosti, odnosno postupno dovodi do deagrarizacije stanovništva. Taj proces, koji će u kasnijem razdoblju biti jako izražen u ruralnim naseljima, već u međuratnom Zagrebu možemo pratiti kretanjem ukupnoga broja poljoprivrednog stanovništva, odnosno preko promjena u strukturi aktivnog stanovništva prema sektorima djelatnosti. Udio ukupnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom broju stanovnika Zagreba prema popisu iz 1910. iznosio je 6,85 %, a već 1931. godine zabilježen je pad na 2,86 %.¹¹⁵ Trend pada ukupnog poljoprivrednog stanovništva pokazuje u kojem je omjeru Zagreb (i okolice) zahvatila deagrarizacija. Tijekom toga razdoblja Zagreb je imao najmanji postotak poljoprivrednog i najveći postotak stanovništva zaposlenog u industriji, odnosno obrtu. Zanimljivo je spomenuti da je dio stanovništva u neposrednoj okolini Zagreba (u seoskim naseljima koja će se poslije pripojiti gradu) zbog stambene krize, i dalje živio u poljoprivrednim domaćinstvima premda nisu imali neposrednu vezu s poljoprivredom, odnosno imali su sezonski posao u gradu.

¹¹³ Usp. Nikola Peršić, *Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na grad Zagreb*, Zagreb, 1940., 40; *Mali statistički priručnik grada Zagreba 1935.*, 37.

¹¹⁴ M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb, 1973., 71-72.

¹¹⁵ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910.*, 160-161; *Statistički izvještaji Saveza gradova Jugoslavije*, sv. I, Zagreb, 1933., 39; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, knj. IV., 258-259.

Pretpostavke razvoja zagrebačke industrije

	1910.		1931.	
	Apsolutno	%	Apsolutno	%
Poljoprivreda	5417	6,85	5308	2,86
Industrija i obrt	26.829	33,94	70.754	38,13
Trgovina	7037	8,90	24886	13,41
Novčarstvo	1568	1,98		
Promet	6597	8,35	13.476	7,26
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	16.264	20,58	28.815	15,53
Rentijeri i umirovljenici	5964	7,55		
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	4126	5,22	26.516	14,29
Kućna služinčad	4613	5,84	9547	5,14
Nadničari	623	0,79	6279	3,38
Ukupno	79.038	100	185.581	100

Tablica 4. Struktura stanovništva prema zanimanju (aktivno i uzdržavano stanovništvo) 1910. i 1931. (Izvor: *Mali statistički priručnik grada Zagreba 1935.*, Zagreb, 1935., 40.)

Prema gospodarskim obilježjima, Zagreb je bio pretežno industrijski grad s razvijenom administrativnom funkcijom i jakim ulogom u novčarstvu, trgovini i prometu. To se jasno zapaža iz strukture uzdržavanog i aktivnog stanovništva prema zanimanju iz popisa 1910. i 1931. godine. Vidi se da su industrija i obrt bili daleko najzastupljenija zanimanja. U promatranom razdoblju rast industrijskog i obrtničkog stanovništva bio je nešto veći nego ukupan porast stanovništva. Uzme li se kao osnova 1910., indeks porasta aktivnog industrijskog i obrtničkog stanovništva 1931. godine iznosio je 278, što pokazuje da se grad postupno razvijao u industrijsko središte. Ipak, prikaz industrijskog razvoja grada, ako ga procjenjujemo prema ekonomskoj aktivnosti stanovništva, nije potpuno jasan, jer popisi nisu bilježili odvojeno podatke za obrtničko, odnosno industrijsko stanovništvo. Nesumnjivo je pak da se kao trgovačko, financijsko i prometno središte Zagreb razvijao znatno brže. Indeks porasta aktivnog stanovništva u tim zanimanjima iznosi 312, što je posljedica važnije uloge grada kao prometnog čvorišta u unutarnjoj, a osobito u vanjskoj trgovini i bankarstvu. Javne, administrativne službe nisu bilježile porast, nego je dapače postotak zaposlenih padao kako se smanjivala administrativna uloga Zagreba u novostvorenoj državi.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1910.		1931.	
	Aktivno	%	Aktivno	%
Poljoprivreda	2800	3,54	2845	1,53
Industrija i obrt	14.728	18,63	41.015	22,1
Trgovina, novčarstvo i promet	6827	8,62	21.332	11,49
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	9438	11,9	20.066	10,81
Ostalo	9955	12,58	24.811	13,36
Ukupno	43.748	55,35	110.069	59,31

Tablica 5. Aktivno stanovništvo Zagreba prema zanimanju 1910. i 1931.

(Izvori: *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Drugi dio, Zagreb, 1915., 62-63; *Definitivni rezultati popisa stanovništva 31.3.1931, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, knj. IV, Sarajevo, 1940., 260-261; *Statistički izvještaji Saveza gradova Jugoslavije*, sv. I, Zagreb, 1933., 38-39.)

Ekonomska kriza i diktatura obilježile su konačan kraj sustava *laissez-faire* i prijelaz u protekcionizam i državno reguliranu ekonomiju. U tome razdoblju uzdrman je položaj Zagreba, pogotovo kao financijskog središta. No, kao industrijsko središte grad i dalje dobiva na važnosti, što će pokazati i podaci u sljedećem poglavlju.

USPOREDBA ODABRANIH STRUKTURNO-DEMOGRAFSKIH POKAZATELJA PREMA POPISU STANOVNIŠTVA IZ 1931.

Na temelju rezultata popisa stanovništva iz 1931. sažeto se donose prikazi i opisi indikatora odabranih strukturno-demografskih karakteristika područja (upravno-teritorijalnih jedinica/kotara/gradova) Splita, Osijeka i Zagreba; kao što su stanovništvo prema spolu i dobi, pismenosti, aktivnosti i zanimanju. S obzirom na metodološke poteškoće u pogledu prostorne usporedivosti podataka, provedena raščlamba ima isključivo orijentacijsku reprezentativnost, ali daje približan statističko-dokumentacijski okvir demografskih činitelja društveno-gospodarskog razvoja i socijalne slike tematiziranih upravno-teritorijalnih jedinica Primorske i Savske banovine.

Uvodno valja istaknuti da su rezultati popisa 1931. u tablicama prikazani na dvije prostorne razine: jednu razinu čine kotar Split (131.054 stanovnika), kotar i grad Osijek (73.851 stanovnik) te kotar i grad Zagreb (249.895 stanovnika), a drugu razinu usporedbe čine grad Osijek (40.337 stanovnika) i grad Zagreb (185.581 stanovnik) kao upravno-teritorijalne sastavnice Savske banovine. Podaci za grad Split su izostavljeni zato što popis 1931. nije obuhvaćao tu upravno teritorijalnu jedinicu.¹¹⁶

Uspoređujući podatke o odabranim indikatorima sastava stanovništva prema spolu i dobi 1931. u kotarima Split, Osijek i Zagreb (tablica 6) uočava se stanovita razlika u dobnom sastavu stanovništva, posebno u međudodnosu između velikih (funkcionalnih) dobnih skupina (do 19. godine starosti — *mlado stanovništvo*; od 20. do 59. godine starosti — *zrelo stanovništvo*; 60 godina i stariji — *staro stanovništvo*). Prisutne razlike odraz su diferencirane demografske dinamike naročito u domeni prirodnoga kretanja stanovništva. Najpovoljniji omjer mladog i starog stanovništva ima područje Zagreba (kotar i grad Zagreb). U njemu je koeficijent mladosti iznosio 32,3, a koeficijent starosti 6,5, pa je indeks starenja iznosio tek 20,1. Naj-

¹¹⁶ Određene podatke za stanovništvo grada Splita donosi Zdravka Jelaska Marijan u: *Grad i ljudi: Split 1918.—1941.*, Zagreb 2009., 25-31. Metodološki bi bilo upitno uspoređivati podatke iz popisa stanovništva 1931. s podacima iznesenim u navedenom djelu, stoga je usporedba izostavljena.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

Indikatori	Split*	Osijek**	Zagreb***
Ukupan broj stanovnika	13.1054	73.851	249.895
Broj stanovnika do 19 godina	56.058	25.718	80.670
Broj stanovnika od 20 do 59 godina	63.136	41.239	153.028
Broj stanovnika starijih od 60 godina	11.860	6894	16.197
Koeficijent mladosti	42,8	34,8	32,3
Koeficijent starosti	9,0	9,3	6,5
Indeks starenja	21,2	26,8	20,1
Broj žena	65.389	37.244	125.658
Broj muškaraca	65.665	36.607	124.237
Koeficijent feminiteta	99,6	101,7	101,1
Koeficijent maskuliniteta	100,4	98,3	98,9

* Podaci se odnose na kotar Split.

** Podaci se odnose na kotar Osijek i grad Osijek.

*** Podaci se odnose na kotar Zagreb i grad Zagreb.

Tablica 6. Odabrani indikatori sastava stanovništva prema spolu i dobi 1931. u kotarima Split, Osijek i Zagreb (Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, knj. III, Beograd, 1938., 72, 87, 96-97.)

nepovoljniji omjer mlade i stare populacije imalo je osječko područje (kotar i grad Osijek), jer je u njemu udio mladog (koeficijent mladosti) u ukupnom stanovništvu iznosio 34,8 %, udio starih (koeficijent starosti) 9,3 %, a indeks starenja iznosio je 26,8. S obzirom na nisku vrijednost indeksa starenja, jasno je da proces demografskog starenja početkom 1930-ih još nije imao većeg značenja. To je i očekivano zbog činjenice da se 1920-ih i početkom 1930-ih godina Hrvatska još uvijek nalazila u ranoj podetapi demografske tranzicije, koju karakterizira ubrzano smanjivanje mortaliteta (naročito mortaliteta dojenčadi), što uz zadržavanje stopa nataliteta na predtranzicijskoj (visokoj) razini rezultira relativno visokim stopama prirodne promjene (prirasta). Posljedica navedenog bio je i povećan priljev stanovništva u mlade dobne skupine (do 19 godine starosti), što je sa stajališta demografskog okvira za formiranje fertilnih i radno-sposobnih kontingenata stanovništva predstavljalo pozitivnu strukturnu i dinamičku populacijsku odrednicu.¹¹⁷

Sastav stanovništva prema spolu otkriva prilično ujednačena obilježja, s time da je u kotaru Split blagu prevlast imalo muško (koeficijent masku-

¹¹⁷ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1870. do 1981. godine*, Zagreb, 1987., 138, 146.

Pretpostavke razvoja zagrebačke industrije

Indikatori	Osijek	Zagreb
Ukupan broj stanovnika	40.337	185.581
Broj stanovnika do 19 godina	12.558	54.081
Broj stanovnika od 20 do 59 godina	24.137	120.391
Broj stanovnika starijih od 60 godina	3642	11.109
Koeficijent mladosti	31,1	29,1
Koeficijent starosti	9,0	6,0
Indeks starenja	29,0	20,5
Broj žena	20.315	93.476
Broj muškaraca	20.022	92.105
Koeficijent feminiteta	101,5	101,5
Koeficijent maskuliniteta	98,6	98,5

Tablica 7. Odabrani indikatori sastava stanovništva prema spolu i dobi 1931. u gradovima Osijeku i Zagrebu

(Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, knj. III, 96-97.)

liniteta je iznosio 100,4), a na osječkom i zagrebačkom području žensko stanovništvo (koeficijenti feminiteta iznosili su 101,7 i 101,1).

Komparativna analiza sastava stanovništva prema spolu i dobi provedena prema podacima za gradove Osijek i Zagreb (tablica 7), potvrđuje određen stupanj diferenciranosti. Pojednostavljeno rečeno, grad Zagreb ima mlađu i sa stajališta društveno-gospodarskog razvoja povoljniju dobnu strukturu. To očito pokazuju dvije činjenice: prvo, niža vrijednost indeksa starenja koja upućuje na povoljniji omjer mladog i starog stanovništva, te drugo, veći broj stanovništva u zreloj, reprodukcijski i radno najpovoljnijoj dobi života (između 20. i 59. godine). U toj funkcionalnoj dobnoj skupini u gradu Zagrebu bilo je 64,9 %, a u gradu Osijeku 59,9 % njihova ukupnog stanovništva.

Rezultati popisa stanovništva iz 1931. pokazali su znakovite razlike u dosegnutoj razini pismenosti između tematiziranih upravno-teritorijalnih jedinica.¹¹⁸ Odraž je to djelovanja nekoliko uzajamnih činitelja, među kojima se na poseban način ističu broj i dostupnost škola te odnos pojedinaca, obitelji i društva prema opismenjavanju i školovanju, pri čemu je još uvijek bio osobito jak utjecaj tradicije.

¹¹⁸ Struktura stanovništva prema pismenosti dana je samo za osobe starije od 10 godina, pri čemu je pismenom osobom smatrana ona koja je izjavila da »čita i piše« ili samo da »čita«. Ostali su popisani kao nepismene osobe. Usp. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, knj. III, Uvod, II.

Ivana Žebec Šilj: Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...

Upravno-teritorijalna jedinica	Broj stanovnika****	Broj pismenih	%	Broj nepismenih	%
Split*	95.192	56.302	59,1	38.890	40,9
Osijek**	58.659	48.589	82,8	10.070	17,2
Zagreb***	204.575	183.397	89,6	21.178	10,4

* Podaci se odnose na kotar Split.

** Podaci se odnose na kotar Osijek i grad Osijek.

*** Podaci se odnose na kotar Zagreb i grad Zagreb.

**** Podaci se odnose na stanovništvo starije od 10 godina.

Tablica 8. Pismeno i nepismeno stanovništvo kotareva Split, Osijek i Zagreb prema popisu stanovništva iz 1931. (Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, knj. III, 72, 87, 96-97.)

Dobne skupine	Grad Osijek		Grad Zagreb	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
od 11 do 19 godina	2,9	4,6	1,5	3,3
od 20 do 39 godina	10,4	9,2	4,2	6,6
od 40 do 59 godina	8,3	15,6	5,1	12,2
60 godina i stariji	15,3	28,8	12,4	20,1
Ukupno	9	12,5	4,4	8,4

Tablica 9. Struktura (%) nepismenih prema dobi i spolu u odnosu prema ukupnom muškom i ženskom stanovništvu u gradovima Osijeku i Zagrebu prema popisu iz 1931. (Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, knj. III, 87, 96-97.)

Podaci i pokazatelji iskazani u tablicama 8 i 9 jasno upućuju na tri ključne karakteristike u vezi s pismenošću stanovništva. Prvo, zamjetna je selektivnost pismenosti prema dobi. Ona se jasno pokazuje usporedbom broja pismenih i nepismenih osoba i njihova udjela u ukupnom stanovništvu starijem od deset godina života prema izdvojenim dobnim skupinama. Opći je zaključak da s porastom životne dobi rastu broj i udio nepismenih. Tako je u kotaru Split u dobnoj skupini od 11 do 19 godina starosti udio pismenih iznosio 71,2 %, a nepismenih 28,8 %, dok je u ukupnom broju osoba starijih od 60 godina udio pismenih bio svega 27,9 %, a nepismenih čak 72,1 %. Ili, u gradu Zagrebu, u ukupnom broju osoba u dobi od 11 do 19 godina pismenih je bilo čak 97,6 %, a nepismenih samo 2,4 %. Među stanovnicima starijim od 60 godina pismenih je bilo 83,1 %, a nepismenih 16,9 %. Takav visok postotak pismenih u starijoj dobnoj skupini odražava činjenicu da se radilo o gradskom stanovništvu.

Drugo, selektivnost pismenosti prema spolu indicira se podacima koji pokazuju da je razina pismenosti žena znatno niža u odnosu prema muškom stanovništvu te da se ta diferenciranost produbljuje sa starenjem. Tako je u ukupnom broju muškog stanovništva u gradu Osijeku nepismenih bilo 9,0 %, a udio nepismenih žena u ukupnom ženskom stanovništvu iznosio je 12,5 %. U gradu Zagrebu je bilo 4,4 % nepismenih muškaraca i 8,4 % nepismenih žena u ukupnom muškom, odnosno ženskom stanovništvu. Uz navedeno valja upozoriti da je u gradu Osijeku gotovo svaka treća žena starija od 60 godina bila nepismena, a u gradu Zagrebu je u najstarijoj dobnoj skupini nepismena bila svaka peta žena. Treće, sastav stanovništva prema pismenosti pokazuje i prilično izraženu prostornu diferenciranost. Tako je od ukupnog broja stanovnika starijih od deset godina u kotaru Split pismenih bilo samo 59,1 %, a nepismenih čak 40,9 %. U kotarima i gradovima Osijek i Zagreb stanje u vezi s pismenosti znatno je povoljnije. Dok su u Osijeku na 100 stanovnika pismena bila 83, u Zagrebu je na 100 pismenih bilo 90 stanovnika. Nema sumnje da ti podaci potvrđuju ono što je već istaknuto — razlike u broju i dostupnosti škola te diferenciran utjecaj tradicije na opismenjavanje i školovanje.

U tablicama 10, 11 i 12 dani su osnovni podaci i pokazatelji strukture stanovništva promatranih upravno-teritorijalnih jedinica prema glavnom zanimanju i aktivnosti. Premda fragmentarni, ti pokazatelji omogućuju da u osnovnim crtama vrednujemo demografske čimbenike njihove društveno-gospodarske slike i ekonomskih odnosa.

Dominacija primarnog sektora u ukupnoj strukturi stanovništva prema zanimanju, razumljivo i očekivano, zabilježena je u kotaru Splitu i kotaru i gradu Osijeku. U Splitu se u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu nalazilo 66,1 % ukupnog (aktivnog i uzdržavanog) stanovništva kotara. U kotaru i gradu Osijeku udio aktivnog i uzdržavanog stanovništva u toj »klasi zanimanja« iznosio je 37,9 %. S druge pak strane, u kotaru i gradu Zagrebu prevladavaju sekundarne djelatnosti, jer se u industriji i zanatima nalazilo 31,5 %, a u primarnim djelatnostima samo 21,4 % ukupnog aktivnog i uzdržavanog stanovništva.

Međutim, usporedba zanimanja između gradova Osijeka i Zagreba otkriva neke specifičnosti. Naime, udio aktivnog i uzdržavanog stanovništva u industriji i zanatima u gradu Osijeku je veći (42,7 %) nego u Zagrebu (37,9 %), što na prvi pogled upućuje na pretpostavku da je Osijek u usporedbi sa Zagrebom bio zahvaćen snažnijim procesima industrijalizacije. No,

Ivana Žebec Šilj: Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...

Klase zanimanja	Split*	Osijek**	Zagreb***
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	86.629	28.004	53.477
Industrija i zanati	16.625	21.980	78.657
Trgovina, kredit i promet	10.365	9330	42.385
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	8700	6930	34.703
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	8795	7607	39.673
Ukupno	131.054	73.851	249.895
Klase zanimanja (u %)	Split*	Osijek**	Zagreb***
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	66,1	37,9	21,4
Industrija i zanati	12,7	29,8	31,5
Trgovina, kredit i promet	7,9	12,6	17,0
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	6,6	9,4	13,9
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	6,7	10,3	15,9
Ukupno	100	100	100

* Podaci se odnose na kotar Split.

** Podaci se odnose na kotar Osijek i grad Osijek.

*** Podaci se odnose na kotar Zagreb i grad Zagreb.

Tablica 10. Ukupno stanovništvo prema zanimanju u kotarima Split, Osijek i Zagreb 1931.

(Izvor: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., knj. IV, 200-201, 234-236, 258-261.)

Klase zanimanja	Split*		Osijek**		Zagreb***	
	aktivno	uzdržavano	aktivno	uzdržavano	aktivno	uzdržavano
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	48,1	51,9	49,7	50,3	50,8	49,2
Industrija i zanati	47,1	52,9	50,7	49,3	57,4	42,6
Trgovina, kredit i promet	40,2	59,8	45,3	54,7	52,8	47,2
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	55,9	44,5	59,2	40,8	60,4	39,6
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	50,8	49,2	63,1	36,9	69,6	30,4
Ukupno	51,1	48,9	51,7	48,3	57,3	42,7

* Podaci se odnose na kotar Split.

** Podaci se odnose na kotar Osijek i grad Osijek.

*** Podaci se odnose na kotar Zagreb i grad Zagreb.

Tablica 11. Struktura (%) ukupnog stanovništva prema aktivnosti po glavnim zanimanjima u kotarima Split, Osijek i Zagreb 1931. (Izvor: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., knj. IV, 200-201, 234-236, 258-261.)

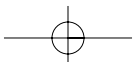
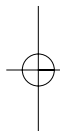
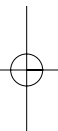
Pretpostavke razvoja zagrebačke industrije

Klase zanimanja	Osijek		Zagreb	
	aktivno	uzdržavano	aktivno	uzdržavano
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	42,6	57,4	52,1	47,9
Industrija i zanati	52,4	47,6	58,4	41,6
Trgovina, kredit i promet	46,7	53,3	52,5	47,5
Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	60,7	39,3	60,6	39,4
Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	63,8	36,2	68,7	31,3
Ukupno	53,8	46,2	59,3	40,7

Tablica 12. Struktura (%) ukupnog stanovništva prema aktivnosti po glavnim zanimanjima u gradovima Osijek i Zagreb 1931. (Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, knj. IV, 200-201, 234-236, 258-261.)

struktura stanovništva prema aktivnosti ipak potvrđuje snažniju razvojnu dinamiku Zagreba.

Tako je u ukupnom stanovništvu u industriji i obrtima u gradu Osijeku aktivnih bilo 52,4 %, a uzdržanih 47,6 %, dok je u gradu Zagrebu odnos između aktivnog i uzdržanog stanovništva u industriji i zanatima bio 58,4 % prema 41,6 %. Uz to, Osijek je imao veće udjele aktivnog i uzdržanog stanovništva u tercijarnim djelatnostima (trgovina, bankarstvo, promet, javna služba i vojska), nego grad Zagreb, što je vidljivo iz podataka u tablici 12. To potvrđuje tvrdnju da su u Zagrebu, osim industrijske djelatnosti vrlo razvijeni bili trgovina i novčarstvo. Zapravo, premda je u njegovoj društvenoj strukturi pokretna razvojna snaga bila industrija, ipak nije mogla umanjiti značenje ostalih funkcija grada kao regionalnog središta. I ukupan odnos između »lica koja zarađuju« i »izdržanih lica« sa stajališta ekonomskog razvoja i odnosa povoljniji je u gradu Zagrebu. U njemu je aktivno stanovništvo činilo 59,3 %, a uzdržavano 40,7 % ukupnog stanovništva. U gradu Osijeku je istodobno bilo 53,8 % aktivnih i 46,2 % uzdržanih u ukupnoj populaciji.

OD MANUFAKTURA DO TVORNICA ILI OD ZAČELJA DO CENTRA PERIFERIJE

Konačan završetak doba manufaktura u Zagrebu označio je dolazak željeznice 1862. godine. No i prije 1860-ih nailazimo na oblike protoindustrijske proizvodnje. Među takvima je primjerice Gajeva tiskara, u kojoj se od 1849. tiskao dnevni list, a godinu poslije službeno glasilo *Narodne novine*, sljednik *Novina Horvatzkih*, odnosno *Novina Ilirskih*. Ove posljednje izlazile su jedino nedjeljom i blagdanom, a kako se prelazi na dnevnu nakladu u Tiskari je od 1849. povećan broj radnika na 15 slagara i 2 strojara.¹¹⁹ U Zagrebu djeluje i Tvornica kamenine, od 1851. u vlasništvu Vjekoslava Barbota, u kojoj se broj zaposlenih kretao između 9 i 16 radnika. U početku Tvornica kamenine u Novoj Vesi djeluje kao manufaktura koju je 1828. osnovao liječnik Krieger. Kada ju je Barbot kupio, ona gubi značajke manufakturne proizvodnje te uspješno posluje i nakon njegove smrti 1872. proširujući svoju ponudu i na robu široke potrošnje. Međutim, zbog konkurencije jeftinijih proizvoda iz Austrije, 1886. prestaje proizvodnja posuđa, a posao je preuzeo Josip Kallina, koji je tvornicu preselio na Ksaver i orijentirao se na proizvodnju peći i šamota. Ta Barbotova, poslije Kallinina tvornica, može se smatrati jednim od najdugovječnijih zagrebačkih pothvata.¹²⁰

U željezničkoj etapi, nakon što je otvorena pruga kojom je Zagreb spojen u gospodarski sustav Austro-Ugarske, tvornice se grade tik uz željezničku prugu, a među prvima su bile one iz prehrambene industrije, što potvrđuje tezu da industrijalizacija na periferiji nije započela s tekstilnom, kao u razvijenim industrijskim zemljama, nego s prehrambenom, posebice mlinском industrijom. Prvi »pravi«¹²⁰ industrijski pogoni u Zagrebu osnovani u raz-

¹¹⁹ R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860*, Zagreb, 1951., 220; »182 godine Narodnih novina«, *Narodne novine*, <https://www.nn.hr/hr/o-nama/iz-povijesti/>. Pristup ostvaren 19. 7. 2017.

¹²⁰ Miroslava Despot, *Industrija građanske Hrvatske 1860—1873*, Zagreb, 1970., 158-159; Ista, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873—1880. Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića*, Zagreb, 1979., 213-214; Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007., 144-145.

doblju nakon 1862. do 1880-ih bili su Paromlin (1863.), Tvornica žestice Franje Pokornog (1863./1864.), Zagrebačka plinara (1863.), Tvornica kože V. Šimonića (1864.), Tvornica koža I. Šterna (1868.), Državna tvornica duhana (1869./1870.) te Tvornica parketa i drvene građe (1862./1872.).¹²¹

Zagrebački paromlin uz Trnjansku cestu podignut 1862., u vlasništvu Društva zagrebačkog paro i umjetnog paromlina — grupe zagrebačkih trgovaca i privrednika, pušten je u rad 1863. rješenjem gradskog poglavarstva. Prvih godina u Paromlinu je bilo zaposleno 30-ak radnika na čelu s ravnateljem Ivanom Franklom. Godišnji kapacitet Paromlina kretao se između 150.000 i 200.000 vagona žita, a mljelo se 3 vrste bijele krupice, 8 vrsta bijelog brašna, 3 vrste kukuruznog brašna i 3 vrste kukuruzne krupice. Neposredno prije bečkog kraha 1873. vlasnici donose odluku o preustroju Paromlina u dioničko društvo i od tada je nosio naziv »D. D. kralj. povlašćeni zagrebački parni i umjetni mlin«. Osnovna glavnica od 500.000 forinti do 1902. porasla je na 1.000.000 forinti, što je govorilo o solidnom poslovanju tog industrijskog poduzeća.¹²²

Još jedan pothvat iz prehrambene industrije zabilježen je u Zagrebu 1860-ih. Naime, Franjo Pokorny je 1862. kupio novootvorenu tvornicu rozolije, likera, ruma i octa Gracijana Mihića i Eugena Sabljica, te je pokrenuo tada modernu destileriju likera i vina. Od likera poznatiji su bili Maraskino, Pelinkovac, Durancija, Vanilija, Višnjevica, koje predstavlja na izložbama na Starom Kontinentu, ali čak i u SAD-u. Kvalitetu proizvoda Tvornice Pokorny prepoznali su i stručnjaci na izložbi u Parizu, na kojoj je osvojena zlatna medalja za vino i srebrna za likere. Pića Tvornice Pokorny našla su svoje tržište, uz Europu, i u Americi te Maloj Aziji.¹²³ Unatoč brojnim uspjesi-

¹²¹ Ovdje predstavljen izbor industrijskih poduzeća ne znači da nije bilo pogona (radionica) koje su u svojem nazivu isticale riječ tvornica. Međutim, nije svaka tvornica bila i industrijski pogon. Prema Milovanu Zoričiću pothvati s više od 5 radnika uzimaju se kao velika (!) industrija. Takvim zaključivanjem nije ni on zadovoljan, ali poziva se da popis iz 1883. ne daje nikakvih drugih kriterija za razvrstavanje industrije. Usp. Milovan Zoričić, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 54.

¹²² M. Despot, *Industrija građanske Hrvatske*, 148; Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, Zagreb, 1977., 315-319; I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 137; Darko Varga, »Slavonci na svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine«, *Godišnjak Njemačke zajednice* 17 (2011) 1, 269; *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu Trojedne Kraljevine*, Zagreb, 1864., 53. Digitalizirano izdanje dostupno na: <http://kgzdzd.arhiv-pro.hr/?kdoc=11012908>. Pristup ostvaren 19. 7. 2017.

¹²³ M. Despot, *Industrija građanske Hrvatske*, 149; I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 137-138; D. Varga, »Slavonci na svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine«, 276-277.

ma, Franjo Pokorny zbog bolesti napušta ovaj posao i tvornicu prodaje Eugenu Janušiću, koji je 1892. pretvara u dioničko društvo. Zadržao je ime Pokorny kako bi čuvao tradiciju, ali i već prepoznatljivu marku na tržištu pića. Tvornica je u ovoj fazi proširila tržište i na Južnu Ameriku, a 1910. dobiva naslov Kraljevskog povlaštenog dobavljača.¹²⁴

Uvođenje gradske rasvjete još je jedan pokazatelj procesa modernizacije i urbanizacije koji su zahvatili Zagreb 1860-ih. Nakon što je uvedena u Rijeci (1852.) i Ljubljani (1862.) općina slobodnog i kraljevskog grada Zagreba 1862. sklopila je ugovor o izgradnji plinare u Zagrebu s Ludwigom A. Riedingerom, industrijskim poduzetnikom iz Augsburga i vlasnikom čak 67 plinara i gradskih mreža diljem Europe. Plinara je puštena u pogon koncem listopada 1863. i maksimalno je na dan proizvodila 1.500 m³ plina, a koncesionar se obvezao postaviti i 364 gradske plinske svjetiljke te uljne svjetiljke u predgrađu. Godine 1873. Plinaru u Zagrebu preuzima Zagrebačko plinarsko društvo, odnosno preuzima ga grupa zagrebačkih poduzetnika i Hrvatska eskomptna banka, koji sukladno potražnji povećavaju proizvodnju i prodaju plina. Suočeni s nužnošću preseljenja Plinare iz grada, s kojom su bili povezani veliki troškovi, te istekom koncesionarskog ugovora 1900. uz naknadu više od milijun kruna Društvo predaje Plinaru u posjed gradske općine.¹²⁵

Od 1862. u Zagrebu djeluje i manji pogon — tvornica parketa u vlasništvu Josipa Gutharda, koju je 1872. otkupio konzorcij — dioničko društvo među čijim članovima se navodi i Fran Švrljuga, ravnatelj Hrvatske eskomptne banke. Na primjeru toga dioničkog društva, kao i prethodnog plinarskog društva, sve je više očita uloga Hrvatske eskomptne banke kao ulagača u industrijske pothvate u Zagrebu što zapravo i ne začuđuje jer je predsjednik Utemeljiteljnog odbora Guido Pongratz (čiji sin će poslije biti i vlasnik tvornice parketa) istaknuo da će misija banke biti industrijalizacija Hrvatske.¹²⁶ U potresu, nakon sloma Bečke burze 1873. ozbiljno je poljuljano i poslovanje tvornice parketa. No ona djeluje u vlasništvu konzorcija

¹²⁴ Krno Sabolić (ur.), *Badel 1862: 140 godina*, Zagreb, 2002., 15-20.

¹²⁵ Marino Manin, Željka Pinjuh Čorić, *150 godina zagrebačke plinare 1862.—2012.*, Zagreb, 2012., 26-29; M. Despot, *Industrija građanske Hrvatske, 170-172*; I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 138-139.

¹²⁶ Osnovni je cilj banke bio »pribaviti novčana sredstva trgovini i obertu u Hrvatskoj i Slavoniji«. Prema: Agneza Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860—1873, Društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija*, I. dio, Zagreb, 1987., 220-221.

sve do 1879., kada je zbog požara proglašen bankrot te je na dražbi prodana Gustavu Pongratzu. Do 1879. u tvornici je radilo između 50 i 80 radnika. Na strojevima od 30 KS proizvodili su se, uz parkete, različiti drveni proizvodi široke potrošnje i namještaj za škole. U kasnijoj fazi, u vlasništvu G. Pongratza, godišnja proizvodnja iznosila je 50.000 m² hrastovih parketa (friza), a izvozilo se u Štajersku i Švicarsku.¹²⁷

Kakav je bio postupak osnivanja industrijskih poduzeća pokazuje primjer Tvornice kože zagrebačkog kožara Ignaca (Vatroslava) Šimonića. Ponesen ozračjem i zapaženim uspjehom (osvojio je srebrnu medalju) na Prvoj hrvatskoj, dalmatinskoj i slavonskoj izložbi u Zagrebu, on upućuje zahtjev za osnutak tvornice u jesen 1864. Molbenicu i program supotpisalo je 30 uglednih građana, među kojima neki već afirmirani privrednici. Iz literature nije potpuno jasno jesu li oni ujedno i dioničari, ali u svakom slučaju Hrvatska dvorska kancelarija odobrila je ovaj tvornički pothvat u prosincu 1864. Svoje proizvode tvornica izlaže već 1867. u Parizu, od kojih je u katalogu istaknuto: remenje za strojeve, obična crna koža, Damen-Sohlenleder, crna kravlja koža, štavljena kravlja koža, crno presvučena teleća koža i svinjska koža. Također, u novinskom izvještaju o sudjelovanju hrvatsko-slavonskih gospodarstvenika na izložbi spominje se da je Tvornica izvozila u Beč i Trst. Međutim, očito da to nije bilo dovoljno, jer istodobno s pojavom konkurencije — velike Tvornice koža Štern u Novoj Vesi — 1868. zatvorena je ova tvornica.¹²⁸

Novu tvornicu koža Ignjata Šterna i sinova, koja proizvoditi počinje 1869., u spomenici na svjetsku izložbu u Beču Petar Matković opisuje riječima: *Zagrebačka tvornica posluje parostrojem od 12 konjskih sila i bavljala do 100 osoba; preradi u godini 33500 c. sirovih koža, a producira kožu poplatnu, sedlarsku i naplatnu; sirovine si nabavlja ponajviše iz zemlje, a strojene kože razprodaje za domaću porabu, u susjedne zemlje, Rumuniju i Tursku.*¹²⁹ Tvornica je u vlasništvu Ignjata Šterna i sinova do 1871., kada postaje dioničko društvo,¹³⁰ što je, pokazalo se, pozitivno utjecalo na pos-

¹²⁷ M. Despot, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske*, 220; Nikola Lukić, »Još nešto o Jubilarnoj gospodarsko-šumarskoj izložbi 1891. godine u Zagrebu«, *Šumarski list* 116 (1992) 6-8, 330.

¹²⁸ M. Despot, *Industrija građanske Hrvatske*, 153-154; I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 139-140; D. Varga, »Slavonci na svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine«, 263-264.

¹²⁹ Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873.*, Zagreb, 1873., 99.

¹³⁰ Rudolf Strohal navodi malo drugačije podatke o tvornici koža: »Godine 1870. postala je tvornica komanditim društvom i ostala takvom do godine 1905. Ove je godi-

lovanje, jer su kontinuirano povećavani kapaciteti proizvodnje i proširivane su tvorničke zgrade.¹³¹ Važno je istaknuti da je zgrada Tvornice koža, u kojoj je danas smještena Gliptoteka HAZU-a, jedan od boljih primjera očuvanosti spomenika industrijske arhitekture 19. stoljeća.¹³²

Još jedan primjer zagrebačke rane industrijske realnosti je Tvornica duhana. Planovi o njezinu otvorenju javljaju se nakon što je 1860. ona u Varaždinu zatvorena. Kako se ta grana industrije ne bi selila izvan Hrvatske, 1863. upućena je zamolba Bečkoj dvorskoj kancelariji kojom se traži dozvola za njezino pokretanje. No zbog nepovoljnog političkog trenutka, zamolba nije riješena prije sklapanja Ugarsko-hrvatske nagodbe. Tek 1869. je potpisan ugovor s predstavnikom ugarskog Ministarstva financija o najmu Zemaljske bolnice za potrebe Tvornice duhana. Međutim, zagrebačka Tvornica duhana službeno je počela s radom 1870. Zapošljavala je više od 500 radnika, većinom su to bile žena i djeca mlađa od 14 godina, a na godinu je prerađivala 6.806 centi duhana te proizvodila cigareta i duhana u vrijednosti od 565.100 stot. forinti.¹³³ Kako zbog otegotnih okolnosti u kojima je osnovana tako i zbog zapošljavanja djece, Tvornica je često bila predmet javne rasprave. Ponovno u središte pozornosti dolazi kada se postavilo pitanje smještaja Sveučilišta u zgradu nekadašnje Zemaljske bolnice, u kojoj se nalazio proizvodni pogon. Rješenje je bila izgradnja nove zgrade sjeverno od željezničke pruge, u blizini Južnog kolodvora, gdje je tvornica kontinuirano radila sve do 2006. kada je taj proizvodni pogon preseljen u Kanfanar i još jedanput je postao predmet žustre i žučne rasprave.¹³⁴

ne pretvoreno ovo društvo u akciono društvo sa 340 dionica po 10.000 kruna i dobi ime Kraljevska povlaštena zagrebačka tvornica koža. Godine 1915. povišena je glavnica na 5.000.000 kruna.» Usp. Isti, »Kaptol i Nova Ves u Zagrebu, Zagrebačka tvornica koža u Novoj Vesi«, *Zagreb: revija Društva Zagrepčana*, god. III., 1935., br. 9, 241.

¹³¹ I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 140-141; »Zagrebačka tvornica koža«, *Hrvatska privreda*, god. XII., 1937., br. 10-11, 29.

¹³² »Od tvornice do muzeja«, Gliptoteka HAZU, <http://virtualna-izložba-gliptoteka.mdc.hr/main>. Pristup ostvaren 21. 7. 2017.

¹³³ P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih*, 97.

¹³⁴ M. Despot, »Nekoliko podataka o postanku Tvornice duhana u Zagrebu godine 1869.«, *Iz starog i novog Zagreba* (dalje: *ISNZ*), IV, Zagreb, 1968., 244-249; *Industrija i trgovina građanske Hrvatske*, 242; I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 145; »TDR gradi, a ne zatvara tvornice«, *Adris*, <http://www.adris.hr/odnosi-s-javnoscu/vijesti/tdr-gradi-a-ne-zatvara-tvornice/>. Pristup ostvaren 24. 7. 2017.

U ovoj početnoj fazi razvoja zagrebačke industrije Trgovačko-obrtna komora u Zagrebu, iako u skućenim okvirima, imala je bitnu ulogu u promicanju skromne, ali ipak postojeće industrijske aktivnosti. Tako je uz potporu dvorskog kancelara Ivana Mažuranića održana Prva dalmatinsko-hrvatska-slavonska gospodarska izložba na kojoj su, uz poljoprivredne, prvi put u Hrvatskoj bili izloženi obrtnički i industrijski proizvodi. Komora znatno pomaže i zagrebačkim poduzetnicima u pripremama za velike međunarodne izložbe poput one u Parizu 1867. ili pak u Beču 1873. godine. Izložbe nisu bile samo mjesta na kojima su obrtnici i industrijalci mogli predstaviti proizvode potencijalnim kupcima, bile su to, što je još važnije, jedinstvene prilike »susreta s progresom«. Imale su višestruku funkciju; omogućivale su širok uvid u industrijski napredak, u nove materijale i sirovine, tehnologiju proizvodnje, prednosti masovne proizvodnje, ali i potrošnje. U svakom slučaju bila su to ne samo mjesta nadmetanja, nego i prigoda za pouku i inspiraciju. Dakako, nisu sve bile tako sjajne uzmemo li za primjer Svjetsku izložbu u Beču koju je zasjenio tzv. »der Krach« na Bečkoj burzi, čije su posljedice hrvatsko gospodarstvo i posebice industrija u povojima osjećali sve do sredine 1880-ih.

Inicijalni razvoj industrije u Zagrebu bio je spor unatoč dobroj zakonskoj osnovi, naime, Obrtnim redom iz 1859. omogućena je sloboda obrta koju su do tada ograničavali cehovi.¹³⁵ Obrtnim zakonima iz 1872. i 1884. te Trgovačkim zakonom iz 1875. godine Ugarska si je ubrzanom industrijalizacijom nastojala osigurati gospodarsku i političku emancipaciju od Beča, a kako je gospodarstvo pripadalo zajedničkim hrvatsko-ugarskim poslovima, ti zakoni vrijedili su i za Hrvatsku i Slavoniju. Međutim, zbog nedostatka gospodarske neovisnosti i političkog položaja Hrvatske i Slavonije, domaća industrija nije uživala poticaje kakve je primjerice imala ugarska industrija.¹³⁶ Neprijeporna je činjenica da je uzrok sporoj industrijalizaciji bio i nedostatak kapitala. Uz (blizinu i dostupnost) sirovina i radne snage, kapital je najvažniji čimbenik industrijske proizvodnje. Na zagrebačkom komorskom području do 1880. djeluju samo tri domaće novčarske institucije koje su investirale u industriju: Prva hrvatska štedionica (1846.), Hrvatska eskomptna banka (1868.) i Hrvatska komercijalna banka (1873.), što nije bilo dovoljno za ozbiljniji industrijski rast.¹³⁷ Stoga će industrijalizacija nada-

¹³⁵ R. Bičanić, *Doba manufakture*, 77-78.

¹³⁶ I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 136.

¹³⁷ *Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu obuhvaćajuće sve gospodarske grane komorskoga okružja za godinu 1880. sa osvrtom na cijelo razdoblje*

lje ovisiti o austrijskom, ugarskom i stranom kapitalu, koji su usmjereni na iskorištavanje u prvome redu sirovina. Razvojačenjem Vojne krajine upravo eksploatacija šuma postaje najjača industrijska grana koja je brojem srednjih i velikih poduzeća dosegla više od 55 % svih prerađivačkih poduzeća.¹³⁸

Unatoč agrarnoj i financijskoj krizi, kao i nepovoljnom položaju u dualnom sustavu, tijekom 1870-ih i 1880-ih godina u Zagrebu se i dalje osnivaju nove tvornice. Iako poduzetništvo nije imalo podršku iz Pešte već u ovom razdoblju u Zagrebu su bile zastupljene uglavnom sve proizvodne grane gradske industrije (ubrajajući i one osnovane u ranijoj fazi). Prema M. Zoričiću riječ je o dvjema tvornicama opeke koje se služe parnim strojem i imaju 40 radnika. Tvornica žigica koja je osnovana 1872. i zapošljavala 43 radnika, do izdavanja Zoričićeve publikacije prestala je s radom. Također navodi i Tvornicu obuvala, koja je zapravo dio Zagrebačke tvornice koža u kojoj su se proizvodile cipele za vojsku. U oba pogona bilo je 1883. godine zaposleno 165 radnika. Osim toga spominje i tesarski posao Stj(epana) Heinzela, koji ima jedan parostroj i zapošljava 23 radnika. Iz djelokруга grafičke industrije u Zagrebu, uz već spomenutu tiskaru Narodnih Novina (4 brzostroja i 38 radnika), rade Tiskarski i litografski zavod Dragutina Albrechta sa šest brzostroja i 42 radnika, potom Dionička tiskara s tri brzostroja i 40 radnika te Tiskara I. Granitza i drugova sa 4 brzostroja i 33 radnika. Djelovao je i jedan manji pogon za proizvodnju tjestenine sa 7 radnika.¹³⁹ Sastavljač Statističkog izvještaja Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu iz 1882. s velikim žaljenjem zaključuje kako na komorskom području nema nijednog veleobrtnog pothvata s područja proizvodnje strojeva, transportnih sredstava i njihovih dijelova, no takvo stanje će se promijeniti krajem stoljeća.¹⁴⁰

Od posljednjeg desetljeća 19. stoljeća sve do početka Prvog svjetskog rata zagrebačka industrija doživjela je svojevrsan *boom*. Može se zapravo reći da je tzv. osnivačka groznica, koja je u ostatku Carstva ili barem u njezinu razvijenom području bila na djelu 1860-ih i prvih godina 1870-ih, za-

od godine 1876.—1880., Zagreb, 1882., 183-192. Više o bankarstvu vidjeti u: M. Kolar Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*, Zagreb, 2013.; A. Szabo, »Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846.—1880.«, *Historijski zbornik* 38 (1985) 1, 31-73.

¹³⁸ Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1880—1941)*, Zagreb, 1991., 252, 258.

¹³⁹ M. Zoričić, *Statističke crtice*, 64-66.

¹⁴⁰ *Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu*, Zagreb, 1882., 150.

hvatila Zagreb krajem stoljeća i trajala je sve do početka Prvog svjetskog rata. Nova groznica, ali u potpuno drugačijim državno-ekonomskim okvirima ponovno će se osjetiti nakon 1918., u »ludim dvadesetima«. Ovu sa *fin de siècle*, obilježili su radno-intenzivni industrijski pothvati, tj. oni koji ne zahtijevaju velika novčana ulaganja, ali traže veći broj radnika. Naime, prema godišnjoj statistici, 1910. godine u 15 »pohvata pravog obrta« s više od 100 zaposlenih, radilo je 3.470 radnika, među kojima su bila dva poduzeća s više od 500 zaposlenih. U kategoriji srednjih pothvata (51-100 zaposlenih), u Zagrebu je djelovalo 14 poduzeća s ukupno 984 radnika. Prema broju pothvata, najviše je malih poduzeća sa 21 do 50 zaposlenih, njih 39 s ukupno 1.232 radnika. Promatrajući ukupno, u Zagrebu je bilo 68 industrijskih poduzeća s ukupno 5.686 radnika.¹⁴¹ Uspoređujući ove podatke s onima koje donosi R. Bičanić, vjerojatno iz *Statističkog atlasa Kraljevina Hrvatske i Slavonije* iz 1915. godine, dobivamo još diferenciraniju sliku zagrebačke industrije. Prema njemu, još 786 radnika bilo je zaposleno u 39 vrlo malih poduzeća, odnosno u poduzećima koja su zapošljavala do 20 radnika.¹⁴² Također, zanimljiva je usporedba podataka s onima iz 1880-ih, gdje je očita razlika između tzv. pravih obrtnih pothvata 1910. — onih s više od 20 radnika koje statistika uzima u obzir, i onih koje obuhvaća M. Zoričić u publikaciji *Statističke crtice* (vidjeti bilješku 121), a koja pokazuje u kojoj je mjeri evoluirala industrija u Zagrebu u posljednjim desetljećima Habsburške Monarhije.

Među velikim industrijskim poduzećima u ovom razdoblju valja istaknuti osnivanje Tvornice kavinih zamjena Franck (1892.), Zagrebačke dioničke pivovare i tvornice slada (1893.), Zagrebačke dioničke tvornice papira (1893.), Strojarnice Kraljevskih ugarskih željeznica (1894.), Tvornice namještaja Bothe i Ehrmann (1895.), Prve hrvatske tvornice rublja Rudolfa Severinskog (1898.), Edmunda Mostera i druga tvornica olovaka Penkala (1906.). Sva navedena poduzeća zapošljavala su više od 100 radnika, a Strojarnica je imala čak 505 zaposlenih. Međutim, po broju radnika ipak je najveća bila Zagrebačka tvornica koža, koja je zajedno s tvornicom cipela imala 641 radnika.¹⁴³

¹⁴¹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906.—1910.*, II., Zagreb, 1917., 394-395.

¹⁴² R. Bičanić, »Razvoj industrije u Zagrebu«, *ISNZ*, I, Zagreb, 1957., 267. Usporediti i podatke u: Rudolf Signjar (prir.), *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.—1915.*, Zagreb, 1915., 44.

¹⁴³ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906.—1910.*, 394-395.

Iako je do početka 20. stoljeća Zagreb učvrstio svoj položaj glavnog gospodarskog središta Hrvatske i Slavonije, do raspada Austro-Ugarske Monarhije nije dostigao stupanj razvijenog industrijskog središta. Ipak, ostvareni su svi preduvjeti za uspješnu daljnju industrijalizaciju; izgrađena je prometna infrastruktura; osnovane su institucije i društva za razvoj i promicanje gospodarstva; postavljeni su temelji za visokoškolsko obrazovanje u ekonomiji i na kraju, što je izrazito važno, zagrebačka industrija prisutna je i na vanjskom tržištu.¹⁴⁴ Ono što će u poslijeratnom razvoju biti presudno za zagrebačku industriju jest vrlo intenzivan rast bankarstva početkom 20. stoljeća. Taj je rast odraz ekonomske stabilnosti Austro-Ugarske poslije 1895. nakon izlaska iz poljoprivredne krize. Uz to, odraz je i sve jače svijesti o potrebi štednje za budućnost. Naravno, banke, štedionice i zadruge (čiji je broj do 1913. narastao na 1.039) takvo su ulaganje nagrađivale visokim dividendama i (nešto nižim) kamatama. U Hrvatskoj i Slavoniji štedni uložci u razdoblju od 1895. do 1903. povećali su se za 105 %, a od 1905. do 1913. za 85 %. Naravno, taj kapital investira se u poduzetničke pothvate, što je u konačnici rezultiralo vrlo pozitivnim razvojem gospodarstva.¹⁴⁵ Takve pozitivne tendencije, ne računajući Prvi svjetski rat,¹⁴⁶ nastavile su se i nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije i osnutka Jugoslavije.

Gospodarski razvoj Zagreba u međuratnom razdoblju može se ocijeniti kao vrlo dramatičan. Svoj vrlo polagan, pomalo i mukotrpan uspon u gospodarsko središte, napokon je uspio kapitalizirati 1920-ih u novim državnim i gospodarskim okvirima. Postojeća industrija, visoka koncentracija kapitala i još prisutan liberalni, *laissez-faire* sustav bili su glavni čimbenici transformacije Zagreba u gospodarsko središte nove države, a ne više samo Hrvatske i Slavonije. Društveno-ekonomske promjene donijele su i mnoge bolne lomove, međutim, u pogledu industrije i njezina razvoja sužavanje tržišta sa 677.000 km² na 248.000 km² djelovalo je blagotvorno, pogotovo u industrijskim granama koje se nisu mogle razvijati zbog jake konkurencije predratnih industrijskih centara Austro-Ugarske i bile su usmjerene na potrebe lokalnog tržišta. Također, povoljan utjecaj imala je inflacija, koja je u prvim poslijeratnim godinama (do 1923.) izazvala investicijski

¹⁴⁴ V. Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva*, 211-214. Za izvoz vidjeti R. Bičanić, »Ekonomske promjene«, Tabela 1, 88.

¹⁴⁵ V. Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva*, 202-204.

¹⁴⁶ Gospodarstvo grada, odnosno industrija u Prvom svjetskom ratu, još uvijek je prilično neistražena tema, stoga je izostavljena iz ovog pregleda.

boom u područje industrijskog poduzetništva.¹⁴⁷ Naime, kao što je u prethodnom poglavlju istaknuto, takve investicije u inflatornom razdoblju nisu bile samo oblik čuvanja financijskog kapitala, nego i oblik njegova relativno brzog oplođivanja. Nadalje, blagotvoran učinak na industriju imale su i protekcionističke mjere. Carinskom tarifom od 1925. Jugoslavija je zaštitila cjelokupnu industriju, osiguravajući joj na taj način monopolni položaj na unutarnjem tržištu. M. Mirković tvrdi da je prema vrijednostima proizvoda prosječno to bila jedna od najviših carinskih zaštita industrije u svijetu.¹⁴⁸ Svi ti blagotvorni učinci na industriju doveli su do pojave bankarsko-industrijskih unija, izrazito karakterističnih za međuratni period, a pogotovo za vrijeme prije krize. Dakako, banke su i prije bile ulagači u industrijske pothvate i to nije novost, ono što predstavlja svojevrstan zaokret jest činjenica da banke, uz to što postaju jedini 100-postotni vlasnik, također upravljaju poslovanjem tvornice, tj. postaju industrijski poduzetnici. Primjer je Prva hrvatska štedionica, koja je bila 100-postotni vlasnik i čiji su ravnatelji upravljali jednim od vodećih drveno-industrijskih poduzeća Slavonijom, zatim Tvornicom namještaja Bothe i Ehrmann, najvećim mlinskim koncernom Narodnom mlinskom industrijom te Tvornicom papira Smith i Meynier. Drugi primjer je Jugoslavenska banka,¹⁴⁹ koja je bila vlasnik i poduzetnik u tri osječka industrijska poduzeća: Osječkoj ljevaonici željeza i tvornici strojeva, Prvoj hrvatskoj d.d. za industriju šećera i Osječkoj lanenoj industriji d.d., prije Ivan Fiedler.¹⁵⁰ Ono što je također karakteristično za ovo razdoblje zagrebačke industrije jest porast broja poduzeća »nove industrije« koja su niknula u zaklonu visokog carinskog zida. Za razliku od prijeratne industrije, koja je proizvodnju uglavnom temeljila na domaćim sirovinama, nova industrija nije smještena u blizini sirovina, dakle, ovisi o uvozu, a za domaće tržište proizvodi uglavnom finalne proizvode. Ovoj skupini pripadaju industrija strojeva, željeza i metala, papira, kemijska i ponajviše tekstilna industrija. Razmjerno prosperitetno razdoblje za industriju trajalo je i u razdoblju stabilizacije dinara nakon 1925. Međutim, kada su prevladane prva

¹⁴⁷ Usp. R. Bičanić, »Ekonomске promjene«, 100; V. Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva*, 233-234; Isti, »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940.«, 224.

¹⁴⁸ Usp. M. Mirković, *Industrijska politika*, 297.

¹⁴⁹ Hrvatska zemaljska banka osnovana je 1909. u Osijeku, 1920. promijenila je ime u Jugoslavenska banka i preselila se u Zagreb 1922. godine. Usp. M. Kolar-Dimitrijević, *Povijest novca*, 153.

¹⁵⁰ V. Košak, *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, 94-95; Josip Kolanović (ur.), *Izložba novčarski zavodi 1846—1945.*, Zagreb, 2001., 7.

poslijeratna oskudica i glad za industrijskim proizvodima, nastupio je zas-
toj pa i pad proizvodnje u nekim poduzećima. Ponajviše se to osjetilo u in-
dustrijskim granama koje su postojale i prije Prvog svjetskog rata — pogo-
tovo u prehrambenoj, mlinskoj i industriji alkoholnih pića, ali i drvnoj, ko-
je su povlačenjem novih carinskih granica ostale odvojene od svojih rani-
jih izvoznih tržišta. Na bitno suženom prostoru poduzeća postaju konku-
rencija jedni drugima, što nužno uzrokuje smanjenje proizvodnih kapacite-
ta, a kod manjih poduzeća i likvidacije. U Zagrebu je u razdoblju od 1919.
do 1929. likvidirano 85 poduzeća.¹⁵¹

Obradujući temu radništva u Zagrebu od 1918. do 1931. godine, Mira
Kolar-Dimitrijević donosi i podatke o razvoju industrije, poglavito u vlas-
ništvu dioničkih društava. Iako je naglasak na visini nadnica radnika i nji-
hovu položaju u pojedinim industrijskim granama, odnosno poduzećima,
to je zasad jedini cjelovitiji prikaz ovoga gospodarskog sektora u Zagrebu
u međuratnom razdoblju do krize.¹⁵² Komparacijom podataka o stanju dion-
ičkog kapitala, pogonskoj snazi i broju radnika (1918., 1924. i 1931. godi-
ne) te broju poduzeća (čiji su pogoni bili u Zagrebu u razdoblju od 1918.
do 1931.) dobiva se jasnija slika razvoja zagrebačke industrije do 1931. Uzi-
majuci u obzir stanje dioničkog kapitala u odnosu prema broju poduzeća,
prehrambena industrija u vlasništvu dioničkih društava nalazi se na vrhu
ljestvice i znatno nadmašuje ostale industrijske grane, slijede je drvna i in-
dustrija kože. Sve tri grane su razvijene u prijeratnim godinama (kao i grane
koje ne ovise o uvoznim sirovinama), što upućuje na to da je ta, tzv. org-
anski izrasla industrija imala i najsolidniju bazu. Kemijska, tekstilna i elek-
trotehnička, industrije koje su nastale u inflatornom razdoblju, mogu se pri-
brojiti srednje intenzivnim poduzećima prema uloženom kapitalu. Istodob-
no su metalna, papirna i grafička, a posebice građevna industrija, predstavl-
jale grane s malim kapitalom. Malo drugačiju sliku daju usporedni podaci
o pogonskoj snazi u odnosu prema broju radnika. Tu su na čelnome mjes-
tu papirna i grafička industrija, te kožna industrija, a relativno dobar odnos
imaju i prehrambena i drvna industrija, dok se na začelju nalaze kemijska
i metalna industrija. Paradoksalno je da je u elektrotehničkoj industriji taj
omjer najnepovoljniji. Prema broju zaposlenih 1924. u odnosu prema bro-
ju poduzeća, radom najekstenzivnija nije bila tekstilna, nego kožarska in-
dustrija. Inače, tradicionalno je tekstilna industrija bila ta koja je zapošlja-

¹⁵¹ V. Košak, *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, 54-55; Z.
Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, Zagreb, 2005., 16-23,
79; R. Bičanić, »Ekonomske promjene«, 86-87; Isti, »Razvoj industrije u Zagrebu«, 269.

vala najviše radnika, no u Zagrebu 1924. godine nije bilo tako. Sljedeća po koncentraciji radništva je metalna industrija, te elektrotehnička, a s obzirom na nisku opremljenost pogonskom snagom tih dviju grana, razumljivo je da su one bile i radno ekstenzivne. Srednja po broju radnika bila su poduzeća prehrambeno-poljoprivredne, drvene tekstilne i kemijske industrije, a mala su poduzeća iz papirne i grafičke industrije, dok za zemljanu industriju nema podataka. Prema ovim pokazateljima, doduše ograničenim jer se ne raspolaže podacima o proizvodnji te broju zaposlenih za ostale godine, može se s određenom zadržkom ustanoviti da je u zagrebačkoj industriji od 1918. do 1931. veličinom uloženog kapitala dominirala prehrambena industrija, pogonskom snagom papirna i grafička, a po broju radnika industrija kože.¹⁵³

Tijekom velike gospodarske krize drastično se smanjuje investiranje u industriju. Broj novih industrijskih poduzeća u Zagrebu pao je više od 70 % u odnosu prema prethodnom razdoblju. Slomom privatnog bankarstva u listopadu 1931. industrija je izgubila većinskog investitora, što ju je bitno obilježilo, praktički do konca ove međuratne ere. Iako se službeno uzima da su prvi znakovi oporavka počeli 1933./1934. kriza faktično i dalje tinja, na što upućuju i podaci da je u razdoblju nakon krize (1935.—1939.) novih poduzeća osnovano zamjetnije manje nego u kriznom razdoblju. Također, od 1935. do 1939. zabilježen je i velik broj stečajeva.¹⁵⁴

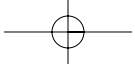
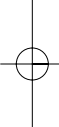
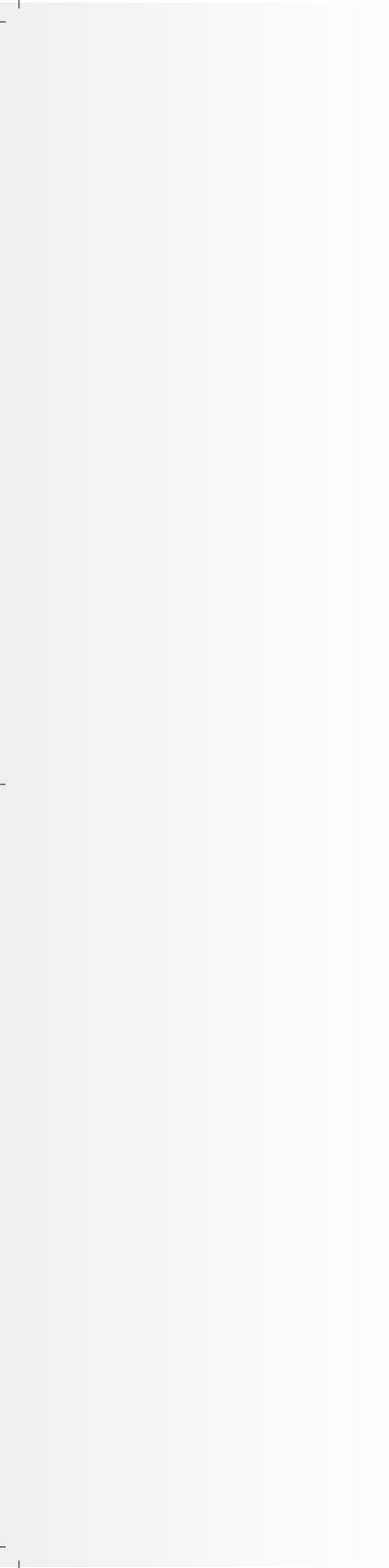
¹⁵² M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb, 1973.

¹⁵³ Svi podaci temeljeni su na: M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, Tabele 52., 53., 55., 56., 59., 60., 62., 63., 65., 66., 68., 69., 71., 72., 74., 75., 77. na str. 191, 200, 210, 212-213, 216-217, 222, 228, 234-235 i 255.

¹⁵⁴ Vidjeti tablicu 80 i graf 33 u potpoglavlju »Vrednovanje položaja industrije u Zagrebu od 1935. do 1939.«.

3.

INDUSTRIJA U ZAGREBU
OD 1935. DO 1939.

PREGLED INDUSTRIJSKIH GRANA I PRIPADAJUĆIH INDUSTRIJSKIH PODUZEĆA U ZAGREBU OD 1935. DO 1939.

Industrijsko poduzeće u međuratnoj Jugoslaviji bilo je definirano Zakonom o radnjama od 5. studenog 1931. u čl. 32. st. 1 gdje stoji: *Kao industrijske – fabričke radnje u smislu ovog Zakona smatrat će se s obzirom na način proizvodnje preduzeća koja izrađuju, prerađuju, dorađuju ili obrađuju proizvode u radionicama ili na stalnom mestu primenom podele rada i uposljuju veći broj radnika, a rad redovito vrše uz upotrebu motorne snage i proizvode proizvode za stovarište ili po porudžbini u većem obimu. U slučaju sumnje da li se u ovakvim preduzećima radi o tvorničkom načinu rada odlučuje nakon saslušanja zainteresiranih nadležnih komora sam ban.*¹⁵⁵ Zakon je u primjeni bio dosta nedorečen, pa često nije ovisilo o objektivnim okolnostima što se trebalo smatrati industrijskim poduzećem, nego je osnivač odlučivao hoće li poduzeće biti uvedeno u registar industrijskih ili obrtničkih poduzeća.

Industrijska proizvodnja kao posebna vrsta materijalne proizvodnje ima specifična obilježja. Unutar te proizvodnje i djelatnosti mogu se uočiti skupine srodnih djelatnosti. Industrija se razvrstavala na osnovi različitih obilježja, prema vrstama sirovina koje je prerađivala, ili prema finalnim proizvodima. Industrija u Jugoslaviji, sukladno klasifikaciji Ministarstva trgovine i industrije, bila je podijeljena na sljedeće grane: I. prehrambena i poljoprivredna, II. drvena industrija, III. industrija papira i kartona, IV. industrija za eksploataciju i mehaničko oplemenjivanje prirodnih goriva, V. industrija za eksploataciju, preradu i oplemenjivanje rude i metala, VI. zemljana industrija (industrija građevinskog materijala), VII. industrija prerade sirovih metala, VIII. industrija prerade željeza i metala, IX. industrija precizne mehanike, X. kemijska industrija, XI. tekstilna industrija, XII. industrija kože i krzna, XIII. industrija za preradu kaučuka, XIV. elektrotehnička industrija, XV. brodogradilišta, XVI. zrakoplovna industrija, XVII. industrija obrade

¹⁵⁵ Vladimir Kokotović (ur.), *Zbirka načelnih rješidba i uputstava Zakonu o radnjama*, Zagreb, 1939., 383.

materijala za reckariju, osim drva, XVIII. grafička industrija i XIX. ostala industrija.¹⁵⁶

Od navedenih grana, dalje u tekstu i prema navedenom redu prikazane su sljedeće industrijske grane: I. prehrambena i poljoprivredna, II. drvna industrija, III. industrija papira i grafička industrija, IV. zemljana industrija (industrija građevinskog materijala), V. industrija prerade željeza i metala, VI. kemijska industrija, VII. tekstilna industrija, VIII. industrija kože i IX. elektrotehnička industrija.

U prikazu određene industrijske grane prvo su istaknute njezine glavne karakteristike kao i obilježja razvoja. Zatim je u tablicama dan popis industrijskih poduzeća koja su djelovala u Zagrebu od 1935. do 1939. Redoslijed u tablici slijedi kriterij godine osnutka poduzeća. Daljnji prikaz obuhvaća analizu tzv. osnovnih podataka o industrijskim poduzećima, odnosno analizu podataka o organizacijskom obliku poduzeća, vlasništvu i njegovu porijeklu, ukupno uloženom kapitalu i pogonskoj snazi. Ti osnovni podaci prikupljeni su uglavnom tijekom 1934., osim ako je poduzeće osnovano poslije. Isto tako, zabilježena je svaka promjena ovih podataka koja se dogodila u razdoblju od 1935. do 1939. Podaci o porijeklu vlasništva razvrstani su u nekoliko kategorija (jugoslavensko, pretežno jugoslavensko, 50 % jugoslavensko — 50 % strano, strano i pretežno strano), a utvrđivali su se na temelju iskaza o državljanstvu vlasnika, odnosno dioničara. Drugu razinu analize čine tzv. povremeni podaci (pregled B), koji su prikupljeni na godišnjoj razini od 1935. do 1939. i odnose se na podatke o ukupnom broju zaposlenih radnika i namještenika, vrijednosti i količini proizvodnje, te vrijednosti izvoza ako ga je bilo. Vrijednost izvoza bilježila se samo za tri promatrane godine, odnosno od 1935. do 1937. Kod broja zaposlenih u pojedinoj industrijskoj grani prikazani su ukupni podaci, odnosno kretanje broja zaposlenih radnika i namještenika u razdoblju od 1935. do 1939. U analizi razvoja određene industrijske grane također su uspoređeni pokazatelji razvoja s podacima iznesenim u *Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije*. Međutim, mogućnosti usporedbe su ograničene, jer su u spomenutoj publikaciji od »povremenih podataka« (vrijednost proizvodnje i prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika) objavljeni samo podaci za 1938., i to na razini Banovine Hrvatske (upravno-teritorijalna podjela iz 1939.) ili povijesnih pokrajina Hrvatske i Slavonije. Stoga je usporedba provedena s

¹⁵⁶ Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, broj fonda 65, Popis dosjea industrijskih poduzeća, Serija I.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

---

podacima na razini Jugoslavije i ondje gdje su to podaci dopuštali, s područjem Uprave grada Beograda (Beograd, Zemun, Pančevo).

Kod primjera poslovanja pojedinih industrijskih poduzeća nastojalo se, u skladu s raspoloživim arhivskim gradivom, prikazati poslovanje velikih, srednjih i malih poduzeća. Za zemljanu, odnosno industriju građevinskog materijala izostali su primjeri poslovanja industrijskih poduzeća zbog nedostatnih arhivskih izvora ili nemogućnosti da se uzastopno prate podaci od 1935. do 1939., dok je za grafičku i papirnu industriju prikazano poslovanje tek dvaju poduzeća.

I. PREHRAMBENA I POLJOPRIVREDNA INDUSTRIJA

Prema broju i značenju poduzeća, prehrambena i poljoprivredna industrija predstavljale su općenito najvažniju djelatnost u Jugoslaviji. U toj industrijskoj grani, prema statističkim podacima Ministarstva trgovine i industrije, djelovala su 1.374 poduzeća, odnosno 32,28 % svih industrijskih poduzeća.¹⁵⁷ U užem smislu prehrambena industrija obuhvaćala je mlinove, ljuštionice, šećerane, mesnu industriju te industriju konzerviranja hrane, dok je u širem smislu ta grana podrazumijevala također proizvodnju alkoholnih i bezalkoholnih pića, leda, jestivih ulja, tjestenine, pekarskih proizvoda i slatkiša.¹⁵⁸ Glavno obilježje te industrijske grane jest da su se kao sirovine prerađivali gotovo isključivo domaći poljoprivredni i stočarski proizvodi, a s obzirom na to da je 2/3 stanovništva bilo zaposleno u poljoprivredi ili se uzdržavalo od nje, proizlazi da je ta industrijska grana posredno zapošljavala i najveći dio stanovništva Jugoslavije. Drugo je obilježje prehrambene i poljoprivredne industrije što njezina proizvodnja nije zahtijevala velike investicije stoga se masovnije širila, za razliku od nekih drugih grana industrijske proizvodnje.¹⁵⁹ Brojnošću najzastupljeniji su bili mlinovi međutim, riječ je uglavnom o manjim pogonima obrtnog karaktera koji su Uredbom o izuzimanju seljačkih mlinova iz zanata od 4. lipnja 1934. bili pripojeni industrijskoj djelatnosti zbog važnosti za zaštitu i obranu zemlje.¹⁶⁰ Ilustrativan je podatak da od 725 mlinova, koliko ih je bilo registrirano u Jugoslaviji, njih 469 imalo je kapacitet manje od 1 vagona meljave.¹⁶¹ S proizvodnjom brašna, odnosno mlinskom industrijom, usko je bila povezana pekarska proizvodnja te tvornice tjestenine, dvopeka i kekisa. Posljednje su uslijed slabije kupovne moći potrošača imale poteškoća, stoga je njihov razvoj uglavnom bio vezan za jače urbanizirana središta ili pak, što se proizvodnje tjestenine tiče, za područja u kojima je potrošnja tih namirnica vezana za tradicionalnu kuhinju (pogotovo u Dalmaciji i Hrvatskom primorju). Jednako kao prehrambena industrija u širem smislu, i industrija alkoholnih pića i čistog alkohola (špirita) gotovo se u cijelosti temeljila na preradi doma-

¹⁵⁷ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća*, Beograd, 1941., 9.

¹⁵⁸ Franjo Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, Zagreb, 1940., 13-15.

¹⁵⁹ Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918—1938*, Beograd, 1941., 171, 325-330.

¹⁶⁰ Ognjeslav Aranicki (ur.), *Zbirka uredaba, pravilnika i naredaba Zakonu o radnja-ma od 5. novembra 1931.*, sv. I, Zagreb, bez godine, 42.

¹⁶¹ Joso Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydja*, Zagreb, 1929., 25.

ćih sirovina, ali za razliku od ostalih grana prehrambene i poljoprivredne industrije bila je orijentirana ne samo na unutarnje, domaće tržište, nego se, osim u Europu, izvozilo i u prekomorske zemlje.¹⁶² Proizvodnju špirita (čistog alkohola) u Jugoslaviji zbog prevelike konkurencije među proizvođačima (poljoprivrednih i industrijskih pecara), regulirala je, odnosno kontingirala država Uredbom o trošarini 1929. Uzme li se u obzir da se špirit koristio u mješavini s benzinom (u omjeru 80:20) kao pogonsko gorivo te da je bio i važna sirovina u kemijskoj i farmaceutskoj industriji, te u drugim podgranama prehrambene industrije, ne začuđuje da se njegova proizvodnja koncesionirala, a među najvećim koncesionarima bilo je upravo zagrebačko poduzeće Vladimira Arka. To je poduzeće, zajedno s Tvornicom žeste i pjenice, prije Makso Mayer d.d., ostvarivalo 30 % ukupne potrebe za špiritom na domaćem tržištu.¹⁶³

U pogledu kapitala prehrambeno-poljoprivredna industrija uglavnom je oslonjena na domaće »snage«. Od 693 dionička društva u prehrambenoj industriji strani je kapital sudjelovao u tek njih 34, odnosno 24 % ukupno uloženog kapitala bilo je stranog porijekla. Najviše je bio angažiran u industriji šećera. S obzirom na to da su gotovo sve šećerane (ukupno devet prema podacima Centrale industrijskih korporacija iz 1937.), osim jedne, osnovane prije 1918. i većinom smještene na područjima koja su bila u sklopu bivše Austro-Ugarske, logično je da su bile financirane češkim i mađarskim kapitalom.¹⁶⁴ Naime, upravo su mađarska, a posebno češka šećerna industrija bile glavni opskrbljivači Monarhije preradevinama od šećerne repe, a uostalom bila je to i jezgra oko koje se u prvoj fazi okupljao nacionalni mađarski i češki kapital.¹⁶⁵ Iako visoko zastupljene po broju radnika i industrijskih poduzeća, prehrambena i poljoprivredna industrija u svojem su razvoju imale nekoliko ograničavajućih čimbenika. Jedan od glavnih je orijentacija na domaće tržište, koje je imalo ograničene apsorpcijske moći. Naime, većinu domaćih potrošača činilo je seosko stanovništvo, koje nije kupovalo industrijske prehrambene namirnice, osim one nužne. Drugi važan razlog jest što je većina proizvoda prehrambene i poljo-

¹⁶² J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda, Jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloyd, Zagreb, 1933.*, 233-235, 241.

¹⁶³ Usp. Viktor Koudelka, *Industrija špirita u Kraljevini Jugoslaviji*, Beograd, 1930., 1, 43; B. Jurković, *Das ausländische Kapital in Jugoslavien*, 366; J. Lakatoš, *Privredni almanah*, 32; Isti, *Jugoslavenska privreda*, 241-242.

¹⁶⁴ V. Rozenberg, *Inostrani kapital*, 55-56.

¹⁶⁵ I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, 74-76.

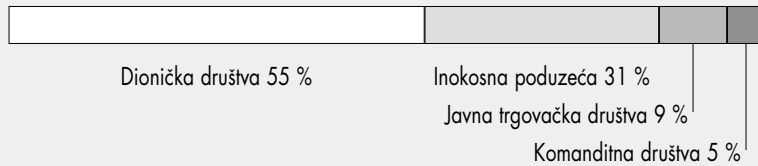
Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Kr. povl. zagrebačka dionička tvornica likera, prije Franjo Pokorny	1862.	Zagreb
Zagrebački parni mlin — Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.	1862.	Zagreb
»Patria«, tvornica konjaka i finih likera	1886.	Zagreb
Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada	1892.	Zagreb
Hinka Francka sinovi d.d.	1892.	Zagreb
Zagrebačka ledara d.d.	1905.	Zagreb
Wieland, Schreiner i drug, tvornica kruha i peciva	1911.	Zagreb
»Union«, tvornica kandita i čokolade, Deutsch i König	1911.	Zagreb
Prva hrvatska tvornica ulja d.d.	1916.	Zagreb
Vladimir Arko, industrijsko pod. n.d., prije Vladimir Arko	1916.	Zagreb
Zagrebačka industrija tjestenine i keksa (podružnica Cetine tvornica tjestenine i keksa Franceschi Ganza i drugovi)	1922.	Zagreb
Vital d.d., tvornica hranjivih sredstava	1923.	Zagreb
A. Resman k.d., tvornica esencija, etera, eteričnih ulja i cvjetnih ulja	1924.	Zagreb
Kr. dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa	1919. u Rogaškoj Slatini, a od 1928. u Zagrebu	Zagreb
Trgovačko obkrbno d.d. i zagrebačka velepekarna	1929.	Zagreb
Stjepan Španić, Prva hrvatska tvornica kandita, ranije Lachman i drug	1932.	Zagreb
Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata	1933.	Zagreb
»Grič«, tvornica čokolade, bombona, marmelade i jestivih ulja, Ivan Kohek i drug	1939.	Zagreb
Dioničko društvo prve hrvatske kavanarske, gostioničarske i krčmarske tvornice soda vode	nema podataka	Zagreb
Poduzeća koja su imala samo sjedište u Zagrebu		
Tvornica žeste i pjenice, prije Makso Mayer d.d.	1877.	Savski Marof
Zagrebačka dionička pivovara, tvornica leda, Zagreb-Karlovac	1892.	Karlovac
K. Rabus i sin, prva zagrebačka tvornica salame, kobasica, masti i suhomesnate robe	1879.	od 1920. u Sesvetama
»Lim« d.d., tvornica željeznih bačva i metalnih proizvoda i kisika, paromlin	1922.	Srpski Miletić, Vojvodina
Slavonska ljuštiona riže Aleksandar Jelenic	1933.	Slavonski Brod

Tablica 13. Popis poduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, broj fonda 65, kutija 490, arhivska jedinica 1209, dosje 809 (dalje u tekstu: AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809); 65/501/1221/1041; 65/502/1222/1065; 65/484/1201/680; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/484/1201/677; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/493/1212/892; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.)

privredne industrije bila opterećena visokim trošarinama, pa nisu bili dostupni ni urbanom stanovništvu slabije kupovne moći. Povezano s tim ograničavajućim čimbenicima u drugoj polovici 1930-ih dolazi do pada broja novih tvornica i zastoja u razvoju.¹⁶⁶ Upravo u tom razdoblju pokazalo se koliko su poremećaji u vanjskoj trgovini, ali ponajviše nekonkurentnost ove industrije bili »krivci« što se ova grana gotovo posve oslonjena na domaće sirovine i kapital, nije mogla jače razviti.

Industrijalizacija i urbanizacija, odnosno modernizacija općenito, sve su više mijenjale način života i tako su bitno utjecale na prehrambene navike gradskog stanovništva te dovele do veće potražnje različitih industrijski proizvedenih prehrambenih proizvoda i namirnica. U Zagrebu su u razdoblju od 1935. do 1939. djelovala 24 prehrambeno-poljoprivredna poduzeća (tablica 13) od kojih je većina, njih 13 osnovano prije 1918. godine, što je razumljivo s obzirom na to da je, uz preradu drva, to bila jedna od prvih industrijskih grana koje su se razvile na području tadašnje Hrvatske. Među zagrebačkim poduzećima najzastupljenija su bila ona koja su proizvodila čisti alkohol, različita alkoholna pića te tvornice slatkiša. Upravo posljednje, nastavljajući tradiciju konditorske proizvodnje prije Prvog svjetskog rata i oslanjajući se uglavnom na domaću sirovinsku osnovu, dobivaju zamah zbog sve veće potražnje za čokoladom, bombonima i keksima. Potražnja za osnovnim namirnicama, kruhom, biljnim uljima i mesom potaknula je razvoj tih posebnih grana prehrambeno-poljoprivredne industrije i u Zagrebu. Pekarstvo je sve do 20. stoljeća bilo uglavnom obrtnog karaktera, tek 1911. kada je osnovano poduzeće Wieland, Schreiner i drug (prije Sjedinjene pekarnice Wieland i Guthard d.d.), može se govoriti o industrijskoj proizvodnji kruha i peciva u Zagrebu. Industrija mesnih proizvoda, koja je u Zagrebu bila zastupljena poduzećem K. Rabus i sin, također je imala postupan razvojni proces, čemu je dodatno pridonijela tendencija izvoza žive stoke, ali i izvozna ograničenja koja su pratila tu industrijsku granu. Proizvodnja jestivog ulja u Zagrebu je započela 1916., u jeku Prvog svjetskog rata, kao rezultat nestašice životinjske masti i zabrane izvoza uljanih kultura. No njezina je konzumacija nastavljena u većim količinama i u mirnodopskim, normaliziranim tržišnim uvjetima. Uz žestoka pića, i proizvodnja piva imala je u Zagrebu dugogodišnju tradiciju, koje od 1892. industrijski proizvodi Zagrebačka dionička pivovara, kao dio koncerna Alexan-

¹⁶⁶ *Industrija Hrvatske prije rata, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske, Zagreb, 1946., 12; S. Kukoleča, Industrija Jugoslavije, 90.*

Graf 1. Oblici poduzetništva u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.)

der. Međutim, u međuratnom razdoblju zbog sukobljenih interesa proizvođača alkohola, više se poticala konzumacija vina i žestokih pića, no i visoke trošarine na pivo bitno su otežale razvoj ove industrije.¹⁶⁷

U daljnjoj analizi zagrebačke prehrambene i poljoprivredne industrije prema obliku poduzetništva, uloženoj kapitala, pogonske snage i radništva obuhvaćeno je 20 industrijskih poduzeća,¹⁶⁸ od kojih su 10 poduzeća (od 1937. godine 11) bila dionička društva.¹⁶⁹ Nezanemariv udio od 33 % predstavljali su individualni industrijski pothvati, odnosno 7 (od 1937. godine 6) poduzeća bilo je registrirano kao »inokosno« poduzeće, dok su dva poduzeća bila registrirana kao javna trgovačka društva, a tek jedno kao komanditno društvo.¹⁷⁰

Uz podatak o obliku poduzetništva, svakako je zanimljiv i podatak o porijeklu vlasništva nad poduzećem (tablica 14). Često se u literaturi navo-

¹⁶⁷ Ivo Vajić, *Ekonomika prehrambene industrije*, Zagreb, 1989., 142; A. Lj. Lisac, *Pečkarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 135; M. Kolar-Dimitrijević, »Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d.d. do 1945. godine«, ČSP 24 (1992) 2, 160.

¹⁶⁸ Pojedina poduzeća nije bilo moguće uvrstiti u analizu zbog nedostataka odgovarajućih arhivskih podataka. To se odnosi na: Zagrebačku dioničku pivovaru, u Zagrebu i Karlovcu, Zagrebački parni mlin — Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d. i Vital d.d., tvornica hranjivih sredstava.

¹⁶⁹ Razlog povećanju broja dioničkih društava, odnosno smanjenju inokosnih poduzeća jest što je poduzeće Vladimir Arko do 1937. bilo registrirano kao inokosno poduzeće, a zatim je 1937. pretvoreno u dioničko društvo.

¹⁷⁰ AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Narodnost vlasništva	Broj poduzeća
jugoslavensko	11 (12)
pretežno jugoslavensko	4
50 % jugoslavensko — 50 % strano	2
pretežno strano	3 (2)

Tablica 14. Porijeklo vlasništva u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/484/1201/680; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.)

di kako strani kapital najlakše ulazi kroz dionička društva, što je točno, no ova je analiza pokazala kako je strani kapital često prisutan i kroz privatno, inokosno vlasništvo. Tako je prisutan u 3 privatna poduzeća od njih 7 (poslije 6). Uzme li se u obzir da je kapital, posebno strani, dosta fluktuirajući, događalo se da u određenom razdoblju postane dominantan u strukturi vlasništva, a potom se povlači iz vlasničke strukture, ovisno o mogućnosti oplođenja u pojedinom poduzeću. Primjerice, do 1936. Tvornica žeste i pjenice, prije Makso Mayer d.d., bila je u pretežno stranom, austrijskom vlasništvu, koje se zatim povlači, tako da je od 1936. potpuno u jugoslavenskom vlasništvu s drastično smanjenom glavnicom.¹⁷¹

Ukupno uloženi kapital u Zagrebu iznosio je 327.559.633 dinara koji se dijelio na glavnicu, kapital uloženi u zemljište i zgrade te druge nekretnine, zatim na kapital uloženi u strojeve te »ostalo«, u što se ubrajaju rezervni fondovi i eventualno kapital u robi na skladištu te sirovinama.¹⁷² Najveći dio uloženi kapitala u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji odnosio se na zemljište, zgrade i ostalu nepokretnu imovinu, odnosno na 36 %. Ekonomski učinak tih investicija, zato što ne predstavlja izravnu proizvodnu investiciju, nije bio velik. Drugi po veličini kapital, odnosno 32 %, odnosio se na glavnicu. Glavnica predstavlja neto kapital koji se dobije kada se oduzmu

¹⁷¹ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1064, Tvornica žeste i pjenice, prije Makso Mayer d.d., Popis dioničara od 24. februara 1936.

¹⁷² AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.

imovina i sve obveze poduzeća.¹⁷³ U dioničkim društvima uplaćena glavica bila je podijeljena na dionice s jednakom vrijednošću te su one predstavljale udio svakog dioničara, ovisno o tome koliko je dionica posjedovao. Prema podatku da je glavica činila 32 % ukupno uloženog kapitala u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji, posredno se može zaključiti da su dionička društva, jer su prema vrsti vlasništva bila najbrojnija skupina u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji, predstavljala i kapitalom najkrupnija poduzeća. Sljedeći po veličini jest kapital uložen u strojeve te je iznosio 26 % od ukupno uloženog kapitala. Taj dio uloženog kapitala trajna je investicija i ulazi izravno u proizvodni proces kao vrsta proizvodnog subjekta. Međutim, ekonomski učinak ne mjeri se njegovim apsolutnim iznosom, nego prema tome koliko je on, transformiran u proizvodna sredstva, pridonosio stvaranju novog bogatstva. Primjer toga odnosa slikovito prikazuje Vladimir Arko, poduzeće na dionice, koje je u promatranom razdoblju po pogonskoj snazi (943 KS) bilo najjače prehrambeno industrijsko poduzeće s investiranim kapitalom u strojeve od 40.000.000 dinara. Međutim, vrijednost proizvodnje toga poduzeća nije nadmašivala npr. Prvu hrvatsku tvornicu ulja d.d., čiji je kapital uložen u strojeve bio upola manji.¹⁷⁴ Uspoređujući sva poduzeća prehrambene i poljoprivredne industrijske grane prema ukupno uloženom kapitalu, isticalo se Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice sa 120.000.000 dinara, zatim Hinka Francka sinovi d.d. sa 63.005.743 dinara, zatim »Union« sa 33.881.057 dinara te Kraljevski dvorski nabavljači V. Bizjak i drug sa 18.315.000 dinara.¹⁷⁵

Prehrambena i poljoprivredna industrija općenito spada među radno intenzivne industrije, jer odnos između postotka pogonske snage i radnih mjesta ide u korist posljednjih.¹⁷⁶ Ukupna pogonska snaga u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji Zagreba iznosila je 3.685 KS.¹⁷⁷ Taj podatak je

¹⁷³ Vilim Gorenc, *Rječnik trgovačkog prava*, Zagreb, 1997., 221.

¹⁷⁴ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 1-9; AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 2-3.

¹⁷⁵ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 1-9; AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 2-3; AJ, MTI KJ, 65/489/1207/785, »Union«, tvornica kandita i čokolade, Deutsch i König, Osnovni podaci prikupljeni 30. novembra 1934., 1-4; AJ, MTI KJ, 65/488/1207/763, Kraljevski dvorski nabavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa i dvopeka, Osnovni podaci prikupljeni 13. novembra 1934., 1-5.

¹⁷⁶ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 133.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Industrijska poduzeća	Uloženi kapital u din
Hinka Francka sinovi d.d.	50.000.000-
Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice	120.000.000
»Grič«, tvornica čokolade, bombona, marmelade i jestivih ulja, Ivan Kohek i drug Zagrebačka ledara d.d.	
Kr. dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa	
Tvornica žeste i pjenice (prije Makso Mayer)	10.000.000-
»Union«, tvornica kandita i čokolade, Deutsch i König	50.000.000
Wieland Schreiner i drug, tvornica kruha i peciva	
»Patria«, tvornica konjaka i finih likera	
Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata	
Slavonska ljuštiona riže Aleksandar Jelenic	
Trgovačko obstrbno d.d. i zagrebačka velepekarna	
Kr. povl. zagrebačka dionička tvornica likera (prije Franjo Pokorny)	
K. Rabus i sin, prva zagrebačka tvornica salame, kobasica, masti i suhomesnate robe	1.000.000-
Prva hrvatska tvornica ulja d.d.	10.000.000
Stjepan Španić, Prva hrvatska tvornica kandita (prije Lachman i drug)	
Dioničko društvo prve hrvatske kavanarske, gostioničarske i krčmarske tvornice soda vode	
A. Resman k.d., tvornica esencija, etera, eteričnih ulja i cvjetnih ulja	
»Lim« d.d., tvornica željeznih bačva i metalnih proizvoda i kisika — mlin	
Zagrebačka industrija tjestenine i keksa (Filijala Cetine tvornica tjestenine i keksa Franceschi Ganza i drugovi)	<1.000.000

Tablica 15. Podjela poduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije prema veličini

uloženog kapitala (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065;
65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785;
65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080;
65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067;
65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975;
65/479/1196/554; 65/479/1196/592.)

dobiven na temelju osnovnih podataka o poduzeću prikupljenih tijekom 1934. i odnosi se na sve instalirane pogonske strojeve koje je poduzeće posjedovalo u danom trenutku, osim ako poduzeće nije navelo drugačije zbog određenih promjena u poslovanju u povremenim podacima, prikup-

177 AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/484/1201/680;
65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785;
65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080;
65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067;
65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975;
65/479/1196/554; 65/479/1196/592.

1935.	1.434
1936.	1.535
1937.	1.460
1938.	1.703
1939.	1.826

Graf 2. Prosječan broj radnika i namještenika u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.)

ljanim od 1935. do 1939. Već spomenuta činjenica da je u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji na zaposlenog radnika dolazilo manje pogonske snage, možda ne nalazi najbolji primjer u zagrebačkoj industriji zato što u Zagrebu u tom razdoblju djeluje najveće industrijsko poduzeće za proizvodnju jestivog ulja — Prva hrvatska tvornica ulja d.d. te su tu koncentrirana i tri velika poduzeća za proizvodnju slatkiša: »Union«, tvornica kandi-ta i čokolade, Deutsch i König; Kr. dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa; te »Grič«, tvornica čokolade, bombona, marmelade i jestivih ulja, Ivan Kohek i drug. Kretanje broja zaposlenih u prehrambeno-poljoprivrednoj industriji u Zagrebu, što pokazuje graf 2, u razdoblju od 1935. do 1939. godine jedva zamjetno raste, osim 1937., kada je u Zagrebačkoj industriji tjestenine i keksa prestala proizvodnja.

Među zaposlenicima u prehrambeno-poljoprivrednoj industriji najbrojniju skupinu činili su nekvalificirani radnici, odnosno prema članku 25.-30. Zakona o radnjama, zaposlenici kojima nije priznata pomoćnička stručna sprema za posao koji obavljaju u tvornici. Administrativno osoblje čak u 40 % industrijskih poduzeća brojnije je nego tehničko osoblje i kvalificirani radnici.¹⁷⁸ Među najmanje zastupljenima bilo je tehničko osoblje. Ti zaposlenici obavljali su više ili vodeće tehničke poslove, za koje su imali majstorsku, fakultetsku ili sličnu stručnu spremu. Uspoređujući prosječan broj

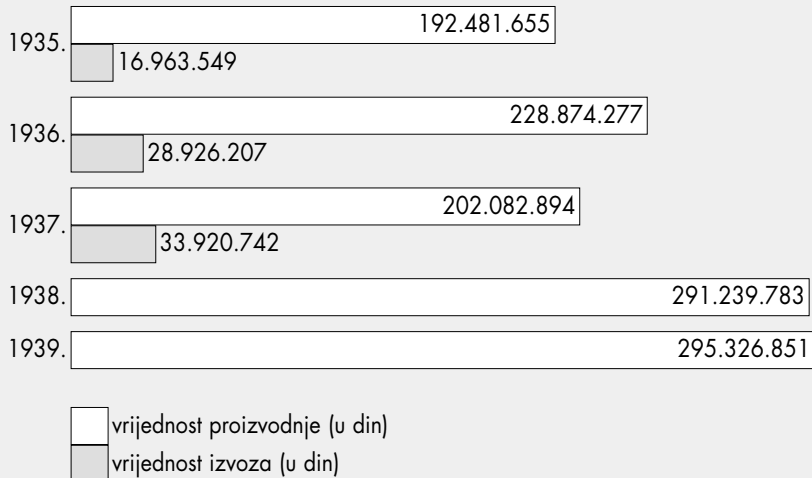
¹⁷⁸ Administrativno osoblje bili su oni zaposlenici kojima su povjereni administrativni ili komercijalni poslovi u poduzeću. »Uputstva za prikupljanje statističkih podataka o industriji«, *Industrijska odbrana*, god. VI., 1938., br. 28-29, 226-227.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Industrijsko poduzeće	Prosječan broj zaposlenih
Stjepan Španić, Prva hrvatska tvornica kandita (prije Lachman i drug)	
»Lim« d.d., tvornica željeznih bačva i metalnih proizvoda i kisika, paromlin	
Slavonska ljuštiona riže Aleksandar Jelenić	
A. Resman k.d., tvornica esencija, etera, eteričnih ulja i cvjetnih ulja	
Dioničko društvo prve hrvatske kavanarske, gostioničarske i krčmarske tvornice soda vode	
Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata	
»Patria«, tvornica konjaka i finih likera	
Zagrebačka industrija tjestenine i keksa (Cetina tvornica tjestenine i keksa Franceschi Ganza i drugovi, podružnica u Zagrebu)	
»Grič«, tvornica čokolade, bombona, marmelade i jestivih ulja, Ivan Kohek i drug	
Kr. povl. zagrebačka dionička tvornica likera (prije Franjo Pokorny)	
Wieland Schreiner i drug, tvornica kruha i peciva	
Zagrebačka ledara d.d.	10 do 50
Trgovačko opskrbeno d.d. i zagrebačka velepekarna	
Tvornica žeste i pjenice (prije Makso Mayer)	50 do 100
Vladimir Arko, industrijsko pod. n.d.	
K. Rabus i sin, prva zagrebačka tvornica salame, kobasica, masti i suhomesnate robe	
Kr. dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa	
Hinka Francka sinovi d.d.	
Prva hrvatska tvornica ulja d.d.	100 do 300
»Union«	Više od 300

Tablica 16. Raspodjela poduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.)

zaposlenih namještenika i radnika (vidjeti tablicu 16) na prvome mjestu bilo je poduzeće »Union« (zapošljavalo je između 330 i 390 radnika), zatim Prva hrvatska tvornica ulja d.d. (zapošljavala je između 220 i 320 radnika i namještenika) koja je ujedno bila i jedino poduzeće bez pada broja zaposlenih u promatranom razdoblju, odnosno imalo je tendenciju rasta. Slijedi Hinka Francka sinovi d.d. s prosječnim brojem zaposlenika između 180 i 240. Još jedna tvrtka mogla bi se smatrati većim industrijskim poduzećem — Kr. dvorski dobavljači V. Bizjak i drug u kojem se broj zaposlenih kretao od 140 do 230 radnika.¹⁷⁹

Graf 3. Udio vrijednosti izvoza u cjelokupnoj vrijednosti godišnje proizvodnje prehrambene i poljoprivredne industrije [Izvori: AJ, MTI KJ, 65/490/1209/809; 65/502/1222/1065; 65/500/1220/1035; 65/493/1212/904; 65/487/1206/742; 65/489/1207/785; 65/481/1199/637; 65/502/1222/1066; 65/488/1207/761; 65/503/1223/1080; 65/488/1207/763; 65/487/1206/743; 65/489/1207/784; 65/502/1222/1067; 65/503/1223/1079; 65/490/1209/819; 65/502/1222/1064; 65/497/1217/975; 65/479/1196/554; 65/479/1196/592.]

Usporede li se kretanja prosječnog broja zaposlenih (graf 2) i vrijednosti proizvodnje (graf 3), vidljivo je da one korespondiraju. Uzrok tomu možemo potražiti u odnosu broja zaposlenih i veličini proizvodnje, dakle ako je bilo manje zaposlenih, proizvodnja pada i obrnuto, ali isto tako u činjenici da su sva spomenuta poduzeća uglavnom proizvodila prema potrebama na domaćem tržištu. Iako je za industriju usmjerenu na izvoz 1937. bila »rodna godina« ova industrijska grana bilježi pad, što se odmah odrazilo na smanjenju broja zaposlenih, pa je posljedično smanjena i kupovna

¹⁷⁹ AJ, MTI KJ, 65/489/1207/785, »Union«, tvornica kandita i čokolade, Deusch i König, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 2-3; Pregled B za 1937., 2-3; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje; AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1935., 2-3; Pregled B za 1936., 2-3; Pregled B za 1937., 2-3; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje; AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 3; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje; AJ, MTI KJ, 65/488/1207/763, Kr. dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa, Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

moć stanovništva, pogotovo proizvoda mlinske i pivarske industrije.¹⁸⁰ Nakon blagog rasta proizvodnje 1936., sljedeće 1937. godine uslijedio je pad na gotovo jednaku vrijednost na kojoj je bila i 1935. Međutim, 1938. vrijednost proizvodnje naglo je porasla, da bi u sljedećoj 1939. ponovno blago porasla. Kad bismo zanemarili pad vrijednosti proizvodnje 1937., u promatranom razdoblju mogao bi se ustanoviti umjeren rast kao odraz oporavka od velike ekonomske krize, a potom lagano usporavanje. Razloge naglom povećanju vrijednosti proizvodnje u 1938. godini svakako treba potražiti u činjenici da je 1937. sklopljen novi trgovački ugovor s Njemačkom, a uz sirovine, povećan je i izvoz upravo proizvoda prehrambene i poljoprivredne industrije. Međutim, neka istraživanja dokazuju da su glavni čimbenici za povećanje vrijednosti proizvodnje kontrola i restrikcija uvoza kao intervencionistička mjera države te da je upravo zbog toga domaća proizvodnja prosperirala.¹⁸¹

Iz usporedbe vrijednosti proizvodnje i izvoza (graf 3) očito je da, iako je vrijednost izvoza bila tek desetina vrijednosti proizvodnje, ona kontinuirano raste te se u posljednjoj promatranom godini, 1937., udvostručila od početne vrijednosti 1935. godine. Uzevši u obzir vrijednost proizvodnje kao jedan od pokazatelja uspješnosti poslovanja poduzeća u promatranom razdoblju, između 20 industrijskih poduzeća, tek su dva, »Union« i Franck, ostvarivala stalan rast vrijednosti proizvodnje. Prva hrvatska tvornica ulja d.d. jedina je od promatranih poduzeća prešla granicu u proizvodnji od 100 milijuna dinara 1938. no već u sljedećoj, 1939. produkcijska vrijednost se smanjila na 95 milijuna.¹⁸²

Da bi se pravilno ocijenio položaj prehrambene i poljoprivredne industrije u Zagrebu, potrebno je određene pokazatelje usporediti s podacima objavljenim u *Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije*. U prehrambenu i poljoprivrednu industriju Jugoslavije bilo je uloženo ukupno 2.770.019.000 din.¹⁸³ Prema tome, uloženi kapital u promatranih 20 zagrebačkih industrijskih poduzeća (što je bilo manje od 2 % u odnosu na ukupni broj poduzeća u Jugoslaviji), iznosio je više od 12 %. Vrijednost proizvodnje preham-

¹⁸⁰ Izveštaj o XX Zboru Centrale industrijskih korporacija koji je održan 12. i 13. aprila 1938. godine u Beogradu, Beograd, 1938., 10.

¹⁸¹ M. C. Kaser, E. A Radice (eds.), *The Economic History of Eastern Europe*, 236.

¹⁸² AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

¹⁸³ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 10, Tabela 2.

bene i poljoprivredne industrije 1938. na razini cijele države iznosila je 3.830.660.000 dinara, dok je vrijednost zagrebačkih poduzeća bila 8 %. Uzme li se u obzir da je vrijednost proizvodnje na području Uprave grada Beograda iznosila 2.960.211.000 dinara, odnosno 8 %, može se zaključiti da su poduzeća zagrebačke prehrambene i poljoprivredne industrije bila jedna od razvijenijih u Jugoslaviji.¹⁸⁴ Tomu pridonosi i udio prosječnog broja zaposlenih radnika i namještenika u 1938., koji je iznosio 7,25 % od svih zaposlenih radnika u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji u Jugoslaviji (24.629).¹⁸⁵

Primjeri poduzeća u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji

Prva hrvatska tvornica ulja d.d.

Prva hrvatska tvornica ulja dioničko je društvo osnovano 1916. godine. Poticaj za osnivanje tog poduzeća bila je naredba Kr. zemaljske vlade kojom se zabranjivao izvoz uljarica. Uvidjevši da postoji potencijal za razvoj proizvodnje ulja, poduzetnici okupljeni u dioničkom društvu podižu proizvodni pogon u Palmotićevoj ulici. U početku se proizvodilo jestivo ulje iz bučinih sjemenki uz pomoć hidraulične preše, a godišnja proizvodnja iznosila je oko 800.000 litara. Izgradnjom moderne ekstrakcije i rafinerije 1921. tvornica je preseljena na novu lokaciju u Branimirovoj ulici. Tom modernizacijom, osim što je povećan kapacitet, omogućena je i proizvodnja rafiniranog jestivog ulja i tehničkog ulja iz uljane repice, što je tada bila rijetkost u Europi. Godine 1926. instalirano je 9 novih preša, čime je bitno povećan kapacitet godišnje proizvodnje na 35 tona ulja. Budući da je 1937. Industrija ulja d.d. u Koprivnici likvidirana, Prva hrvatska tvornica ulja kupila je njezino zemljište, zgrade, strojeve i inventar. Strojevi koji su još bili ispravni premješteni su i montirani u Zagrebu, čime je povećan kapacitet zagrebačke tvornice, a proizvodnja u bivšoj tvornici u Koprivnici potpuno je obustavljena. Pred kraj promatranog razdoblja, 1939. godine, tvornica je dodatno povećala kapacitet proizvodnje postavljanjem dviju novih modernih preša.¹⁸⁶ Za iskorištavanje punog kapaciteta svih postrojenja za proizvod-

¹⁸⁴ Isto, 21, Tabela 14.

¹⁸⁵ Isto, 23, Tabela 16.

¹⁸⁶ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1. Ovdje je potrebno napomenuti da su se Osnovni podaci o tvornici i poduzeću prikupljali samo jedanput, 1934. kad je Inspekcija za ze-

nju bilo je potrebno 360 KS, a na godinu je tvornica pri normalnom radu trošila 1,200.000 kWh. Također, tvornica je imala parni stroj od 450 KS s generatorom, koji je služio kao rezerva, jer se struja za pogon dobivala od Gradske električne centrale, a mjesečna potrošnja iznosila je 70.000 kWh.¹⁸⁷ Uz vlastitu bačvariju, poduzeće je 1935. godine osnovalo i svoju radionicu kanti, pa od tada proizvodi i ambalažu potrebnu za punjenje tehničkog i jestivog ulja.¹⁸⁸ Pored pogona za proizvodnju, Prva hrvatska industrija ulja d.d. imala je prodajne urede u Ljubljani i Beogradu te ispostavu u Novom Sadu za kupnju uljarica.¹⁸⁹ Ukupna površina tvorničkog zemljišta iznosila je 55.6555 m², dok je površina tvorničkih zgrada bila 12.395 m², a cjelokupni tvornički kompleks obuhvaćao je 35 zgrada.¹⁹⁰

U pogledu kapitala u osnovnim podacima prikupljenim 1934. godine navedeno je da je 3.652.470,66 dinara uloženo u zgrade i druge nekretnine, u postrojenja 2.357.732,17 dinara, u prijevozna sredstva i razni tvornički alat 88.587,25 dinara. Ukupno je uplaćeno dioničkog kapitala 2.750.000 dinara, dok su redoviti rezervni i fond za smanjenje vrijednosti troškova iznosili 2.055.000 din.¹⁹¹ Prema podacima za 1940. godinu, u tvornicu je investirano: a) vrijednost zgrada 6.750.000 dinara; b) vrijednost strojeva, aparata i uređaja 11.000.000 dinara; c) vrijednost prijevoznih sredstava 360.000 dinara. Ukupno je, dakle, uloženo 18.110.000 dinara.¹⁹²

Od svojeg osnutka do početka Drugog svjetskog rata poduzeće je bilo u većinskom vlasništvu obitelji Alexander.¹⁹³ Tijekom razdoblja od 1935. do 1937. godine u Upravnom odboru Prve hrvatske tvornice ulja d.d. bili

---

maljsku obranu započela prikupljati podatke o industrijskim poduzećima, osim ako su pojedino poduzeće i tvornica počeli raditi nakon 1934. godine.

¹⁸⁷ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1938., 2-3.

¹⁸⁸ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1935., 3.

¹⁸⁹ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Osnovni podaci od 23. novembra 1934., 3.

¹⁹⁰ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Podaci o tvornici za godinu 1940/41., Tabela II: Zemljište i zgrade.

¹⁹¹ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Osnovni podaci od 23. novembra 1934., 1.

¹⁹² AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Podaci o tvornici za godinu 1940/41., Tabela I: Osnivanje tvornice i iznos investicije.

¹⁹³ O obitelji Alexander opširno u: Ivan Mirnik, »Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 28 (1995) 1, 96-127.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	25	28	30	42	45
Tehničko osoblje	6	6	7	8	8 (među kojima 1 žena)
Kvalificirani radnici	63	61	63	80	80
Nekvalificirani radnici	133	164	166	182	190
Ukupno	227	259	266	312	323

Tablica 17. Prosječan broj zaposlenih u Prvoj hrvatskoj tvornici ulja d.d. 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1935., 2-3; Pregled B za 1936., 2-3; Pregled B za 1937., 2-3; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

su: Samuel David Alexander, Maurice A. Roubex (industrijalac iz Zagreba, Francuz), Alfred Pick (industrijalac iz Graza),¹⁹⁴ Branko Alexander, Ivo Alexander, Dragutin Alexander, Božidar Alexander, Siegfried Kaufer (industrijalac iz Graza, čehoslovački državljani). U Upravni odbor 1938., umjesto Siegfrieda Kaufera, ušao je Vladoje Karas, bankovni ravnatelj iz Zagreba. Zanimljivo je da je jedan od prokurista bila žena Božena Gretić, rođena u Kostajnici. Od 1935. do 1937. godine odgovorni tehnički poslovoda bio je Franjo Šimek iz Zagreba, rođen u Bednji pokraj Varaždina.¹⁹⁵ Na godišnjem zboru industrijskog poduzeća 1935. godine deponirali su dionice: Maurice A. Roubex 7.830 dionica; S. D. Alexander 7.455 dionica; Branko Alexander 7.071 dionicu; Ivo Alexander 7.071 dionicu; Božidar Alexander 7.071 dionicu. Dragutin Alexander 7.071 dionicu, Alfred Pick 1.239 dionica i Giza Roubex, rođ. Alexander, 900 dionica. Od 1936. do 1938. godine dioničari su iste osobe, odnosno obitelj Alexander. Jedino za 1939. godinu među ostalim povremenim podacima nema popisa dioničara, no može se pretpostaviti da su i tada bili isti.¹⁹⁶

Prosječan broj radnika Prve hrvatske tvornice ulja d.d. u promatranih pet godina bilježi konstantan rast, i to gotovo u svim skupinama zaposlenika, osim u skupini kvalificiranih radnika.¹⁹⁷ Broj stranih radnika (Česi, Ru-

¹⁹⁴ Posredstvom Alfreda Picka nabavljeni su iz Austrije prvi strojevi za proizvodnju. Usp. »Zvijezda d.d.«, *Zagrebački leksikon*, sv. 2, Zagreb, 2006., 585.

¹⁹⁵ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Povremeni podaci za Prvu hrvatsku tvornicu ulja d.d. u smislu čl. 3. posebnog uputstva za god. 1938., 1.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Kvalificirani radnici su osobe koje za rad koji obavljaju u tvornici imaju stručnu školsku spremu, koja je trajala najmanje dvije godine ili učenje (šegrtovanje) u zana-

si, Mađari i Poljaci) kretao se od 10 do 14, i većinom su bili kvalificirani radnici.¹⁹⁸ Iz računa gubitka i dobitka za 1938. i 1939. doznajemo o visini plaća. Za cjelokupno zaposleno osoblje i radnike 1938. isplaćeno je 5.434.908 dinara plaća. Taj je iznos 1939. bio nešto viši, za plaće je isplaćeno 5,747.930 din, što je razumljivo s obzirom na povećan broj radnika u usporedbi s prethodnom godinom.¹⁹⁹ Uz to, za socijalno osiguranje radnika i doprinose Komori također se isplaćivao određen iznos. Naime, Zakonom o osiguranju radnika iz 1922. godine propisano je jedinstveno obvezatno osiguranje radnika od glavnih socijalnih rizika, osim od rizika nezaposlenosti. Mirovinsko osiguranje radnika je bilo obvezatno na području cijele države, a njime su bili pokriveni rizici starosti, invalidnosti i smrti (gubitka hranitelja). Predviđeno je da se mirovinski fondovi financiraju doprinosima radnika i poslodavaca. S druge strane, osiguranje od nesreće na poslu svojim doprinosima iz dohotka trebali su financirati sami poslodavci. Mirovinsko osiguranje financiralo se doprinosima, a plaćali su ih poslodavci i radnici (3 % na osiguranu osnovicu/zaradu), a primjenjivalo se načelo kapitalizacije. Radi provedbe Zakona o osiguranju radnika, u Zagrebu je osnovan i Središnji ured za osiguranje radnika (SUZOR).²⁰⁰

Prema vrijednosti proizvodnje, Prva hrvatska tvornica ulja d.d. bila je znatno iznad ostalih industrijskih poduzeća. Iz usporednih podataka o godišnjoj proizvodnji (tablica 18) uočljivo je da je glavni proizvod bilo biljno, rafinirano jestivo ulje, čija je proizvodnja bila u porastu do 1938. koja je bila i rekordna godina, a već iduće 1939. zabilježen je blagi pad. Iz povremenih podataka za 1934. godinu doznajemo da je poduzeće uvezilo oko 1.200 vagona uljanog sjemena za izradu jestiva ulja. Da bi se smanjio taj uvoz, već dulje se provodila propaganda za sijanje uljanih biljaka u zemlji u suradnji s Ministarstvom poljoprivrede, što je pokazalo vrlo dobre rezul-

---

tu. Također tu spadaju oni kojima je za osposobljavanje trebalo najmanje godinu dana učenja u tvornici na poslu za koji su se usavršavali. »Uputstva za prikupljanje statističkih podataka o industriji«, *Industrijska odbrana*, god. VI., 1938., br. 28-29, 226-227.

¹⁹⁸ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1935., Popis inostranih radnika, Pregled B za 1936., Popis inostranih radnika, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1937., Popis inostranih radnika, Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje, Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

¹⁹⁹ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Podaci o firmi za 1938., 1939., Račun gubitka i dobitka.

²⁰⁰ Usp. Vlado Puljiz, Gojko Bežovan, Teo Matković, Zoran Šučur, Siniša Zrinsčak, *Socijalna politika Hrvatske*, Zagreb, 2008., 79-81.

	1935.		1936.	
	Količina (vagona)	Vrijednost (u din)	Količina (vagona)	Vrijednost (u din)
Biljno (jestivo) ulje	492	44.280.000	520	53.500.000
Kokosovo ulje	36	1.800.000	136	9.500.000
Tehničko ulje	3,5	335.500	9	900.000
Masne kiseline	20	1.000.000	19	1.200.000
Sačma	940	8.400.000	920	8.800.000

Tablica 18. Pregled proizvodnje Prve hrvatske tvornice ulja d.d. 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1935., 4; Pregled B Prikupljanje poverljivih podataka za 1936., 4; Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1937., 4; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

tate.²⁰¹ Međutim, iz povremenih podataka za 1937. vidljivo je da se i nadalje uvoze velike količine sirovina za proizvodnju, a kako je tijekom 1939. zbog rata bio otežan uvoz sirovina, to se u stanovitoj mjeri odrazilo i na proizvodnju. Osim na proizvodnju jestivog ulja, pozornost je potrebno obratiti proizvodnji sačme, koja se dobivala kao nusproizvod. No upravo taj nusproizvod bio je najvažniji izvozni artikl Prve hrvatske tvornice ulja d.d.²⁰² Sačma se izvozila u Austriju, Mađarsku i Veliku Britaniju, a 1937. počeo je izvoz i u Njemačku.²⁰³

Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice,
prije Vladimir Arko, Zagreb

Tvrtka Arko razvila se iz poduzeća Mijo Arko koje je 1867. osnovao otac Vladimira Arka.²⁰⁴ Djelatnost poduzeća je isprva bila trgovina na veliko vi-

²⁰¹ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1934., 6.

²⁰² Sačma je dehidrirani otpadak uljanog sjemena koji se koristi za stočnu hranu.

²⁰³ AJ, MTI KJ, 65/481/1199/637, Prva hrvatska tvornica ulja d.d., Povremeni podaci za 1935., 5-6; Pregled B Prikupljanje poverljivih podataka za 1936., 4-5; Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1937., 4-5.

²⁰⁴ Vladimir Arko rođen je u Zagrebu 1888. godine, gdje je završio Trgovačku akademiju. U Klosterneuburgu u Austriji završio je enološke i pomološke studije na K. k. höhere Lehranstalt für Wein und Obstbau, a više agrarne studije u San Michelu u Italiji. Bio je vrlo utjecajan u gospodarskom životu ne samo Zagreba nego i šire. Suosnivač je Zagrebačke burze (1918.), predsjednik Komore za trgovinu i industriju (1923.—28.). Organizirao je 1. kongres jugoslavenskih gospodarstvenika u Zagrebu 1924., a 1931. postao je predsjednik Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu, zatim 1933. predsjednik je Centrale industrijskih korporacija u Beogradu, te je bio i pr-

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1937.		1938.		1939.	
Količina (vagona)	Vrijednost (u din)	Količina (kg)	Vrijednost (u din)	Količina (kg)	Vrijednost (u din)
528	58.000.000	8.181.511	88.622.213	8.043.637	73.600.000
53	4.600.000	178.462	1.070.772	582.989	3.800.000
9	1.100.000	463.098	4.167.882	484.606	4.400.000
16	1.200.000	202.881	1.211.286	241.081	1.800.000
903	8.300.000	10.703.400	9.649.050	10.098.800	11.100.000

nom i žestokim pićima te poljoprivrednim proizvodima da bi poslije, 1892. u Vlaškoj 116 bila podignuta mala tvornica alkoholnih pića s tek nekoliko radnika. Nakon što je završio studij u Austriji i Italiji, Vladimir Arko preuzima očev posao i 1916. na temelju izdane obrtne iskaznice Poglavarstva grada Zagreba te protokolacije 1917. osniva poduzeće Vladimir Arko. Otkupivši susjedno zemljište u Vlaškoj, od 1918. do 1921. izgradio je pogon rafinerije i pecare žeste te proizvodnu zgradu tvornice pjenice (kvasca). Postojeću proizvodnju rakije, konjaka, ruma i likera postupno proširuje na proizvodnju špirita, kvasca, pjenušaca, bezalkoholnih pića, bačava, etera, acetata i kemijskih proizvoda te ugljena od dropa. Poduzeće se, uz proizvodnju, bavilo i kupoprodajom industrijskih sirovina, trgovinom špiritusa, kvasca, etera, acetata te čak rudarstvom, a 1920-ih zapošljavalo je do 500 radnika. Upravo zbog takve široke djelatnosti, kao i rezova koje su radnici osjetili na svojim nadnicama, poduzeće Arko uspješno je prevladalo gospodarsku krizu. No nakon krize uvedene su promjene u pravno-organizacijskom poslovanju poduzeća.²⁰⁵ U kolovozu 1937. poduzeće je preregistrira-

vi predsjednik Industrijske komore u Zagrebu. Uz to bio je dugogodišnji predsjednik Uprave jugoslavenske tiskare d. d. Njegova politička orijentacija u drugoj polovici 1930-ih vezana je za Stojadinovićevu Jugoslovensku radikalnu zajednicu. Usp. Stane Granda, »Arko, Vladimir (1888—1945)«, *Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi131033/#novi-slovenski-biografski-leksikon>. Pristup ostvaren 9. 9. 2017.; *Popis glasača Zagreba koji su dne 11. prosinca 1938. glasovali za nosioca liste dra Milana Stojadinovića*, Zagreb, 1939., 2.

²⁰⁵ M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 195, 351; Marina Bagarić, »Izgradnja rezidencije i tvornice Vladimira Arka u Zagrebu (1918.—1938.)«, *Zbornik 3. Kongre-*

no u dioničko društvo, a Vladimir Arko jedini je posjedovao sve dionice toga poduzeća.²⁰⁶ *Jugoslavenski Lloyd* ovako je komentirao ovu promjenu: *Kod tvrtke Vladimir Arko... uslijedila je promjena samo s formalne i pravne strane time što je pretvorena u tvrtku na dionice s temeljnom glavnicom od 20 milijuna dinara. I u toj novoj tvrtci, čije se dionice nalaze isključivo u rukama g. Vladimira Arka, vodi g. Arko kao njezin jedini član uprave, samostalno i bez ičijeg uticaja i sudjelovanja sve poslove te je jedini on vlasnik tvrtku obvezivati i potpisivati.*²⁰⁷

Članovi Nadzornog odbora poduzeća bili su: Šerif Saračević, Jugoslaven, privatni činovnik; Vladimir Jeržabek, Jugoslaven, privatni činovnik; i Vojislav Krajovan, inženjer kemije, Jugoslaven.²⁰⁸ Direktor poduzeća 1935. i 1936. bio je Rudolf Deutsch (rođen u Sisku), a tehnički su poslovođe bili spomenuti Vojislav Krajovan i Ivan Bobinac, strojar.²⁰⁹

Poduzeće je posjedovalo zgrade i zemljišta u vrijednosti 60.000.000 din, strojeve u vrijednosti 40.000.000 din te pomoćne uređaje za proizvodnju, poput industrijskog kolosijeka, vagona za alkoholna pića i cisterne u vrijednosti oko 10.000.000 din.²¹⁰ Od pogonskih strojeva navode se dva parna stroja snage ukupno 570 KS, dva generatora ukupne snage 273 KS, jedan dinamo za rasvjetu od 28 kW, jedan agregat za pretvaranje izmjenične u istosmjernu struju od 38 kW te zračni kompresor od 100 KS. Sve navedeno bilo je instalirano u strojarnici poduzeća (poslije se upotrebljava naziv kalorična centrala), a uz proizvodne pogone, strujom je napajalo i Arko Email d.d. te činovničke vile u Sajmišnoj i Mikančevoj ulici koje su bile u vlasništvu Vladimira Arka.²¹¹

U sklopu poduzeća djelovale su tvornica kvasca, tvornica špirita, tvornica alkoholnih pića, tvornica etera, etilacetata i amilacetata te vinski po-

sa *hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb, 2013., 215-220; AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, Osnovni podaci od 24. XI. 1934, 1-2.

²⁰⁶ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće n.d., Povremeni podaci za 1937., 1.

²⁰⁷ »Promjene kod tvrtke Vladimir Arko u Zagrebu«, *Jugoslavenski Lloyd*, 22. 8. 1937., br. 192, 2.

²⁰⁸ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1937., 1.

²⁰⁹ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1.

²¹⁰ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Osnovni podaci, prikupljeni 24. novembra 1934., 4.

²¹¹ Isto.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	14	12	11	4	11
Tehničko osoblje	6	6	6	2	3
Kvalificirani radnici	26	26	24	48	8
Nekvalificirani radnici	96	96	74	61	57
Ukupno	142	140	115	115	79

Tablica 19. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, prije Vladimir Arko 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1935., 1936., 1937., Spisak zaposlenih; Podaci za tvornicu špirita za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu kvasca za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1939., Osoblje; Podaci za tvornicu špirita za 1939., Osoblje; Podaci za tvornicu kvasca za 1939., Osoblje; Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1939., Osoblje.)

drum.²¹² Krajem 1937. prekinuta je proizvodnja etera, jer se tvornica nalazila u gusto naseljenoj četvrti stambenih zgrada, a instalacije su prodane poduzeću Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata, koje je postojeće zgrade i strojeve tvornice etera preselilo u Hrvatski Leskovac.²¹³

Poduzeće je radilo cijele godine. U kotlovnici, strojarnici, tvornici kvasca, špirita i etera te u pecari radilo se neprekidno 24 sata na dan u tri smjene, a sezonski poslovi bili su zanemarivi. U tvornici alkoholnih pića i podrumu radilo se u jednoj smjeni od osam sati.²¹⁴

Prema podacima iz tablice 19, vidljivo je da je poduzeće tijekom 1935. imalo najviše radnika. No, taj je broj u konstantnom padu ili stagnaciji na što je najvjerojatnije imalo utjecaj gašenje proizvodnje u jednom od pogona. Među zaposlenima najviše je bilo nekvalificiranih, a potom kvalificiranih radnika.²¹⁵ Tehničko osoblje je bila najmanja skupina zaposlenika, u koju su svrstavani zaposlenici s akademskom spremom, poslovođe i strojari. Podaci o osoblju za 1938. i 1939. godinu razvrstani su prema tvornica-

²¹² AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Osnovni podaci, prikupljeni 24. novembra 1934., 5-7.

²¹³ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Dopis Ministarstvu trgovine i industrije od 13. juna 1938.

²¹⁴ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 1-9.

²¹⁵ Među kvalificirane radnike u poduzeću Arko n.d. ubrajani su bačvari, bravari, električari, ložači, pivničari (podrumari), zavarivači, vozači i tokari. AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1935., 1936., 1937., Spisak zaposlenih.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.		1936.	
	Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)
Kvasac	296.055 kg	5.505.894	267.570 kg	6.310.546
Špirit	1.521.443 lit	9.627.228	1.717.296 lit	10.954.510
Eter	6.117 kg	286.159	3.950 kg	127.636
Amilacetat	30 kg	741	—	—
Motor-špirit ²¹⁶	21.781 lit	341.996	26.332 lit	59.118
Alkoholna pića	231.323 lit	4.028.574	2.438 lit	90.267
Voćni sokovi	2.960 lit	45.535	937 lit	10.846
Ugljen od dropa i svježi drop	—	—	300.998 kg	729.316
Pepeljača	—	—	—	—

Tablica 20. Pregled proizvodnje Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, prije Vladimir Arko 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 4; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu špirita za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu kvasca za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu špirita za 1939., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu kvasca za 1939., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu alkoholnih pića za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

ma, pa doznajemo da je 1938. u tvornici kvasca zaposleno bilo ukupno 59 radnika, u tvornici špirita 47 radnika, a tvornica alkoholnih pića imala je tek 9 radnika. U tvornici kvasca i špirita tijekom 1939. broj zaposlenih gotovo se upola smanjio. Stranih radnika u poduzeću Vladimir Arko bilo je vrlo malo, 1 do 5 % od ukupnog broja zaposlenih, a ima li se na umu da su to većinom bili Hrvati iz Istre, njihov broj je zanemariv.²¹⁷

Poduzeće Vladimir Arko široj javnosti bilo je poznato po proizvodnji alkoholnih pića, likera i brendija, no glavnina proizvodnje odnosila se na špirit i kvasac. Špirit ili etanol koristi se kao sredstvo za sterilizaciju, kao komponenta u alkoholnim pićima, no njegova možda najraširenija primjena je u kombinaciji s benzinom kao pogonsko gorivo. Iako je poduzeće tvrdilo da je bilo pogođeno kontingentiranjem (određivanje udjela) proizvodnje špirita te je od punog proizvodnog kapaciteta iskorištavalo tek 40-

²¹⁶ U tvornici špirita postojali su mješavina benzina i špirita, a uglavnom su služili potrebama, poduzeća Petar Šmanja, u Zagrebu, u Martičevoj ulici br. 21. AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Dopis Ministarstvu trgovine i industrije od 28. juna 1939.

²¹⁷ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1935.—1937., Spisak inostranih namještenika; Podaci za tvornicu špirita za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu kvasca za 1939., Osoblje.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1937.		1938.		1939.	
Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)
221.000 kg	3.714.583	235.378 kg	3.866.048	275.975 kg	4.363.050
1.788.811 lit	11.083.441	1.854.807 lit	10.825.585	2.410.896 lit	13.018.885
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
273.562 lit	5.933.169	3.900 lit	128.237	8.000 lit	220.000
463 lit	5.283	56 lit	1.004	—	—
400.716 kg	697.974	200.000 hl	1.100.000	62.731 hl	313.655
—	—	327.750 kg	551.543	140.000 kg	224.000

-50 %, iz podataka o godišnjoj proizvodnji (tablica 20) vidljivo je da je upravo proizvodnja špirita donosila najveći dio zarade, a rekordna količina špirita proizvedena je 1939. godine. Poduzeće je nerafinirani špirit izvezilo u Italiju, a također je sudjelovalo u državnim nabavama rafiniranog špirita, uglavnom za Vojno-tehnički zavod Obilićevo, te u nešto manjoj mjeri za državne bolnice i fakultete u Zagrebu. Sva je državna nabava bila posredovana preko Prodajne centrale za špirit u Beogradu.²¹⁸

Kao što je spomenuto, proizvodnja alkoholnih pića vezala se često za ime Arko u Zagrebu. Ipak, u promatranom razdoblju tvornica alkoholnih pića doživljavala je uspone i padove, odnosno u proizvodnji je bilo znatnih oscilacija. Godine 1935. proizvedene su 231.323 litre različitih alkoholnih pića, već sljedeće 1936. zabilježen je drastičan pad na samo 2.438 litara, nakon čega slijedi najveća proizvodnja u promatranom razdoblju — 273.562 litre. Zatim je ponovno zabilježen pad na 3.900 litara 1938. i potom blag porast na 8.000 litara 1939. godine. Uzrok tomu vjerojatno su visoke državne i općinske trošarine na alkohol, posebice na onaj koji se prodavao u bocama, te je i cijena bila previsoka za još uvijek oslabljenu kupovnu

²¹⁸ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1936., 4-5; Povremeni podaci za 1937., 3-4.

moć stanovništva. Unatoč oscilacijama u proizvodnji, alkoholna pića, rakija i likeri izvozili su se u SAD. Tako je 1935. izvezeno alkoholnih pića u vrijednosti 37.773 din, a sljedeće godine vrijednost izvoza bila je 50.000 din.²¹⁹ Uz alkoholna pića, izvezio se ugljen od dropa u Mađarsku i Čehoslovačku te nerafinirani špirit u Italiju.²²⁰

Iz podataka o tvrtki iz 1939. doznajemo da su za plaće i nadnice isplaćena ukupno 2.558.563 dinara te za socijalne doprinose 155.411 dinara. Također, državnih neposrednih poreza, banovinskih i općinskih prireza plaćeno je 482.685 din, državne trošarine iznosile su 7.098.434 din, banovinske trošarine 934.145 din, a općinska trošarina 35.161 dinar. Porez na poslovni promet bio je 1.596.843 din te luksuzni porez 28.274 din. Kada se zbroje doprinosi i porezi kao i trošarine, dobiva se iznos od 10.330.953 din, odnosno 57 % od ukupne vrijednosti za 1939. godinu, što pokazuje da su porezna podavanja poduzeća bila iznimno visoka.²²¹

Hinka Francka sinovi d.d.

Poduzeće Franck osnovano je u Zagrebu 1892. godine kao podružnica Heinrich Franck Sohne G.m.b.H. u Ludwigsburgu u Njemačkoj (središnjica poduzeća poslije će se preseliti u Linz u Austriju). Podružnica je u početku bila protokolirana kao javno trgovačko društvo,²²² no od 28. svibnja 1919. prestaje biti podružnica i djeluje kao samostalno javno trgovačko društvo pod nazivom Hinka Francka sinovi sve do 1927., kada se restrukturira u dioničko društvo.²²³

²¹⁹ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 4.

²²⁰ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 4; Povremeni podaci za 1937., 3.

²²¹ AJ, MTI KJ, 65/502/1222/1066, Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, Podaci o firmi za 1939., Račun gubitka i dobitka.

²²² Javno trgovačko društvo je udruživanje dviju ili više osoba sa svrhom vođenja nekog posla uz neograničenu i solidarnu obvezu, a za prava i obveze članova društva mjerodavan je ugovor koji su sklopili njegovi članovi. Svaki član javnog trgovačkog društva ovlašten je voditi društvene poslove, ako se toga nije odrekao. Prednost ovog oblika poduzeća je u tome što pruža veliko jamstvo, jer članovi društva jamče svim svojim imetkom. Usp. Stanko Deželić, *Narodna ekonomija*, Zagreb, 1931., 144.

²²³ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 2; M. Kolar-Dimitrijević u članku »Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945.«, *ČSP* 24 (1992) 2, 177, navodi da je podružljenje tvornice ulaskom financijskog kapitala započelo potkraj 1920.

Tvornica kavinih zamjena i pogonska uprava bili su u Vodovodnoj ulici 12, a sjedište Uprave poduzeća u Filipovićevoj prolazu 39, gdje je uostalom to poduzeće smješteno i danas. Glavna sirovina od koje se proizvodila kavina zamjena, cikorija, uzgajala se u Bjelovarskom, Križevačkom, Kutinskom, Pakračkom, zatim nešto u Čazmanskom, Garešničkom i Grubišno-poljskom kotaru, pa je uz zagrebački pogon, djelovala i sušionica cikorijina korijena u Bjelovaru, u Slavonskoj ulici, koja je započela s radom 1900. godine.²²⁴ U Zagrebu je poduzeće za potrebe zaposlenih izgradilo 8 stambenih zgrada sa 36 stanova i kupalištem te još dva stana u Bjelovaru, u kojima su stanovali zaposlenici tamošnje sušionice.²²⁵

Financijsko poslovanje tog dioničkog društva tijekom promatranog razdoblja pokazivalo je izrazitu uspješnost. Naime, dionički kapital poduzeća 1930. povećan je sa 20.000.000 na 40.000.000 din, dok su rezervni i porezni rezervni fondovi iznosili gotovo 5.000.000 din.²²⁶ Kapital uložen u zgrade i druge nekretnine iznosio je 23.005.743 din, a u proizvodna postrojenja 10.308.461 din te u ostala pomoćna sredstva za proizvodnju 778.608 din.²²⁷

U pogledu proizvodne opreme u trenutku prikupljanja osnovnih podataka (1934.) tvornica je imala instalirane pogonske snage ukupnog kapaciteta 225 KS. Od toga, jedan parni stroj jačine 150 KS i jedan rezervni parni stroj 75 KS. A električna energija za pogon strojeva dobivala se i od gradske Električne centrale Zagreb.²²⁸ Uspoređujući podatak o pogonskoj snazi s podacima o prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika (tablica 21) razvidno je da je prosječno na jednog radnika dolazilo tek 1 KS, što znači da je poduzeće bilo radno intenzivno, odnosno da je proizvodnja uglavnom ovisila o radnoj snazi. U tvornici kavinih zamjena u Zagrebu radilo se cijele godine 8 sati, osim subotom, kada je radno vrijeme bilo skraćeno. U zagrebačkom pogonu sušionice tijekom jesenske kampanje suše-

²²⁴ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 1-2.

²²⁵ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 6.

²²⁶ Povećanje dioničkog kapitala na 40.000.000 din tada se u privrednim krugovima smatralo jednom od najvećih i najriscantnijih financijskih odluka u jugoslavenskom gospodarstvu. Usp. M. Kolar-Dimitrijević, »Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945.«, 184.

²²⁷ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 2-3.

²²⁸ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 3.

nja cikorijina korijenja, koja traje od kraja rujna do polovice studenog, radilo se neprekidno u smjenama, kao i u sušionici u Bjelovaru, koja je radila samo tijekom jesenske sezone.²²⁹

Članovi Upravnog odbora 1935. bili su: Johan Heinrich Franck (austrijski državljani), Walter Franck (austrijski državljani), Dragutin Stingl²³⁰ i Stjepan Posilović, odnosno veći dioničari poduzeća. Ostali dioničari 1935. bili su: Jugoslavenska banka d.d., 24.000 dionica; Guines Mahon & Co (London, Engleska), 20.000 dionica; Jugoslavenska udružena banka, 12.000 dionica; Roka d.s.o.j. (društvo s ograničenim jamstvom iz Teplice-Šanov, Čehoslovačka), 10.000 dionica; Josip Hrabovsky, 8.300 dionica; Dragutin Stingl, 2300 dionica; Gustav Huth, 800 dionica; Franjo Gramer, 800 dionica; i Branko Krnic, 800 dionica.²³¹ Godine 1936. sastav dioničara i omjer dionica koje su posjedovali promijenio se, pa su na glavnoj skupštini 7. ožujka 1936. dionice položili: Guines Mahon & Co 26.000 dionica, Jugoslavenska banka 24.000 dionica, Jugoslavenska udružena banka d.d. 12.000 dionica, Stjepan Posilović 11.800 dionica, Dragutin Stingl 4.600 dionica, Branko Krnic 3.000 dionica, Gustav Huth 800 dionica i Franjo Gramer 800 dionica.²³² O relativno visokoj likvidnosti dionica poduzeća govori podatak da su na sljedećoj glavnoj skupštini dioničara održanoj 20. ožujka 1937. uvedene velike promjene u strukturi dioničara. Član Upravnog odbora Dragutin Posilović držao je čak 23.100 dionica, Branko Krnic povećao je svoj udio na 9.300 dionica, a Dragutin Stingl na 10.200 dionica. Veliki dioničar Guinness Mahon & Co povukao se, a kao novi dioničar pojavila se Prva hrvatska štedionica sa 15.000 dionica. Jugoslavenska udružena banka smanjila je svoj udio na 7.500 dionica, kao i Jugoslavenska banka, koja je zadržala 17.000 dionica.²³³

Tehnički upravitelj u zagrebačkom poduzeću Franck bio je Metod Benda, čehoslovački državljani, a prokurist stručnjak u organizaciji prodaje kavinih zamjena tijekom 1935. i 1936. Antun Ruprecht, austrijski držav-

²²⁹ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 6-7.

²³⁰ Dragutin Stingl je 1934. bio prokurist poduzeća, nakon smrti Roberta Mišulina, 1935. prelazi u Upravni odbor.

²³¹ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1935., 1-2.

²³² AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1936., Spisak akcionara.

²³³ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1935., 1-2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 1-2.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	51	50	54	56	61
Tehničko osoblje	6	6	6	13	12
Kvalificirani radnici	55	44	47	27	78
Nekvalificirani radnici	77	78	88	125	91
Sezonski radnici	30	50	56	60	
Ukupno + sezonski radnici	189+30	178+50	195+56	221+60	242

Tablica 21. Prosječan broj zaposlenih u Hinka Francka sinovi d.d. 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 3; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

ljanin.²³⁴ Oni su ujedno bili jedini strani državljani zaposleni u poduzeću (osim članova Uprave), a s obzirom na visoke položaje koje su imali u strukturi zaposlenih, jasno se može prepoznati kroničan nedostatak domaćeg stručnog i obrazovanog kadra u zagrebačkoj industriji.

Osnovne sirovine za proizvodnju kavinih surogata, cikorija, ječam, pšenica, raž, smokve, šećer i sirup, nabavljale su se u zemlji. Od sirovina potrebnih kao pomoćno sredstvo za proizvodnju iz Austrije su se uvozili papir, karton i ljepilo za ambalažu, a iz Čehoslovačke koks za sušenje cikorije. Ukupna proizvodnja za 1935. godine iznosila je 220,7 vagona kavine zamjene u vrijednosti 28.934.652,8 din (131.104,46 din po vagonu). Od toga je 99,68 % prodano u zemlji privatnim trgovinama, a tek 0,22 % (10.200 kg) kavinih zamjena izvezilo se u Italiju, odnosno u Zadar.²³⁵ Troškovi proizvodnje za 1935. bili su 13.131.612 din, a prodajni i opći troškovi 18.384.301 din.²³⁶ Godine 1936. proizvedeno je 296,5 vagona kavina surogata u iznosu od 135.521,30 din po vagonu, odnosno ukupne vrijednosti 40.182.065,45 din.²³⁷ Od toga je u Zadar izvezeno samo 1.500 kg Francove kavovine po cijeni od 19.012 din.²³⁸ Troškovi proizvodnje 1936. porasli su na 15.443.949 din, kao i prodajni i opći troškovi, koji su iznosili

²³⁴ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1935., 1-2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2.

²³⁵ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1935., 5-6.

²³⁶ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1935., Račun gubitka i dobitka.

²³⁷ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1936., 4.

²³⁸ Isto, 5.

19.862.940 din. Možda je znakovito da je za razliku od prethodne godine dužnički iznos u aktivi sa 5.871.581 din godine 1936. znatno umanjen na samo 607.166 din, što pokazuje da se roba znatno manje prodavala na kredit. Bio je to pokazatelj da je kriza polagano ustupala mjesto oporavku gospodarstva te su trgovci naručenu robu mogli isplaćivati u gotovini, što prije očito nije bilo moguće.²³⁹

Uz 80-postotnu iskorištenost kapaciteta proizvodnje 1937. proizvedeno je 312,6 vagona zamjena kave u vrijednosti 41.351.353,2 din. Od toga je u Zadar izvezeno samo 2.000 kg za 28.424,70 din, a preostali dio prodan je u zemlji privatnim trgovinama.²⁴⁰ Troškovi proizvodnje u toj su godini porasli na 14.529.372,81 din, a prodajni i opći na 18.660.885 din, što opravdava povećana proizvodnja. Proizvodnja je iz godine u godinu rasla, a to pokazuje i proizvodnja ostvarena 1938. od 3.767.718 kg kavinih zamjena u vrijednosti 45.805.716,24 din. Od toga je prodano 3.620.645 kg za 55.730.690,11 din.²⁴¹

Iz podataka o tvrtki zanimljiv je i podatak o visini isplaćenih plaća i nadnica, a koji je 1938. iznosio 8.885.000 din te 399.000 din socijalnih doprinosa. Ukupno je plaćeno 9.307.000 din poreza, a ostvarena dobit iznosila je 5.838.000 din.²⁴² Iako je proizvodnja u protekle četiri godine stalno imala trend rasta, 1939. dolazi do stagnacije čak i neznatnog pada te je proizvedeno 3.764.030 kg kavinih zamjena u vrijednosti 50.873.372,43 din.²⁴³ Dobit je u toj godini iznosila samo 3.350.000 din, a namještenicima i radnicima isplaćeno je 9.453.000 din i 420.000 din socijalnih doprinosa. Ukupno je poduzeće platilo 10.047.000 din poreza.²⁴⁴

²³⁹ Isto, Račun gubitka i dobitka.

²⁴⁰ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Povremeni podaci za 1937., 4.

²⁴¹ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja.

²⁴² AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Podaci o firmi za 1938., Podaci iz računa gubitka i dobitka, Podaci iz bilance.

²⁴³ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

²⁴⁴ AJ, MTI KJ, 65/500/1220/1035, Hinka Francka sinovi d.d., Podaci o firmi za 1939., Podaci iz bilance, Podaci iz računa gubitka i dobitka.

II. DRVNA INDUSTRIJA

Bogatstvo sirovinskom osnovom visoke kvalitete i jeftina radna snaga, koju su većinom činili nekvalificirani radnici-seljaci, pridonijeli su uspješnom razvoju drvene industrije Jugoslavije. Savska banovina je po bogatstvu šumskim zemljištem bila na trećem mjestu, poslije Drinske i Dravske banovine. Međutim, s obzirom na strukturu šumskog fonda, odnosno s obzirom da je najvećim djelom to bio fond visokih šuma, a pogotovo hrastove i bukove te šume mješovitih listača koje su bile glavne sirovine drveno-prerađivačke industrije u međuratnom razdoblju, drvena industrija Savske banovine imala je vrlo veliko značenje u gospodarstvu Jugoslavije, posebice jer je bila orijentirana na izvoz. Prema podacima iz *Statistike industrije Kraljevine Jugoslavije*, u Hrvatskoj se nalazilo 203 od 622 poduzeća drvene industrije Jugoslavije. Uz poljoprivredno-prehrambenu industriju, bila je to najvažnija industrijska grana u Savskoj banovini. Njezina važnost, osim po broju poduzeća i velikom udjelu u vanjskoj trgovini, bila je u zapošljavanju velikog broja radnika, pogotovo sezonskom zapošljavanju seljaka, čime je barem djelomično pridonosila rješavanju prikrivene nezaposlenosti agrarnog stanovništva. Pored toga bila je jedan od najopozovanijih gospodarskih subjekata.

Drvena industrija u međuratnom razdoblju podrazumijevala je mehaničku preradu drva (kemijska prerada drva pripadala je grani kemijske industrije), a prema stupnju finalizacije obuhvaćala je pilansku, polufinalnu i finalnu preradu. S obzirom na to da su u ukupnoj proizvodnji drvene industrije prevladavali proizvodi nižeg stupnja prerade, tj. piljena građa i pragoči, za drvenu industriju Jugoslavije karakterističan oblik proizvodnih pogona bile su upravo pilane.²⁴⁵

Budući da je razvoj te industrijske grane u razdoblju prije Prvog svjetskog rata bio obilježen intenzivnim udjelom mađarskog i austrijskog kapitala, u razdoblju nakon 1918. ta se poduzeća reorganiziraju u velika dioničarska društva, u kojima je znatno sudjelovao strani kapital. Tako je nastalo nekoliko jakih industrijskih koncerna, npr. Union de Usines et des exploitations forestiers des Nasic S.A. osnovan u Švicarskoj 1921., čija je afilijacija bilo i poduzeće Našička tvornica tanina i paropila d.d. sa sjedištem u Zagrebu. Uz Union de Usines, jak je bio koncern dioničarskog društva

²⁴⁵ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 9, Tabela 1; Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, 107-111; Svetozar Grgurić, »Ekonomsko-historijski razvitak drvene industrije Hrvatske«, *Drvena industrija* 20 (1967) 6-7, 76-81.

»Slaveks«, čije je sjedište također bilo u Zagrebu.²⁴⁶ Osim ovih velikih poduzeća, za drvenu industriju bila su karakteristična brojna manja poduzeća. Tome je pridonijela i poduzetnička aktivnost građanstva, naime, najvećim dijelom drvena industrija, a pogotovo manje pilane nisu zahtijevale velike investicije u zgrade i strojeve, osim u onim granama koje su prerađivale sirovine u proizvod namijenjen za industriju ili potrošnju širokih masa, pa je tako bila privlačna i manjim investitorima.

Prave potrese u izvozno orijentiranoj drvnoj industriji izazvala je velika gospodarska kriza zbog sužavanja međunarodne razmjene. Iako je gospodarstvo Jugoslavije prave posljedice krize osjetilo tek 1931. u drvnoj industriji, one su bile prisutne već 1929., kada zemlje uvoznice Velika Britanija, Njemačka, Nizozemska, Italija, Belgija i Francuska različitim mjerama bitno ograničavaju uvoz, osobito iz zemalja Srednje i Jugoistočne Europe, a povećavaju uvoz iz Sovjetskog Saveza i Skandinavije. U građevinarstvu, brodogradnji, proizvodnji vagona te namještaja novi materijali, poput betona, željeza i čelika, zauzeli su mjesto drvene građe.²⁴⁷ Potražnja za mekom drvnom građom bila je doduše još uvijek velika. Međutim, kada je Društvo naroda uvelo sankcije Italiji 1936., koja je bila velik uvoznik (uvozila je 80 % meke građe iz Jugoslavije), i ta se grana industrije našla u teškom položaju.²⁴⁸ Jaka konkurencija drvnoj industriji Jugoslavije bile su Rumunjska, djelomično Čehoslovačka, a najviše Poljska. Velik problem stvarali su i visoki troškovi podvoza (prijevozni troškovi) koji su otežavali te nerijetko i onemogućavali poslovanje.²⁴⁹ Uz to, drvena industrija, uglavnom usmjerena na izvoz, bila je izložena poteškoćama trgovinske politike, vezane za klirinške sporazume, a isto tako mjerama devizne politike, koje umjesto da su poticale izvoz, u velikoj su ga mjeri opterećivale izvoznim davanjima u obliku prinudnog otkupa dijela slobodnih deviza uz tečajevе koji su bili znatno ispod stvarne vrijednosti deviza. Također, dio drvene industrije, koja se bavila finalnom preradom, ali i pilane nailazili su na probleme u opskrbi sirovinama, što je dovodilo do čestih obustava ili unosilo potpunu nesigurnost u održavanje proizvodnje.²⁵⁰ Naime, velika potražnja za hrastovinom, ali i

²⁴⁶ F. Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, 12-13; Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 141-143.

²⁴⁷ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 126-136.

²⁴⁸ »Pod udarom sankcija«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 1, 9.

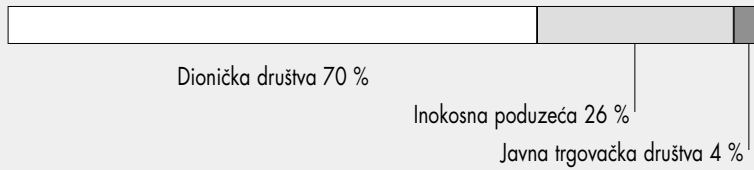
²⁴⁹ »Potrebe naše industrije tvrdog drveta«, *Industrijski pregled*, god. IV., 1936., br. 1, 10.

²⁵⁰ »Stanje i potrebe industrije Savske banovine«, *Industrijska odbrana*, god. VII., 1939., br. 1-2, 9.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Tvornica parketa i paropila d.d.	1862.	Zagreb
A. Šutej, parna pilana, građevinska, daščarska i drvarska trgovina	1883.	Zagreb
L. F. Kohn, zagrebačko skladište i tvornica pokućstva	1893.	Zagreb
Bothe i Ehrmann dioničko društvo	1895.	Zagreb
Stolarska i kolarska industrija d.d., prije Đuro Fröhlich	1895.	Zagreb
»Javor« d.d., prije Prva hrvatska stolarska i tapetarska udruga	1902	Zagreb
»Higiea«, prva jugoslavenska tvornica čepova d.d.	1922.	Zagreb
Herman Müller, strojna radiona za obradbu drva i trgovina rezane robe	1922.	Zagreb
Ferdo Lamer, industrija drva d.d.	1920. u Zemunu od 1927. protokolirano je u Zagrebu	Zagreb
Poduzeća koja su imala samo sjedište u Zagrebu		
Nasička tvornica tanina i paropila d.d., prije Neuschlossova tvornica tanina i pilana d.d.	1895.	Andrijevi, Đurđenovac, Ljeskovicica, Novoselec Križ, Velika Bastaja
Narodna šumska industrija d.d.	1906.	Okučani, Psunja
Nihag d.d. za industriju i trgovinu drva	1909.	Brestovac
Filipa Deutscha sinovi	1910.	Turopolje, Đurmanec
»Drach« industrija drva d.d.	1914.	Caprag, Vinkovci
Franjo Neumann industrija i trg. drva	1917.	Drenovac
»Slaveks«, dioničko društvo za šumsku industriju	1918.	Slavonski Brod
»Croatia«, dioničko društvo za industriju drva	1918.	Živinice, Drinska banovina
Milan Prpić trgovina i izradba drva	1918.	Oroslavlje, Zabok, Jezerane
»Slavia« d.d. za industriju drva	1919.	Kustošija, Vinkovci
Petrinjska parna pilana d.d.	1922.	Stanci
Vuković i drug, parna pilana i trgovina lesom	1926.	Lončarica, Jezerane
Kninska industrija drva d.d.	1929.	Drinić, Okučani
»Virbo« d.d. za eksploataciju drva	1929.	Virovitica

Tablica 22. Popis poduzeća drvne industrije čija su sjedišta uprava, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/513/1233/296; 65/517/1237/396; 65/517/1237/395; 65/517/1237/394; 65/517/1237/393; 65/519/1239/437; 65/523/1243/529; 65/523/1243/528; 65/511/1231/197; 65/511/1231/215; 65/511/1232/258; 65/513/1233/279; 65/513/1233/293; 65/511/1231/203; 65/513/1233/299; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471; 65/511/1231/212; 65/520/1240/472; 65/1243/525; 65/513/1233/266; 65/513/1233/297; 65/513/1233/295; 65/513/1233/292; 65/513/1233/273; 65/511/1231/226; 65/511/1231/213; 65/513/1233/282; 65/522/1242/502.)

Graf 4. Oblici poduzetništva u drvnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/513/1233/296; 65/517/1237/396; 65/517/1237/395; 65/517/1237/394; 65/517/1237/393; 65/519/1239/437; 65/523/1243/529; 65/523/1243/528; 65/511/1231/197; 65/511/1231/215; 65/511/1232/258; 65/513/1233/279; 65/513/1233/293; 65/511/1231/203; 65/513/1233/299; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471; 65/511/1231/212; 65/520/1240/472; 65/1243/525; 65/513/1233/266; 65/513/1233/297; 65/513/1233/295; 65/513/1233/292; 65/513/1233/273; 65/511/1231/226; 65/511/1231/213; 65/513/1233/282; 65/522/1242/502.)

neregulirana eksploatacija bitno su utjecale na šumski fond Hrvatske, što je razvidno iz činjenice da je u Slavoniji i Hrvatskoj 1750. godine bilo 70 % ukupne površine pod šumom, 1850. godine 60 %, a 1938. ta se površina smanjila na 30,8 %.²⁵¹

Većina poduzeća drvne industrije, kao što je spomenuto, bile su pilane, uglavnom smještene na šumskom dobru ili u njegovoj neposrednoj blizini. Zato je drvena industrija u Zagrebu u većini slučajeva predstavljena kroz sjedišta tih poduzeća. Samo devet poduzeća, od kojih bi se ona manja mogla smatrati graničnim s obrtom, imala su proizvodne pogone u Zagrebu. Od ukupnog broja poduzeća drvne industrije u Zagrebu tek manji dio bavilo se preradom drva u završni proizvod, poput namještaja, sanduka i plutenih čepova. Od dvadeset i tri analizirana poduzeća, njih deset je bilo u stečaju ili su prekinula proizvodnju, što odražava teško stanje u drvnoj industriji u Zagrebu, te nije moguće dati potpun prikaz njezina razvoja za razdoblje od 1935. do 1939. godine. U postupku stečaja bili su Kninska industrija drva d.d., »Virbo« d.d., Petrinjska parna pilana d.d., Bothe i Ehrmann d.d., Ferdo Lamer industrija drva d.d., Stolarska i kolarska industrija d.d., prije Đuro Fröhlich. Rad u pojedinim pogonima prekinuli su: Milan Prpić trgovina i izradba drva, »Slavia« d.d., L. F. Kohn, zagrebačko skladište i tvornica pokućstva. Čak i snažnija poduzeća, poput Našičke tvornice paropila i tanina d.d., u pojedinim proizvodnim pogonima, u ovom slučaju u pilani u Velikoj Bastaji, kotar Daruvar, prekinula su proizvodnju.²⁵²

²⁵¹ Josip Ištvančić i sur., »Pilarstvo u Republici Hrvatskoj I. dio — Povijesni pregled hrvatskog pilarstva«, *Drvna industrija* 59 (2008) 3, 127.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Narodnost vlasništva	Broj poduzeća
jugoslavensko	10
pretežno jugoslavensko	6
50 % jugoslavensko – 50 % strano	1
strano	2
nepoznato	4

Tablica 23. Porijeklo vlasništva poduzeća u drvnj industriji Zagreba 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/513/1233/296; 65/517/1237/396;
65/517/1237/395; 65/517/1237/394; 65/517/1237/393;
65/519/1239/437; 65/523/1243/529; 65/523/1243/528;
65/511/1231/197; 65/511/1231/215; 65/511/1232/258;
65/513/1233/279; 65/513/1233/293; 65/511/1231/203;
65/513/1233/299; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471;
65/511/1231/212; 65/520/1240/472; 65/1243/525;
65/513/1233/266; 65/513/1233/297; 65/513/1233/295;
65/513/1233/292; 65/513/1233/273; 65/511/1231/226;
65/511/1231/213; 65/513/1233/282; 65/522/1242/502.)

Od dvadeset i tri poduzeća drvne industrije, šesnaest ili 77 % bila su dionička društva, koja su sudjelovala sa 86 % u ukupnom investiranom kapitalu (430.471.513 din).²⁵³ Treba imati na umu da su upravo u Zagrebu sjedišta imala najjača poduzeća — dionička društva drvne industrije i stoga ovaj postotak ne treba promatrati samo sa stajališta većeg broja dioničkih društava nego i iz perspektive njihove financijske snage.

Prema porijeklu vlasništva, prevladavala su jugoslavenska poduzeća (70 %), ali ako se promatraju samo dionička društva, najveći je udio stranog kapitala, koji je iznosio 175.146.666 din ili 52 % od ukupnog dioničkog kapitala poduzeća drvne industrije. Prema učestalosti, prevladavao je čehoslovački i austrijski, a potom talijanski, mađarski i švicarski kapital. No, najveći udio u drvnj industriji formalno je imao švicarski kapital, koji je

²⁵² AJ, MTI KJ, 65/513/1233/279, Našička tvornica paropila i tanina d.d., Velika Bastaja, Dopis štabu Osječke divizijske oblasti od 17. marta 1938. i Dopis štabu IV. armijske oblasti, Industrijskom komitetu od 3. aprila 1938.

²⁵³ AJ, MTI KJ, 65/513/1233/296; 65/517/1237/396; 65/517/1237/395; 65/517/1237/394; 65/517/1237/393; 65/519/1239/437; 65/523/1243/529; 65/523/1243/528; 65/511/1231/197; 65/511/1231/215; 65/511/1232/258; 65/513/1233/279; 65/513/1233/293; 65/511/1231/203; 65/513/1233/299; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471; 65/511/1231/212; 65/520/1240/472; 65/1243/525; 65/513/1233/266; 65/513/1233/297; 65/513/1233/295; 65/513/1233/292; 65/513/1233/273; 65/511/1231/226; 65/511/1231/213; 65/513/1233/282; 65/522/1242/502.

1935.	2.128
1936.	1.884
1937.	2.012
1938.	1.127
1939.	1.300

Graf 5. Prosječan broj radnika i namještenika drvne industrije u Zagrebu 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/511/1231/197; 65/511/1231/215; 65/511/1232/258; 65/511/1231/213; 65/511/1231/212; 65/511/1231/203; 65/513/1233/299; 65/513/1233/266; 65/513/1233/297; 65/513/1233/296; 65/513/1233/292; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471; 65/513/1233/273; 65/517/1237/394; 65/517/1237/395; 65/523/1243/529; 65/523/1243/528; 65/520/1240/472; 65/1243/525; 65/519/1239/437.)

doduše bio protokoliran u Švicarskoj, no zapravo je predstavljao mađarski kapital.²⁵⁴

U daljnju analizu nisu ušla sva poduzeća, kako zbog nedostatnih arhivskih izvora tako i zbog toga što su neka prestala poslovati, a za sljedeća poduzeća potpuno su izostavljeni podaci: L. F. Kohn, zagrebačko skladište i tvornica pokućstva; A. Šutej, parna pilana, građevinska, daščarska i drvarska trgovina; »Javor« d.d., prije Prva hrvatska stolarska i tapetarska udruga; Tvornica parketa i paropila d.d.; te Milan Prpić trgovina i izradba drva. Ukupna pogonska snaga poduzeća drvne industrije sa sjedištem u Zagrebu ili poduzeća s proizvodnim pogonima u Zagrebu bila je 4.401 KS.²⁵⁵ Međutim, većinom to nisu bili moderni, nego zastarjeli pogoni. Također, potrebno je spomenuti da ako su se pogoni, a pogotovo pilane, nalazili na šumskom dobru, često su poduzeća imala svoju šumsku željeznicu kojom su se sirovine dovozile u pogone ili su se spajale na državne željeznice radi otpreme proizvoda na tržište. Primjerice pilana »Croatia« d.d. za industriju drva u Živinicama (kotar Tuzla u Drinskoj banovini) imala je šumsku željeznicu u dužini od 62 kilometra.²⁵⁶

²⁵⁴ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 141; Z. Šimončić-Božetko, *Industrija Hrvatske*, 141.

²⁵⁵ AJ, MTI KJ, 65/511/1231/197; 65/511/1231/215; 65/511/1232/258; 65/511/1231/213; 65/511/1231/212; 65/511/1231/203; 65/513/1233/299; 65/513/1233/266; 65/513/1233/297; 65/513/1233/296; 65/513/1233/292; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471; 65/513/1233/273; 65/517/1237/394; 65/517/1237/395; 65/523/1243/529; 65/523/1243/528; 65/520/1240/472; 65/1243/525; 65/519/1239/437.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1935.	68.876.206 din
1936.	60.517.667 din
1937.	48.679.711 din
1938.	60.510.368 din
1939.	56.001.440 din

Graf 6. Vrijednost proizvodnje drvene industrije u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/511/1231/213; 65/511/1231/212; 65/511/1231/203; 65/513/1233/299; 65/513/1233/297; 65/513/1233/293; 65/513/1233/282; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471; 65/517/1237/394; 65/517/1237/395; 65/523/1243/529; 65/520/1240/472; 65/1243/525; 65/519/1239/437.)

Ukupan broj zaposlenog osoblja i radnika teško je pratiti za promatratno razdoblje iz već spomenutog razloga — neka su poduzeća, naime, bila u stečaju ili su potpuno prekinula rad. Ali na primjeru poduzeća koja su kontinuirano radila u razdoblju od 1935. do 1939. može se zaključiti da je ta grana industrije bila radno intenzivna, pa su ovisno o promatranoj godini veća poduzeća zapošljavala i do 800 radnika, ne računajući sezonsku radnu snagu. U tim poduzećima koja bilježe kontinuiranu zaposlenost tijekom 1935. registrirano je najviše zaposlenih, nakon čega slijedi stalni pad broja zaposlenog osoblja i radnika, a najdrastičniji je zabilježen 1938. godine (graf 5).

Kao i kod broja zaposlenih, tako je i vrijednost proizvodnje drvene industrije prikazana samo za poduzeća koja su kontinuirano radila. Na grafu 6 vidi se da je vrijednost proizvodnje u tome razdoblju oscilirala i imala negativan trend. Najpovoljnija je bila 1935. godina, kada je vrijednost proizvodnje bila najviša, slijedi pad koji traje do 1937., kada je uostalom zabilježena i najniža točka vrijednosti. Godine 1938. vrijednost se penje na razinu iz 1936., da bi zatim ponovno pala 1939. godine. Takva slika rezultanta je variranja cijene drva, odnosno proizvoda drvene industrije na svjetskom tržištu, ali i valutne politike države te smanjenih kontingenata uvoza glavnih zemalja uvoznica. Osim navedenog, zbog niske cijene drva na tržištu, određena industrijska poduzeća proizvodila su za skladišta te je i uslijed toga došlo do pada cijena.

²⁵⁶ AJ, MTI KJ, 65/513/1233/297, „Croatia“, dioničko društvo za industriju drva, Osnovni podaci prikupljeni 19. novembra 1934., 4.

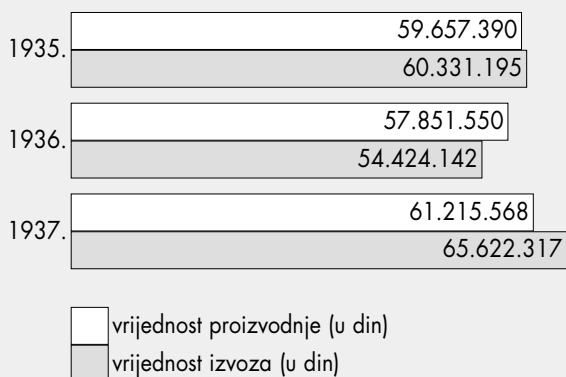
Podaci o izvozu i proizvodnji uzeti su samo za poduzeća-izvoznike kako bi se dobila što objektivnija slika o vrijednosti izvoza i njegovu odnosu prema vrijednosti proizvodnje. Iz grafa 7 očito je da je 1935. vrijednost izvoza premašila vrijednost proizvodnje za jedan postotni bod, a 1936. izvoz je iznosio »tek« 94 % ukupne proizvodnje, te u posljednjoj promatranoj godini 7 postotnih bodova više od ukupne vrijednosti proizvodnje. Takve oscilacije poprilično su zbunjujuće, no potrebno je uzeti u obzir i širi gospodarski kontekst. Na vanjskotrgovinskom planu 1935. godina bila je stabilna do studenog, kada je Društvo naroda sankcijama uvedenim Italiji zadalo težak udarac industriji drva. Naime, Italija je uzvratila protumjerama i zabranila uvoz drva iz Jugoslavije. Te mjere odrazile su se na izvoz 1936., kada je zamjetnija razlika u vrijednosti proizvodnje i izvoza. Osim toga, drvna industrija se u toj godini borila s nedostatkom novca zamrznutog u kliringu. Skok izvoza 1937. rezultat je pojačanog izvoza drvne industrije u neklirinske zemlje, što se pozitivno odrazilo na bilancu izvoza i vrijednosti proizvodnje. Također, te razlike pokazuju da su prijašnjih godina, kada je cijena proizvoda bila niža, izvoznici robu radije skladištili nego je prodavali po niskim cijenama.

Vrednovanje položaja drvne industrije u Zagrebu u odnosu prema ostalim poduzećima u Jugoslaviji otežano je zato što nisu dostupni podaci o poslovanju svih drvnih poduzeća, pa je sljedeća usporedba tek okvirne naravi. Prema broju poduzeća, u Zagrebu je sjedište ili proizvodni pogon imalo samo 3 % svih industrijskih poduzeća drvne industrije Jugoslavije. Međutim, uloženi kapital tih poduzeća iznosio je 45 % od ukupno uloženog kapitala u drvnu industriju Jugoslavije (957.703.000 din).²⁵⁷ Prema tome, može se zaključiti da su u Zagrebu djelovala poduzeća s krupnim kapitalom. Pogonska snaga industrijskih poduzeća u Zagrebu iznosila je ukupno 4.401 KS, što je bilo 10 % ukupne pogonske snage svih poduzeća jugoslavenske drvne industrije (42.950).²⁵⁸ Prosječno je u Zagrebu na svako poduzeće otpadalo oko 166 KS, a prosjek za Jugoslaviju bio je 70 KS. Dakle, iako to većinom nisu bila moderna postrojenja, bila su na znatno višoj razini od državnog prosjeka. Vrijednost proizvodnje zagrebačkih poduzeća 1938. iznosila je 8 % ukupne vrijednosti proizvodnje Kraljevine Jugoslavije, što je svakako dobar poslovni rezultat, premda 1938. nije bila najbolja godina za zagrebačka poduzeća drvne industrije. Primjerice, na području Uprave gra-

²⁵⁷ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 10, Tabela 2.

²⁵⁸ Isto.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 7. Odnos proizvodnje i izvoza drvne industrije u Zagrebu (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/511/1231/213; 65/511/1231/212; 65/511/1231/203; 65/513/1233/299; 65/513/1233/297; 65/513/1233/293; 65/513/1233/292; 65/513/1233/281; 65/520/1240/471; 65/520/1240/472; 65/1243/525; 65/519/1239/437.)

da Beograda vrijednost proizvodnje poduzeća drvne industrije 1938. iznosila je tek 24.491.000 din, tj. samo 3 %.²⁵⁹ Prosječan broj zaposlenih 1938. u drvnoj industriji u Zagrebu, što je prethodno zaključeno, bio je najniži zabilježen u promatranom razdoblju, pa ne začuđuje da je prema državnom prosjeku iznosio samo 4 %.

Primjeri poduzeća u drvnoj industriji

Filipa Deutscha sinovi

Preteča poduzeća Filipa Deutscha sinovi bila je trgovina građevinskim materijalom i ogrjevnim drvom u Vlaškoj ulici koju je osnovao Filip Deutsch 1860. godine te se stoga može smatrati da je ovo poduzeće imalo najdulju tradiciju u drvnoj struci. Kada se u Hrvatskoj intenzivirala proizvodnja i izvozna trgovina hrastovih dužica, 1880. poduzeće proširuje svoju djelatnost te se, uz proizvodnju i trgovinu ogrjevnog i građevnog drva, počinje baviti i preradom »šumskih« proizvoda, napose hrastovine. Uz oca Filipa, u vođenju poduzeća sudjeluje i sin Vilim, pa se od 1885. naziv poduzeća mijenja u Filipa Deutscha sin, a nakon što su se uključila i Vilimova braća, konačno glasi Filipa Deutscha sinovi (protokolacijom od 30. siječnja 1890.). Kupnjom zemljišta u Turopolju i izgradnjom pilane 1910. poslovanje poduzeća je bitno prošireno, a kako sami vlasnici navode u upitniku iz 1934., od tada se poduzeće bavi »šumskom industrijom i trgovinom svih domaćih

²⁵⁹ Isto, 21, Tabela 14.

drvnih proizvoda«. U promatranom razdoblju (1935.—1939.) članovi ovog javnog društva²⁶⁰ bili su Albert Deutsch i Gustav Maceljki, a sjedište se nalazilo u Vrhovčevoj ulici 1 u Zagrebu.²⁶¹ U pogledu vrijednosti investicija Filip Deutsch i sinovi može se svrstati među veća drveno-industrijska poduzeća. U poduzeće je bilo uloženo 40.000.000 dinara, i to 27.000.000 dinara u uloške za nabavljene sirovine, državne vrijednosne papire i robu na skladištu, zatim 10.000.000 dinara u zgrade i ostale nekretnine te 3.000.000 dinara u strojeve za proizvodnju.²⁶²

Pilansko postrojenje pokretala su dva parna lokomobila ukupne snage 270 KS, a od 1939. pilana je imala i električnu centralu. Pored toga za prijevoz trupaca koristila se šumska željeznica s četiri lokomotive i 100 vagoneta. Pilana je radila tijekom cijele godine dok su se šumski poslovi, odnosno sječa stabala, obavljali samo u zimskoj sezoni, tj. od 15. listopada do 31. ožujka. Glavni proizvod bila je rezana hrastova građa, a među ostalim proizvodili su se željeznički pragovi, bačvarska građa, drvo za ogrjev, taninsko drvo i stupovi. Sirovina za parnu pilanu u Turopolju nabavljala se na licitacijama kupljenih imovinskih ili državnih šuma, a poduzeće je posjedovalo i vlastitu šumu u Maclju u Krapinskom kotaru, gdje je 1939. počela raditi i druga pilana ovog poduzeća. Svoje proizvode plasirale su na strano tržište preko predstavništva u Italiji, Francuskoj, Engleskoj i Švicarskoj.²⁶³

Prema podacima o prosječnom broju zaposlenih (tablica 24), vidljivo je da je poduzeće u promatranom razdoblju najviše angažiralo povremene, sezonske radnike koji su bili jeftinija radna snaga od stalno zaposlenog radništva. Također, s obzirom na dinamiku rada u drvenoj industriji u jednom dijelu godine, u sezoni, radilo se mnogo intenzivnije nego izvan sezone, a poslodavcu je bilo profitabilnije zaposliti nadničare na određeno vrijeme. Iz strukture zaposlenog osoblja vidi se da su nekvalificirani radnici bili najbrojnija skupina, a potom sa znatno manjim udjelom slijede kvalificirani radnici. Podaci pokazuju i neuobičajen porast u broju kvalificiranog radništva 1938. i 1939. godine, kada je ta skupina namještenika činila gotovo

²⁶⁰ Misli se na javno trgovačko društvo.

²⁶¹ AJ, MTI KJ, 65/513/1233/299, Filipa Deutscha sinovi, Osnovni podaci prikupljeni 16. novembra 1934., 1; »Naša šumska poduzeća: Filipa Deutscha sinovi«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 1, 12.

²⁶² AJ, MTI KJ, 65/513/1233/299, Filipa Deutscha sinovi, Osnovni podaci prikupljeni 16. novembra 1934., 2.

²⁶³ AJ, MTI KJ, 65/513/1233/299, Filipa Deutscha sinovi, Osnovni podaci prikupljeni 16. novembra 1934., 2; Dopis Ministarstvu trgovine i industrije, Odelenje za industriju i zanatstvo, od 18. 10. 1940.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	25	6	7	6	7 (2 stranca)
Tehničko osoblje	10	10 (1 stranac)	7	11 (1 stranac)	9 (1 stranac)
Kvalificirani radnici	5	15 (1 stranac)	16 (2 stranca)	67 (6 stranaca)	65 (2 stranca)
Nekvalificirani radnici	300	255 (5 stranaca)	255 (7 stranaca)	245 (1 stranac)	332 (1 stranac)
Ukupno	340	286	285	331	337
Sezonski radnici	500	576	544	20	nema podataka

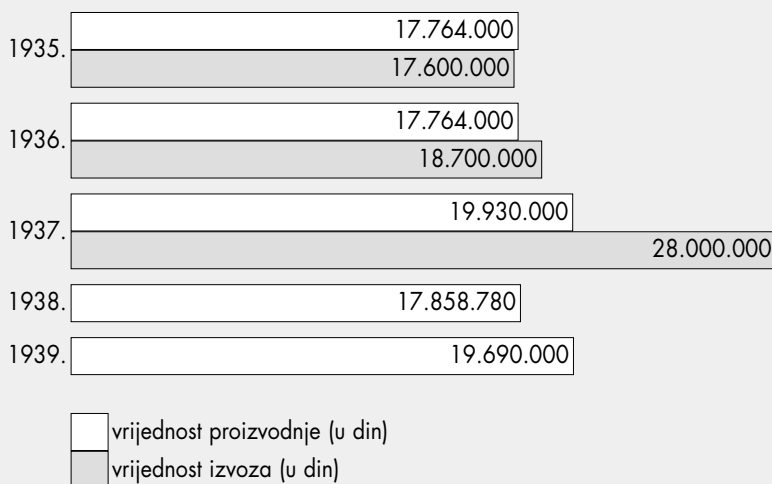
Tablica 24. Prosječan broj zaposlenih radnika i osoblja u Filipa Deutscha sinovi 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/513/1233/299, Filipa Deutscha sinovi, Pregled B za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Podaci za pilanu za 1938., Osoblje; Podaci za pilanu za 1939., Osoblje.)

1/3 ukupnog broja zaposlenika. Razlog tom povećanju broja kvalificiranih radnika ne može se naći u podacima o poduzeću, no vjerojatno je jedan broj nekvalificiranih radnika napredovao u kvalificirane radnike nakon određenog vremena. O uvjetima rada u pilani u Turopolju svjedoči kazivanja nekadašnjih radnika: ... *brojni su radnici dolazili, zarađivali, ali su prvom prilikom odlazili na bilo kakav lakši posao. Vlasnik je namještenike slao po nove radnike u Međimurje, Liku, Slavoniju, sisački kraj, pa i u Bosnu. Tamo su ih vrbovali, ispredajući bajke o carskom životu u turopoljskoj pilani. U prvi bi mah očekivanja pridošlica bila ispunjena. Dobivali su mjesto u zajedničkoj velikoj spavaonici u jednoj od nastamba za radnike. Žene su spavale u odvojenim spavaonicama. Radilo se, barem na papiru, dvostruko, osam sati od 8 do 12 i od 14 do 18 sati. Samo «povremeno», po potrebi posla, trebalo je raditi i dulje. Ovoga «povremeno» sjećaju se radnice koje su jedne Nove godine, uz lampaše radile do 21 sat uvečer. Stručnjaci- ma je bio osiguran stan u naselju i oni su besplatno ili za simboličnu sumu stanovali, nabavljali drva, a često i živežne namirnice. Sve po sistemu: «Dok te trebam — stanuješ, kad ne budeš potreban — seliš».²⁶⁴*

Godišnje vrijednosti proizvodnje u poduzeću Filipa Deutscha sinovi prve dvije godine najniže su u promatranom razdoblju te pokazuju jednake vrijednosti. Nakon toga slijedile su velike oscilacije. Sljedeće 1937. godine poduzeće je postiglo rekordnu vrijednost za svoje proizvode, da bi 1938.

²⁶⁴ Vinko Fostač (ur.), *DIP Turopolje 1911—1981*, Turopolje, 1981., 25-26.

Graf 8. Odnos vrijednosti proizvodnje i izvoza u Filipa Deutscha sinovi (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/513/1233/299, Filipa Deutscha sinovi, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2.)

vrijednost pala gotovo na razinu iz 1935. i 1936. godine. Tijekom 1939. slijedio je ponovni rast te je vrijednost gotovo sustigla onu iz rekordne 1937. Potrebno je napomenuti da je 1939. postignuta najbolja cijena tvrde rezane građe za cijelo petogodište te je za 1 m³ iznosila čak 1.380 dinara.²⁶⁵ U prethodnim godinama cijena m³ tvrde rezane građe kretala se oko 1.100 din. Dok su se željeznički pragovi i ogrjevno drvo gotovo u cijelosti prodavali na domaćem tržištu, tvrda rezana građa hrasta izvozila se u Englesku, Njemačku, Nizozemsku, Belgiju, Francusku, Švicarsku, Italiju, Austriju i Mađarsku, čak u Alžir. Dio građe za proizvodnju bačava izvezio se za Mehanische fassfabrik u Weinsfeldu, u Švicarskoj. Uz to, proizvodilo se i 20 % bukovke građe. Nažalost, poduzeće je davalo skupnu procjenu vrijednosti izvoza, pa nije moguće pratiti izvoz prema pojedinoj zemlji. Vrijednost izvoza u odnosu prema vrijednosti proizvodnje bila je vrlo različita (graf 8). Takve krivulje vrijednosti rezultat su različite vrijednosti neto cijene proizvodnje i cijene postignute na tržištu. Isto tako devizni propisi i valutne oscilacije odražavale su se na cijene izvoza.

²⁶⁵ AJ, MTI KJ, 65/513/1233/299, Filipa Deutscha sinovi, Podaci za pilanu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	Tvrdra rezana građa		Željeznički pragovi		Ogrjevno drvo (i pilanski otpaci)		Ukupna vrijednost
	Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)	
1935.	15.000 m ³	16.500.000	4.000 kom.	640.000	20.000 tona	1.200.000	17.764.000
1936.	16.500 m ³	18.150.000	7.500 kom.	120.000	6.000 m i 10.000 tona	840.000	17.764.000
1937.	16.200 m ³	17.820.000	31.000 kom.	620.000	25.000 m i 6.000 tona	1.490.000	19.930.000
1938.	13.800 m ³	17.500.000	0	0	6.250 tona	358.780	17.858.780
1939.	13.900 m ³	19.180.000	0	0	10.250 tona	510.000	19.690.000

Tablica 25. Proizvodnja u Filipa Deutscha sinovi, parna pilana u Turopolju 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/513/1233/299, Filipa Deutscha sinovi, Pregled B za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 2; Podaci za pilanu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za pilanu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Stolarska i kolarska industrija d.d.

Dioničko društvo Stolarske i kolarske industrije osnovano je 1920., no poduzeće je od 1895. postojalo kao obrtnička stolarija Đuro Fröhlich.²⁶⁶ Procvatom stambene izgradnje u Zagrebu upravo u međuratnom razdoblju došlo je i do zamaha u proizvodnji popratne industrije, ali i obrta. Naime, u građevinarstvu industrija je velikim dijelom podmirivala potrebe za građevinskim materijalom i gradnjom, međutim ostaje prostora i za obrtnike.²⁶⁷ Za neke od njih ovo razdoblje predstavlja mogućnosti proširenja proizvodnje, pa je tako i ovo poduzeće, koje je uglavnom proizvodilo građevnu stolariju, evoluiralo od obrtničke radionice u industrijski pogon, doduše manjeg opsega.

Uprava i tvornica nalazili su se u Zagrebu u Miramarskoj cesti 15. Glavni dioničari bili su Đuro Fröhlich (6.000 dionica) i Josip Tassoti (5.000 dionica), obojica jugoslavenski državljani, a posljednji je ujedno bio tehnički voditelj poduzeća u promatranom razdoblju.²⁶⁸ Ostali manji dioničari bili su Antun Kajfeš (200 dionica) i Vlado Feller (200 dionica).²⁶⁹ Tijekom 1936.

²⁶⁶ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Osnovni podaci prikupljeni 14. novembra 1934., 1.

²⁶⁷ T. Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, 52.

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Pregled B za 1935., 1.

društvo je promijenilo naziv u Stolarska i kolarska industrija d.d. te je u njegovim pravilima ispušteno *tvornička proizvodnja kovinarskih i žičanih izradovina, naročito željeznih kreveta i ostalog željeznog namještaja*.²⁷⁰ Međutim, proizvodnja namještaja od metala i ostalih kovina ne navodi se već u osnovnim podacima prikupljenim krajem 1934., a ni u pregledu godišnje proizvodnje 1935. te se može zaključiti da je ta skupina proizvoda ukinuta znatno prije iz proizvodnog asortimana. Poduzeće je 1939. zbog velike konkurencije manjih, obrtničkih radionica i zbog lošeg financijskog poslovanja proglasilo stečaj.²⁷¹

Ukupan dionički kapital poduzeća iznosio je 1.250.000 dinara. Investicije su bile raspoređene na sljedeće stavke: preuzeti inventar i zgrade od Stolarije Fröhlich 756.000 din, zgrade i druge nekretnine 417.000 din, proizvodna postrojenja 64.000 din, prijevozna sredstva 12.500 din.²⁷² Društvo je tijekom 1936. bilo prisiljeno dionički kapital smanjiti sa 1.250.000 na 625.000 dinara. Kao razlog takvu poslovnom potezu navodi se u obrascu povremenih podataka »nelojalna konkurencija od strane malih obrtnika«, što je vjerojatno značilo da su obrtnici snižavali cijene ispod svake isplativosti te su bili prejaka konkurencija poduzeću.²⁷³

Kvalifikacijski sastav radnika drvne industrije općenito je bio slab, jer su u njemu prevladavali nekvalificirani radnici. No, kao što se iz podataka o zaposlenim radnicima može vidjeti (tablica 26), to nije bio slučaj u Stolarskoj i kolarskoj industriji d.d. U cijelom razdoblju prevladavajuća skupina bili su kvalificirani radnici. Takva struktura zaposlenika donekle je razumljiva zato što proizvodni proces nije jednostavan poput onoga u pilanama, nego zahtijeva određene vještine i stručnu spremu. Iz ukupnog broja zaposlenih radnika i osoblja, vidljivo je da se radilo o manjem industrijskom pogonu. Broj zaposlenika dosegnuo je vrhunac početkom promatranog razdoblja 1935., odnosno 1936., nakon čega je kontinuirano padao. Iz računa gubitka i dobiti Stolarske i kolarske industrije d.d. vidi se da su za plaće zaposlenog osoblja i radnika 1938. isplaćena 258.032 dinara te za nji-

²⁷⁰ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Pregled B za 1936., 3.

²⁷¹ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Podaci o firmi za 1939.

²⁷² AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Pregled B za 1935., 1

²⁷³ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Pregled B za 1936., 2-3.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	1	1	1	1	1
Tehničko osoblje	1	1	1	1	1
Kvalificirani radnici	15	15	12	9	13
Nekvalificirani	4	5	3	2	0
Ukupno	21	22	17	13	15

Tablica 26. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u Stolarskoj i kolarskoj industriji d.d. 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Pregled B za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1-2; Pregled B za 1937., 1-2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Namještaj	315.750	212.365	46.150	72.300	138.000
Gradevna stolarija	527.066	558.062	565.310	516.100	405.740
Ukupno din	842.816	770.427	611.460	588.400	543.740

Tablica 27. Pregled vrijednosti godišnje proizvodnje Stolarske i kolarske industrije d.d. 1935.—1939. izražene u dinarima (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Pregled B za 1935., 2.; Pregled B za 1936., 2.; Pregled B za 1937., 2-3.; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

hovo socijalno osiguranje 13.294 dinara.²⁷⁴ Sljedeće, 1939. godine isplaćeno je 257.582 din na ime plaća, a za socijalno osiguranje 15.396 din.²⁷⁵ Iz tih podataka može se zaključiti kako su plaće u te dvije godine ostale gotovo nepromijenjene i kretale su se prosječno za mjesečni rad oko 1.654 dinara.

Prikaz poslovanja Stolarske i kolarske industrije d.d. potrebno je dopuniti pregledom proizvodnje, koja poprilično nalikuje na sliku o zaposlenicima, odnosno pokazuje slične trendove. No, prije treba reći nešto o proizvodnom pogonu. Naime, za pogon postrojenja služio je elektromotor od 30 KS.²⁷⁶ U sklopu tvornice postojale su tri radionice, odnosno strojarnica i dvije stolarske radionice. Od sirovina za proizvodnju upotrebljavao se furnir i »ukočeno« drvo te hrastova, jelova i bukova građa.

²⁷⁴ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Podaci za firmu za 1938., Račun gubitka i dobitka.

²⁷⁵ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Podaci za firmu za 1939., Račun gubitka i dobitka.

²⁷⁶ AJ, MTI KJ, 65/517/1237/394, Stolarska i kolarska industrija d.d., Osnovni podaci prikupljeni 14. 11. 1934., 2.

Prema podacima iz tablice 27, vidljivo je da je ukupna vrijednost proizvodnje iz godine u godinu padala, a struktura proizvodnje pokazuje da je glavni proizvod bila građevna stolarija. Proizvodnja namještaja drastično je smanjena u odnosu prema početnoj 1935. i njezina vrijednost imala je stalni trend pada. Drastičan pad proizvodnje namještaja zamjetan je 1937. nakon čega je u sljedeće dvije godine slijedio blagi rast. Takav razvojni smjer u proizvodnji namještaja vrlo je vjerojatno posljedica smanjene potražnje za namještajem od punog drva, jer se na tržištu već pojavio mnogo jeftiniji namještaj od šperploče. Proizvodnja građevinske stolarije blago se povećavala od 1935. do 1937., kada je dosegla najvišu točku, nakon čega je 1938. i 1939. slijedio oštar pad vrijednosti, pa proizvodnja više nije dosegla vrijednost zabilježenu prije 1938. U drvnoj industriji najviše se izvozila rezana građa, odnosno sirovine i polupreradene drvene sirovine, a namještaj i građevna stolarija bili su namijenjeni domaćem tržištu, stoga je razumljiv podatak da poduzeće Stolarska i kolarska industrija d.d nije proizvodilo za izvoz. Uostalom, njegovi strojni kapaciteti bili su očito premali, a proizvodnja neisplativa, što možemo zaključiti iz podataka o proizvodnji.

»Slaveks«, d.d. za šumsku industriju

Dioničko društvo »Slaveks« osnovano je 1918. kupnjom pilane i šumskog dobra u Pakracu te preuzimanjem pilane u Slavonskom Brodu od Dioničkog društva za eksploataciju drveta iz Zagreba. Sjedište poduzeća bilo je u Zagrebu, Jurišićeva 22, ali proizvodni pogoni, odnosno pilane i tvornica furnira nalazili su se u Slavonskom Brodu i Pakracu.²⁷⁷ Prema Lakatoševoj *Industriji Hrvatske i Slavonije* iz 1924., »Slaveks«, d.d. preuzeo je poslove bivše Slavonske šumske industrije d.d. i bitno proširio proizvodnju uvodeći nove proizvodne linije te je smatran najvećim poduzećem drvne industrije. Također se navodi da poduzeće obuhvaća pilanu u Pakracu te pilanu i tvornicu furnira u Slavonskom Brodu.²⁷⁸ Više od desetljeća poslije V. Rozenberg i J. Kostić, u studiji o utjecaju stranog kapitala na gospodarstvo Jugoslavije ustanovili su da je »Slaveks« d.d. za šumsku industriju zapravo grupacija drvnih poduzeća koju su činili »Slaveks«, Turčića sinovi d.d. za šumsku industriju i Zvečevo Novo, šumsko industrijsko d.d.²⁷⁹

²⁷⁷ AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Osnovni podaci prikupljeni 20. novembra 1934., 1.

²⁷⁸ J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1924., 107-108.

²⁷⁹ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 142-143.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	7	8	8	6	7
Tehničko osoblje	5	9	9	10	10
Kvalificirani radnici	18	20	19	21	15
Nekvalificirani radnici	182	185	220	161	141
Ukupno	212	222	256	198	173

Tablica 28. Prosječan broj zaposlenih u pilani i tvornici furnira u Slavonskom Brodu

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2; Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1938., Osoblje; Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1939., Osoblje.)

Prema podacima statističkog ureda Ministarstva trgovine i industrije, dionički kapital tvrtke »Slaveks« d.d. za šumsku industriju iznosio je 15.000.000 din te je u cijelosti bio uplaćen, no nije poznato koliko je od ukupne glavnice uloženo u zgrade, postrojenja i ostali inventar.²⁸⁰ Uz dionički kapital, društvo je raspolagalo i znatnim rezervnim fondom od 18.000.000 dinara.²⁸¹ Isti izvori donose da je većinski vlasnik »Slaveksa«, d.d. bilo Opće jugoslavensko bankarsko društvo (226.106 dionica). Ostali dioničari bili su: Österr. Creditanstalt (54.827), Želimir Mažuranić (1000), Juraj Pejanović (1000), Alfred Spitz (1000), Marko Bauer (100), Ivan Schiegg (100), Vladislav Tauber (100), Zlatko Turković (100).²⁸² Glavni ravnatelj »Slaveksa«, d.d. bio je Alfred Spitz, a u Upravnom odboru bili su: Nikola Berković, Franjo Braum, Vasilije Jovanović, Mavro Kandel, Alfred Schwarz (Mađar), Fasta Richard (čehoslovački državljanin), Rottenberg Frano (Austrijanac) i već spomenuti Alfred Spitz. U Nadzornom odboru su bili: Marko Bauer, Juraj Pejanović i K. Loebel (Austrijanac).²⁸³

U daljnjem prikazu poslovanja donose se podaci samo za pilanu i tvornicu furnira u Slavonskom Brodu. Tvornica je bila jedna od najvećih u Jugoslaviji i specijalizirana za izradu hrastova furnira, ali i furnira od egzotičnog drva.²⁸⁴

²⁸⁰ AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Osnovni podaci prikupljeni 20. novembra 1934., 2.

²⁸¹ »Slaveks, šumsko industrijsko d.d. u Zagrebu«, *Industrijska odbrana*, god. III., 1935., br. 3-4, 30.

²⁸² AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Popis dioničara od 19. novembra 1937.

²⁸³ AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Pregled B za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1.

	Rezana građa		Furnir		Ukupna vrijednost
	Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)	
1935.	3.750 m ³	4.500.000	1.720.600 m ²	13.764.800	18.264.800
1936.	2.094 m ³	2.512.000	1.558.560 m ²	12.468.480	14.980.480
1937.	5.079 m ³	6.094.800	2.060.146 m ²	16.481.168	22.575.968
1938.	3.987 m ³	3.301.000	1.571.903 m ²	9.564.804	12.865.804
1939.	3.799 m ³	2.160.000	1.858.000 m ²	18.680.000	20.840.000

Tablica 29. Godišnja proizvodnja »Slaveks«, d.d., pilana i tvornica furnira u Slavenskom Brodu 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2; Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za pilanu i tvornicu furnira za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Strojeve u proizvodnom pogonu pokretao je parni stroj od 350 KS. Na pilani je od strojeva za proizvodnju bilo 9 gatera (jarmenika) i 30 kružnih pila. U tvornici furnira su bila dva noža za rezanje furnira, a 1936. nabavljen je još jedan nož za guljenje furnira.²⁸⁵ Uz navedeno, za potrebe pilane i tvornice sagrađena je industrijska pruga dužine 10,5 kilometara.²⁸⁶

Iz strukture i brojčanog kretanja zaposlenih radnika i osoblja u pilani i tvornici furnira u Slavenskom Brodu očigledno je da je u ovom pogonu prevladavalo nekvalificirano radništvo, što je uostalom opća karakteristika šumsko-pilanske industrije. Također je karakteristično da su nekvalificirani radnici potiskivali kvalificirane sa mnogih radnih mjesta za koje kvalifikacija nije bila nužna. Nekvalificiranih radnika bilo je više od 80 % u ukupnom broju zaposlenika, a njihova dnevna zarada kretala se od 16 do 20 dinara.²⁸⁷ Radno vrijeme u pilani bilo je osam sati, a u tvornici furnira radilo se prema potrebi i u tri smjene. Proizvodnja u pilani i tvornici furnira u promatranom razdoblju nije bila kontinuirana, nego je iz godine u godinu os-

²⁸⁴ »Naša šumska poduzeća: »Slaveks«, d.d., *Industrijska odbrana*, god. III., 1935., br. 1, 36.

²⁸⁵ AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Osnovni podaci prikupljeni 20. novembra 1934., 2., Pregled B za 1936., 2.

²⁸⁶ AJ, MTI KJ, 65/523/1243/525, »Slaveks«, d.d. za šumsku industriju, Osnovni podaci prikupljeni 20. novembra 1934., 2-3.

²⁸⁷ Nezadovoljni niskom nadnicom, radnici poduzeća »Slaveks« stupili su u štrajk tražeći 70 % povišicu za plaće. Budući da poduzeće nije moglo odgovoriti na njihov zahtjev zbog sankcija i pada cijena na svjetskom tržištu, štrajk je trajao gotovo cijeli lipanj 1936. Radnici su popustili kada im je ponudena povišica od 25 %. »Radnički pokret u šumskoj industriji«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 16, 8.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

---

cilirala. Najviša vrijednost proizvodnje zabilježena je 1937., a najniža 1938. godine. Općenito je drvna industrija, usmjerena na izvoz, 1937. bila u konjunkturi, što se odražavalo i na vrijednost proizvodnje i na vrijednost izvoza. Spomenuta konjunktura više je bila posljedica iznimnog rasta cijene drva na tržištu i pojačane potražnje, koja nije potrajala u sljedećoj 1938., nego je potražnja za hrastovinom, koja je bila glavni proizvod pilane i tvornice poduzeća »Slaveks« d.d., čak znatno smanjena zbog zatvaranja tržišta za slavonski hrast u Francuskoj, koja je dotada uvozila znatne količine.²⁸⁸ No promatrajući strukturu petogodišnje proizvodnje (tablica 29), može se zaključiti da je ipak prevladavala upravo proizvodnja furnira od hrastovine.

---

²⁸⁸ »Drvna industrija u 1938 godini«, *Industrijska odbrana*, god. VI., 1938., br. 39-42, 2.

III. PAPIRNA I GRAFIČKA INDUSTRIJA

Industrija papira u međuratnom razdoblju bitno je obilježena razvojem te industrijske grane u razdoblju prije Prvog svjetskog rata, za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, koja je imala vrlo razvijena središta papirne industrije, koja su pokrivala potrebe i domaćeg i stranog tržišta. Iz tog razloga nije bila jače razvijena na područjima koja su ušla u sastav Jugoslavije, osim u Sloveniji. Također, njezin razvoj u međuraću obilježila je i paradoksalna činjenica da unatoč šumskom bogatstvu i drvnim sirovinama nije bila razvijena industrija drvenjače i celuloze, glavnih sirovina u proizvodnji papira za novine, umatanje, kartona te tankog papira za pisanje, tiskarskog i cigaretnog papira, koji su ujedno prema količini bili glavni proizvodi domaće papirne industrije. Zbog toga je ta grana dosta ovisila o uvozu.²⁸⁹ Osim toga, nepovoljni čimbenik za razvoj industrije papira bila je niska carinska tarifa na uvoz papira.

Glavni uvoznici papira u Jugoslaviju bile su Austrija, Čehoslovačka, potom Italija i Njemačka. Među njima najveći konkurent domaćim proizvođačima papira i papirne konfekcije bila je upravo Austrija, koja je pokrivala čak 10 % ukupnog uvoza.²⁹⁰ Od države subvencionirana i uz to tehnološki jače modernizirana, strana industrija papira, izvozila je u Jugoslaviju po tzv. »dumping«*»* cijenama, koje kod domaćih proizvođača nisu pokrivala ni vrijednost sirovina upotrijebljenih za proizvodnju papira. Protiv takve konkurencije poduzeća papirne industrije u Jugoslaviji borila su se sporazumima o održavanju jednakih cijena — kartelima.²⁹¹ Industrija papira bila je jedna od grana u kojoj je ostvareno najjače monopoliziranje tržišta preko udruživanja u kartel. Do 1937. postojala su tri kartela, onaj pisaćeg papira, omotnog papira i kartel kuverti. U siječnju 1937. godine razišao se kartel pisaćeg papira, a ostala dva razilaze se početkom 1938. Međutim, odmah potom stvara se novi, koji obuhvaća pisaci i omotni papir, dok proizvođači papirne konfekcije 1939. godine zaključuju kartelni sporazum s njemačkim savezom papirne industrije, prema kojem je jugoslavensko tržište podijeljeno između domaće i strane industrije papira. Kartel papira u koji

²⁸⁹ J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, 285; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 415.

²⁹⁰ A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, Zagreb, 1961., 62.

²⁹¹ Milan Tasić, »Stanje naše papirne industrije«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 2, 3-4. Više o kartelima u industriji papira vidjeti potpoglavlje »Poslovna udruživanja industrijskih poduzeća«.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Naziv poduzeća	Godina osnivanja	Podaci o tvornici
Prva hrvatska tvornica papirnatih vrećica	1885.	Zagreb
Zagrebačka dionička tvornica papira	1895.	Zagreb
Kromolitografska tvornica Rožankowski i drug d.d.	1898.	Zagreb
»Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d.	1920.	Zagreb
»Tipografija«, grafičko nakladni zavod d.d.	1920.	Zagreb
Tvornica kartonaže Ivan Hudetz d.d.	1922.	Zagreb
»Union«, grafičko-nakladni zavod	1931.	Zagreb
Jugoslavensko »Bates« d.d.	1934.	Zagreb
»Kores« d.d. tvornica kemički prepariranih papira i papirne robe	1935.	Zagreb
Zagrebačka tvornica papirne robe, vlasnik Matković i drug k.d.	1936.	Zagreb
Kartonaža Lyon Marberger	1937.	Zagreb
Hrvatski tiskarski zavod d.d.	1938.	Zagreb
Poduzeće koje je imalo samo sjedište u Zagrebu		
Smith i Meynier, tvornica papira d.d.	1827.	Sušak

Tablica 30. Popis poduzeća papirne i grafičke industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11; za Kromolitografska tvornica Rožankowski i drug d.d. i »Tipografija«, grafičko nakladni zavod d.d. Državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR, DAZG), fond 252 — Trgovinska komora u Zagrebu (dalje: HR, DAZG, 252), 997 41000 a, Evidencija (statistika) industrijskih poduzeća i radnika (dalje: HR, DAZG, 252, 997 41000 a, Evidencija (statist.) industrijskih poduzeća.)

su bili učlanjeni najveći jugoslavenski proizvođači obuhvaćao je 69,5 % ukupne vrijednosti proizvodnje te industrijske grane.²⁹²

Grafička i papirna industrija, iako nisu srodne, prikazane su zajedno zato što su te industrije upućene jedna na drugu. Naime, grafička industrija glavni je potrošač gotovih proizvoda papirne industrije. Grafička industrija dinamičnije se razvijala ponovnim aktiviranjem društvenog života nakon Prvog svjetskog rata. Gospodarski napredak tijekom 1920-ih pozitivno je utjecao na osnivanje velikog broja tiskarskih poduzeća, tako da je gotovo svaki grad, ali i manja mjesta, imao svoju tiskaru. U poratnoj konjunkturi jača tiskarska poduzeća proširivala su pogone i upotpunjivala ponudu grafičkih usluga, čemu je pogodovalo pokretanje novinskih izdanja (uglavnom tjednika), a komercijalno usmjeren informativni dnevni tisak potisnuo je tradicionalno uređivane političke listove na programskoj liniji pojedinih

²⁹² S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 439-440; A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 322-325, 350.

stranaka. Međutim, zamah u razvoju grafičke industrije iznenada su prekinule dvije okolnosti koje su se vremenski preklapile — gospodarska kriza te cenzura tiska zbog diktature.²⁹³ Izlazak iz krize mnoga grafička poduzeća nisu dočekala. Ona manja uglavnom su nestala fuzionirajući se s većim poduzećima ili su objavila stečaj i potpuno prekinula rad. Postupnu normalizaciju poslovanja nakon završetka gospodarske krize, međutim, ometale su različite okolnosti, poput monopolizacije tržišta, koju su provodile državna i samoupravna grafička poduzeća te podizanje cijene papiru.²⁹⁴

Paragone papirne industrije u Savskoj banovini predstavljala su dva poduzeća — Smith i Meynier, tvornica papira na Sušaku sa sjedištem u Zagrebu te Zagrebačka dionička tvornica papira. Tvornica Smith i Meynier razvila se iz manje radionice–mlina za papir, koju je osnovao Andrija Ljudevit Adamić 1821. godine. Manufaktura kao takva posluje do 1827. kad ju je na dražbi kupio Walter Crafton Smith, koji sljedeće godine ulazi u partnerstvo s Charlesom Meynierom. Novo je poduzeće registrirano 1829. kao Smith & Meynier. Slijedilo je proširenje zgrada i modernizacija strojeva, što je omogućilo veću proizvodnju visokokvalitetnog papira koji se prodavao na tržištu Habsburške Monarhije, ali i izvezio u obje Amerike, na Bliski istok pa i u Indiju. Od 1862. nakon što je umro Smith, Meynier postaje jedini vlasnik, kojeg će poslije naslijediti članovi obitelji. Tijekom 19. stoljeća tvornica je zbog poplava i požara, nekoliko puta rekonstruirana i modernizirana. Strojve je pokretao vodeni pogon snage 1.200 KS, a krajem 19. stoljeća sagrađena je i električna centrala. U tom razdoblju kapacitet proizvodnje je 24.000 kvintala papira (2.400 tona), od čega je najviše otpadalo na papir za pisanje i crtanje (15.000 kv.), a u manjim količinama proizvodio se omotni, tiskovni i cigaretni papir. Zbog nedostatka kapitala 1903. poduzeće Smith & Meynier postaje dioničko društvo, u kojem će od 1906. prevladavati mađarski kapital. Poslije Prvog svjetskog rata poduzeće se udružuje s Jelom d.d., industrijom papira, čiji je jedan od većinskih dioničara bilo švicarsko društvo Fiducia, koje je pak zastupalo (prijeratne) mađarske dioničare. Budući da je 1922. talijanska vojska privremeno okupirala Sušak, sjedište se preselilo u Zagreb, gdje će i ostati tijekom cijelog međuratnog razdoblja. Partnerstvo s Jelom d.d. se razdružuje 1925. godine, kada Prva hrvatska štedionica preuzima kontrolni paket dionica. Godišnji ka-

²⁹³ »Naša grafička industrija«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 2., 5.

²⁹⁴ »Skupština podružnice Saveza grafičkih radnika u Zagrebu«, *Jutarnji list*, 10. 3. 1936., 11.

paciteti tvornice iznosili su prosječno 1.200 tona papira, od čega je najviše otpadalo (70 %) na cigaretni papir što je značilo upola manju količinu nego prije Prvog svjetskog rata i orijentiranje proizvodnje na drugačiju liniju proizvoda.²⁹⁵

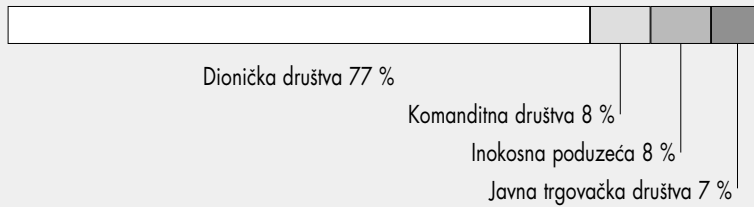
Za razliku od riječke tvornice inicijativa da se osnuje Zagrebačka tvornica papira pojavljuje se u drugoj polovici 19. stoljeća, no realizirana je tek 1893. godine kada zagrebački poduzetnici Eduard Prister, Aleksandar Weiss, Makso Steiner, Mavro Friedfeld i Josip Siebenschlein utemeljuju dioničko društvo Zagrebačke tvornice papira. Tvornica je izgrađena tijekom 1894. i započela je s radom 1895. godine. Poduzeće je dobro poslovalo u sljedećem razdoblju, što pokazuju proizvedene količine koje su svoj maksimum — 210 vagona papira (2.100 tona) — dosegnule 1906. i 1907. godine. Jedan manji dio proizvodnje izvezio se u Bugarsku te Srbiju, no najveći dio namijenjen je unutarnjem tržištu Austro-Ugarske Monarhije, pogotovo Ugarskoj (45 %). Situacija se bitno mijenja neposredno prije rata i tijekom rata, kada je proizvodnja smanjena, a 1918. i potpuno prekinuta jer je tvornica ostala bez sirovina. Kao riječka tvornica papira tako se i ova zagrebačka udružuje s Jelom d.d., industrijom papira, te se u tom razdoblju moderniziraju i nadograđuju tvornički pogoni. Međutim, proizvodnja je tijekom cijelog promatranog razdoblja bila sporadična ili se prekidala, a tek je 1939. tvornica postigla kapacitet proizvodnje od 960 vagona papira.²⁹⁶

Uz spomenutu tvornicu Smith i Meynier te Zagrebačku tvornicu papira, u Zagrebu je od 1935. do 1939. godine djelovalo još jedanaest poduzeća papirne i grafičke industrije, uglavnom organiziranih kao dionička društva. Iako se sa sigurnošću ne može utvrditi, većina je bila u jugoslavenskom vlasništvu, a jedino eksplicitno navedeno strano vlasništvo bilo je za Jugoslavensko »Bates« d.d. i »Kores« d.d.²⁹⁷

²⁹⁵ Mladen Grgurić, *Tvornica papira Rijeka*, Rijeka, 2007., 7-21; Maja Hodžić, Branka Lozo, »Povijesni pregled razvoja riječke tvornice papira«, *Drvena industrija* 61 (2010) 2, 150-151.

²⁹⁶ I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, 141-142; A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 37, 54, 57-59, 61-62, 66, 243.

²⁹⁷ A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11. Za Kromolitografska tvornica Rožankowski i drug d.d. i »Tipografija«, grafičko nakladni zavod d.d., HR, DAZG, 252, 997 41000 a, Evidencija (statist.) industrijskih poduzeća.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

Graf 9. Oblici poduzetništva u papirnoj i grafičkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11; za Kromolitografska tvornica Rožankowski i drug d.d. i »Tipografija«, grafičko nakladni zavod d.d., HR, DAZG, 252, 997 41000 a, Evidencija (statist.) industrijskih poduzeća.)

glavnica	24.675.000 din
zemljište i zgrade	52.197.837 din
strojevi	50.119.867 din
ostalo	35.650.639 din

Graf 10. Distribucija ukupno uloženog kapitala papirne i grafičke industrije u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11.)

U daljnjoj je analizi papirne i grafičke industrije, zbog nedostatka cjelovitih podataka, obuhvaćeno 11 poduzeća,²⁹⁸ čiji je ukupan kapital prema osnovnim podacima prikupljenim krajem 1934., iznosio 162.643.343 din.²⁹⁹ Kao što pokazuje graf 10, najveći dio sredstava odnosio se na zemljište i zgrade u kojima su bili proizvodni pogoni.

Investicije u strojeve za proizvodnju također su bile poprilično velike, što upućuje na visok stupanj modernizacije. Prema *Anketi o radničkim nadnicama*, koju je sastavio Artur Benko Grado za potrebe Trgovinske i industrijske komore u Zagrebu, od tadašnjih deset pogona papirne i grafičke industrije na zagrebačkom komorskom području, devet je imalo potpuno

²⁹⁸ U analizu nisu ušla poduzeća Kromolitografska tvornica Rožankowski i drug d.d. i »Tipografija«, grafičko nakladni zavod d.d.

²⁹⁹ A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11.

moderne i djelomično moderne proizvodne uređaje.³⁰⁰ Podaci o ukupnoj pogonskoj snazi papirne i grafičke industrije također potvrđuju tvrdnju koju iznosi Artur Benko Grado o relativno visokoj modernizaciji postrojenja te industrijske grane. Naime, ukupna pogonska snaga svih 13 poduzeća iznosila je 6.696 KS.³⁰¹ Sljedeće po veličini bile su investicije označene pod »ostalo«, koje su predstavljali rezervni fondovi ili pričuve za umanjeње vrijednosti novca, zatim za amortizaciju strojeva te roba na skladištu, ili pak sirovina. Potrebno je napomenuti da su rezervni fondovi ili pričuve velikih poduzeća, kakvo je Smith i Meynier, znatno premašili visinu glavnice poduzeća.³⁰²

Prikaz kretanja broja zaposlenih od 1935. do 1939. godine pokazuje da se papirna i grafička industrija ne mogu smatrati izrazito radom intenzivnim industrijama. U prvi mah to se može učiniti proturječnom tvrdnjom s obzirom na podatke koje pokazuje graf 11. Međutim, to potkrepljuju i spomenuti podaci o ukupnoj pogonskoj snazi od 6.696 KS, što te industrijske djelatnosti stavlja na prvo mjesto, naravno prema kriteriju pogonske snage. Također, uzme li se u obzir broj radnih mjesta i usporedi li ih se s brojem industrijskih poduzeća, slijedi da na jedno poduzeće dolazi 101 radnik, a prema kriteriju iz *Ankete o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*, poduzeća sa 100 do 200 radnika bila su srednje velika poduzeća.³⁰³

Vrijednosti godišnje proizvodnje papirne i grafičke industrije unatoč znatnoj konkurenciji stranih uvoznika, iz godine u godinu imale su trend rasta. Uzmu li se vrijednosti 1935. kao indeks 100, očita je dinamika rasta vrijednosti, na što ukazuju podaci iz tablice 31. Vrijednosti su najviše oscilirale, u pozitivnom smjeru, dakako, 1937. i 1939. godine.

Vrednovanje položaja papirne i grafičke industrije u Zagrebu, odnosno usporedba određenih pokazatelja, pokazuje da su te proizvodne djelatnosti bile relativno razvijene. Prema broju poduzeća papirne i grafičke industrije, u Zagrebu je imalo sjedište, odnosno proizvodne pogone 9 % od svih poduzeća tih industrijskih grana u Jugoslaviji. Naime, prema industrij-

³⁰⁰ *Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Izvješće predsjednika Industrijskog odsjeka komore, Zagreb, 1935.*, 66, 71.

³⁰¹ A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11.

³⁰² AJ, MTI KJ, 65/524/1244/11, Smith i Meynier, tvornica papira d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2.

³⁰³ *Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*, 66, 71.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

1935.	986
1936.	1129
1937.	1637
1938.	1392
1939.	1430

Graf 11. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u papirnoj i grafičkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11.)

1935.	77.828.005 din
1936.	87.013.839 din
1937.	110.510.808 din
1938.	114.770.706 din
1939.	131.604.103 din

Graf 12. Vrijednosti godišnje proizvodnje papirne i grafičke industrije u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11.)

skoj statistici Ministarstva trgovine i industrije bilo je samo 139 poduzeća.³⁰⁴ Ukupno uloženi kapital zagrebačkih industrijskih poduzeća u toj grani iznosio je, što je spomenuto, 162.643.343 dinara ili oko 35 % od ukupno uloženi kapitala papirne i grafičke industrije u Jugoslaviji. Promatrane industrijske grane u Zagrebu su imale 53 % od cjelokupne pogonske snage tih industrijskih djelatnosti, što znači da su poduzeća bila visoko modernizirana. Prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika, 1938. zagrebačka papirna i grafička industrija zapošljavale su oko 15 % svih radnika i namještenika tih grana u Jugoslaviji, u kojima je tada bilo zaposleno ukupno 9.106 radnika i namještenika.³⁰⁵ Istodobno se proizvodilo i 25 %

³⁰⁴ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 9, Tabela 1.

³⁰⁵ Isto, 26, Tabela 19.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Vrijednost proizvodnje u din	77.828.005	87.013.839	110.510.808	114.770.706	131.604.103
Indeks	100	111	142	147	169

Tablica 31. Indeks porasta vrijednosti proizvodnje papirne i grafičke industrije (Izvori: A. Lj. Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu, 176, 187, 200; AJ, MTI KJ, 65/525/1245/39; 65/525/1245/34; 65/525/1245/38; 65/618/1339/51; 65/525/1245/37; 65/525/1245/35; 65/525/1245/36; 65/524/1244/13; 65/618/1339/51; 65/524/1244/11.)

od ukupne proizvedene vrijednosti papirne i grafičke industrije u Jugoslaviji, koja je tada iznosila 465.945.000 din.³⁰⁶

Primjeri poduzeća u papirnoj i grafičkoj industriji

»Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d.

Poduzeće »Lipa Mill« osnovano je u listopadu 1920. godine i protokolirano pod nazivom Tvornica kuverata i konfekcija papira d.d. Već 18. svibnja 1921. promijenjen je naziv poduzeću u »Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d. budući da je poduzeće sve svoje proizvode označivalo zaštitnim znakom poduzeća, lipinim listom.³⁰⁷

Nominalni dionički kapital poduzeća, prema osnovnim podacima iz 1934., iznosio je 3.000.000 dinara, no od toga je bilo uplaćeno 1.500.000 dinara. Naime, na glavnoj skupštini dioničara još 1926. odlučeno je da se dionička glavica povisi sa 1.500.000 na 3.000.000 dinara zbog nedostatka obrtnih sredstava, no u lošim tržišnim uvjetima društvo je stalno odgađalo emisiju novih dionica. Rezervni fondovi za amortizaciju strojeva i pričuvna zaklada iznosili su 1.558.109 dinara. U zgradu u Maksimirskoj ulici 30, u kojoj su bile tvornica i uprava poduzeća, društvo je uložilo tek 273.630 dinara. Razlog tako relativno niskom ulaganju u zgrade i zemljište može se naći u činjenici da je unajmljivalo tvorničku i upravnu zgradu od poduzeća Golub, prve hrvatske tvornice cigaretnog papira i tuljaka d.d. koje je bilo u stečaju. Uz iznajmljene zgrade, poduzeće je još imalo i skladište u Beogradu. Među najvećim investicijama su i one u strojeve, koje su iznosile 1.526.611 dinara, dok je u ostali tvornički inventar, tvornički i uredski namještaj uloženo 229.428 dinara.³⁰⁸

³⁰⁶ Isto, 21, Tabela 14.

³⁰⁷ AJ, MTI KJ, 65/525/1245/34, »Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d., Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1.

³⁰⁸ Isto, 1-2.

U Upravnom odboru dioničkog društva »Lipa Mill« bili su Franjo Latković, generalni ravnatelj Obrtne banke (u Ravnateljstvu »Lipa Mill« od 1923. do 1944.); Matija Freund, industrijalac (u Ravnateljstvu od 1921. do 1935.); Artur Mantsch, ravnatelj Prve hrvatske štedionice (u Ravnateljstvu od 1923. do 1941.); Ivo Kugli, trgovac i knjižar (u Ravnateljstvu od 1933. do 1937.); Zlatko Kugli, trgovac i knjižar (u Ravnateljstvu od 1920. do 1945.); Pavao Freund, ravnatelj Zagrebačke dioničke tvornice papira i prokurist Smith i Meyniera (u Ravnateljstvu od 1923. do 1941.); Laci Freund, tehnički ravnatelj Zagrebačke dioničke tvornice papira (u Ravnateljstvu od 1930. do 1936.); Dragutin Pavlinić, načelnik Banske uprave (u Ravnateljstvu od 1936. do 1938.); Pavao Neuberger, odvjetnik i industrijalac (u Ravnateljstvu od 1937. do 1940.); Smiljan Klaić, sudski vijećnik u mirovini (član Ravnateljstva od 1938. do 1941.); te Ljubomir Čuković, veletrgovac iz Beograda (član Ravnateljstva od 1938. do 1941.). Članovi Nadzornog odbora bili su: Alexander Loschitz, odvjetnik (u Nadzornom odboru od 1924. do 1940.); Peroslav Paskiević, generalni tajnik Trgovinsko-obrtničke komore u Zagrebu (član Nadzornog odbora od 1920. do 1936., a potom od 1940. do 1944.); prije spomenuti Pavao Neuberger (u Nadzornom odboru od 1924. do 1937.); Franjo Huber, ravnatelj banke Kreutzer d.d. (član Nadzornog odbora od 1937. do 1940.); i Ernst Pollak, industrijalac, austrijski državljanin (u Nadzornom odboru od 1920. do 1941.).³⁰⁹

Dioničari koji su deponirali dionice na godišnjim skupštinama od 1935. do 1937. uglavnom su iste osobe, jedino se mijenjao omjer dionica koje su posjedovali.³¹⁰ Evo i popisa tih dioničara: Matija Freund,³¹¹ industrijalac (1935. deponirao 11.000 dionica); Ivo Kugli (1935.—1937. deponirao 1.250 dionica); Zlatko Kugli (1935.—1937. deponirao 1.250 dionica); Franjo Latković (1935. deponirao 50 dionica, 1936. deponirao 5.000 dionica, 1937. 1.000 dionica); Artur Mansch (1935. deponirao 25 dionica, 1936. deponirao 3.000 dionica, 1937. deponirao 300 dionica); Peroslav Paskiević

³⁰⁹ AJ, MTI KJ, 65/525/1245/34, »Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d., Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1; Povremeni podaci za 1937., 1; Podaci za firmu za 1938., Spisak vlasnika i upravnog osoblja firme; Spisak vlasnika i upravnog osoblja firme. Podaci o trajanju članstva u Upravnom i Nadzornom odboru u: A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 301-310.

³¹⁰ Popis dioničara s pripadajućim dionicama postoji samo za razdoblje od 1935. do 1937., za 1938. postoji samo popis vlasnika i upravnog osoblja bez podatka o tome koliko je deponirano dionica.

³¹¹ Matija Freund bio je većinski vlasnik dionica »Lipa Milla« do smrti 1935. godine. Usp. A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 239.

(1935. deponirao 25 dionica, 1936. deponirao 500 dionica i 1937. deponirao 25 dionica); Alexander Loschitz (1935. deponirao 25 dionica, 1936. deponirao 2.000, 1937. deponirao 2.000 dionica); Laci Freund (1935. deponirao 50 dionica, 1936. deponirao 3.000 dionica, 1937. deponirao 3.000 dionica); Pavao Freund (1935. deponirao 25 dionica, 1936. deponirao 3.000 dionica, 1937. deponirao 3.000 dionica); Pavao Neuberger (1935. deponirao 25 dionica, 1936. deponirao 5.800 dionica, 1937. deponirao 10.000 dionica); Malvina Freund, udovica Matije Freunda (1936. deponirala je 3.000 dionica).³¹²

Ukupna pogonska snaga za maksimalno iskorištenje kapaciteta instaliranih strojeva iznosila je 46 KS, a električnu energiju poduzeće je dobivalo od Gradske električne centrale u Zagrebu. Proizvodnja u tvornici pri iskorištavanju punog kapaciteta obavljala se samo u jednoj smjeni, a pri smanjenom opsegu proizvodnje samo pet sati na dan. Primjerice, tijekom 1935. u jednom proizvodnom pogonu radilo se punih osam sati, a u drugom pogonu tek pet sati.³¹³ Tvrtka »Lipa Mill« je u svom proizvodnom asortimanu imala kuverte, pisaće blokove, bilježnice, notese te trgovačke knjige.³¹⁴

Većina strojeva za proizvodnju u papirnoj industriji uglavnom se uvozila iz inozemstva, često iz Austrije. S njima bi nerijetko dolazili i stručni radnici kako bi uvježbali radnike za rad na strojevima te nadzirali proizvodnju. Tako je bilo i u »Lipa Millu«, gdje je tehnički poslovođa 1935. bio austrijski državljani Leonard Picco. Uz njega, poduzeće je zapošljavalo tri strana radnika, među njima dvije žene — sestre Matildu i Herminu Braunsteiner, koje su radile na mjestu predradnica. Potrebno je napomenuti da su nekvalificirana radna snaga većinom bile žene te manji broj maloljetnika. Nakon što je Leonardo Picco napustio posao poslovođe, na njegovo mjesto zaposlen je Nisim Fardo.

Prosječan broj zaposlenih u »Lipa Millu« kretao se između 130 i 150 radnika i osoblja, po čemu je to bilo poduzeće srednje veličine, a najveći broj zaposlenih, što pokazuje tablica 32, zabilježen je 1937. godine. U strukturi zaposlenih prevladavaju nekvalificirani radnici, i to, kao što je spomenuto, ženska radna snaga. Potrebno je pozornost obratiti također na porast

³¹² AJ, MTI KJ, 65/525/1245/34, »Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d., Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1; Povremeni podaci za 1937., 1; Podaci za firmu za 1938., Spisak vlasnika i upravnog osoblja firme.

³¹³ AJ, MTI KJ, 65/525/1245/34, »Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d., Povremeni podaci za 1935., 2.

³¹⁴ Isto.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	8	8	15	19	15
Tehničko osoblje	4	4	2	1	1
Kvalificirani radnici	8	8	13	14	26
Nekvalificirani radnici	112	116	126	119	95
Ukupno	132	132	156	153	137

Tablica 32. Prosječan broj zaposlenih u »Lipa Millu« od 1935. do 1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/525/1245/34, »Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d., Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Kuverte (kom.)	90.000.000	75.000.000	77.000.000	71.000.000	60.348.374
Blokovi (kom.)	48.500	54.300	55.000	47.000	20.245
Bilježnice (kom.)	369.000	188.600	180.000	206.000	321.152
Notesi (kom.)	44.000	38.200	37.000	32.000	67.301
Knjižice (kom.)	80.000	71.500	69.000	66.000	72.812
Trgovačke knjige (kom.)	13.000	13.200	14.000	12.000	68.00
Vrijednost u din	7.336.250	6.111.310	6.260.500	5.777.670	4.742.287

Tablica 33. Pregled godišnje proizvodnje i njezine vrijednosti u »Lipa Millu« od 1935. do 1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/525/1245/34, »Lipa Mill« tvornica kuverata i konfekcija papira d.d., Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

kvalificiranih radnika, poput tipografa, knjigoveža, kartonažera, strojobravora i crtača, pogotovo 1939., kada je zabilježen najveći broj kvalificiranih radnika. Naime, te godine Uprava je provodila pripreme za izvoz svojih proizvoda u SAD, gdje je tadašnji direktor Milan Freund sklopio nekoliko lukrativnih ugovora. Međutim, zbog ratnih zbivanja, nisu se ostvarila nastojanja poduzeća da se probije na američko tržište.³¹⁵

Postotak iskorištavanja proizvodnog kapaciteta u poduzeću »Lipa Mill« kretao se između 70 i 75 % od punog kapaciteta. Najveću vrijednost stvarala je proizvodnja kuverti, a potom trgovačkih knjiga. Prema podacima iz tablice 33, vrijednost proizvodnje u promatranom petogodišnjem razdoblju pokazuje tendenciju pada. Razlozi takvim poslovnim rezultatima vjerojatno su nedovoljna mehanizacija proizvodnje, ali i zasićenost tržišta sličnim ili is-

³¹⁵ A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 329.

tim proizvodima, pogotovo zato što je u Sloveniji postojala vrlo jaka industrija papira i papirne konfekcije koja je opskrbljivala tržište cijele Jugoslavije. Možda je najveći utjecaj na takvo stanje imao kartelni ugovor koji je poduzeće sklopilo 20. svibnja 1933. godine. Njime je dogovoreno reguliranje proizvodnje, prodaje i kredita, podjela tržišta i kontingentiranje prodaje te zajedničko određivanje cijene i prodajna politika te nabava papira.³¹⁶

»Union«, grafičko-nakladni zavod

Poduzeće »Union« je osnovano 1. lipnja 1931. za tisak svih vrsta tiskanica, knjiga i kao zavod za ilustraciju. Nakladno-grafički zavod i sjedište poduzeća bili su u Sajmišnoj ulici 33.³¹⁷

Dionički kapital »Uniona« iznosio je 1.000.000 dinara i bio je u cijelosti isplaćen. U tiskarske i grafičke strojeve uloženo je 1.148.660 dinara te još 611.184 dinara u ostali inventar potreban za pripremu za tisak. Budući da se poduzeće nije nalazilo u vlastitoj zgradi, nije se ulagalo u nekretnine.³¹⁸

Članovi Upravnog odbora / Ravnateljstva dioničkog društva bili su: Milan Marić, veleindustrijalac; Artur Marić, također veleindustrijalac; te Rudolf Rodanić, odvjetnik. U Nadzornom odboru bili su: Aladar Majereš (Vladimir Mašić), privatni činovnik; Samuel Baruch, isto privatni činovnik; te Josip Pliverić, ravnatelj Prve hrvatske štedionice.³¹⁹ O dioničarima »Uniona« svjedoče samo dva popisa osoba koje su deponirale dionice na glavnim skupštinama društva iz 1937. i 1939. godine. Tada su dioničari bili: Milan Marić (1937. deponirao 275 dionica, 1939. deponirao 200 dionica); Artur Marić (1937. deponirao 275 dionica, 1939. deponirao 200 dionica); Josip Pliverić (1937. deponirao 50 dionica, a 1939. deponirao ih je 20); Rudolf Rodanić (1937. deponirao 50 dionica, a 1939. deponirao ih je 25); Marijan Dujmović (1937. deponirao 50 dionica, 1939. deponirao 25 dionica); Aladar Majereš (1937. deponirao 50 dionica, 1939. deponirao ih je 20); i Sovari Roman (1939. deponirao je 20 dionica).³²⁰

³¹⁶ Hugo Holzmann, *Uredba i pravilnici o kartelima*, Zagreb, 1937., 51; A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 326.

³¹⁷ AJ, MTI KJ, 65/618/1339/51, »Union«, grafičko-nakladni zavod d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. januara 1935., 1.

³¹⁸ Isto, 1-2.

³¹⁹ AJ, MTI KJ, 65/618/1339/51, »Union«, grafičko-nakladni zavod d.d., Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1; Povremeni podaci za 1937., 1; Spisak članova upravnog i nadzornog odbora i akcionara od 4. augusta 1939.

³²⁰ AJ, MTI KJ, 65/618/1339/51, »Union«, grafičko-nakladni zavod d.d., Povremeni podaci za 1937., 1; Spisak članova upravnog i nadzornog odbora i akcionara od 4. augusta 1939.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	2	2	2	2	1
Tehničko osoblje	2	2	2	1	1
Kvalificirani radnici	22	17	17	8	10
Nekvalificirani radnici	3	3	3	13	2
Ukupno	29	24	24	23	13

Tablica 34. Prosječan broj zaposlenih radnika i osoblja u grafičko-nakladnom zavodu »Union« 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/618/1339/51, »Union«, grafičko-nakladni zavod d.d., Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

U grafičko-nakladnom zavodu »Union« tiskale su se knjige, brošure, reklamni materijali, različite tiskalice i trgovačke knjige. Zavod je raspola-gao s pet tiskarskih strojeva za knjige, tiskalice i kuverte, imao je stroj za slaganje sloga, raster-stroj za crtanje trgovačkih knjiga i tiskalice, stroj za uvezivanje knjiga te, uz navedeno, i stroj za izradu kartonskih kutija, odnosno ambalaže. U Zavodu se radilo cijelu godinu u jednoj smjeni od osam sati.³²¹

Većinu zaposlenih u grafičkoj industriji činili su kvalificirani radnici, slagari, strojari, stereotiperi knjigoveže, crtači, a tako je bilo i u »Unionu« (ta-blica 34). Možda upravo zbog takvog sastava, bila je to jedna od najbolje organiziranih grupa industrijskih radnika koja je zastupala svoje interese preko Saveza grafičkih radnika Jugoslavije i glasila *Grafički radnik*.³²²

Proizvodnja u »Unionu« od 1935. do 1939., što je prikazano u tablici 35, gotovo konstantno stagnira da bi 1939. razmjerno blago pala vrijednost pro-izvodnje. Također se vidi da su knjige, brošure i uredski papirni materijal glavni proizvodi poduzeća. Kao kuriozitet može se spomenuti da se među ostalim u »Unionu« tiskao *Časopis za hrvatsku poviest*, znanstveni i stručni časopis pokrenut 1943. u izdanju Hrvatskoga izdavačkoga bibliografskog zavoda u Zagrebu, današnjeg Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. Urednici časopisa bili su sveučilišni profesori Miho Barada i Ljubo Kara-man. Časopis je trebao izlaziti četiri puta godišnja, a urednici su predvidje-li da se u njemu objavljuju radovi iz hrvatske povijesti, povijesti umjetnos-ti i arheologije. U četiri objavljena broja, uz same urednike, među autorima

³²¹ AJ, MTI KJ, 65/618/1339/51, »Union«, grafičko-nakladni zavod d.d., Osnovni poda-ci prikupljeni 22. januara 1935., 2-3.

³²² Branimir Haberle, »Radništvo grafičke industrije u svetu statistike socijalnog osi-guranja«, *Radnička zaštita*, god. XVII., 1935., br. 3, 99-105.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Knjige i brošure	933.255	850.324	669.186		
Trgovačke knjige i rasteri	30.082	102.310	347.194		
Uredske tiskanice, kartoteke, kuverte i blokovi	600.725	595.100	568.648		
Ukupna vrijednost	1.564.062	1.547.734	1.585.028	1.557.042	1.311.555

Tablica 35. Pregled godišnjih vrijednosti (u din) proizvodnje u grafičko-nakladnom zavodu »Union« 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/618/1339/51, »Union«, grafičko-nakladni zavod d.d., Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

bili su zastupljeni i mnogi tada ugledni znanstvenici poput Stjepana Antoljaka, Antuna Barca, Ćire Truhelke, Vinka Foretića, Dragutina Kniewalda i Emila Laszowskoga.³²³

³²³ »Časopis za hrvatsku poviest«, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2, Zagreb, 2000., 657; *Časopis za hrvatsku poviest*, broj 1-2, 3, 4 za 1943.

IV. ZEMLJANA INDUSTRIJA (INDUSTRIJA GRAĐEVINSKOG MATERIJALA)

Zemljana industrija svoju je djelatnost temeljila na vađenju materijala koji su kao sirovine služili za preradu, uglavnom u građevinske svrhe. Prema klasifikaciji Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, u djelatnosti zemljane industrije svrstane su cementna industrija te proizvodnja gipsa i vapna, azbesta i asfalta, potom ciglane, industrija stakla, ogledala i slično.³²⁴ Od navedenih vrsta zemljane, odnosno industrije građevinskog materijala najrazvijenija, po količini i vrijednosti proizvodnje, bila je industrija cementa, zatim proizvodnja raznovrsnih proizvoda od cementa, primjerice betonske cijevi, ploče, stupovi. Razlog tomu je što je Jugoslavija imala bogata nalazišta tupine (lapora), glavne sirovine za proizvodnju cementa. Velike naslage toga materijala nalazile su se u neposrednoj blizini morske obale, osobito između Splita i Makarske. S obzirom na nalazište tupine, najviše je tvornica za proizvodnju cementa bilo upravo u Primorskoj banovini. Od devet poduzeća koja su se bavila industrijom cementa, njih pet je smješteno u Primorskoj banovini i jedna u Savskoj banovini, čiji je pogon bio u Podsusedu pokraj Zagreba.³²⁵ Uz izvoz drvnih, poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, izvoz cementa imao je veliku važnost za gospodarstvo i vanjsku trgovinu Jugoslavije. Izvozilo se uglavnom u zemlje sredozemnog bazena, a manje u prekomorske zemlje.³²⁶ Budući da su dalmatinske tvornice cementa uglavnom bile usmjerene na izvoz, između 50 i 80 % ukupne proizvodnje izvozilo se na svjetsko tržište, proizvodnja je ovisila o međunarodnom političkom stanju i stoga je drastično pala u razdoblju od 1937. do 1940. Drugačija je situacija bila s podsusedskom cementarom.

»Croatia«, tvornica portland cementa d.d. osnovana je 1909. sa sjedištem u Zagrebu u Palmotićevoj ulici 56, a tvornica se nalazila u Podsusedu.³²⁷ Dionički kapital poduzeća iznosio je 14.000.000 dinara podijeljenih

³²⁴ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 418-419.

³²⁵ Opširnije o industriji cementa u Hrvatskoj između dva svjetska rata pisala je Zdenka Šimončić-Bobetko. Rad je objavljen u već spomenutoj knjizi *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*. Posebna je pozornost posvećena razvoju cementne industrije u Dalmaciji, jer je na tome području bio i najveći broj poduzeća i pogona. Također, zasebno je prikazan razvoj industrije cementa i u Istri.

³²⁶ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 117.

³²⁷ AJ, MTI KJ, 65/536/1256/64, »Croatia«, tvornica portland cementa dioničko društvo, nedatiran dokument vjerojatno iz kartoteke Savske divizijske oblasti, koja je prikupljala podatke za industrijski katastar.

na 70.000 dionica. Poduzeće je vlasničkim udjelima bilo čvrsto povezano s Beočinskom fabricom cementa d.d., koja je prije Prvog svjetskog rata bila u vlasništvu mađarskog kapitala, a između dva svjetska rata većinski vlasnik bio je švicarski cementni koncern Clementia Holding A.G. iz Züricha. U vlasništvu toga koncerna bilo je 49.548 od ukupno 70.000 dionica »Croatie«, a Beočinska fabrica imala je 8.116 dionica. Stoga je švicarski holding, iza kojeg se, međutim, djelomično krio mađarski kapital, premoćno sudjelovao u vlasništvu podsusedske tvornice cementa.³²⁸ Postrojenje tvornice cementa »Croatia« bilo je vrlo moderno za tadašnje prilike. Tvornica je dva puta bila modernizirana, i to početkom 1930-ih godina i ponovno 1939., a njezin pun kapacitet u razdoblju od 1932. do 1940. iznosio je 95.000 tona cementa na godinu.³²⁹ Međutim, tvornica je uglavnom proizvodila za domaće tržište te je proizvodnja, primjerice 1939. iznosila 7.286 vagona ili 72.860 tona.³³⁰ Upravo orijentacija proizvodnje na domaće tržište bila je prednost te tvornice cementa pred tvornicama u Dalmaciji, koje su zbog poteškoća u izvozu i jake konkurencije na domaćem tržištu, znatno smanjile proizvodnju. Poduzeće je zapošljavalo između 450 i 500 radnika, a kako je industrija cementa općenito zapošljavala nekvalificirane radnike i industrijalizirane seljake, vjerojatno je slična ili jednaka bila struktura zaposlenog osoblja i radnika u tvornici u Podsusedu.³³¹

Nakon cementne industrije, po važnosti slijedi proizvodnja cigle i crijepa, koja je imala lokalnu važnost i bila je usko vezana za građevinsku djelatnost te je prema tome bila i sezonska djelatnost. Upravo zbog toga postojao je velik broj poduzeća koja su imala više obrtni karakter. Većina industrije crijepa i cigle bila je smještena u užoj Hrvatskoj, gdje je i postojala tradicija gradnje tim materijalima, ali njezina lokacija je nužno bila uvjetovana nalazištima sirovina za proizvodnju.³³² Budući da je industrija crijepa i opeke bila usko povezana s građevinskom djelatnosti, potrebno se osvrnuti na stanje te djelatnosti u Zagrebu. Građevinska djelatnost, posebice

³²⁸ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 118; Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 450-451.

³²⁹ Josip Dreksler, *Razvitak industrije cementa NRH*, Zagreb, 1952., 36; Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 470-471.

³³⁰ *Industrija Hrvatske prije rata*, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske, 19.

³³¹ HR, DAZG, 252, 997 41000 a, Evidencija (statist.) industrijskih poduzeća (1937.); Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 454.

³³² *Industrija Hrvatske prije rata*, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske, 20.

stambena izgradnja između dva svjetska rata doživljavala je procvat, i to se razdoblje smatra najbogatijim u stambenoj izgradnji Zagreba. Ipak, u tom razdoblju ta djelatnost doživljava svoje uspone i padove, ovisno o općim gospodarskim prilikama. U prvom razdoblju, tj. od 1918. do 1931. banke i industrijska poduzeća, osiguravajuće kuće te poduzeća uvozne trgovine bili su glavni investitori stambene izgradnje. Uz stambene, u tom se razdoblju grade reprezentativne zgrade, sjedišta onodobnih velikih poduzeća. Posebne pogodnosti za stanogradnju i gradnju općenito nastupile su sa stabilizacijom dinara 1925., kada su smanjene kamate te je postojala mogućnost dobivanja povoljnijih i dugoročnih kredita. Konjunktura u građevinarstvu potrajala je do bankovne krize i sloma hrvatskih banaka krajem 1931. Ta je kriza također odgovorna za stagnaciju stambene izgradnje te cjelokupne privredne aktivnosti, koja je u tome sektoru potrajala, u manjoj mjeri čak do 1935. Kada je te, 1935. oživjela stambena izgradnja, u Zagrebu kao investitori, umjesto banaka, štedionica i osiguravajućih kuća, pojavljuju se financijski jaki pojedinci, koji grade uglavnom za spekulativnu prodaju. Pojeftinjenje građevinskog materijala, zbog upravo završene krize, omogućilo je i širem sloju, posebice radništvu i namještenicima, da grade vlastite kuće. Tako je stambena izgradnja 1930-ih bila mnogo plodnija nego u proteklom desetljeću.³³³

U opekarskoj industriji i nakon završene gospodarske krize još su bile vidljive posljedice pada građevinske djelatnosti u kriznim godinama. Zbog robe nagomilane na skladištima, vlasnici su morali znatno sniziti prodajnu cijenu, pa su čak svoje proizvode prodavali u besćenje. Tijekom krize mnoga manja poduzeća su prekinula rad, a ona preostala borila su se s nadriobrtništvom, vrlo čestom pojavom, pogotovo u provinciji.³³⁴

U Zagrebu su u razdoblju od 1935. do 1939. godine sjedišta imala sljedeća poduzeća opekarske industrije: Ciglane A. Müller, Sigismundo i Valeria Vidoni, tvornica opeka u Sv. Klari, Ciglana »Turčin«, Ciglana Maisatz, Štefanovec, Zagorska industrija glinenih proizvoda d.d. i »Zagorka« d.d.³³⁵ Zagrebačka industrija cigle i crijepa bila je, što se vidi iz naziva nekih poduzeća, više razvijena u neposrednoj okolici negoli u samome Zagrebu. Od navedenih poduzeća, jedino je ono Müllerovo imalo i proizvodni pogon na

³³³ T. Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, 119-120, 179-183.

³³⁴ Leo A. Müller, »Stradanja najraširenije grane naše industrije«, *Industrijska odbrana*, god. II., 1934., br. 10, 133-134.

³³⁵ AJ, MTI KJ, 65/542/1262/207; 65/542/1262/224; 65/543/1263/228; 65/543/1263/235; 65/543/1263/237; 65/542/1262/191.

rubu grada, u Kustošiji. Ostala poduzeća te industrije imala su dislocirane pogone, na primjer Zagorska industrija glinenih proizvoda d.d. imala je tvornicu u Podrutama u Općini Novi Marof, a »Zagorkina« tvornica glinene šamotne i pečarske robe te ciglana bile su u Bedekovčini.³³⁶

Postupna obnova građevinske djelatnosti vidljiva u ljeto 1935., najavljivala je življu djelatnost i zagrebačke industrije crijepa i cigle. Međutim, radnički pokret za povećanje nadnica organiziran 1936., u jeku građevinske sezone, dodatno je ugrozio ionako oslabljenu ciglarsku i crjeparsku industriju. Radnici su napustili posao u Ciglani Müller, zatim u »Zagorki«, tvornici opeka Vidoni, Maisatzu te na kraju u Zagorskoj industriji glinenih proizvoda. »Maniji štrajkovanja«, kako je pisao tisak, pridružili su se radnici građevinari, što je ciglane prisililo na još jedan uzmak, naime morale su prekinuti proizvodnju, jer nisu imale narudžbe.³³⁷ I sljedeća, 1937. godina bila je pod utjecajem radničkih pokreta iz prethodne godine, pa su se ciglane i tvornice crijepa, odnosno poslodavci morali nagoditi s radnicima te im je nadnica bila povišena od 14 do 20 %, ovisno o kvalifikaciji.³³⁸ Relativna olakšavajuća okolnost bilo je sniženje željezničke tarife za prijevoz opeke i crijepa.³³⁹ Opća je karakteristika industrijske djelatnosti 1938., pa i ove industrijske grane, da se sudržavala od većih investicija i drugih opsežnih angažmana.³⁴⁰ Na sastanku s ministrom trgovine i industrije Nikolom Kabinom 1938. predstavnici ciglarske industrije pri Udruženju industrijalaca Savske banovine, kao jedan od glavnih problema struke istaknuli su nedostatak kvalificiranog radništva, osobito nadzornika i inženjera toliko potrebnih u ciglarskoj industriji.³⁴¹

³³⁶ AJ, MTI KJ, 65/543/1263/237, Zagorska industrija glinenih proizvoda d.d., Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1; 65/542/1262/191, »Zagorka« d.d. Podaci za firmu za 1938.

³³⁷ »Štrajk u zagrebačkim ciglanama«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 10., 4-5; »Neprilike naših građevinskih poduzeća u Zagrebu«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 12, 11.

³³⁸ L. A. Müller, »Ciglarska industrija u 1937. godini«, *Industrijska odbrana*, god. VI., 1938., br. 5-6, 37-38.

³³⁹ »Revizija željezničkih tarifa i gradjevna djelatnost«, *Jugoslavenski Lloyd*, 9. 1. 1938., br. 6, 1.

³⁴⁰ »Trgovina, novčarstvo i industrija Savske banovine«, *Jugoslavenski Lloyd*, 12. 3. 1939., br. 59, 3

³⁴¹ »Ministar trgovine i industrije u Udruženju industrijalaca«, *Jugoslavenski Lloyd*, 11. 11. 1938., br. 234, 1.

Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
»Pilot« d.d. za građevnu industriju	1922.	Zagreb
Poduzeća koja su imala samo sjedište u Zagrebu		
Ciglane A. Müller, od 1938. Ciglane »Zagreb« vl. Leo A. Müller	1886.	Kustošija
Sjedinjene tvornice stakla na dionice	1886.	Hrastnik, Straža kod Rogatca i Sv. Križ
»Croatia«, tvornica portland cementa d.d.	1909.	Podsused
Sigismundo i Valeria Vidoni, tvornica opeka u Sv. Klari	1918.	Sv. Klara
»Zagorka«, dioničarsko društvo za građevnu industriju	1889.	Bedekovčina i Kutina
Zagorska industrija glinenih proizvoda d.d	1920.	Podruta
Ciglanica Maisatz, Štefanovec	1927.	Štefanovec
Ciglanica »Turčin«	1938.	Turčin

Tablica 36. Poduzeća zemljane industrije (industrije građevinskog materijala) u Zagrebu 1935.—1939.
 (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/543/1263/236; 65/542/1262/207; 65/536/1256/64; 65/542/1262/224; 65/542/1262/191; 65/543/1263/237; 65/543/1263/235; 65/543/1263/228; V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 121.)

Također, u Zagrebu je bilo sjedište poduzeća Sjedinjene tvornice stakla na dionice koje je imalo tvornice u Hrastniku, Straži kod Rogatca i Sv. Križu, a posjedovalo je i 3/4 dionica Srpske fabrike stakla u Paraćinu.³⁴²

Uz navedena poduzeća industrije građevinskog materijala, u Zagrebu je djelovalo i poduzeće keramičarske struke »Pilot« d.d. za građevnu industriju, koje je proizvodilo glineno-šamotne peći i keramičke pločice za oblaganje zidova te je u poslovanju dijelilo sudbinu ciglarske i crjeparske industrije.³⁴³ Za ovu tvornicu zanimljivo je napomenuti da je pružala i tehničku potporu umjetnicima i arhitektima. Naime, 1926. godine u Zagrebu je osnovana udruga Djelo, koja je poticala suradnju između domaćih umjetnika i industrije pod motom »Da umjetnost i ukus nađu put do svakog«. Među tvornicama koje su surađivale s umjetnicima bile su spomenute Sjedinjene tvornice stakla i »Pilot«.³⁴⁴

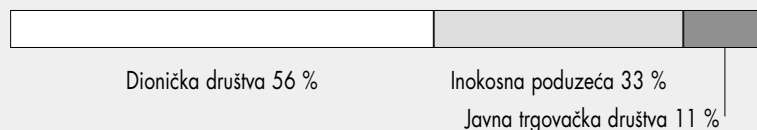
Na temelju postojećih podataka, koji su samo fragmentarno sačuvani u Fondu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, moguće je

³⁴² V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 121.

³⁴³ AJ, MTI KJ, 65/543/1263/236, »Pilot« d.d. za građevnu industriju, Podaci o firmi za 1938.

³⁴⁴ Marina Bagarić, »Autorska keramika u interijerima međuratnog Zagreba«, *Peristil* 57 (2014) 1, 199-200.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 13. Oblici poduzetništva u zemljanoj industriji (industriji građevinskog materijala) u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/543/1263/236; 65/542/1262/207; 65/536/1256/64; 65/542/1262/224; 65/542/1262/191; 65/543/1263/237; 65/543/1263/235; 65/543/1263/228; V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 121.)

zaključiti da su od poduzeća iz tablice 36, njih 5 ili 56 % prema obliku, bila dionička društva. Kao inokosna poduzeća bila su protokolirana sljedeća: Ciglane A. Müller, odnosno Ciglane »Zagreb«, Sigismundo i Valeria Vidoni, tvornica opeka u Sv. Klari te Ciglana Maisatz Štefanovec, dok je Ciglana »Turčin« bila javno trgovačko društvo.

Od navedenih ciglana dvije su bile u stečaju — Ciglana »Turčin« i Tvornica opeka Vidoni.³⁴⁵ Uz te ciglane, i »Zagorka«, dioničarsko društvo za građevnu industriju već 1931. mora zaustaviti proizvodnju crijepa i opeka u tvornici u Kutini, a tvornica u Bedekovčini je nastavila s radom, ali je 1938. prodana poduzeću Braća Bohn, parna tvornica opeka i crijepova Bedekovčina.³⁴⁶

³⁴⁵ AJ, MTI KJ, 65/543/1263/228, Ciglana »Turčin«, Podaci za firmu za 1938.; 65/542/1262/224, Sigismundo i Valeria Vidoni, tvornica opeka u Sv. Klari, Podaci o firmi za 1939.

³⁴⁶ AJ, MTI KJ, 65/542/1262/191, »Zagorka«, dioničarsko društvo za građevnu industriju, Podaci za tvornicu crijepa i opeke u Kutini za 1938.

V. INDUSTRIJA PRERADE ŽELJEZA I METALA

Jugoslavija je pripadala skupini zemalja razmjerno bogatih željeznim i drugim metalnim rudama, no znatno je zaostajala u preradi tih sirovina. Željezna ruda se u velikim količinama izvozila, a uvoz sirovog željeza i proizvoda od toga metala predstavljao je visoku stavku troškova. Vanjsko-trgovinska bilanca pokazivala je kontinuirano negativan saldo, ne samo za finalne proizvode ove industrije, nego također za polusirovine.³⁴⁷ Dok je na jednoj strani postojalo bogatstvo u rudama metala i oskudica u sirovim metalima, na drugoj je strani slaba kupovna moć potrošača otežavala razvoj industrije prerade metala i njezinu neovisnost o uvozu. Zbog toga, industrija proizvodnje metala godinama je bila gorući gospodarski problem Jugoslavije. Prerada rude za potrebe te industrijske grane zahtijevala je velike investicije koje su premašivale financijske mogućnosti domaćih poduzetnika, a isto tako i potrošačku sposobnost čitave prerađivačke industrije željeza i metala, da bi pružala dovoljno sigurnosti za ulazak u takav poslovni rizik.³⁴⁸ Na tome gorućem problemu jugoslavenske industrije, koji su svi zamijetili, ali malo su mogli učiniti da ga riješe, skupljao je političke bodove predsjednik vlade Milan Stojadinović proklamirajući novu ekonomsku politiku upravo riječima: »Hoćemo naše rudno blago u našoj zemlji sami da prerađujemo.«³⁴⁹ Međutim, treba imati na umu da je u svjetskim razmjerima kartelizacija te industrijske grane vrhunac dosegnula 1930-ih, što je značilo da su interesne sfere bile podijeljene te je (već tada) bilo upitno koliko se realno može očekivati da će se ta industrija uspješno razvijati.³⁵⁰ Pogotovo zato što je Jugoslavija imala etiketu izvoznice industrijskih sirovina i polupreradevina.

Uz gore navedeno, velik uzrok problema stvarala je činjenica da je država kao eventualni veći potrošač nabavljala proizvode te industrijske grane ratnim reparacijama iz Njemačke, čime je »štedjela« na štetu domaćih proizvođača, odnosno sebe same. Također, ne manje bitna je činjenica da su glavninu klirinškog uvoza iz Njemačke činili proizvodi od prerađenog željeza i metala.³⁵¹ Tomu svjedoči i publikacija *Giganti tehnike: šetnjom*

³⁴⁷ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 144-145.

³⁴⁸ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 258-260.

³⁴⁹ B. Simić, *Propaganda Milana Stojadinovića*, 168.

³⁵⁰ Više o međunarodnim kartelima i kartelima općenito u: Jeffrey Fear, »Cartels«, *The Oxford Handbook of Business History*, Oxford, 2008., 268-292.

³⁵¹ »Industrija za preradu gvožđa i metala«, *Industrijski pregled*, god. III., 1935., br. 1, 29; »Iz industrije za preradu gvožđa i metala«, *Industrijski pregled*, god. III., 1935., br. 3-4, 40.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Naziv poduzeća	Godina osnivanja	Podaci o tvornici
Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin	1855.	Zagreb
Prva hrvatska tvornica metala i kefa d.d.	1918.	Zagreb, Velika Gorica
»Morvai« tvornica uskotračnog željezničkog materijala	1919.	Zagreb
Strojarsko društvo »Sila«, tehnička poslovnicu i strojarska radionica Bučan i Eržišnik	1919.	Zagreb
Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić	1922.	Zagreb
Braća Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala	1922.	Zagreb
J. B. Ulrich dioničarsko društvo	1922.	Zagreb
»Zmaj«, industrija željezne robe d.d. u likvidaciji	1922.	Zagreb
»Neptun«, d.d. za kupaoničke i higijenske uređaje	1923.	Zagreb
Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija	1925.	Zagreb
Helios, proizvodnja lusteru i metalne robe	1926.	Zagreb
Gorica d.d., industrija emajliranog, pocinčanog i poliranog posuda te željeznih bačvi, prije Arko — Email d.d.	1929.	Zagreb
»Okov«, Rudolf Surma, proizvodnja okova za gradnju i pokućstvo	1930.	Zagreb
Jugoslavensko Aocer dioničarsko društvo za plinsko žareće svijetlo i elektriku	1931.	Zagreb
Đuro Čizmek	1934.	Zagreb
Dr. M. G. Rašica, tvornica uskotračnog željezničkog materijala	1937.	Zagreb
»Autotehna«, mehaničko-tehnička radiona, prije trgovina strojevima, njihovim dijelovima i tehničkim potrepštinama	1937.	Zagreb
Ing. Viktor Schön i brat, proizvodnja limene robe	nema podataka	Zagreb

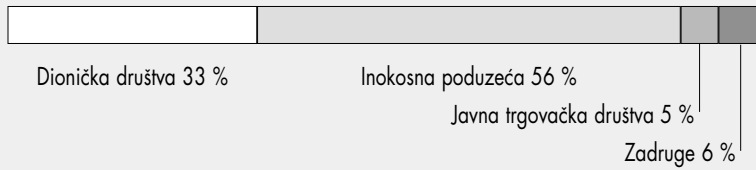
Tablica 37. Popis poduzeća industrije prerade željeza i metala na području grada Zagreba 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52; 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154; 65/550/1270/86; 65/551/1271/91; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115; 65/551/1271/97; za Arko — Email d.d., Jugoslavensko Aocer dioničarsko društvo za plinsko žareće svijetlo i elektriku, J. B. Ulrich dioničarsko društvo, Prva hrvatska tvornica metala i kefa d.d. i Strojarsko društvo »Sila«, tehnička poslovnicu i strojarska radionica Bučan i Eržišnik HR, DAZG, 252, 998 41000 Evidencija (statist.) industrijskih poduzeća.)

kroz njemačku industriju, svojevrsan vodič i katalog njemačkih proizvoda u kojem, središnji, dominantan položaj zauzima asortiman uglednih proizvođača kao što su Krupp, Thyssen, Berliner Maschinenbau, Miele, Mercedes — dakle široki raspon proizvoda od čelika i lokomotiva do automobila.³⁵²

U razdoblju od 1935. do 1939. industrija prerade željeza i metala razvijala se pod intenzivnim utjecajem državne inicijative. Primjer je proširenje

³⁵² Hrvoje Grgurić, *Giganti tehnike: šetnjom kroz njemačku industriju*, Novi Sad, 1936.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

Graf 14. Oblici poduzetništva industrije prerade željeza i metala u Zagrebu 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52; 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154; 65/550/1270/86; 65/551/1271/91; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115; 65/551/1271/97;

za Arko — Email d.d., Jugoslavensko Aocer dioničarsko društvo za plinsko žareće svijetlo i elektriку, J. B. Ulrich dioničarsko društvo, Prva hrvatska tvornica metala i kefa d.d. i Strojarsko društvo »Sila«, tehnička poslovnicа i strojarska radionica Bučan i Erzišnik HR, DAZG, 252, 998 41000 Evidencija (statist.) industrijskih poduzeća.)

pogona u Željeznoj industriji AD-Zenica, koja je bila u 98-postotnom vlasništvu države, zatim električna rafinerija u Borskom rudniku za proizvodnju rafiniranog bakra, Tvornica aluminija d.d. u Šibeniku, topionica olova i cinka u Trepči i dr.³⁵³ Prema Gašparoviću, industrija prerade metala u državnoj režiji poticana je i zbog sve većih vojnih potreba zemlje i zahtjeva vojnih krugova da se postigne određen stupanj samodostatnosti. Budući da Savska banovina, odnosno hrvatski krajevi ni prije ni poslije Prvog svjetskog rata nisu utjecali na vojno-ekonomsku politiku, ta se industrijska grana slabo razvijala u međuratnom razdoblju.³⁵⁴

Tomu svjedoče i poduzeća koja su djelovala u Zagrebu 1930-ih godina.³⁵⁵ Premda su poduzeća navedena u tablici 37, prema statistici Ministarstva trgovine i industrije, svrstavana u industrijska, većinom su imala obrtnički karakter. Također, u pojedinim slučajevima, u sklopu nekih trgovina postojale su radionice ili popravljaronice za uređaje koje su prodavale.³⁵⁶ Izneseo potvrđuju i organizacijski oblici poduzeća, što pokazuju podaci iz grafa 14. Naime, natpolovična većina poduzeća bila su inokosna i kao tak-

³⁵³ Usp. S. Đurović, *Državna intervencija*, 213-285.

³⁵⁴ F. Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, 15-16.

³⁵⁵ Među navedenim poduzećima nije Radionica državnih željeznica, nekadašnja Strojarnica Kraljevskih ugarskih željeznica, iz tog razloga što se nalazila u sastavu Jugoslavenskih državnih željeznica te je pripadala resoru Ministarstva prometa.

³⁵⁶ Takvi slučajevi bili su »Autotehna«, koja je do 1939. bila trgovina, zatim »Neptun«, koji je prvenstveno bio trgovina sa sanitarnim uređajima, a radionica u kojoj su se proizvodile vodovodne armature bio je usputni posao. AJ MTI KJ, 65/552/1272/115, »Autotehna«, Podaci o firmi; 65/552/1272/116 »Neptun«, d.d., Dopis Ministarstvu trgovine i industrije od 12. 12. 1938.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Industrijska poduzeća	Uloženi kapital u din
Braća Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala	4.000.000-
»Zmaj«, industrija željezne robe d.d.	10.000.000
Đuro Čizmek	
Dr. M. G. Rašica, tvornica uskotračnog željezničkog materijala	1.000.000
Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin	
Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija	
Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić	
»Neptun«, d.d. za kupaoničke i higijenske uređaje	500.000-
»Okov«, Rudolf Surma, proizvodnja okova za gradnju i pokućstvo	900.000
Ing. Viktor Schön i brat, proizvodnja limene robe	
»Morvai« tvornica uskotračnog željezničkog materijala	
Helios, proizvodnja lusteri i metalne robe	
»Autotehna«, mehaničko-tehnička radiona, prije trgovina strojevima, njihovim dijelovima i tehničkim potrepštinama	<500.000

Tablica 38. Podjela poduzeća industrije prerade željeza i metala prema veličini uloženi kapitala
 (Izvori: AJ, MTK, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52;
 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154;
 65/550/1270/86; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115;
 65/551/1271/97.)

va nisu imala financijsku snagu kakvu su imala dionička društva u kojima je bio udružen kapital, a s obzirom na to da je proces proizvodnje u toj industrijskoj grani složen i zahtijeva visoke investicije, razumljivo je da su u većini slučajeva bila na granici s obrtima. S pravno-organizacijskim oblikom povezan je podatak o porijeklu vlasništva nad poduzećem, a kada je riječ o toj industrijskoj grani, od ukupno 18 poduzeća, tek su dva bila djelomično u stranom vlasništvu.

Iz daljnje analize, zbog nedostatnih arhivskih podataka, izostavljena su poduzeća: Gorica d.d., industrija emajliranog, pocinčanog i poliranog posuđa te željeznih bačvi, prije Arko — Email d.d.; Jugoslavensko Aocer dioničarsko društvo za plinsko žareće svjetlo i električnu; J. B. Ulrich dioničarsko društvo; Prva hrvatska tvornica metala i kefa d.d. i Strojarsko društvo »Sila«, tehnička poslovnica i strojarska radionica Bučan i Eržišnik.

Na temelju dostupnih podataka o investicijama, doznaje se da je u promatranih 13 poduzeća industrije prerade željeza i metala u Zagrebu ukupno uloženo 21.655.445 dinara. Najveći dio odnosio se na glavnicu, oko 7.000.000 dinara, koliko je investirano u zemljišta i zgrade, a nešto manje, oko 5.000.000 dinara, bilo je uloženo u strojeve za proizvodnju i ostali pro-

1935.	108
1936.	88
1937.	97
1938.	324
1939.	201

Graf 15. Kretanje prosječnog broja zaposlenih radnika i osoblja u industriji prerade željeza i metala u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52; 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154; 65/550/1270/86; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115; 65/551/1271/97.)

izvodni inventar.³⁵⁷ Prema toj kategoriji, od ostalih poduzeća znatno se izdvajalo poduzeće Braća Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala.³⁵⁸ Prema podacima iz 1938., poduzeće je raspolagalo glavnicom od 3.000.000 dinara, u zemljište i zgrade bilo je uloženo 4.138.000 dinara, a u postrojenje za proizvodnju 2.217.000 dinara.³⁵⁹ Vlasnici poduzeća bili su Bedrich Ševčik, jugoslavenski državljanin rođen u Čehoslovačkoj te Josip Ševčik Solista, čehoslovački državljanin.³⁶⁰

Ukupna pogonska snaga 13 poduzeća industrijske prerade željeza i metala dosegala je 623 konjske snage.³⁶¹ Takva, relativno niska snaga proizvodnih strojeva u odnosu prema do sada prikazanim industrijskim grana-

³⁵⁷ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52; 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154; 65/550/1270/86; 65/551/1271/91; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115; 65/551/1271/97.

³⁵⁸ Braća Ševčik pokrenula su proizvodnju u radionici u Ilici 151, nakon što su 11. srpnja 1922. dobili obrtnu iskaznicu. Pogon je tada zapošljavao šest radnika koji su radili na dva stroja. Zbog povećanog opsega posla, sele se na novu lokaciju u Filipovićeveću ulicu 20. U novoj radionici je znatno povećan kapacitet proizvodnje te je iznosio 320 tona vijčane robe na godinu. Usp. Branimir Milčić (pri.), *Prvomajska: 1936—2016*, Zagreb, 2016., 46-47.

³⁵⁹ AJ, MTI KJ, 65/548/1268/52, Braća Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala, Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka.

³⁶⁰ AJ, MTI KJ, 65/548/1268/52, Braća Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala, Spisak vlasnika firme od 31. jula 1939.

³⁶¹ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52; 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154; 65/550/1270/86; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115; 65/551/1271/97.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Industrijska poduzeća	Prosječan broj zaposlenih
Braća Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala	
Ing. Viktor Schoen i brat, proizvodnja limene robe	70-90
Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin	
Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić	40-50
»Neptun« d.d. za kupaoničke i higijenske uređaje	
Dr. M.G. Rašica, tvornica uskotračnog željezničkog materijala	
»Morvai« tvornica uskotračnog željezničkog materijala	20-30
»Okov«, Rudolf Surma, proizvodnja okova za gradnju i pokućstvo	16
»Autotehna«, mehaničko-tehnička radiona, prije trgovina strojevima, njihovim dijelovima i tehničkim potrepštinama	
Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija	
Đuro Čizmek	
Helios, proizvodnja lusteri i metalne robe	
»Zmaj«, industrija željezne robe d.d. u likvidaciji	<10

Tablica 39. Raspodjela poduzeća industrije prerade željeza i metala prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52; 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154; 65/550/1270/86; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115; 65/551/1271/97.)

ma (prehrambena i poljoprivredna, drvena te papirna i grafička) još je jedna potvrda prije iznesenoj tvrdnji da se radilo o poduzećima manjeg kapaciteta proizvodnje, na granici s obrtničkim radnjama. I prema tom kriteriju, radionica Braća Ševčik, bila je daleko iznad ostalih poduzeća, te su samo njihov proizvodni pogon pokretali elektromotori od 200 KS, odnosno imali su električnu centralu za vlastite potrebe.³⁶²

Prema publikaciji *Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*, koju je 1935. sastavio Artur Benko Grado, a naručila zagrebačka Trgovinska i industrijska komora, na komorskom području bilo je mnogo malih poduzeća sa 1–10 radnika.³⁶³ Iz dosjea poduzeća, za koja je moguće u razdoblju od 1935. do 1939. kontinuirano pratiti broj zaposlenih namještenika i radnika, dobiva se podatak iznesen i u *Anketi*. Iz grafa o kretanju broja zaposlenih vidi se da je taj broj u prve tri promatrane godine relativno nizak

³⁶² AJ, MTI KJ, 65/548/1268/52, Braća Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala, Podaci za električnu centralu za 1939.

³⁶³ Prema anketi, poduzeća su podijeljena na tri skupine, mala do 50 radnika, srednja od 50 do 100 radnika i velika s više od 100 radnika. Usp. *Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*, 83.

1935.	2.459.000
1936.	3.539.490
1937.	3.054.000
1938.	15.274.016
1939.	9.858.161

Graf 16. Vrijednost (u din) godišnje proizvodnje industrije prerade željeza i metala u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63; 65/552/1272/114; 65/548/1268/51; 65/548/1268/52; 65/552/1272/117; 65/552/1272/116; 65/555/1275/163; 65/554/1274/154; 65/550/1270/86; 65/550/1270/80; 65/554/1274/153; 65/552/1272/115; 65/551/1271/97.)

i prosječno iznosi oko 100 radnika. Najniži broj zaposlenih zabilježen je 1936., a najviši 1938. godine. Takve se oscilacije objašnjavaju činjenicom da su tijekom 1936. organizirani radnički pokreti, tarifni štrajkovi na cijelom području Savske banovine, a glavnina u Zagrebu, gdje je uostalom bila najveća koncentracija industrijskih i obrtničkih radnika.³⁶⁴ Što se tiče porasta zaposlenih, 1938. bila je najbolja godina po zaposlenosti radne snage općenito u Hrvatskoj, a takav trend očito se odrazio i na zapošljavanje u metalno-prerađivačkoj struci.³⁶⁵

Slika godišnje proizvodnje (graf 16) vrlo je slična onoj o prosječnom broju zaposlenika i pokazuje gotovo jednak razvojni smjer. Kolebanja vrijednosti proizvodnje u prvom trogodištu na iznosima manjim od 500.000 dinara pokazuju kako je netom završena kriza ostavila duboke, ali i dalekosežne posljedice u proizvodnji industrije prerade željeza i metala. Proizvodna ponuda te industrijske grane obuhvaćala je široku lepezu proizvoda za svakodnevnu upotrebu u kućanstvu, ali i proizvoda za industriju, uglavnom drvenu, zatim proizvode za potrebe željeznice i građevinarstva. Kriza je pogodila sve spomenute potrošače, pa je razumljivo da se to odrazilo i na proizvodnju. Također, niske carine na uvoz spomenutih ili sličnih proizvoda pridonijele su snižavanju proizvodne vrijednosti. Događaji u međunarodnoj politici 1938. donekle su poremetili uvozne tokove, pa je moguće da su industrijske grane koje su bile najviše pogođene uvozom jeftinijih

³⁶⁴ Usporediti s podacima iznesenim u potpoglavlju »Usporedba odabranih strukturalno-demografskih pokazatelja prema popisu stanovništva iz 1931.«

³⁶⁵ »Industrija Savske banovine u 1938 g.«, *Industrijska odbrana*, god. VII., 1939., br. 7-8, 17; »Trgovina, novčarstvo i industrija Savske banovine«, *Jugoslavenski Lloyd*, 12. 3. 1939., br. 59, 3.

stranih proizvoda, iskoristile nastali vakuum i nastojale su povećati proizvodnju. Određen pad vrijednosti proizvodnje 1939. bio je odraz sve prisutnijeg prijelaza na ratno gospodarstvo, kao i poremećenih tokova vanjske trgovine, odnosno uvoza sirovina. Kako su se smanjivale mogućnosti izvoza iz neklirinških zemalja, smanjivala se i mogućnost uvoza sirovina iz tih zemalja zbog nedostatka deviza. Isto tako, zbog sve većeg opsega trgovanja s Njemačkom, bio je zamjetan priljev robe, proizvoda industrije prerade željeza i metala iz te zemlje, kojima domaća industrija cjenovno nije mogla konkurirati.³⁶⁶

U Zagrebu je sjedište ili proizvodni pogon imalo 6 % svih industrijskih poduzeća prerade željeza i metala Kraljevine Jugoslavije. Međutim, uloženi kapital promatranih 13 poduzeća iznosio je 4 % od ukupno uloženog kapitala (613.127.000 dinara) u industriju prerade željeza i metala Kraljevine Jugoslavije.³⁶⁷ Pogonska snaga tih poduzeća iznosila je ukupno tek 623 KS, što je bilo 3 % ukupne pogonske snage svih poduzeća industrije prerade željeza i metala Kraljevine Jugoslavije (17.867 KS).³⁶⁸ Vrijednost proizvodnje zagrebačkih poduzeća 1938. iznosila je 1,8 % ukupne vrijednosti proizvodnje Kraljevine Jugoslavije, što je relativno slabiji proizvodni rezultat, jer primjerice na području Uprave grada Beograda vrijednost proizvodnje 1938. iznosila je 84.404.000 din, tj. 10 %, premda je na području Uprave grada Beograda bilo protokolirano znatno više (53) poduzeća.³⁶⁹ Prosječan broj zaposlenih 1938. u industriji prerade željeza i metala u Zagrebu, što je prethodno konstatirano, bio je najviši zabilježen u promatranom razdoblju, a prema državnom prosjeku iznosio je 1,5 %. Iz navedenih podataka može se zaključiti da je industrija prerade željeza i metala bila relativno slabo razvijena u Zagrebu u razdoblju od 1935. do 1939. godine.

Primjeri poduzeća u industriji prerade željeza i metala

Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala,
vlastnik Dimitrije Petrov Gajić

Poduzeće Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala osnovano je 1922. kao ljevaonica za sirovo željezo, mjeđ i broncu. Ubrzo, 1924. godine, pos-

³⁶⁶ »Ratna privreda — privredna i poslovna taktika prema inostranstvu u ratnim vremenima«, *Jugoslavenski Lloyd*, 24. 11. 1939., br. 243, 1.

³⁶⁷ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 10, Tabela 2.

³⁶⁸ Isto.

³⁶⁹ Isto, 9, Tabela 1; 21, Tabela 14.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	2	2	2	1	1
Tehničko osoblje	18	20	19	1	1
Kvalificirani radnici	14	13	12	10	8
Nekvalificirani radnici	5	9	8	4	4
Ukupno	39	44	41	16	14

Tablica 40. Prosječan broj zaposlenih u Prvoj jugoslavenskoj ljevaoni željeza i metala 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

lovanje je prošireno i na modelarsko-stolarsku radionicu, a budući da se posao lijevanja željeza i metala proširivao, 1930. proširena je prvotna ljevaonica kako bi se željezo i spomenute slitine mogli lijevati u većim količinama. Sjedište poduzeća i radionice nalazili su se u Selskoj cesti 30.³⁷⁰

Pri prvom popisu industrijskih poduzeća, 1934., vlasnik je naveo da je u Prvu jugoslavensku ljevaonu željeza i metala bilo uloženo ukupno 810.000 dinara. Najveći dio tih sredstava investiran je u zemljište i zgrade, 500.000 dinara, a proizvodno postrojenje procijenjeno je na 310.000 dinara.³⁷¹

Ljevaonica nije posjedovala vlastitu pogonsku snagu, nego je električnu energiju dobivala od Gradske električne centrale, a za potpuno iskorištavanje kapaciteta strojeva u ljevaonici metala i radionici bilo je potrebno 33 KS. Za topljenje željeza u ljevaonici je postojala kupolna peć kapaciteta 1.800 kg na sat i zidana peć za taljenje bronce kapaciteta 75 kg na sat. U strojarskoj radionici bile su dvije tokarske klupe i stroj za blanjanje, zatim dva vrtača stroja, pila za rezanje metala te stroj za brušenje alata. U modelarsko-stolarskoj radionici radilo se na jednoj tokarskoj klupi za drvo i na pili za rezanje drva. Uz navedene pogone, u poduzeću je postojala čistionica željeza sa strojem za brušenje željeza. U radionicama se radilo osam sati na dan u sezoni, od ožujka do studenog, a izvan sezone radilo se šest sati na dan. Od ljevanog željeza i ostalih slitina izrađivale su se vodovodne cijevi, hidranti, armature za gradsku i kućnu kanalizaciju, a prema narudžbi, proizvodile su se vodene turbine i mlinski uređaji.³⁷²

³⁷⁰ AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Osnovni podaci od 10. januara 1934., 1.

³⁷¹ Isto, 1-2.

³⁷² AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Osnovni podaci od 10. januara 1934., 2-3.

Prema popisima zaposlenog osoblja i radnika, u dosjeu poduzeća strani su radnici zapošljavani rijetko i u malom broju, pa je npr. zabilježeno da su 1935. u poduzeću bila zaposlena dva strana radnika, a 1937. jedan radnik. Radilo se o čehoslovačkom državljaninu i ruskom izbjeglici.³⁷³ Tehničko osoblje i kvalificirani radnici prosječno su činili 75 % od ukupnog broja svih zaposlenika i radnika u promatranom razdoblju. Tako visok udio zaposlenika sa stručnom školskom spremom ili položenim majstorskim ispitom pokazuje da je proizvodnja zahtijevala specijaliziranu i stručnu radnu snagu.

Promatrajući kretanje ukupnog broja radnika, u poduzeću Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala uočava se gotovo obrnut trend zapošljavanja nego u cjelokupnoj industriji prerade željeza i metala u Zagrebu. Naime, u prvom trogodištu promatranog razdoblja zaposleno je najviše radnika. Čak 1936. godine, koja je bremenita štrajkaškim pokretima, poduzeće bilježi najveći broj zaposlenih. Najvjerojatnije je uzrok tomu u spomenutoj strukturi radnika poduzeća. Naime, nekvalificirani radnici, koji su bili i najslabije plaćeni, uglavnom su organizirali tarifne/štrajkačke pokrete, a njihov udio bio je nizak u ovom poduzeću.

Postotak iskorištenja kapaciteta ljevaonice od 1935. do 1939. prema anketi Ministarstva trgovine i industrije, kretao se oko 60 % od ukupnog proizvodnog kapaciteta. Međutim, iz tablice 40 vidljivo je kako ono oscilira iz godine u godinu, pa je 1936. postignut vrhunac proizvodnje u ovom razdoblju, dok je najniža proizvodnja ostvarena 1939. Iz strukture proizvodnje Prve jugoslavenske ljevaone željeza i metala može se zaključiti da se uglavnom proizvodilo za građevinske potrebe i industriju, te da je u tom razdoblju pojačana industrijska i građevinska djelatnost, osim ako poduzeće nije proizvodilo za skladište, odnosno nije stvaralo zalihe. Sam ispitanik u anketi uočava da je zamjetno življe poslovanje industrijskih poduzeća.³⁷⁴ Također, državnim i samoupravnim tijelima, koja upravo u tom razdoblju pokreću javne radove, poduzeće je preko državnih nabava u razdoblju od 1935. do 1938. isporučivalo između 39 i 40 % vrijednosti ukupne godišnje proizvodnje.³⁷⁵

³⁷³ AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1935., 2; Pregled B za 1937., 2.

³⁷⁴ AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Pregled B za 1936., 4; Pregled B za 1937., 4.

³⁷⁵ AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1935., 3; Pregled B za 1936., 3; Pregled B za 1937., 3.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Cijevi i vodovodne armature	3,25 tona	30 tona	55 tona	50 tona	30 tona
Kanalizacijske armature	40 tona	200 tona	35 tona	80 tona	60 tona
Armature za potrebe vojske	10 tona	10 tona	5 tona	—	—
Dijelovi za strojeve za industrijske potrebe	75 tona	80 tona	50 tona	90 tona	30 tona
Trgovački odljevi za prodaju u trgovini	37,50 tona	27 tona	30 tona	30 tona	—
Ukupno	165,75 tona	347 tona	175 tona	250 tona	120 tona
Vrijednost u din	854.000	1.222.000	895.000	1.150.000	520.000

Tablica 41. Pregled i vrijednosti godišnje proizvodnje Prve jugoslavenske ljevaone željeza i metala 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Budući da je Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala bila inokosno poduzeće, do 1938. nije bila obvezatna polagati račun gubitka i dobitka, pa nisu poznati podaci o visini plaća i nadnica, no od 1938. ti podaci su dio anketnog obrasca koje je Ministarstvo trgovine i industrije slalo svakom industrijskom poduzeću. Iz tih se anketa doznaje da je 1938. za plaće i nadnice poduzeće isplatilo 200.000 dinara. S obzirom na smanjenje broja radnika 1939. smanjeni su izdaci za plaće, koje su iznosile 176.000 din kao i 18.000 din socijalnih doprinosa i komorskog prireza.³⁷⁶

Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin

Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin nasljednica je turpijarske radionice — obrta Antuna Fabera, koja je započela rad 1855. godine.³⁷⁷ Iako to nije bila jedina takva radionica, ovaj obrt, koji se uglavnom ograničavao na brušenje i obnavljanje starih turpija, uživao je svojevrsan ugled u Zagrebu u

³⁷⁶ AJ, MTI KJ, 65/548/1268/51, Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić, Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka; Podaci o firmi za 1939., Račun gubitka i dobitka.

³⁷⁷ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin, Osnovni podaci prikupljeni 8. januara 1935., 1. Drugačiju godinu osnivanja turpijarske radionice Antuna Fabera navode Kolar-Dimitrijević i Feletar. Oni drže da je točan datum početka turpijarske radionice Faber 8. 8. 1856. kada je Poglavarstvo glavnoga grada podijelilo obrtnicu Faberu kao turpijaru. Usp. M. Kolar-Dimitrijević, D. Feletar, *RO »Jugorapid«: 1855—1985: prilog poznavanju razvoja turpijarskog obrta i metalne industrije u Zagrebu: izdano u povodu obilježavanja 130. obljetnice RO »Jugorapid«*, Zagreb, 1986., 6.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	2	2	2	2	2
Tehničko osoblje	2	2	2	2	2
Kvalificirani radnici	24	27	27	20	19
Nekvalificirani radnici	8	13	14	14	14
Ukupno	36	44	45	38	37

Tablica 42. Prosječan broj zaposlenika u tvornici turpija i alata, A. Faber i sin 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata A. Faber i sin, Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1; Podaci za 1937., 1; Podaci o broju zaposlenih u 1938. i 1939.; M. Kolar-Dimitrijević, D. Feletar, RO »Jugorapid«, 42.)

vrijeme dvaju naraštaja Fabera, a među naručiteljima je bila i Strojarnica Kraljevskih ugarskih željeznica. Nakon Prvog svjetskog rata, i pod utjecajem procvata industrijskog poduzetništva 1920-ih treći naraštaj Fabera odlučio se za kvalitativnu promjenu u poslovanju. Od 1923., kada su vlasnici poduzeća Ivan i Franjo ml. Faber kupili zemljište na Miramarskoj cesti i odlučili sagraditi tvornicu, počinje proces napuštanja obrtničkog načina proizvodnje. Poduzeće je 1925. preselilo sve svoje radionice i sjedište poduzeća u Miramarsku ulicu 23 iz dotadašnje koja se nalazila u Tkalčićevoj 74. Prvih godina Tvornica turpija zapošljavala je 12 radnika i 5 šegrta, a posao se obavljao u glavnoj radionici — brusionici, radionici za sjeckanje i radionici za kaljenje. Strojeve za izradu turpija pokretala su dva elektromotora od 25 KS.³⁷⁸

Prema osnovnim podacima s početka 1935., u poduzeće je uloženo ukupno 899.940 dinara, a od toga u strojeve za proizvodnju 116.605 dinara te u zemljište i zgrade 100.000 dinara. Najveći dio uloženog kapitala, gotovo 700.000 dinara, odnosio se na gotovu robu i sirovine na skladištu te na ostali potrošni materijal.³⁷⁹

Strojeve za proizvodnju pokretalo je osam elektromotora ukupne snage 61 KS. Proizvodni pogon sastojao se od blanjaonice, brusionice, sjekao-nice za turpije, sjekao-nice za rašpe, kovačnice, žarionice i kalionice, a postojala su i skladišta za čelik i gotovu robu te poslovnica.³⁸⁰ U tvornici su se

³⁷⁸ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin, Osnovni podaci prikupljeni 8. januara 1935., 1; M. Kolar-Dimitrijević, D. Feletar, RO »Jugorapid«, 19-26.

³⁷⁹ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin, Osnovni podaci prikupljeni 8. januara 1935., 1.

³⁸⁰ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin, Osnovni podaci prikupljeni 8. januara 1935., 2.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Nove turpije	44.880 kg	40.000 kg	50.000 kg	79.003 kg	77.918 kg
Naoštrene stare turpije	25.000 kg	30.000 kg	32.000 kg	29.000 kg	28.000 kg
Vrijednost u din	2.184.490	2.134.000	3.031.592	nema podataka	nema podataka

Tablica 43. Pregled godišnje proizvodnje i vrijednosti proizvodnje Tvornice turpija i alata, A. Faber i sin 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata A. Faber i sin, Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1; Povremeni podaci za 1937., 1; Podaci o proizvodnji za 1938. i 1939.; M. Kolar-Dimitrijević, D. Feletar, *RO »Jugorapid«*, 37, Tablica 1. Proizvodnja turpija od 1934. do 1945.)

proizvodile turpije »na najmoderniji način u vrlo dobroj kvaliteti«, a prodavale su se po cijeloj Jugoslaviji, u privatnim trgovinama, industrijskim poduzećima, državnim poduzećima, npr. rudnicima i željeznicama, a uz navedeno, pružala se i usluga oštrenja starih rašpi.³⁸¹

U radionicama se radilo u jednoj smjeni od osam sati cijele godine. Od kvalificiranih radnika bili su zaposleni turpijari, brusачi, kovači, bravari i ložač, a tehničke poslove obavljali su vlasnici. Među zaposlenicima nije bilo stranih radnika ni stranog osoblja.³⁸²

Poduzeće je do kraja 1934. imalo pogodnost bescarinskog uvoza čelika, uglavnom iz Švedske i Austrije za proizvodnju turpija, a kada je ta pogodnost ukinuta, zabilježeno je u podacima za 1935., poduzeće više nije moglo konkurirati stranim proizvođačima turpija. Dodatna otežavajuća okolnost bila je i nedovoljna carinska zaštita za uvozne turpije.³⁸³ Budući da je to bila jedina tvornica takve vrste u državi, napominje administrator koji je popunjavao obrasce za Ministarstvo, važno je da ona može uspješno raditi kako zemlja ne bi ovisila o uvozu stranih turpija u slučaju rata.³⁸⁴ Bili su to diskretni pokušaji, zapravo vapaji, jer se i među napomenama stalno ponavljaju iste molbe, da se pomogne domaćoj industriji, naime da je država zaštititi od strane konkurencije zaštitnom carinskom tarifom.

Usprkos teškoćama tvornica je, što se vidi iz tablice godišnje proizvodnje i njezine vrijednosti, iz godine u godinu nastojala povećavati proizvodnju. Tomu su pridonijele državne nabave, pa se vrijednost robe koja se is-

³⁸¹ Isto.

³⁸² Isto.

³⁸³ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin, Povremeni podaci za 1935., 2-3.

³⁸⁴ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin, Povremeni podaci za 1935., 2-3; Povremeni podaci za 1936., 3-4; Povremeni podaci za 1937., 2-3.

poručivala državnim i samoupravnim tijelima kretala oko 700.000 dinara na godinu, a ostalo se prodavalo u privatnoj trgovini. Tomu je svakako pridonijela kvaliteta proizvoda ove tvornice, pa u Povremenim podacima za 1935. u opažanjima o poslovanju piše kako je poduzeće isporučilo »Generalnoj direkciji državnih željeznica oko 2 vagona turpija, jer se pokazalo da su naše turpije bile bolje od stranih fabrikata.«³⁸⁵

Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija

Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija inokosna je tvrtka osnovana 1925. u vlasništvu Alexandera Kleinkinda, inženjera strojarstva, koji je u manjoj radionici smještenoj u Prilazu baruna Filipovića 24 prema vlastitim nacrtima, izrađivao različite proizvode od metala.³⁸⁶

Ukupan uloženi kapital poduzeća krajem 1934. iznosio je 865.000 dinara. Najveći dio otpadao je na zemljište i zgrade, 500.000 dinara, investicije u proizvodni pogon iznosile su 300.000 dinara, a ostatak je bio uloženi u infrastrukturu.³⁸⁷ Tijekom godina iznos uloženog kapitala nije se znatno mijenjao. Vrijednost nepokretne imovine poduzeća 1939. tek je neznatno pala na 465.000 dinara, dok je vrijednost strojeva, odnosno cijelog proizvodnog postrojenja porasla na 315.000 dinara, što znači da je od 1935. do 1939. poduzeće poslovalo stabilno, nije poduzimalo riskantne poslove, ali nije bilo ni znatnog ulaganja, primjerice u proširenje ili modernizaciju postrojenja. Naime, ulagalo se koliko je bilo nužno da se održi postojeće stanje.³⁸⁸

Proizvodni pogon bio je razdijeljen na osam prostorija, od kojih su dvije služile za poslovnicu, dvije za skladište sirovina i gotovih proizvoda, a ostale četiri bile su bravarske radionice. Od strojeva radionice su imale električne bušilice, električne agregate za varenje željeza, električne ventilatore za ognjišta i bušilice za željezo te pogonski stroj od 20 KS. Poduzeće je proizvodilo sve vrste željeznih konstrukcija, spremnike i cisterne za različite te-

³⁸⁵ AJ, MTI KJ, 65/549/1269/63, Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin, Povremeni podaci za 1935., 2.

³⁸⁶ AJ, MTI KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Pregled A za prikupljanje osnovnih podataka poduzeća od 23. novembra 1934., 1.

³⁸⁷ AJ, MTI KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Pregled A za prikupljanje osnovnih podataka poduzeća od 23. novembra 1934., 2.

³⁸⁸ AJ, MTI KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Podaci o firmi za 1939., Podaci iz bilance.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	1	1	1	1	1
Tehničko osoblje	1	1	1	1	1
Kvalificirani radnici	0	0	0	0	0
Nekvalificirani radnici	10	6	6	2	6
Ukupno	12	8	8	4	8

Tablica 44. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija 1935.—1939. (Izvor: AJ, MII KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Pregled B za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

kućine, benzinske i druge uređaje za lako zapaljive tekućine, parne kotlo-ve, sanitarne uređaje, a bavilo se i uvođenjem centralnog grijanja.³⁸⁹

Tehnički dio posla vodio je sam vlasnik Alexander Kleinkind, a ostale poslove, uglavnom kovačke i bravarske, obavljali su nekvalificirani radnici, koji nisu imali stručnu spremu, ali imali su radno iskustvo jer su gotovo svi radili u poduzeću od njegova osnutka.³⁹⁰

Poduzeće Ing. Kleinkind nije proizvodilo na veliko, nego je izrađivalo pojedine komade prema narudžbama. Tijekom 1935. proizvedeno je robe ukupne vrijednosti 105.000 dinara. Prema opažanju vlasnika, 1935. počelo je življe poslovanje i zanimanje za nove nabavke, pa je u spomenutoj godini razvidno bolje poslovanje, za razliku od 1934., kada je poduzeće prodalo proizvoda u vrijednosti 80.000 din.³⁹¹ Sljedeće, 1936. godine prodano je željezne robe i proizvoda od lima za 135.000 dinara.³⁹² Godine 1937. osjetno je pala proizvodnja i vrijednost joj je bila 95.000 dinara, a razlozi tomu su nestašica materijala, koji je često trebalo čekati i 5–6 mjeseci. Zbog toga je i materijal dosta poskupio te su naručitelji odustajali od narudžbi i zadovoljavali su se samo s popravcima postojećih strojeva ili spremnika.³⁹³

³⁸⁹ AJ, MII KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Pregled A za prikupljanje osnovnih podataka poduzeća od 23. novembra 1934., 2-3.

³⁹⁰ AJ, MII KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje — primjedbe.

³⁹¹ AJ, MII KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Pregled B za 1935., 2.

³⁹² AJ, MII KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Pregled B za 1936., 2.

³⁹³ AJ, MII KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Pregled B za 1937., 2-3.

Ipak, promet je osjetno povećan 1938., kada je proizvedeno različitih željeznih konstrukcija, spremnika i industrijskih aparata u vrijednosti 216.500 dinara.³⁹⁴ Dakako, taj skok u vrijednosti godišnje proizvodnje treba promatrati u uvjetima poskupljenja željeza na svjetskom tržištu, što se odrazilo na povećanje cijene proizvoda. Tendencija porasta vrijednosti vidljiva je i 1939., kada je izrađeno spremnika i željeznih konstrukcija u vrijednosti 380.000 dinara.³⁹⁵ Još više nego prethodne godine izraženi su problemi s nabavom željeza nastali zbog poremećaja u međunarodnoj trgovini i zabrane uvoza sirovina iz neklirinških zemalja. Iz tih razloga poskupljuju proizvodi 1939. godine, pa se trend porasta vrijednosti proizvodnje mora tumačiti tim činjenicama, a ne samo eventualnom većom potražnjom.

Prema računu gubitka i dobitka za 1938., za plaće zaposlenih poduzeće Ing. Kleinkind isplatilo je 59.000 dinara te 8.300 dinara za socijalne doprinose. Sljedeće, 1939. godine kada je imalo dvostruko više zaposlenika nego prethodne godine, isplaćeno je za plaće 72.500 dinara i 9.250 dinara za socijalno osiguranje, što govori o relativno niskim mjesečnim zaradama zaposlenih.³⁹⁶

³⁹⁴ AJ, MTI KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja.

³⁹⁵ AJ, MTI KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

³⁹⁶ AJ, MTI KJ, 65/555/1275/163, Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija, Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka; Podaci za firmu za 1939., Račun gubitka i dobitka.

VI. KEMIJSKA INDUSTRIJA

U međuratnom razdoblju u Jugoslaviji kemijska industrija obuhvaćala je niz raznovrsnih, ali i raznorodnih djelatnosti, kojima je često zajedničko samo to što se u preradi sirovina služe kemijskim procesima. U tu industrijsku granu pripadale su tehničko-kemijska industrija (farmaceutska, industrija sapuna i svijeća, industrija boja i lakova, kolomasti, tinte, tvornice seruma, rafinerije mineralnih ulja), drvno-kemijska industrija (destilacija drva, industrija tanina, tvornice šibica) te krupna kemijska industrija u koju pripada industrija umjetnih gnojiva, sumporne kiseline, modre galice, industrija naftnih preradevina te plinare.³⁹⁷ Glavni proizvodi kemijske industrije mogli bi se podijeliti u dvije osnovne skupine — proizvode namijenjene izvozu i one namijenjene potrošnji najširih slojeva. Od proizvoda za unutarnje tržište najrašireniji su bili sapun, modra galica, benzin, šibice, petrolej i umjetno gnojivo, moglo bi se reći osnovne potrepštine. No s obzirom na stupanj gospodarskog razvoja Jugoslavije, razina osobne potrošnje i tih proizvoda bila je relativno niska. Posljedično, njezin razvoj usko je bio povezan s jačanjem kupovne moći domaćih potrošača, odnosno, ova grupa kemijske industrije bila je ovisna o općim gospodarskim kretanjima i nije se mogla razvijati brže nego što se razvijalo gospodarstvo. Drugu skupinu proizvoda kemijske industrije činili su razni ekstrakti, karbid, cijanamid, glutin (tutkalo), aluminijev oksid, tanin i slično, koji su se (osim aluminijeva oksida) izvozili kao sirovine i polusirovine.³⁹⁸ U pogledu sirovina, kemijska industrija imala je snažnu bazu za razvoj, obilje rudnog i šumskog bogatstva, a razgranata poljoprivredna proizvodnja i stočarstvo bili su pretpostavke da se kemijska industrija razvijala i za potrebe izvoza. Uz to, carinska zaštita mno-

➔

Tablica 45. Popis poduzeća kemijske industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939.³⁹⁹ (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/625/1346/57; 65/562/1283/88; 65/567/1287/170; 65/671/1395/48; 65/624/1345/47; 65/567/1287/162; 65/565/1285/139; 65/565/1285/138; 65/562/1282/77; 65/566/1286/161; 65/561/1281/73; 65/562/1282/79; 65/563/1283/110; 65/561/1281/65; 65/567/1287/171; 65/562/1282/78; 65/563/1283/97; 65/565/1285/140; 65/563/1283/96; 65/563/1283/98; 65/562/1283/87; 65/565/1285/146; 65/565/1286/160; 65/560/1280/55; 65/565/1285/145; 65/560/1280/57; 65/560/1280/54; 65/560/1280/58; 65/559/1279/39; 65/560/1280/47; 65/560/1280/52.)

³⁹⁷ J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, 271-272; F. Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, 17-19.

³⁹⁸ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 412-414.

³⁹⁹ U popis poduzeća nije uvrštena Gradska plinara.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Penkala tvornice d.d., ranije Edmond Moster i drug d.d.	1911.	Zagreb, Lepoglava
Vjenceslav Pech, Prva Jugoslavenska kemička tvornica crnila i drugih kemičkih proizvoda	1912.	Zagreb
Hrvatska industrija katrana d.d.	1913.	Zagreb
»Isis« d.d. za industriju i promet droga	1918.	Zagreb
»Rave«, kemijsko-farmaceutsko, industrijsko i trgovačko d.d.	1919.	Zagreb
Higijenski farmaceutski laboratorij »Paracelsus« ph.mr. M. Šafranek i drug k.d.	1919.	Zagreb
Tvornica tinte i kemikalija mr. Ph. Albrecht i Kovačić d.d.	1919.	Zagreb
»Slavija«, tvornica kemičkih proizvoda d.d.	1919.	Zagreb
Kemika dioničarsko društvo za kemijsku i farmaceutičku industriju	1920.	Zagreb
»Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.	1920.	Zagreb
Jugoslavenski serum zavod d.d.	1920.	Zagreb (od 1938. podružnica u Subotici)
»Moster«, tvornica laka i boja d.d.	1920.	Zagreb
»Jugofarmacija« d.d. vedrogerija i tvornica farmaceutskih preparata	1921.	Zagreb
»Istok« d.d. rafinerija i kemijska tvornica	1922.	Zagreb
Dr. A. Wander dioničko društvo tvornica farmaceutskih i dietetičkih preparata	1926.	Zagreb
Tvornica sapuna i kemičkih proizvoda Hugo Blühweiss k.d.	1927.	Zagreb
Kemijske tvornice Bernard Moster	1927.	Zagreb
»Vuksan«, tvornica sapuna i kemičkih proizvoda ing. E. Dresner	1933.	Zagreb
»Jablan«, tvornica sapuna i ostalih sredstava za čišćenje vl. Franjo Weiss	1937.	Zagreb
Sidol k.d. Industrijska proizvodnja kemičkih preparata Gaber i Vitković	1939.	Zagreb
Poduzeća koja su imala upravu i proizvodne pogone u Zagrebu		
Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Paris, filijala za Jugoslaviju	1930.	Sjedište u Parizu, tvornica u Zagrebu
»Astra«, d.d. industrija kemijskih proizvoda	1921.	Sjedište u Beogradu, tvornica u Zagrebu
Poduzeća koja su imala samo sjedišta u Zagrebu		
Dioničko društvo za proizvodanje hrastovog ekstrakta	1880.	Županja
»Danica«, d.d. za kemičke proizvode	1894.	Koprivnica
Drvorezbarska tvornica Vrbovsko d.d.	1902.	Vrbovsko
Tvornica tanina Sisak d.d.	1915.	Sisak, Medvode, Dravska banovina
»Titanit« d.d. za kemijsku industriju	1919.	Mahično pokraj Karlovca
Jugoslavensko Shell d.d.	1921.	Caprag
Jugoslavenska destilacija drva d.d.	1922.	Teslić, Drinska banovina
Jugo-Tanin d.d.	1924.	Sevnica, Dravska banovina

gobrojnih proizvoda kemijske industrije bila je izrazito visoka, čak je u pojedinim slučajevima vrijednost robe prelazila za 100 %. Takva visoka carinska zaštita neosporno je pridonijela, uz povoljne investicijske uvjete, da se u godinama neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata pojavi veći broj poduzeća ove industrijske grane. Iako je neosporno da već i prije rata postoji određen broj poduzeća, koja su većinom vezana za drvenu industriju — proizvodnja drvnih ekstrakata, ipak mnogi proizvodi kemijske industrije počeli su se proizvoditi tek poslije, stoga se može smatrati da je kemijska industrija predstavljala jednu od najmlađih industrijskih grana u Jugoslaviji.⁴⁰⁰ Sve podgrane ove industrije, osim manjim dijelom tehničko-kemijska podgrana, bile su u sferi stranog kapitala. Takav jak utjecaj stranog kapitala može se objasniti činjenicom da je kemijska industrija uglavnom zahtijevala krupni kapital, ali joj je također, osim domaćeg kapitala, nedostajalo i domaće stručno vodstvo, kao i radništvo.⁴⁰¹ Primjerice u Zagrebu je tek 1919. osnovana Visoka tehnička škola na kojoj je među ostalim počeo djelovati i Kemijsko-inženjerski odjel.⁴⁰²

U pogledu vanjske trgovine proizvodima kemijske industrije ne postoje jednoznačni podaci ili točnije, podaci su proturječni. Prema Kukolečinoj *Industriji Jugoslavije*, kemijska industrija pripadala je rijetkim izvozno usmjerenim industrijskim granama, te je izvoz u razdoblju od 1923. do 1938. bio veći od uvoza proizvoda kemijske industrije. Međutim, prema podacima koje donose Rozenberg i Kostić vanjsko-trgovinska bilanca u kemijskoj grani u razdoblju od 1934. do 1938. bila je negativna, premda je krajem 1930-ih zabilježeno smanjenje negativnog salda, odnosno povećanje vrijednosti izvoza 1938. godine.⁴⁰³

U Savskoj banovini bile su zastupljene gotovo sve grane kemijske industrije, a u Zagrebu kao središtu ekonomske živosti, bila su sjedišta mnogih velikih kemijskih poduzeća, specijaliziranih za proizvodnju kemijskih sirovina za potrebe izvoza i kemijsku preradu drva. Od industrijskih podu-

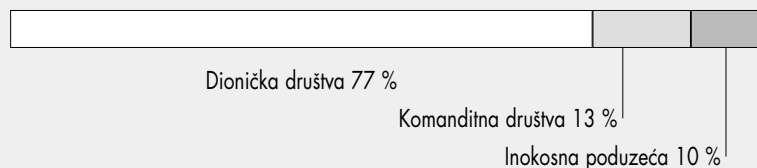
⁴⁰⁰ Vladimir Njegovan, *Naša kemijska industrija. Nešto popunjeno i prerađeno predavanje koje je autor držao na XVI. fiz. kem. kolokviju na Visokoj tehničkoj školi u Zagrebu, dne 18. marta 1922.*, Zagreb, 1922., 3-6; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 497-499.

⁴⁰¹ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 160-161; J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, 271.

⁴⁰² Hodimir Sirotković, *Sveučilište u Zagrebu*, Zagreb, 1987., 133.

⁴⁰³ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 304-305; V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 158.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 17. Oblici poduzetništva u kemijskoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/625/1346/57; 65/562/1283/88; 65/567/1287/170; 65/671/1395/48; 65/624/1345/47; 65/567/1287/162; 65/565/1285/139; 65/565/1285/138; 65/562/1282/77; 65/566/1286/161; 65/561/1281/73; 65/562/1282/79; 65/563/1283/110; 65/561/1281/65; 65/567/1287/171; 65/562/1282/78; 65/563/1283/97; 65/565/1285/140; 65/563/1283/96; 65/563/1283/98; 65/562/1283/87; 65/565/1285/146; 65/565/1286/160; 65/560/1280/55; 65/565/1285/145; 65/560/1280/57; 65/560/1280/54; 65/560/1280/58; 65/559/1279/39; 65/560/1280/47; 65/560/1280/52.)

zeća koja su imala pogone u Zagrebu, razvila se samo relativno manja kemijsko-tehnička industrija u koju se ubrajala industrija farmaceutskih preparata i seruma, industrija boja i lakova, kolomaza, industrija sapuna i tinte. Iz podatka o godini osnutka očito je da je 23 % poduzeća (njih 7 od 30) osnovano prije Prvog svjetskog rata, i upravo zbog te činjenice u Zagrebu djeluje velik broj poduzeća, samo formalno, odnosno sa sjedištem u Zagrebu ili i s proizvodnim pogonom. Isto tako, pogleda li se pažljivije tablica 45, uočljivo je da su gotovo sve vrste kemijske industrije bile zastupljene i prije Prvog svjetskog rata, te su ta poduzeća bila baza za daljnji tehnološki i proizvodni razvoj ove industrijske grane u Zagrebu.

Prema organizacijsko-pravnom obliku poduzeća, prevladavala su dionička društva. Od 30 poduzeća, 23 su bila dionička društva, tri poduzeća bila su inokosna, a četiri su poduzeća registrirana kao komanditno društvo.

Dioničko društvo pretežit je oblik poduzetništva u kemijskoj industriji, što je razumljivo jer je ta grana industrije, kako je spomenuto, zahtijevala veće investicije. Usporede li se ovi podaci s onima o visini uloženog kapitala (tablica 47), uočavamo da su gotovo sva komanditna društva te inokosna poduzeća, osim tvrtke Kemijske tvornice Bernard Moster,⁴⁰⁴ imala maksimalno do 1.200.000 dinara uloženog kapitala. Kapital uložen u dionička društva kretao se od 1.200.000 do 62.000.000 dinara. Iznimka je bila

⁴⁰⁴ Iznos uloženog kapitala u poduzeće Kemijske tvornice Bernard Moster bio je 4.800.000 dinara. AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2370, Kemijske tvornice Bernard Moster, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2-3.

Poriijeklo vlasništva	Broj poduzeća
jugoslavensko	10
pretežno jugoslavensko	4
50 % jugoslavensko — 50 % strano	6
pretežno strano	6
strano	3
nepoznato	1

Tablica 46. Poriijeklo vlasništva u kemijskoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/625/1346/57; 65/562/1283/88; 65/567/1287/170; 65/671/1395/48; 65/624/1345/47; 65/567/1287/162; 65/565/1285/139; 65/565/1285/138; 65/562/1282/77; 65/566/1286/161; 65/561/1281/73; 65/562/1282/79; 65/563/1283/110; 65/561/1281/65; 65/567/1287/171; 65/562/1282/78; 65/563/1283/97; 65/565/1285/140; 65/563/1283/96; 65/563/1283/98; 65/562/1283/87; 65/565/1285/146; 65/565/1286/160; 65/560/1280/55; 65/565/1285/145; 65/560/1280/57; 65/560/1280/54; 65/560/1280/58; 65/559/1279/39; 65/560/1280/47; 65/560/1280/52.)

Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d., u koju je uloženo »samo« 532.764 dinara.⁴⁰⁵

Relativno visok udio stranog kapitala u poduzećima kemijske industrije posljedica je isto tako zaštitničke carinske tarife što ju je uživala ta industrijska grana. Mnoga su poduzeća osnovana na jugoslavenskom području upravo kako bi se »izigrala« carinska politika te kako bi se razvijala nesmetano od ostale konkurencije. Također, određene vrste kemijske industrije imale su stratešku važnost, a takva su poduzeća uglavnom i gotovo u pravilu bila u vlasništvu stranog kapitala i njihovih povjeritelja. O udjelu stranog vlasništva u kemijskoj industriji u Zagrebu svjedoči tablica 46.

Od 30 navedenih poduzeća, dalje se moglo analizirati 26 poduzeća za koja su postojali cjeloviti podaci.⁴⁰⁶ Ukupan kapital tih poduzeća iznosio je 307.453.200 dinara.⁴⁰⁷ Glavnina investicija (35 %) odnosila se na glavnicu, a po veličini sljedeća investicija odnosila se na strojeve i ostali pomoćni in-

⁴⁰⁵ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/2343, Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 2.

⁴⁰⁶ U analizi nisu ušla poduzeća »Isis« d.d. i »Istok« d.d., »Slavija«, tvornica kemijskih proizvoda d.d. i Jugoslavensko Shell d.d.

⁴⁰⁷ AJ, MTI KJ, 65/625/1346/57; 65/562/1283/88; 65/567/1287/170; 65/624/1345/47; 65/567/1287/162; 65/565/1285/139; 65/562/1282/77; 65/566/1286/161; 65/561/1281/73; 65/562/1282/79; 65/563/1283/110; 65/561/1281/65; 65/562/1282/78; 65/563/1283/97; 65/565/1285/140; 65/563/1283/96; 65/563/1283/98; 65/562/1283/87; 65/565/1285/146; 65/565/1286/160; 65/560/1280/55; 65/565/1285/145; 65/560/1280/57; 65/560/1280/54; 65/560/1280/58; 65/560/1280/47; 65/560/1280/52.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Industrijsko poduzeće	Uloženi kapital u din
Jugoslavenska destilacija drva d.d.	60.000.000
Tvornica tanina Sisak d.d.	
Jugo-Tanin d.d.	20.000.000-
»Danica«, d.d. za kemičke proizvode	30.000.000
Dioničko društvo za proizvodanje hrastovog ekstrakta	15.000.000-
Drvorezbarska tvornica Vrbovsko d.d.	20.000.000
»Jugofarmacija« d.d. Veleđrogerija i tvornica farmaceutskih preparata	
»Astra«, d.d.	
Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Paris, filijala za Jugoslaviju	10.000.000-
»Titanit« d.d. za kemijsku industriju	15.000.000
Hrvatska industrija katrana d.d.	
Dr. A. Wander dioničko društvo tvornica farmaceutskih i dietetičkih preparata	
Penkala tvornice d.d.	
»Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.	5.000.000-
»Moster«, tvornica laka i boja d.d.	10.000.000
Kemijske tvornice Bernard Moster	
Jugoslavenski serum zavod d.d.	
»Rave« d.d.	
Kemika dioničarsko društvo za kemijsku i farmaceutičku industriju	1.000.000-
Sidol k.d. industrijska proizvodnja kemičkih preparata Gaber i Vitković	5.000.000
Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d.	
»Vuksan«, tvornica sapuna i kemičkih proizvoda ing. E. Dresner	
Tvornica sapuna i kemičkih proizvoda Hugo Blühweiss k.d.	
Vjenceslav Pech, Prva jugoslavenska kemička tvornica crnila i drugih kemičkih proizvoda	100.000-
»Jablan«, tvornica sapuna i ostalih sredstava za čišćenje vl. Franjo Weiss	500.000
Higijenski farmaceutski laboratorij »Paracelsus« ph.mr. M. Šafranek i drug k.d.	<100.000

Tablica 47. Podjela poduzeća kemijske industrije prema veličini uloženog kapitala (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/560/1280/47; 65/560/1280/54; 65/560/1280/52; 65/565/1285/145; 65/560/1280/55; 65/560/1280/57; 65/561/1281/65; 65/565/1286/160; 65/565/1285/146; 65/560/1280/58; 65/567/1287/170; 65/562/1282/78; 65/625/1346/57; 65/566/1286/161; 65/563/1283/110; 65/565/1285/140; 65/561/1281/73; 65/562/1282/79; 65/624/1345/47; 65/562/1282/77; 65/562/1283/87; 65/565/1285/139; 65/563/1283/96; 65/563/1283/97; 65/562/1283/88; 65/563/1283/98; 65/567/1287/162.)

ventar potreban za proizvodnju i iznosila je 30 % ukupnih investicija. Visok udio glavnice u ukupnom kapitalu kemijske industrije, kako je već istaknuto, uvjetovao je visok udio krupnog stranog kapitala, koji je predstavljen preko banaka ili je pak transparentan, jer dionice glase na strana poduze-

1935.	1407
1936.	1489
1937.	1707
1938.	1298
1939.	1041

Graf 18. Ukupan broj zaposlenih u kemijskoj industriji u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/560/1280/47; 65/560/1280/54; 65/560/1280/52; 65/565/1285/145; 65/560/1280/55; 65/560/1280/57; 65/561/1281/65; 65/565/1286/160; 65/565/1285/146; 65/560/1280/58; 65/567/1287/170; 65/562/1282/78; 65/625/1346/57; 65/566/1286/161; 65/563/1283/110; 65/565/1285/140; 65/561/1281/73; 65/562/1282/79; 65/624/1345/47; 65/562/1282/77; 65/562/1283/87; 65/565/1285/139; 65/563/1283/96; 65/563/1283/97; 65/562/1283/88; 65/563/1283/98; 65/567/1287/162.)

ća. Očit primjer vidljiva udjela stranog kapitala u poduzeću kemijske industrije jest Drvrezbarska tvornica Vrbovsko d.d. (proizvodnja šibica) čiji je većinski dioničar do 1937. bio International Match Corporation, New York, a poslije taj paket (28.000 dionica) prešao je u vlasništvo švedskog koncerna Svenska Tandstiks Aktienbolaget.⁴⁰⁸

Investicije u postrojenja i pomoćni inventar također su imale visok udio u ukupno uloženom kapitalu, što je značilo da se kemijska industrija koristila modernijom tehnologijom. Ukupna pogonska snaga 26 industrijskih poduzeća iznosila je 4.032 KS.⁴⁰⁹ U usporedbi s prehrambenom (3.685 KS) i drvnom industrijom (4.401 KS) kemijska je industrija u Zagrebu, pre-

⁴⁰⁸ AJ, MTI KJ, 65/560/1280/57, Drvrezbarska tvornica Vrbovsko d.d., Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1; Privremeni podaci za 1937., 1. Potrebno je napomenuti da je proizvodnja žigica bila u sklopu Autonomne uprave državnih monopola, kao uostalom duhan i sol. Međutim, Uprava je za kredit dobiven od švedskog koncerna Svenska Tandstiks Aktienbolaget (Stab) zauzvrat tom koncernu dala monopolno pravo na proizvodnju i prodaju žigica. Ugovor o kreditu potpisan je 9. studenog 1928., a kredit je iznosio 22 milijuna dolara na rok od 30 godina. Također na 30 godina Stab je dobio traženi monopol na žigice. Pri zaključenju kredita Stab je od Uprave monopola primio opću obvezu na čitav iznos kredita koju je prodao američkoj banci Lee Higgins and Co iz New Yorka, koja je emitirala obveznice u tri tranše. Zbog toga je vrlo vjerojatno Drvrezbarska tvornica Vrbovsko d.d. prvotno u većinskom vlasništvu International Match Corporation, New York, da bi je potom ponovno preuzeo Stab. Usp. V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 170-171.

⁴⁰⁹ AJ, MTI KJ, 65/625/1346/57; 65/562/1283/88; 65/567/1287/170; 65/624/1345/47; 65/567/1287/162; 65/565/1285/139; 65/562/1282/77; 65/566/1286/161; 65/562/1282/79; 65/563/1283/110; 65/561/1281/65; 65/562/1282/78;

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Naziv poduzeća	Prosječan broj zaposlenih
Jugoslavenska destilacija drva d.d.	
Penkala tvornice d.d.	
»Master«, tvornica laka i boja d.d.	
Tvornica tanina Sisak d.d.	150-250
Drvorezbarska tvornica Vrbovsko d.d.	
»Titanit« d.d. za kemijsku industriju	
»Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.	
Jugofarmacija d.d. veledrogerija i tvornica farmaceutskih preparata	
Kemika dioničarsko društvo za kemijsku i farmaceutičku industriju	100-150
»Danica«, d.d. za kemičke proizvode	
Hrvatska industrija katrana d.d.	
»Rave« d.d.	
Jugo-Tanin d.d.	
»Astra«, d.d.	50-100
Dr. A. Wander dioničko društvo tvornica farmaceutskih i dietetičkih preparata	
Sidol k.d. Industrijska proizvodnja kemičkih preparata Gaber i Vitković	
Kemijske tvornice Bernard Master	
Jugoslavenski serum zavod d.d. podružnica u Subotici	20-50
Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Paris, filijala za Jugoslaviju	
Tvornica sapuna i kemičkih proizvoda Hugo Blühweiss k.d.	
Jugoslavenski serum zavod d.d.	
Vjenceslav Pech, Prva jugoslavenska kemička tvornica crnila i drugih kemičkih proizvoda	
Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d.	
»Jablan«, tvornica sapuna i ostalih sredstava za čišćenje vl. Franjo Weiss	10-20
»Vuksan«, tvornica sapuna i kemičkih proizvoda ing. E. Dresner	
Higijenski farmaceutski laboratorij »Paracelsus« ph.mr. M. Šafranek i drug k.d.	
Dioničko društvo za proizvodanje hrastovog ekstrakta	<10

Tablica 48. Raspodjela poduzeća kemijske industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/560/1280/47; 65/625/1346/57; 65/563/1283/110; 65/560/1280/54; 65/560/1280/57; 65/560/1280/58; 65/566/1286/161; 65/561/1281/65; 65/562/1282/77; 65/565/1285/145; 65/567/1287/170; 65/624/1345/47; 65/560/1280/52; 65/565/1286/160; 65/562/1282/78; 65/562/1283/87; 65/565/1285/140; 65/565/1285/146; 65/563/1283/97; 65/561/1281/73; 5/562/1282/79; 65/562/1283/88; 65/565/1285/139; 65/563/1283/98; 65/563/1283/96; 65/567/1287/162; 65/560/1280/55.)

65/563/1283/97; 65/565/1285/140; 65/563/1283/96; 65/563/1283/98;
65/562/1283/87; 65/565/1285/146; 65/566/1286/160; 65/560/1280/55;
65/565/1285/145; 65/560/1280/57; 65/560/1280/51; 65/560/1280/54;
65/560/1280/58; 65/559/1279/39; 65/560/1280/47; 65/560/1280/52; 65/561/1281/74.

ma tom kriteriju, bila dosta razvijena, premda pravo stanje daje odnos pogonske snage i radnih mjesta. Uzme li se matematička sredina ukupnog broja zaposlenih u razdoblju od 1935. do 1939. i stavi u odnos s ukupnom pogonskom snagom, prosječno na jednog radnika otpada 3 KS. Prema pogonskoj snazi, najrazvijenija je bila Jugoslavenska destilacija drva d.d. sa sjedištem u Zagrebu te tvornicom u Tesliću, u Drinskoj banovini. Tvornica u Tesliću imala je ukupan pogon od 1.530 KS i bila jedna od najvećih jugoslavenskih tvornica za suhu destilaciju drva.⁴¹⁰

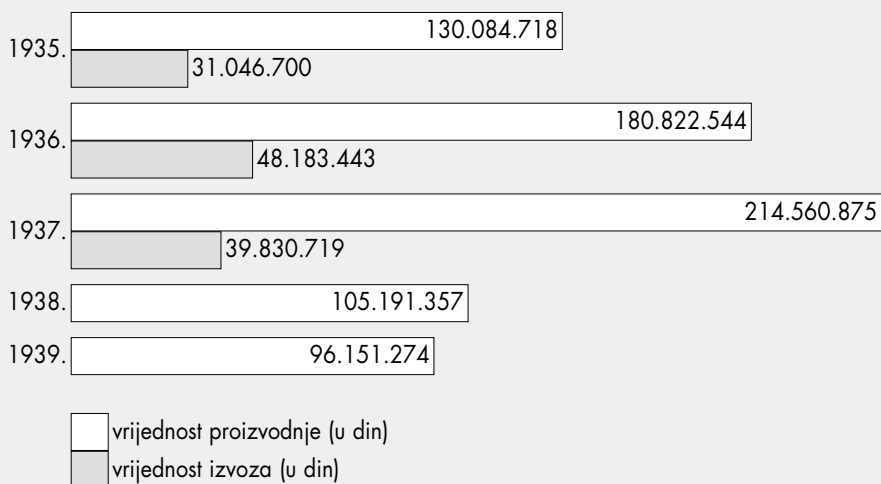
Ukupan broj zaposlenih radnika i namještenika u kemijskoj industriji u prve tri godine promatranog razdoblja (1935.—1937.) ima tendenciju rasta, u početku blagu da bi kulminaciju dosegno 1937., kada je zabilježen najveći broj zaposlenih radnika i namještenika. Nakon 1937. zbog likvidacije Penkala tvornice d.d., osjetan je pad zaposlenih, a u posljednjoj promatranoj godini, 1939., zaposlenih je bilo manje nego na početku razdoblja, odnosno 1935. godine.

Kretanje vrijednosti proizvodnje poduzeća kemijske industrije od 1935. do 1939. godine (graf 19) ima sličnu tendenciju kretanja broja zaposlenih radnika i namještenika (graf 18). Naime, u početku promatranog razdoblja vrijednost stupnjevito raste i vrhunac joj je 1937., nakon čega pada. Taj je pad znatno veći u vrijednosti proizvodnje, negoli u ukupnom broju zaposlenih. Moglo bi se stoga ustvrditi da je u razdoblju od 1935. do 1937. ta grana industrijske proizvodnje bila u konjunkturi. Međutim, potrebno je napomenuti da pad koji je slijedio nakon 1937. djelomice odražava prestanak proizvodnje zbog likvidacije nekoliko poduzeća; to su primjerice: »Titanit« d.d.; Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d.; Penkale d.d.; i Danice d.d. za kemičke proizvode d.d. No, poduzeća koja su kontinuirano radila nisu zabilježila pad u količini proizvodnje, pa je pad vrijednosti posljedica pada cijene proizvoda na tržištu. Naime, zbog sve intenzivnije klirinške razmjene s Njemačkom, na domaćem tržištu pojavljuju se konkurentni, strani, u ovom slučaju njemački proizvodi, znatno jeftiniji od domaćih zbog čega su domaći proizvođači bili prisiljeni rušiti cijene kako bi mogli konkurirati uvezenim proizvodima.

Od 26 analiziranih poduzeća kemijske industrije s pogonima ili sjedištem u Zagrebu, samo njih deset izvozilo je dio proizvodnje u inozemstvo. No važno je istaknuti da je izvoz nekih poduzeća bio sporadičan, odnosno

⁴¹⁰ AJ, MTI KJ, 65/560/1280/47, Jugoslavenska destilacija drva d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. 11. 1934., 3-4; »Jugoslavenska destilacija drva d.d., Zagreb-Teslić, *Industrija i trgovina*, god. I., 1936., br. 10-11, 6.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 19. Odnos vrijednosti izvoza i proizvodnje kemijske industrije u Zagrebu

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/625/1346/57; 65/562/1283/88; 65/567/1287/170; 65/624/1345/47; 65/567/1287/162; 65/565/1285/139; 65/562/1282/77; 65/566/1286/161; 65/561/1281/73; 65/562/1282/79; 65/563/1283/110; 65/561/1281/65; 65/562/1282/78; 65/563/1283/97; 65/565/1285/140; 65/563/1283/96; 65/563/1283/98; 65/562/1283/87; 65/565/1285/146; 65/566/1286/160; 65/560/1280/55; 65/565/1285/145; 65/560/1280/57; 65/560/1280/51; 65/560/1280/54; 65/560/1280/58; 65/559/1279/39; 65/560/1280/47; 65/560/1280/52; 65/561/1281/74.)

nije imao kontinuitet ni tri godine tijekom kojih ga se uzastopno može pratiti. Među analiziranim poduzećima najbolje izvozne rezultate ostvarila je drvno-kemijska skupina poduzeća, čiji je glavni izvozni proizvod bio tanin koji se koristio za štavljenje kože. Jugo-Tanin d.d. izvezio je gotovo 80 %, a Tvornica tanina Sisak d.d. gotovo 70 % svoje proizvodnje. Promatrajući ih zajedno, njihov izvoz činio je više od jedne trećine ukupnog izvoza kemijske industrije. Od ostalih poduzeća, jedino je »Jugofarmacija« d.d. imala donekle približnu vrijednost, oko 22 % vrijednosti proizvodnje. Međutim, glavni izvozni proizvod toga poduzeća nisu bili galenski pripravci i medicinski specijaliteti, nego ljekovito bilje.⁴¹¹ Dakle, u izvozu su prevladavale uglavnom sirovine i polupreradevine.

Pri vrednovanju položaja i poslovanja kemijske industrije u Zagrebu, uspoređeni su podaci o broju poduzeća, kapitalu, pogonskoj snazi te vrijednosti proizvodnje i prosječan broj zaposlenih 1938. godine s podacima

⁴¹¹ AJ MTI KJ, 65/561/1281/65, »Jugofarmacija« d.d. veldrogerija i tvornica farmaceutskih preparata, Pregled B za 1936., 3.

na razini cijele Jugoslavije. Prema tomu, u Zagrebu je imalo sjedište, odnosno proizvodne pogone 12 % poduzeća u koje je bilo uloženo 25 % ukupnog kapitala kemijske industrije Kraljevine Jugoslavije.⁴¹² Primjerice, na području Uprave grada Beograda djelovala su 32 kemijska industrijska poduzeća, odnosno njih 13 %.⁴¹³ Uspoređujući pogonsku snagu, zagrebačka kemijska industrija imala je instalirano 7 % od ukupne pogonske snage Kraljevine Jugoslavije. Vrijednost proizvodnje kemijske industrije 1938. na razini države iznosila je 1.106.747.000 din, a proizvedena vrijednost u zagrebačkim poduzećima bila je 10 % od ukupne vrijednosti.⁴¹⁴ Uzme li se u obzir da je vrijednost proizvodnje na području Uprave grada Beograda iznosila tek 39.007.000 din ili 3,5 % i u usporedbi s vrijednošću proizvodnje na državnoj razini (1,1 mlrd. din), može se zaključiti da je proizvodnja 1938. u poduzećima zagrebačke kemijske industrije ostvarila relativno dobar poslovni rezultat. Toj dobroj slici pridonosi i udio prosječnog broja zaposlenih radnika i namještenika 1938., tj. 11 % od ukupno stalno zaposlenih radnika u kemijskoj industriji u Kraljevini Jugoslaviji (11.434).⁴¹⁵

Od izuzetne važnosti za razvoj zagrebačke kemijske industrije, a napose farmaceutske 1930-ih, jest činjenica da se u sklopu Zagrebačkog sveučilišta na Tehničkom fakultetu školuje već treća generacija inženjera kemije. Poseban zamah taj fakultet dobiva u akademskoj godini 1934./1935. kada na poziv Ivana Mareka i Vladimira Njegovana dolazi Vladimir Prelog te preuzima Zavod za organsku kemiju. Njegov rad je prepoznat i u kemijskoj industriji, pa mu ubrzo Eugen Ladany, ravnatelj tvornice »Kaštel«, nudi znanstvenu suradnju. Prema prof. Jakopčiću, nekadašnjem Prelogovom studentu »Kaštel« se ugovorom obvezao u svojem pogonu ustanoviti istraživački laboratorij čiji bi kemijski odjel radio na postupcima za dobivanje ljekovitih spojeva, a farmakološki odjel bi testirao njihova biološka i terapijska svojstva.⁴¹⁶ Ta suradnja je urodila plodom kada je »Kaštel« na tržište izbacio niz novih preparata, među kojima i Streptazol. Međutim, rad Vladimira Pre-

⁴¹² U Kraljevini Jugoslaviji bilo je ukupno 241 poduzeće kemijske industrije sa 1,1 mlrd. uloženog kapitala. Usp. *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 9-10, Tabela 1 i 2.

⁴¹³ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 9, Tabela 1.

⁴¹⁴ Isto, 21, Tabela 14.

⁴¹⁵ Isto, 23, Tabela 16. U obzir je uzet samo broj stalno zaposlenih radnika bez sezonskog radništva.

⁴¹⁶ Krešimir Jakopčić, »Vladimir Prelog i Zavod za organsku kemiju«, *Kemija u industriji* 56 (2007) 3, 100; Rativoj Seiwerth, »Prelog's Zagreb School of Organic Chemistry (1935—1945)«, *Croatica Chemica Acta* 69 (1996) 2, 384-385.

loga nije samo dao velik doprinos »Kaštelu«, nego je preko svojih studenata bitno utjecao na razvoj i mnogih drugih kemijskih poduzeća.⁴¹⁷

Primjeri poduzeća u kemijskoj industriji

»Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d.

Tvornicu »Kaštel« osnovala su 1920. poduzeća »Isis« d.d. za promet i industriju droga i kemikalija u Zagrebu te Chinoin d.d. tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda iz Ujpesta (Mađarska) na imanju grofa Nugenta u Karlovcu. Godine 1928. »Kaštel« je preseljen iz Karlovca u Zagreb, a sjedište poduzeće nalazilo se u Cankarevoj ulici 28. Kupnjom dionica od poduzeća »Isis« d.d. i Chinoin d.d., 1929. vlasništvo nad »Kaštelom« preuzeli su dr. Eugen Ladany; mr. ph. Dragutin Peroš, stariji; ing. Vladimir Brajković i Mirko Filipović.⁴¹⁸ Pri prikupljanju osnovnih podataka 1934. dionički kapital poduzeća iznosio je 2.000.000 din, a rezervni fond je bio 181.141 dinar. U poduzeće je stvarno uloženo kapitala kroz zgradu i druge nekretnine 1.900.000 din, strojeve 804.415 din te uredski namještaj 117.000 din.⁴¹⁹ Tijekom 1935. dionička glavica povišena je na 4 milijuna dinara, no krajem te godine ona iznosi samo 3 milijuna jer je odmah otpisan 1 milijun zbog gubitaka iz prethodnog razdoblja te za otpis gubitaka nastalih prodajom dvorca u Karlovcu, u kojem je u prvo vrijeme tvornica djelovala.⁴²⁰

Na skupštini dioničara 1935. godine dionice su deponirali mr. ph. Dragutin Peroš 300 dionica, dr. Aurel Borovečki 200 dionica, Vladimir Brajković 200 dionica, Mirko Filipović 100 dionica, te Đuro Kenig također 100 dionica. I sljedeće godine dioničari ostaju isti, većinski dioničari su mr. ph. Peroš i dr. Borovečki.⁴²¹ Međutim, 1937. od starih dioničara ostaju samo mr. ph. Peroš i dr. Borovečki sa po 400 dionica. Novi dioničari bili su Nikola pl. Ritter (100 dionica), Vilim Goldschmied (100 dionica), Niko Ilić (100), te Ernest Lukić (100). Na skupštini održanoj 1939. ponovno se mije-

⁴¹⁷ K. Jakopčić, »Vladimir Prelog i Zavod za organsku kemiju«, 99.

⁴¹⁸ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 1.

⁴¹⁹ Isto.

⁴²⁰ »Kaštel, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Zagreb«, *Narodno blagostanje*, god. VIII., 1936., br. 19 — Dodatak, 80.

⁴²¹ U Pregledu B za 1935. i 1936. administrator koji je popunjavao ankete također je na 1. stranici donio i sljedeće podatke o udjelu vlasništva nad dionicama: Dragutin Peroš 40 %, Aurel Borovečki 30 %, Eugen Ladany 21 %, Vladimir Brajković 3 %, Mirko Filipović 3 % i Đuro Kenig 3 %.

nja sastav dioničara, no i dalje su većinski vlasnici Peroš (2000 dionica) i Borovečki (1100). Niko Ilić povećao je svoj udio na 600 dionica, Ernest Lukić zadržao je 100 dionica, a novi dioničari, dr. Lujo Kolin i Zdravko Zaninović, deponirali su svaki po 100 dionica.⁴²² Članovi Ravnateljstva bili su mr. Dragutin Peroš, predsjednik poduzeća; Nikola pl. Ritter, potpredsjednik; mr. ph. Bruno Vouk, član Ravnateljstva; dr. Aurel Borovečki, član Ravnateljstva; Ernest Lukić, član Ravnateljstva, bankovni prokurist; dr. Vjekoslav Fleischer, pročelnik Nadzornog odbora, tajnik Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu; Dragutin Winkler, član Nadzornog odbora, bankovni ravnatelj; ing. Dionisije Ladany, član Nadzornog odbora, patentni inženjer. Ravnatelj poduzeća bio je dr. Eugen Ladany, a tehnički ravnatelj tvornice ing. kemije mr. ph. Vladimir Brajković, dok je Mirko Filipović bio prokurist.⁴²³

Kemijsko-farmaceutska industrija u razdoblju između dva svjetska rata bila je još u začetima. »Kaštel« je jedno od prvih poduzeća, uz »Isis« i Kemi-ku, u kojima su se proizvodili lijekovi, ili, kako piše u opisu proizvoda, galenski preparati (tablete, ekstrakti, injekcije, kapsule itd.) i tzv. specijalni preparati ili specijaliteti. Poduzeće je nastojalo svojim proizvodima zamijeniti strane lijekove svjetski poznatih proizvođača, poput Bayera iz Njemačke, koji su bili vrlo dobro prihvaćeni na jugoslavenskom tržištu, te je i konkurencija bila jaka, a i među domaćim proizvođačima česta je neloyalna konkurencija.⁴²⁴ Tvornica »Kaštel« proizvodila je oko 1.600 različitih vrsta pripravaka, a kako bi uspješno konkurirala na stranom i domaćem tržištu, svake je godine proizvodila 10-ak novih lijekova.⁴²⁵ Osim na domaćem tržištu, nastojalo se proizvode prodavati u inozemstvu, pa je poduzeće imalo

⁴²² AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2, Popis prisutnih dioničara na redovitoj glavnoj skupštini »Kaštel«, tvornica kemijskih proizvoda d.d. održanoj 23. marta 1939.

⁴²³ Tijekom 1937. Ravnateljstvu se pridružuje dr. Niko Ilić, odvjetnik iz Zagreba, a 1939. i dr. Lujo Kolin, liječnik iz Zagreba. AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1-2; Povremeni podaci za 1937., 1-2; Podaci za firmu za 1939., Spisak članova ravnateljstva.

⁴²⁴ »Čudne prilike u našoj kemijsko-farmaceutskoj industriji, konkurencijska borba koja prelazi dopustive granice«, *Jugoslavenski Lloyd*, 21. 2. 1935., br. 13, 1.

⁴²⁵ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 4; Povremeni podaci za 1936., 3-4.

zastupstvo u Njemačkoj, u Berlinu, za preparat Echinantigen, koji je bio i glavni izvozni proizvod.⁴²⁶

Godine 1935. iskorištenost od punog proizvodnog kapaciteta iznosila je 65 %. Vrijednost godišnje proizvodnje 1935. bila je 8.446.640 din. Od toga je izvezeno (0,15 % ukupan izvoz) u Njemačku vrijednosti 4.500 din (Echinantigen injekcije, 90 kutija), u Palestinu 100 din, Litvu 50 din te u Austriju 100 din. Ostalo je prodano na domaćem tržištu, i to 35 % državnim i samoupravnim tijelima te ljekarnama i privatnim trgovinama 64,85 %.⁴²⁷ Uz 70 % iskorištenosti punog kapaciteta 1936., proizvodna vrijednost iznosila je 10.230.000 din. Od toga državnim i samoupravnim tijelima prodano je 30 %, privatnoj trgovini 69,35 % te je tek 0,65 % izvezeno u Njemačku (190 kutija injekcija Echinantigen) u vrijednosti 11.600 din, Poljsku 4 kutije u vrijednosti 200 din, u Palestinu 1 kutija u vrijednosti 160 din te u Čehoslovačku 1 kutija u vrijednosti 50 din. Također, u Švicarsku je izvezeno (3,5 kg) Phentamethyltetrazola u vrijednosti 14.000 din, Piridinbetakarbonsaure (2 kg) u vrijednosti 4.000 din i kalcijeva levulinata (15 kg) u Englesku u vrijednosti 7.600 din.⁴²⁸ I 1937. radilo se sa 70 % ukupnog kapaciteta te je ukupna godišnja proizvodnja iznosila: 1.745.370 komada ampula injekcija u vrijednosti 6.000.000 din, 6.200 kg tableta u vrijednosti 500.000 din, specijaliteta u vrijednosti 8.944.000 din, medicinskih šećerića u vrijednosti 110.000 din, ekstrakta i tinktura u vrijednosti 260.000 din, pilula po narudžbi ljekarni u vrijednosti 55.000 din, supozitorija za 100.000 din te Pentamethyltetrazola u vrijednosti 240.000 din. Ukupna vrijednost bila je 16.209.000 din.⁴²⁹ Od toga, 75 % je prodano u zemlji, privatnim trgovinama-ljekarnama, 25 % državnim i samoupravnim zavodima i ustanovama, a tek 0,001 % izvezeno je u Njemačku, i to injekcije Echinantigena u vrijednosti 10.000 din.⁴³⁰ Godišnja proizvodnja iz 1937. više se nije mogla premašiti. Tijekom 1938. ukupna vrijednost iznosila je 12.083.900 din, a sljedeće 1939. iznosila je 13.281.000 din.⁴³¹

⁴²⁶ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2.

⁴²⁷ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 3-4.

⁴²⁸ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1936., 4.

⁴²⁹ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1937., 3-4.

⁴³⁰ Isto, 5-6.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	26	26	23	23	33
Tehničko osoblje	6	5	16	9	12
Kvalificirani radnici	4	4	8	15	11
Nekvalificirani radnici	63	67	109	106	117
Ukupno	99	103	156	153	173

Tablica 49. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću »Kaštel« 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

Velik doprinos istraživanju i razvoju novih preparata u »Kaštelu« svakako je dao Vladimir Prelog, koji je, kako je već navedeno, od 1935. do 1941. aktivno surađivao s tim poduzećem. Zajedno sa skupinom svojih suradnika, radi na sintezi preparata Streptazol, Sulfapiridin, Plurazol, Ultraseptil, Eucistin i dr.⁴³²

»Kaštel« je bilo jedno od rijetkih poduzeća u kojem su gotovo svi zaposleni bili domaći radnici. Podatak kako su svi članovi Uprave i svi radnici jugoslavenski državljani istican je s ponosom i u tiskovinama.⁴³³ Zanimljiv, ali i rijedak podatak te usamljen slučaj jest i to što je među tehničkim osobljem, većinom akademski obrazovanim, liječnicima, magistrima farmacije i kemičarima, zaposlena bila i jedna žena.

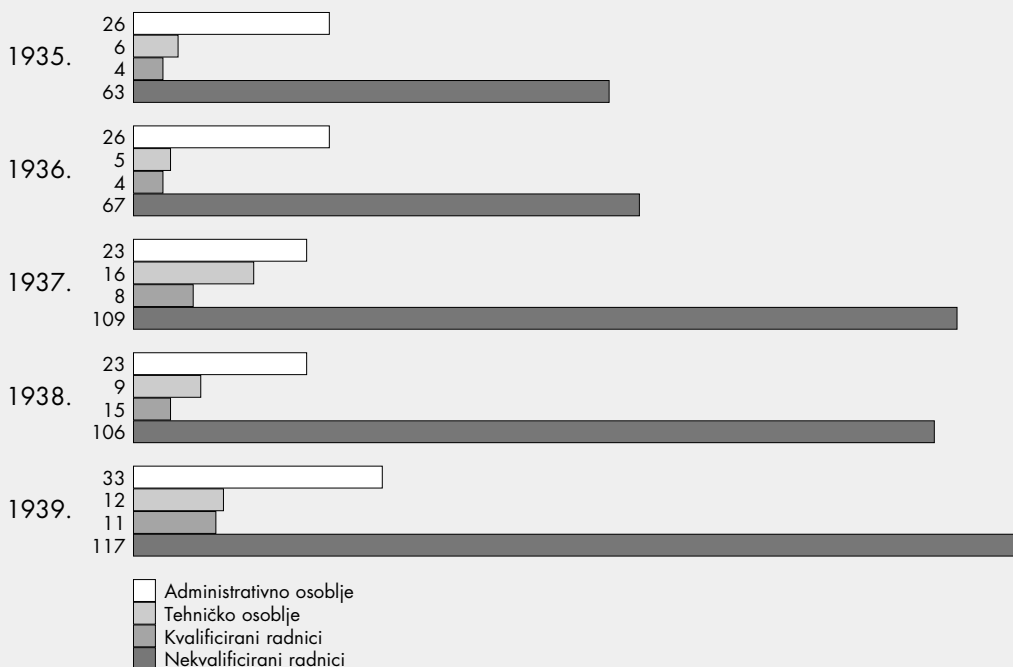
Promatramo li raspodjelu zaposlenih (graf 20), zanimljivo je uočiti da nakon nekvalificiranog radništva, koje je znatno najbrojnije, slijedi administrativno osoblje, koje u pojedinim razdobljima daleko premašuje broj stručnog osoblja i kvalificiranih radnika. Među administrativnim radnicima bio je visok postotak muškaraca, dok su među nekvalificiranim bile većinom žene, a određen postotak činili su i maloljetni radnici. Tehničko osoblje, kako je spomenuto, imalo je uglavnom visoku, sveučilišnu obrazbu.

⁴³¹ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja, Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

⁴³² Stella Fatović-Ferenčić, *Kaštel na vrhuncu: oglašavanje i ambalaža lijekova tvornice Kaštel u Zagrebu 1930-ih i 1940-ih*, Zagreb, 2016., 12-13.

⁴³³ U anonimnom letku u kojem se optužuje poduzeće »Kaštel« da je ekspozitura stranih farmaceutskih koncerna, među ostalim se ističe i protužidovska orijentacija poduzeća. »Čudne prilike...«, *Jugoslavenski Lloyd*, 21. 2. 1935., br. 13, 1.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 20. Distribucija zaposlenih u poduzeću »Kaštel« 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

Od 1938. godine među podacima o poduzeću »Kaštel« moguće je pratiti ukupan iznos isplaćen za plaće zaposlenih te podatak o tome koliko je isplaćeno za socijalno osiguranje radnika. Poduzeće je 1938. za plaće radnika i osoblja isplatilo 2.787.049 din te za osiguranje 235.140 din. Također doznajemo da je za državni neposredni porez, banovinski i općinski prirez plaćeno 149.668 din, državnih trošarina plaćeno je 51.949 din, za banovinsku trošarinu 12.927 din, općinsku trošarinu 12.561 din, za carine na uvoz sirovina 533.344 din te za porez na poslovni promet 1.278.482 din.⁴³⁴ Sljedeće je godine, 1939., sukladno povećanju broja radnika plaćeno je više za plaće, odnosno 3.004.425 din, kao i za osiguranje 261.581 din. No državni neposredni porez, banovinski i općinski priresi gotovo su se utrostručili i iznos je bio 528.574 din, kao i banovinska i općinska trošarina, te je svaka

⁴³⁴ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka, Porezi.

iznosila oko 30.000 din. Ipak, porez na poslovni promet bio je nešto manji, 1.042.879 din.⁴³⁵

Poslije Drugog svjetskog rata »Kaštel« će izrasti u giganta socijalističke industrije — Plivu, koja je proizvodila od farmaceutskih do prehrambenih proizvoda, ali tzv. »štiklec« iz povijesti »Kaštela«, danas Plive, pruža podatak iz 1934. da je poduzeće krenulo u osvajanje tržišta s tek jednim biciklom i malim ručnim kolicima.⁴³⁶

Kemijske tvornice Bernard Moster

Kemijske tvornice Bernard Moster bilo je privatno poduzeće protokolirano 1933. kao sljednica poduzeća Moster E. industrija lakova, koje je 1927. osnovao ing. Ervin Moster, a započelo je s radom u maloj radionici u dvorišnoj zgradi u Mesničkoj ulici 13. Nova tvornica lakova sagrađena je 1930. u Heinzelovoj 59, no već 1934. proširena je s novim odjelom za proizvodnju tutkala.⁴³⁷ Pad cijene tog proizvoda za 50 % zbog velike konkurencije ostalih proizvođača u međuvremenu prisililo je Upravu da uđe u kartel s tim tvornicama ili da potpuno obustavi tu liniju proizvodnje.⁴³⁸ Zbog nerentabilnosti proizvodnje tutkala po cijeni koju je nametnuo kartel, u tvornici je prestala proizvodnja tutkala već 1936. godine.⁴³⁹

Gradnja tvornice u Heinzelovoj ulici bila je velika investicija, što pokazuje podatak o ukupno uloženom kapitalu. Poduzeće je u zgrade i zemljište tvornice uložilo 1.500.000 din, u postrojenja za proizvodnju 800.000 dinara te za nabavu sirovina još 1.000.000 dinara.⁴⁴⁰ Elektromotori koji su pokretali strojeve za proizvodnju bili su ukupne snage 77 KS. U 12 odjela tvornice proizvodili su se lakovi u boji, prozirni, emajl-lakovi, uljane boje, tutkalo i staklarski kit. U tvornici lakova i boja radilo se osam sati na dan,

⁴³⁵ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Podaci o firmi za 1939., Račun gubitka i dobitka, Porezi.

⁴³⁶ AJ, MTI KJ, 65/566/1286/161, »Kaštel«, tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 3.

⁴³⁷ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 1.

⁴³⁸ O kartelima opširnije u potpoglavlju »Poslovna udruživanja industrijskih poduzeća«.

⁴³⁹ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1936., 2.

⁴⁴⁰ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 1-2.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	9	8	8	7	7
Tehničko osoblje	0	0	0	1	1
Kvalificirani radnici	3	0	0	7	9
Nekvalificirani radnici	33	16	16	15	13
Ukupno	45	24	24	30	30

Tablica 50. Prosječan broj zaposlenih u Kemijskim tvornicama B. Moster 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1; Povremeni podaci za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

a u odjelu za proizvodnju tutkala radno vrijeme bilo je u tri smjene po osam sati.

Iz tablice 50 može se zaključiti da su Kemijske tvornice bile manje poduzeće u kojem su većinom radili nekvalificirani radnici. Poduzeće nije zapošljavalo strane radnike ni strano osoblje, a zanimljiva je činjenica da u prve tri godine promatranog razdoblja među zaposlenima nije bilo tehničkog osoblja, odnosno zaposlenika koji bi obavljali više ili vodeće tehničke poslove i za koje su imali majstorsku ili fakultetsku spremu. Tek od 1938. navodi se da je tu funkciju obnašao ing. kemije Ervin Moster.⁴⁴¹

Osnovne sirovine za proizvodnju tutkala, otpatke od životinjskih koža, poduzeće je nabavljalo u zemlji, a polusirovine za proizvodnju lakova i boja uvozile su se iz Njemačke, Španjolske, Grčke i Rumunjske.⁴⁴² Postotak iskorištenja punog kapaciteta tvornice u promatranom razdoblju kretao se od 60 do 70 %. Prekid proizvodnje tek dvije godine nakon što je tutkalo uvedeno u proizvodni asortiman poduzeća osjetno se odrazilo na ukupnu godišnju proizvodnju 1936., koja je bila gotovo upola smanjena. Od 1935. do 1939. vrijednost proizvodnje iz 1935. više nije postignuta, iako je poduzeće na tržište uvelo neke nove proizvode, npr. pastu za parkete, nitroražjevače te firmis. Kao razloge tomu, u anketnom upitniku, vlasnik navodi da je poslovanje poduzeća zbog pomanjkanja građevinske djelatnosti znatno nazadovalo, a stanje je dodatno pogoršao i nedostatak povoljnih kredita za industrijska poduzeća. Poduzeće Bernard Moster sve je svoje proizvo-

⁴⁴¹ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje.

⁴⁴² Od polusirovina koje su se upotrebljavale uglavnom za proizvodnju lakova i boja poduzeće je iz inozemstva nabavljalo kopalnu, kalafonij i benzin. AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 2.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Staklarski kit	330.000	330.000	414.000	211.200	400.000
Lakovi i boje	960.000	960.000	1.690.000	1.042.000	1.522.000
Tutkalo	1.080.000	—	—	—	—
Firnis	—	—	—	186.000	265.000
Pasta za parkete	—	—	—	55.000	90.000
Razrijeđivači	—	—	—	26.400	39.000

Tablica 51. Pregled godišnje vrijednosti (u din) proizvodnje tvrtke Kemijske tvornice Bernard Moster 1935.—1939. u din (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

de prodavalo na domaćem tržištu. Većina je robe distribuirana privatnim trgovinama, a manji dio, oko 10 % vrijednosti proizvodnje, isporučivao se preko državnih nabava Direkcijama državnih željeznica u Zagrebu i Beogradu, pojedinim zavodima Ministarstva vojske i mornarice te državnim rudnicima.⁴⁴³

Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, podružnica za Jugoslaviju (Sodoad)

Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. (skraćeno Sodoad) bilo je podružnica francuskog dioničkog društva L'air Liquide sa sjedištem u Parizu.⁴⁴⁴ Tvornica i pogonska uprava bili su u Zagrebu u Sajmišnoj (poslije Heinzelova) ulici 62. Podružnica je protokolirana 21. rujna 1930. u Zagrebu ovlaštenjem Ministarstva trgovine i industrije. Tvornica

⁴⁴³ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1935., 2-3; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 3.

⁴⁴⁴ Poduzeće L'air Liquide osnovali su Georges Claude i Paul Delorme uz financijsku pomoć Frédéric Galliera 1902. godine u Parizu. Za tadašnje prilike revolucionarni izum proizvodnje i skladištenja komprimiranog zraka, acetilena, amonijaka i dušika potaknuo je potencijalne investitore na daljnje ulaganje u ovo poduzeće što je ubrzo dovelo do širenja proizvodnje i osnivanje tvornica — podružnica diljem Europe i svijeta. U godinama prije Prvog svjetskog rata podignute su tvornice u Belgiji, Brazilu, zatim u Španjolskoj, Japanu, Kanadi i Švedskoj. Ubrzo L'air Liquide postao je najveći europski proizvođač kisika. Zbog širenja na tržište istočne i jugoistočne Europe osnovano je dioničko društvo Societé Orientale d'oxygene et acetylene dissous, koja je imalo podružnice u Rumunjskoj, Mađarskoj i Jugoslaviji. Usp. «Our history», L'air Liquide, <https://www.airliquide.com/group/our-history>. Pristup ostvaren 17. 10. 2017.; Tomislav Anić, «Nationalization of the French Capital in Croatia 1945 — An Example of the Sodoad Company», *Review of Croatian History* 2 (2007) 1, 144.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	5	5	6	9	9
Tehničko osoblje	1	2	2	1	2
Kvalificirani radnici	8	9	9	5	5
Nekvalificirani radnici	0	0	1	6	7
Ukupno	14	16	18	21	23

Tablica 52. Prosječan broj zaposlenih u Sodoadu 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/565/1285/146, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d., Pregled B za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1-2; Pregled B za 1937., 1-2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje.)

je građena tijekom 1930. i 1931., a proizvodnja je počela u drugoj polovici 1931.⁴⁴⁵

Poduzeće je osnovano isključivo francuskim kapitalom, te su svi dioničari bili u Francuskoj. Dionička glavnica poduzeća iznosila je 5.000.000 franaka, od kojeg je iznosa uplaćeno 1.250.000 franaka. U podružnicu u Zagrebu bilo je uloženo ukupno 5.961.524 dinara. Taj iznos investiran je na sljedeći način: u postrojenje za proizvodnju uloženo je 3.010.289 din, u zgrade i zemljište 2.324.461 din te u pomoćni alat i inventar 624.774 dinara.⁴⁴⁶

Za pokretanje proizvodnih strojeva služio je Dieslov motor ukupne snage 80 KS. U tvornici se proizvodio kisik, komprimirani zrak i rastvoreni aceten, skladišten u čeličnim bocama. Prema Osnovnim podacima o poduzeću iz 1934. godine u proizvodnom pogonu se radilo povremeno. Naime, proizvodnja je ovisila o dostupnosti ambalaže — čeličnih boca. Zbog toga se 10 dana mjesečno radilo u tri smjene, a ostatak mjeseca u jednoj smjeni na održavanju ispravnosti strojeva i boca. Maksimalni mjesečni kapacitet iznosio je 19.000 m³ kisika, jednako toliko komprimiranog zraka i 3200 m³ rastvorenog acetilena.⁴⁴⁷

Članovi Ravnateljskog vijeća Sodoada bili su Jean Delorme, Edmond Deschars i Pierre Philippon, a direktor podružnice u Zagrebu te povjerenik stranog kapitala bio je Jacques de Cock.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/146, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Pariz, Podružnica za Jugoslaviju, Osnovni podaci prikupljeni 11. decembra 1934., 1.

⁴⁴⁶ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/146, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d., Osnovni podaci prikupljeni 11. decembra 1934., 2; Podaci o firmi za 1939., Podaci iz bilanca.

⁴⁴⁷ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/146, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d., Osnovni podaci prikupljeni 11. decembra 1934., 3.

	Kisik		Rastvoreni acetilen		Komprimirani zrak		Ukupna vrijednost
	Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)	Količina	Vrijednost (u din)	
1935.	69.000 m ³	552.000	6700 m ³	235.000	1800 m ³	7.200	794.200
1936.	72.000 m ³	576.000	10.500 m ³	367.000	2.000 m ³	8.000	951.000
1937.	89.000 m ³	712.000	12.400 m ³	434.000	2.000 m ³	8.000	11.540.000
1938.	113.600 m ³	908.000	12.700 m ³	381.000	2.400 m ³	4.800	1.293.800
1939.	96.500 m ³	772.676	15.500 m ³	464.500	1.900 m ³	3.700	1.240.876

Tablica 53. Pregled godišnje proizvodnje u Sodoadu 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/565/1285/146, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d., Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Sodoad je po broju zaposlenih bilo malo poduzeće, ali jedno od rijetkih u kojem je broj zaposlenih neprestano rastao. Među osobljem i radnicima bila su zaposlena četiri stranca, naime direktor, spomenuti Jacques de Cock, zatim tehnički poslovođa, također Francuz, te među kvalificiranim radnicima jedan Poljak i jedan ruski izbjeglica. Većina zaposlenih bili su muškarci, dok su žene radile samo u administrativnom odjelu.

I kad je riječ o proizvodnji, Sodoad je od 1935. do 1939. poslovao pozitivno. Proizvodnja je kontinuirano rasla do 1938., kada je dostigla najvišu vrijednost, nakon čega je slijedio vrlo blag pad. Uz vrijednost, i kapacitet proizvodnje se povećavao, pa se može zaključiti da se domaće tržište iz godine u godinu proširivalo, jer poduzeće nije izvozilo.

⁴⁴⁸ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/146, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d., Pregled B za 1935., 1.

VII. TEKSTILNA INDUSTRIJA

Prema klasifikaciji statističke službe Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, tekstilna industrija obuhvaćala je 50 različitih vrsta djelatnosti — od prerade industrijskih biljaka i sirovine animalnog porijekla, poput pamuka, vune, svile, lana i konoplje (konopljare, predionice i tkaonice) do proizvodnje odjevnih predmeta, kućanskih i tekstilnih potrepština te proizvoda za široku potrošnju (tvornice odijela, rublja, galanterijske robe, pozamanterije, kišobrana, sagova, vata i zavojnog materijala, vreće i užadi, mreža i dr.).⁴⁴⁹ U Jugoslaviji u međuratnom razdoblju najbrojnije su bile kudeljare (80), tkaonice pamuka (58) i pletionice (trikotaža). Dok su od konfekcijske proizvodnje najbrojnije bile tvornice čarapa (22), tuljaka, šešira i kapa (11) te rublja (8).⁴⁵⁰ S obzirom na sirovinsku osnovu — Jugoslavija je bila treća u svijetu po proizvodnji kudjelje stoga ne čudi velik broj kudjeljara, ali ostale sirovine, osim lana i prirodne svile, morale su se uvoziti. Tekstilna industrija svojom proizvodnjom uglavnom je podmirivala potrebe domaćeg, unutrašnjeg tržišta, a tek se manji dio proizvoda izvezio. S obzirom na takvo tržišno usmjerenje slikovito je citirati statističke podatke o kupovnoj moći domaćeg potrošača koje donosi Šimončić-Bobetko: *Godine 1938. imalo je 58,08 % cjelokupnog stanovništva Jugoslavije prosječnu zaradu koja nije bila dovoljna za pokriće minimalnih troškova života. ... U razdoblju 1919.—1939. godine radnik samac trošio je na hranu 33 — 38 %, a onaj s obitelji 39 — 44 % svoje zarade. Oba su trošila na odijelo i obuću 21 — 25 % svoje zarade. Prvi je trošio na stan 20 — 25 %, a drugi 15 — 19 %.*⁴⁵¹ Navedeni podaci pokazuju neke bitne karakteristike domaćeg potrošača, ali i tekstilne industrije. Prvo, očita je velika skupoća odjevnih predmeta, koju si prosječan potrošač nije mogao priuštiti iz sezone u sezonu, a drugo, zbog takve ograničene kupovne moći, tekstilna industrija se svodila (na što upućuje i brojnost predionica i tkaonica) na preradu sirovina u polusirovinu. Također, njezino tržište je bilo ograničeno uglavnom na urbana središta, jer si seljaštvo većinom nije moglo priuštiti industrijske proizvode. Unatoč tomu, poslijeratna tekstilna industrija dobiva zamah, pogotovo nakon 1925. Snažan poticaj za razvoj tekstilne industrije bile su državne nabave i vrlo visoka carinska tarifa. Neke vrste tekstilne industrije, primjereno proizvod-

⁴⁴⁹ F. Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, 11; *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 29-30, Tabela 19; Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 284.

⁴⁵⁰ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 29-30, Tabela 19.

⁴⁵¹ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 296-297.

noj ponudi, bile su više koncentrirane u urbanim središtima, poput odjevne industrije, a predionice, tkaonice i pletionice bile su smještene uglavnom u manjim gradovima i mjestima, primjerice u Savskoj banovini u Dugojoj Resi i Oroslavju te u Samoboru. Bitno je napomenuti da ta gospodarska grana prije Prvog svjetskog rata nije bila razvijena. Tadašnje potrebe podmirivane su proizvodima iz Austrije i Češke. Međutim, poslije Prvog svjetskog rata stanje se znatno promijenilo. Politika ekonomskog nacionalizma poticala je stvaranje industrije koja ne ovisi o uvozu iz industrijskih zemalja. Stoga je za uvoz tekstila poslije Prvog svjetskog rata karakterističan njegov stalni pad, ali proporcionalno je uvećan uvoz nekih tekstilnih sirovina i polupreradevina.⁴⁵² Tako je samo uvoz pamuka 1938. po vrijednosti predstavljao 20 % cjelokupnog jugoslavenskog uvoza.⁴⁵³

Prema podacima Središnjeg ureda za osiguranje radnika, jugoslavenska tekstilna industrija stalno je bilježila povećanje broja osiguranih radnika. Godine 1935. zabilježeno je da je upravo ta industrijska grana imala najviše radnika, a 1938. nalazi se na drugom mjestu, odmah nakon drvne industrije. Glavnina radništva u tekstilnoj industriji bile su žene, zato što je njihova nadnica bila niža pa time jeftinija poslodavcima, ali i zbog toga što su bile spretnije u posluživanju strojeva radilica. Njihov udio kretao se između 58,63 % u 1933. do 56,7 % u 1935. godini. Također je važno istaknuti da je na području Radničke komore u Zagrebu u istom razdoblju zabilježen najveći broj radnika i poduzeća tekstilne struke u odnosu na Jugoslavenski prosjek.⁴⁵⁴

Tablica 54. Popis poduzeća tekstilne industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/586/1306/362; 65/584/1304/320; 65/583/1303/296; 65/580/1300/254; 65/577/1297/182; 65/576/1296/172; 65/586/1306/363; 65/583/1303/290; 65/573/1293/103; 65/577/1299/221; 65/577/1297/180; 65/586/1306/365; 65/576/1296/168; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/257; 65/579/1299/218; 65/580/1300/256; 65/577/1297/188; 65/583/1303/291; 65/573/1293/108; 65/580/1300/252; 65/580/1300/255; 65/576/1296/171; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/577/1297/181; 65/580/1300/249; 65/586/1306/366; 65/573/1293/105.)

⁴⁵² *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji, Anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora, održana u Beogradu 24. januara 1936.*, Beograd, 1936., 7-11.

⁴⁵³ *Industrija Hrvatske prije rata, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske*, 26.

⁴⁵⁴ *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji, Anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora, održana u Beogradu 24. januara 1936.*, 26, 34, 40; S. Kukoleća, *Industrija Jugoslavije*, 92.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn (od 1939. Zagrebačka tekstilna tvornica d.d.)	1905.	Zagreb
Domaća tvornica rublja d.d.	1914.	Zagreb
Tvornica užarske robe, trgovina ribolovnih predmeta Josip Balković	1919.	Zagreb
Jugoslavenska tekstilna tvornica Braća Holzner d.d.	1922.	Zagreb
»Lacet«, prva domaća tvornica vrpca i čipka	1923.	Zagreb
Tvornica za pamučnu industriju d.d. (tvornica Hermanna Pollacka sinovi)	1923.	Zagreb
Tvornica trikotaže i pletene robe C. D. Gaon	1924.	Zagreb
Jugoslavenske »Rico« tvornice d.d., prije Elema, prva domaća tvornica vate i zavojnog materijala d.d.	1924.	Zagreb
H. Jakob, tvornica vunениh tkanina, prije Jakob & Schindel	1925.	Zagreb
Artur Kraus, industrijska proizvodnja svilene i pamučne robe	1925.	Zagreb
»Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, prije »Mezvater« jugoslavensko d.d. za proizvodnju svile za šivanje i vezenje	1926.	Zagreb
Fanika Schlei, Zagrebačka industrija čarapa »Golub« k.d.	1927.	Zagreb
Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d.	1927.	Zagreb
»Svila« tekstilna industrija Janowski i Perecki k.d.	1928.	Zagreb
Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel	1931.	Zagreb
L. Grivičić, tvornica tekstilne robe	1933.	Zagreb
»Square« zagrebačka tkaonica svile za kravate Bijelić Kopista i Polak	1933.	Zagreb
Industrijska tkaonica Josip i Jaroslav Bureš	1934.	Zagreb
»Zora« mehanička tkaonica i predionica	1934.	Zagreb
»Senejo«, prodaja i proizvodnja sanitetskog i higijenskog materijala	1936.	Zagreb
»Termit« tekstilne radionice za mehaničku izradu tkanina	1936.	Zagreb
»Novoteks« tekstilna industrija	1938.	Zagreb
Antun Belajec tkačka radnja	nema podatka	Zagreb
»Ivančica« tekstilna industrija d.d.	1932.	Do 1938. u Oroslavlju, od 1939. u Zagrebu
Poduzeća koja su imala samo upravu i proizvodne pogone u Zagrebu		
S. Trebitsch i sin k.d. Tvornica svilenih i polusvilenih marama svih vrsta (od 1939. Zagrebačka industrija svile)	1934.	Sjedište u Beču, tvornica u Zagrebu
AGB tkanine jugoslavensko d.d.	1923.	Sjedište u Parizu, tvornica u Zagrebu
Poduzeća koja su imala samo sjedište u Zagrebu		
Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka	1896.	Duga Resa
»Setalana«, industrija tekstilne robe d.d.	1920.	Samobor
»Mira«, tvornica čarapa d.d.	1921.	Duga Resa
Zagorska tvornica vunениh tkanina d.d.	1926.	Oroslavlje

Prema vrijednostima godišnje proizvodnje, tekstilna industrija se stavala među najrazvijenije proizvodne djelatnosti u Jugoslaviji. Njezini najvažniji proizvodi (navedeni po redu od najviše do najniže vrijednosti) bili su pamučne i vunene tkanine, pamučno i vuneno predivo, kudjelja u vlaknima, tkanine od umjetne svile, čarape, jutene tkanine i predivo, kudjeljne tkanine, te šeširi i tuljci. Očito je glavni pokretač razvoja te industrije bila velika glad za polufinalnim tekstilnim proizvodima. U skladu s time je i činjenica da su za podizanje predionica bile potrebne desetorostruko veće investicije nego za tkaonice, pa je i više industrijskih poduzeća koja su imala samo tkaonice. Jedino velika poduzeća u koja je bio investiran strani kapital i koja su imala dovoljno financijskih sredstava i za predionicu i za tkaonicu, podizala su tkaonice. Naime, tkanine su bile mnogo više opterećene carinom od prediva, a i na taj način, izigravši carinski sustav, uvezilo se predivo iz matičnih, stranih poduzeća dok su se u »domaćim« tvornicama proizvodile tkanine. Time je postignut dvostruk učinak, naime zaobišla se carinska zaštita namijenjena stvarno domaćoj industriji, osvojeno je domaće tržište podizanjem tzv. »domaće«, jugoslavenske industrije⁴⁵⁵ te je tim »domaćim« poduzećima omogućeno da dobit iznesu na jednostavan način iz zemlje u obliku protuvrijednosti uvezenog prediva.⁴⁵⁶

U pogledu inozemnog kapitala, s određenom sigurnošću može se utvrditi da je u tekstilnoj industriji najviše bio zastupljen čehoslovački kapital, slijede njemački, švicarski i poljski, i to kroz glavnice dioničkih društava, ali i kroz industrijski kredit.⁴⁵⁷

Podaci o godini osnutka zagrebačkih poduzeća tekstilne struke (tablica 54) potvrđuju spomenutu tvrdnju kako se tekstilna industrija gotovo u cijelosti pojavila tek nakon Prvog svjetskog rata. Dakako, uz Zagrebačku tekstilnu tvornicu Vilim Reiner, Domaću tvornicu rublja d.d. i Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka, postojale su manje manufakturne radionice i prije Prvog svjetskog rata.⁴⁵⁸

Prema vrsti, pravno-organizacijskom obliku industrijskih poduzeća, odnosno vlasništvu u tekstilnoj industriji sa sjedištem i/ili proizvodnim po-

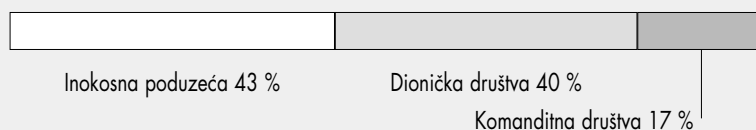
⁴⁵⁵ Zanimljivo je da su, ako se u tablici 54 pažljivije promatraju nazivi, poduzeća s većinskim stranim vlasništvom u nazivu imala uglavnom »jugoslavenska industrija«, ili »jugoslavenska tvornica«.

⁴⁵⁶ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 172, 417-418,

⁴⁵⁷ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko financira jugoslovensku privredu*, 194-195; B. Jurković, *Das ausländische Kapital in Jugoslawien*, 356.

⁴⁵⁸ Više o tome u: M. Despot, *Industrija građanske Hrvatske*, 151; I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 139-142.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 21. Oblici poduzetništva tekstilne industrije u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/586/1306/362; 65/583/1303/296; 65/580/1300/254; 65/577/1297/182; 65/576/1296/172; 65/586/1306/363; 65/583/1303/290; 65/573/1293/103; 65/577/1299/221; 65/577/1297/180; 65/586/1306/365; 65/576/1296/168; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/257; 65/579/1299/218; 65/580/1300/256; 65/577/1297/188; 65/583/1303/291; 65/573/1293/108; 65/580/1300/252; 65/580/1300/255; 65/576/1296/171; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/577/1297/181; 65/580/1300/249; 65/586/1306/366; 65/573/1293/105; 65/584/1304/320.)

gonom u Zagrebu, gotovo podjednako su bila zastupljena inokosna poduzeća (13) i dionička (12) društva. Takav odnos pomalo iznenađuje, s obzirom na to da prema V. Rozenbergu i J. Kostiću kao i prema B. Jurkoviću, u jugoslavenskoj tekstilnoj industriji dionička društva zastupljena su tek sa 52 poduzeća, što znači da je u Zagrebu sjedište imala gotovo četvrtina svih dioničkih društava tekstilne industrije.⁴⁵⁹ Među inokosnim poduzećima prevladavala su i po investicijama i po kapacitetu manja poduzeća, iznimka je Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn, koja je 1. siječnja 1938. postala dioničko društvo.⁴⁶⁰ Uz ta, još pet poduzeća registrirano je kao komanditno društvo.

Udio stranog kapitala u zagrebačkoj tekstilnoj industriji poprilično je visok, no kad se procjenjuje kao uostalom i u drugim industrijskim granama potreban je dodatni oprez. Naime, poduzeća u kojima nije bilo strogo navedeno učešće stranog kapitala, često se prikrivalo iza prokure domaćeg odvjetnika, tzv. »štromana« ili namještenika nekih banaka, primjerice Jugoslavenske banke, Jugoslavenske udružene banke ili Srpske banke, za koje se znalo da su afilijacije stranih banaka.⁴⁶¹ Najzastupljeniji je bio čehoslo-

⁴⁵⁹ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko financira jugoslovensku privredu*, 193; B. Jurković, *Das ausländische Kapital in Jugoslavien*, 355.

⁴⁶⁰ AJ, MTI KJ, 65/586/1306/362, Zagrebačka tekstilna tvornica d.d., ranije Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn, Podaci o firmi za 1938., 1.

⁴⁶¹ Primjerice, Jugoslavenska banka je bila u većinskom vlasništvu Živnostenske banke iz Praga. Veći dioničari Jugoslavenske udružene banke bili su austrijski Creditanstalt i Wiener Bankverein, belgijski Societe Generale te švicarski Basler Handelsbank. Ostali dioničari Jugoslavenske udružene banke bili su Bömische Union-Bank i Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu. Usp. V. Košak, *Die bankmässige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, 42-52.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

Narodnost vlasništva	Broj poduzeća
jugoslavensko	12
strano	9
pretežno jugoslavensko	2
pretežno strano	4
50 % jugoslavensko — 50 % strano	3

Tablica 55. Porijeklo vlasništva u tekstilnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/586/1306/362; 65/583/1303/296; 65/580/1300/254; 65/577/1297/182; 65/576/1296/172; 65/586/1306/363; 65/583/1303/290; 65/573/1293/103; 65/577/1299/221; 65/577/1297/180; 65/586/1306/365; 65/576/1296/168; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/257; 65/579/1299/218; 65/580/1300/256; 65/577/1297/188; 65/583/1303/291; 65/573/1293/108; 65/580/1300/252; 65/580/1300/255; 65/576/1296/171; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/577/1297/181; 65/580/1300/249; 65/586/1306/366; 65/573/1293/105; 65/584/1304/320.)

vački kapital i to na dvije razine, prema učestalosti (pojavljuje se u 7 poduzeća) i prema visini uloženog kapitala. Naime, kapitalom, pogonskom snagom, brojem radnika te vrijednošću godišnje proizvodnje daleko iznad svih poduzeća bilo je Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka sa sjedištem u Zagrebu te tvornicom u Dugoj Resi. Većinski dioničar poduzeća je bila Jugoslavenska banka d.d., koja je pak bila u većinskom vlasništvu Živnostenske banke iz Praga.⁴⁶²

U daljnju analizu, zbog nedostatnih podataka o visini investicija, broju zaposlenih, pogonskoj snazi nisu mogla ući sva navedena poduzeća iz tablice 54. Od njih 30, u sljedećoj analizi uzeto je u obzir 25 poduzeća.⁴⁶³

Ukupno investirani kapital tih 25 poduzeća iznosio je 296.738.375 din.⁴⁶⁴ Najveći udio od navedenog iznosa odnosio se na investicije u obliku zaliha robe i sirovina na skladištu (28,6 %), slijedile su investicije u zemljišta i zgrade (26,1 %), potom glavnici (25,3 %), a najmanje se ulagalo u stro-

⁴⁶² AJ, MTI KJ, 65/577/1297/2425, Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka, Povremeni podaci za 1935., 1936., 1937.

⁴⁶³ U analizu nisu ušla poduzeća Domaća tvornica rublja d.d., Tvornica užarske robe, trgovina ribolovnih predmeta Josip Balković, Tvornica za pamučnu industriju d.d., »Zora« mehanička tkaonica i predionica te »Senejo«.

⁴⁶⁴ AJ, MTI KJ, 65/586/1306/362; 65/580/1300/254; 65/577/1297/182; 65/586/1306/363; 65/583/1303/290; 65/573/1293/103; 65/577/1299/221; 65/577/1297/180; 65/586/1306/365; 65/576/1296/168; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/257; 65/579/1299/218; 65/580/1300/256; 65/573/1293/108; 65/580/1300/252; 65/580/1300/255; 65/576/1296/171; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/577/1297/181; 65/580/1300/249; 65/586/1306/366.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Industrijska poduzeća	Uloženi kapital u din
Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka	>100.000.000
Tvornica trikotaže i pletene robe C. D. Gaon	
Zagorska tvornica vunениh tkanina d.d.	
»Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje	20.000.000-
»Ivančica« tekstilna industrija d.d.	25.000.000
Jugoslavenska tekstilna tvornica braća Holzner d.d.	
»Setalana« industrija tekstilne robe d.d.	
Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn / Zagrebačka tekstilna tvornica d.d.	
S. Trebitsch i sin k.d. Tvornica svilenih i polusvilenih marama svih vrsta / od 1939. Zagrebačka industrija svile	
AGB tkanine jugoslavensko d.d.	
Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d.	
Antun Belajec, tkačka radnja	
L. Grivičić, tvornica tekstilne robe	
»Svila« tekstilna industrija Janowski i Perecki k.d.	
Jugoslavenske »Rico« tvornice d.d., prije Elema, prva domaća tvornica vate i zavojnog materijala d.d.	
»Mira«, tvornica čarapa d.d.	
Fanika Schlei, Zagrebačka industrija čarapa »Golub« k.d.	
H. Jakob, tvornica vunениh tkanina, prije Jakob & Schindel	1.000.000-
»Novoteks« tekstilna industrija	5.000.000
Industrijska tkaonica Josip i Jaroslav Bureš	
»Lacet«, prva domaća tvornica vrpca i čipka	
»Termit« tekstilne radionice za mehaničku izradu tkanina	
Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel	
Artur Kraus, industrijska proizvodnja svilene i pamučne robe	
»Square« zagrebačka tkaonica svile za kravate	300.000-
Bijelić Kopista i Polak	800.000

Tablica 56. Podjela poduzeća tekstilne industrije prema veličini uloženog kapitala (Izvori:

AJ, MTI KJ, 65/577/1297/181; 65/586/1306/363; 65/573/1293/105; 65/577/1297/180; 65/576/1296/171; 65/580/1300/254; 65/580/1300/249; 65/586/1306/362; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/579/1299/219; 65/580/1300/255; 65/580/1300/257; 65/586/1306/364; 65/583/1303/290; 65/586/1306/366; 65/586/1306/365; 65/573/1293/103; 65/580/1300/252; 65/580/1300/256; 65/577/1297/182; 65/573/1293/108; 65/580/1300/251; 65/577/1299/221; 65/579/1299/218.)

1935.	3322
1936.	3894
1937.	4005
1938.	5477
1939.	4420

Graf 22. Prosječan broj zaposlenih u tekstilnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/586/1306/362; 65/580/1300/254; 65/577/1297/182; 65/586/1306/363; 65/583/1303/290; 65/573/1293/103; 65/577/1299/221; 65/577/1297/180; 65/586/1306/365; 65/576/1296/168; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/257; 65/579/1299/218; 65/580/1300/256; 65/573/1293/108; 65/580/1300/252; 65/580/1300/255; 65/576/1296/171; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/577/1297/181; 65/580/1300/249; 65/586/1306/366.)

jeve za proizvodnju, samo 20 %. Takva raspodjela investicija, kada se naglasak stavlja na sirovine i zalihe robe, dodatno potvrđuje prije iznesenu činjenicu da je ta industrijska grana bila iznimno ovisna o uvozu te da se svaki pomak na međunarodnom tržištu osjećao i među proizvođačima. Primjerice od 1928. do 1936. cijena svile pala je sa 1.500 dinara za jedan kilogram greža (odmotane svile) na 100 dinara.⁴⁶⁵ Dakako, to je bio povoljan trenutak za kupnju zaliha, jer se nije moglo predvidjeti do kada će pad cijena potrajati. Također, potvrđuje se iznesena činjenica kako su strani ulagači uvozom sirovina po niskom carinskom stavu prikrivali izvlačenje dobiti iz zemlje zaobilazeći sve propise o valutnom prometu te porezne propise.

Analiziranih 25 poduzeća tekstilne industrije u Zagrebu imalo je instalirane pogonske snage ukupno 4.237 KS, pa je prema tome kriteriju zauzimalo visok položaj.⁴⁶⁶ Međutim, potrebno je istaknuti da je samo Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka imalo instalirano elektromotora ukupne snage 3.300 KS, koji su pokretali strojeve radilice.⁴⁶⁷ Na ostala 24 poduzeća otpadalo je 937 KS, što znači ni trećinu pogona spome-

⁴⁶⁵ M. Kolar-Dimitrijević, »Zagrebačke tvornice svile s osvrtom na klasnu i oslobodilačku borbu radništva do nacionalizacije«, *Povijesni prilozi* 7 (1988) 1, 80.

⁴⁶⁶ AJ, MTI KJ, 65/586/1306/362; 65/580/1300/254; 65/577/1297/182; 65/586/1306/363; 65/583/1303/290; 65/573/1293/103; 65/577/1299/221; 65/577/1297/180; 65/586/1306/365; 65/576/1296/168; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/257; 65/579/1299/218; 65/580/1300/256; 65/573/1293/108; 65/580/1300/252; 65/580/1300/255; 65/576/1296/171; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/577/1297/181; 65/580/1300/249; 65/586/1306/366.

⁴⁶⁷ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/181, Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 2.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Industrijsko poduzeće	Prosječan broj zaposlenih
Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka	>2000
Zagorska tvornica vunениh tkanina d.d.	
Tvornica trikotaže i pletene robe C.D. Gaon	
»Ivančica« tekstilna industrija d.d.	
»Setalana«, industrija tekstilne robe d.d.	200-500
»Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje	
»Mira«, tvornica čarapa d.d.	
Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn / Zagrebačka tekstilna tvornica d.d.	
Antun Belajec, tkačka radnja	
Jugoslavenska tekstilna tvornica braća Holzner d.d.	100-150
L. Grivičić, tvornica tekstilne robe	
Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d.	
S. Trebitsch i sin k.d. Tvornica svilenih i polusvilenih marama svih vrsta / od 1939. Zagrebačka industrija svile	
Industrijska tkaonica Josip i Jaroslav Bureš	
»Lacet«, prva domaća tvornica vrpca i čipka	
AGB tkanine jugoslavensko d.d.	50-100
Jugoslavenske »Rico« tvornice d.d., prije Elema, prva domaća tvornica vate i zavojnog materijala d.d.	
Fanika Schlei, Zagrebačka industrija čarapa »Golub« k.d.	
Artur Kraus, industrijska proizvodnja svilene i pamučne robe	
»Svila« tekstilna industrija Janowski i Perecki k.d.	
Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel	
»Novoteks«, tekstilna industrija	
»Termit« tekstilne radionice za mehaničku izradu tkanina	
H. Jakob, tvornica vunениh tkanina, prije Jakob & Schindel	
»Square« Zagrebačka tkaonica svile za kravate Bijelić Kopista i Polak	<50

Tablica 57. Raspodjela poduzeća tekstilne industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/577/1297/181; 65/573/1293/105; 65/586/1306/363; 65/576/1296/171; 65/580/1300/249; 65/577/1297/180; 65/586/1306/366; 65/586/1306/362; 65/580/1300/255; 65/580/1300/254; 65/580/1300/257; 65/579/1299/219; 65/579/1299/220; 65/580/1300/256; 65/577/1297/182; 65/579/1299/219; 65/583/1303/290; 65/586/1306/365; 65/577/1299/221; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/252; 65/573/1293/108; 65/573/1293/103; 65/579/1299/218.)

nutoga poduzeća s proizvodnim pogonima u Dugoj Resi. Ovo samo potkrepljuje prijašnji zaključak — da se nije dovoljno ulagalo u strojeve, odnosno potvrđuje nedovoljnu tehničku opremljenost industrijskih poduzeća te gospodarske djelatnosti. Prema broju zaposlenih radnika i namještenika tekstilna industrija znatno premašuje ostale do sada prikazane industrijske grane. Iz grafa 22 može se zamijetiti stalni rast broja zaposlenih do 1938., uključujući i tu godinu, kada je zabilježen najveći broj zaposlenih. Uzmemo li broj zaposlenih 1935. kao indeks 100, indeks rasta zaposlenih u 1938. iznosio je 164,8. Sljedeće, 1939. godine slijedio je pad broja zaposlenih za čak 31 bod, no nije pao ispod razine prethodnih godina. Zbog toga 1938. godinu možemo promatrati kao izdvojen fenomen.

Naime, međunarodni događaji 1938. na sjevernome dijelu Savske banovine zbog blizine Austrije, odrazili su se na veliku poslovnu suzdržljivost. Izvoz je u toj godini po vrijednosti pao zbog pada cijene domaće robe na međunarodnom tržištu. To je povoljno utjecalo na zapošljavanje jer se nastojala povećati proizvodnost kako bi se ostvarila jednaka dobit. Prema podacima Središnjeg ureda za osiguranje radnika i njegovih okružnih ureda, 1938. je općenito bila najbolja godina po zaposlenosti u razdoblju od 1929. do 1939. godine.⁴⁶⁸

Vrijednosti godišnje proizvodnje u tekstilnoj industriji bilježile su konstantan rast. Iz grafa 23 uočljivo je da nije bilo velikih skokova u proizvodnji, nego je razvoj bio uravnotežen. Nakon ekonomske krize nastavilo se ulagati u proširenje, rekonstrukciju i modernizaciju dotadašnjih poduzeća, što se odrazilo na vrijednost proizvodnje i proizvodni kapacitet. No, očito je da se ulagalo dosta oprezno, jer su se još uvijek osjećale posljedice poslovanja tijekom velike ekonomske krize, ali i zbog iskustva prema kojem se povoljno stanje lako moglo prometnuti u loše. U svakom slučaju proizvodnja se razvijala iz godine u godinu. Uzroke tomu treba tražiti i u mogućnosti korištenja jeftine radne snage. Naime, u tekstilnoj struci većinom su radile žene, koje su imale znatno nižu nadnicu od svojih muških kolega, a bile su i efektivnije u ovom poslu nego muškarci. Također, tijekom krize u industriji se osjećao pritisak viška radne snage, nastao prelijevanjem stanovništva iz sela u gradove u potrazi za boljom egzistencijom. Uostalom, bilo je to i razdoblje kada je u tvornicama već vrlo prisutan tzv. akordni rad.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ M. Kolar-Dimitrijević, »Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929—1939.«, 192.

⁴⁶⁹ »O akordnom radu«, *Indeks*, god. VIII., 1936., br. 4, 27.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1935.	248.184.297 din
1936.	291.811.093 din
1937.	312.231.226 din
1938.	326.694.125 din
1939.	350.238.915 din

Graf 23. Vrijednosti godišnje proizvodnje u tekstilnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
(Izvori: AJ, MTKJ, 65/586/1306/362; 65/580/1300/254; 65/577/1297/182; 65/586/1306/363; 65/583/1303/290; 65/573/1293/103; 65/577/1299/221; 65/577/1297/180; 65/586/1306/365; 65/579/1299/219; 65/586/1306/364; 65/580/1300/251; 65/580/1300/257; 65/579/1299/218; 65/580/1300/256; 65/573/1293/108; 65/580/1300/252; 65/580/1300/255; 65/576/1296/171; 65/579/1299/220; 65/579/1299/219; 65/577/1297/181; 65/580/1300/249; 65/586/1306/366; 65/573/1293/105.)

U Jugoslaviji je od 1935. do 1939. djelovalo 491 poduzeće tekstilne industrije, a u Zagrebu je sjedište, upravu ili proizvodni pogon imalo tek 6 % poduzeća te struke.⁴⁷⁰ Međutim, u 25 poduzeća, obuhvaćena analizom, bilo je koncentrirano 20 % ukupnog kapitala jugoslavenske tekstilne industrije.⁴⁷¹ Također, u Zagrebu je sjedište imalo jedno od najvećih tekstilnih industrijskih poduzeća u Jugoslaviji — Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka, u čijim je pogonima bilo instalirano 8 % cjelokupne pogonske snage tekstilne industrije (39.101 KS), dok je u ostalim zagrebačkim poduzećima bilo instalirano tek 2,3 % pogonske snage cjelokupne tekstilne industrije.⁴⁷² Na temelju rečenog može se zaključiti da zagrebačkim poduzećima proizvodne instalacije nisu bile dovoljne, da su bile zastarjele te je glavnina proizvodnje obavljena uz pomoć radne snage. To potvrđuje i prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika 1938., koji je iznosio 10 % od ukupno zaposlenih radnika i namještenika 1938. u tekstilnoj industriji Jugoslavije.⁴⁷³ Prema proizvedenoj vrijednosti 1938., zagrebačka tekstilna poduzeća zauzimala su važno mjesto; naime, 10 % od ukupne proizvedene vrijednosti tekstilne industrije (2,8 mlrd. din) proizvedeno je u

⁴⁷⁰ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 9, Tabela 1; 10, Tabela 2.

⁴⁷¹ Ukupni kapital tekstilne industrije u Kraljevini Jugoslaviji iznosio je 1,5 mlrd. dinara. Usp. *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 10, Tabela 2.

⁴⁷² *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 10, Tabela 2.

⁴⁷³ Ukupno je bilo 54.000 radnika i namještenika u tekstilnoj industriji Kraljevine Jugoslavije 1938. Usp. *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 29, Tabela 19.

poduzećima koja su bila smještena u Zagrebu, odnosno koja su u Zagrebu imala sjedište ili upravu.⁴⁷⁴

Primjeri poduzeća u tekstilnoj industriji

»Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje

Poduzeće »Mez« proizašlo je iz zastupstva tvrtke Mez Vater und Söhne, Freiburg-Breisgau⁴⁷⁵ (Njemačka) koje je 1926. protokolirano kao Jugoslavensko dioničko društvo za proizvodnju svile za šivanje i vezenje. Ubrzo, 1. siječnja 1930. poduzeće Mezvater jugoslavensko d.d. u Zagrebu i jugoslavensko zastupstvo tvrtke Carl Mez und Söhne AG Wien u Zagrebu ujedinili su se u jedinstveno poduzeće »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje sa sjedištem i tvornicom u Zagrebu, Svetice 6. Poduzeće je imalo dva zastupstva sa skladištima, jedno u Zagrebu gdje je zastupnik bio Vilim Lange, a drugo pod nazivom Centralna agencija Ltd, nalazilo se u Beogradu.⁴⁷⁶

Glavnica dioničkog društva 1934. tijekom prikupljanja osnovnih podataka iznosila je 3.000.000 dinara te je uplaćena u cijelosti. Na zalihе i potraživanja odnosilo se 14.000.000 din investicija, u zgrade i nekretnine bilo je uloženo 900.000 din te u strojeve 600.000 din.⁴⁷⁷ Dionička glavnica povećala se 1937. i tada je iznosila 7.000.000 dinara. Također, povećana su

⁴⁷⁴ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 29, Tabela 19.

⁴⁷⁵ Povijest ove tvrtke seže u 18. st., točnije 1760. godinu, kada je Carl Mez otvorio manufakturu za tkanje svile u Kandernu. Godine 1785. u poslu mu se pridružuju sinovi, pa od tada poduzeće nosi naziv Mez Vater und Söhne. Ono doživljava rast za Carla Meza (1808.—1877.), kada počinje i industrijska proizvodnja konca u pogonu koji je preseljen u Freiburg. Nakon što je završio politehnički studij u Freiburgu, Carl Mez primjenjuje stečeno znanje u proizvodnju, te konstruira stroj za motanje prede, prvo na ručni, a zatim na vodeni pogon. Godine 1935., u trenutku kada poduzeće slavi jubilej — 150 godina rada, zapošljava 2.155 radnika u Njemačkoj, te još 2.500 radnika u svojim podružnicama u svijetu. Od 1922. organizirano je kao dioničko društvo, a od 1932. u većinskom je vlasništvu tvrtke J&P Coats Ltd., iz Glasgowa. Usp. Manfredo Gallo, »Carl Mez — einst eine Firma von Weltruf«, *Badische Zeitung*, <http://www.badische-zeitung.de/freiburg/carl-mez-einst-eine-firma-von-weltruf-73745429.html>. Pristup ostvaren 25. 9. 2017.

⁴⁷⁶ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Osnovni podaci od 23. novembra 1934., 1-2.

⁴⁷⁷ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Osnovni podaci od 23. novembra 1934., 2.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	14	12	14	18	17
Tehničko osoblje	1	1	1	7	2
Kvalificirani radnici	5	6	6	0	5
Nekvalificirani radnici	82	98	192	162	141
Ukupno	102	117	213	187	165

Tablica 58. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u poduzeću »Mez« 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci o tvornici za 1938., Osoblje; Podaci o tvornici za 1939., Osoblje.)

ulaganja u zgrade i nekretnine na 1.180.000 din te u strojeve 876.000 din, ali su smanjene zalihe i potraživanja na 11.000.000 dinara.⁴⁷⁸

Tvornica nije posjedovala vlastiti izvor pogonske snage, nego je struju dobivala od Gradske centrale. Potrebna pogonska snaga za iskorištavanje punog kapaciteta postojećih postrojenja za proizvodnju iznosila je 33 KS. Tvornica se sastojala od dviju jednokatnih zgrada. U podrumu prve zgrade bili su skladište i peć za centralno loženje, a u prizemlju je bilo odjeljenje za izradu štringlica (klupka). Na prvom katu bili su skladište i blagovaonica te uredi i još jedno skladište materijala. U drugoj tvorničkoj zgradi, u prizemlju, u velikoj dvorani nalazili su se strojevi za odvijanje, namatanje i montanje klupka. Na prvome katu, također u velikoj tvorničkoj dvorani, bili su strojevi za izradu malih klupka finog konca, vretena i stroj za pakiranje robe.⁴⁷⁹ U tvornici se radilo osam sati na dan, osim u odjeljenjima koja su prema potrebi radila u dvije smjene. Tvornica je prerađivala konac za šivanje i vezenje, svilu za vez i pamuk za pletenje iz velikih industrijskih »štrinja«.⁴⁸⁰

Od 1935. u Upravnom odboru su bili: Hinko Plankh, direktor; James Henderson, tvorničar iz Milana; Hans Mez, tvorničar iz Freiburga; dr. Ivan Jacobi, odvjetnik; dr. Leo Rotter, odvjetnik; Edwin Meiner, bankovni direktor; dr. Vjekoslav Fleischer, tajnik zagrebačke Trgovačke i industrijske komore; te Gustav Wollner, veletrgovac. U Nadzornom odboru su bili: Niko-

⁴⁷⁸ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Osnovni podaci od 14. februara 1938., 1-2.

⁴⁷⁹ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Osnovni podaci od 23. 11. 1934., 3.

⁴⁸⁰ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Osnovni podaci od 23. 11. 1934., 4.

la Kotov, knjigovođa; Viktor Badalić, bankovni tajnik; i Franz Hotl, viši knjigovođa. Povjerenik stranog kapitala u poduzeću bio je Maks Huber, njemački državljanin iz Freiburga. Tehnički upravitelj tvornice bio je Julius Gelz, austrijski državljanin.

Sve dionice poduzeća, njih 30.000, tj. 70.000 dionica od 1937., bile su u vlasništvu Seiga A.G. iz Švicarske.⁴⁸¹

Prema podacima iz tablice 58, ukupan broj zaposlenih ima trend rasta od 1935. do 1937., nakon čega je slijedio pad. Slika zapošljavanja u poduzeću »Mez« izravno se podudara s pregledom godišnje proizvodnje (graf 24). Promatrajući strukturu zaposlenika, odnosno njihovu raspodjelu prema radnim mjestima, očito je da je broj radnika ovisio o proizvodnji, a ne obrnuto. Naime, među zaposlenima najveći udio imali su nekvalificirani radnici, kategorija zaposlenika koja je znatno promjenjivija od primjerice kvalificiranih radnika. Broj kvalificiranih radnika u tekstilnoj industriji općenito je vrlo malen i zato što su na području Savske banovine djelovale tek dvije tekstilne stručne škole. Prva je osnovana u Oroslavlju 1927., a druga u Zagrebu 1937. godine.⁴⁸²

Tijekom 1935. u tvornici se radilo 48 sati na tjedan, odnosno osam sati na dan, te je proizvedeno 136.000 kg konca za šivanje i vezenje, umjetne svile za vez i pamuka za vez u vrijednosti od 14.237.840 din.⁴⁸³ Sljedeće godine radilo se 63 sata na tjedan, ili 10,5 sati na dan. Sukladno tomu, povećana je godišnja proizvodnja i iznosila je 220.000 kg konca u vrijednosti od 23.031.800 din.⁴⁸⁴ Radno vrijeme je 1937. bilo 48 sati na tjedan, ali se u 50 % odjeljenja radilo 96 sati, pa je tijekom godine izrađeno 330.000 kg različitog konca u vrijednosti 34.547.000 dinara.⁴⁸⁵ Sukladno padu broja radnika, i proizvodnja je 1938. osjetno smanjena — na 213.000 kg, odnosno imala je vrijednost 22.300.000 dinara.⁴⁸⁶ Kvantitativno proizvodnja je

⁴⁸¹ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Povremeni podaci za 1935., 1-2.

⁴⁸² Ivo Soljačić, Ružica Sunko, »Hrvatski tekstil kroz povijest«, *Tekstil* 43 (1994) 11, 598.

⁴⁸³ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Povremeni podaci za 1935., 3.

⁴⁸⁴ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Povremeni podaci za 1936., 2.

⁴⁸⁵ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Povremeni podaci za 1937., 3.

⁴⁸⁶ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Podaci o tvornici za 1938., Proizvodnja i prodaja.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1935.	14.237.840 din
1936.	23.031.800 din
1937.	34.547.000 din
1938.	22.300.000 din
1939.	16.734.660 din

Graf 24. Vrijednost proizvodnje u tvrtki »Mez« 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 3; Podaci o tvornici za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci o tvornici za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

sljedeće godine porasla na 264.629 kg, međutim, njezina vrijednost je potonula na 16.734.660 din.⁴⁸⁷

Ovaj iskaz o vrijednosti proizvodnje je dosta nepouzdan s obzirom na to da su u promatranom razdoblju cijene tekstilnih sirovina stalno rastle, i zbog sankcija Italiji i zbog zabrane uvoza iz neklirinskih zemalja, a pogotovo su upitne vrijednosti iz 1938. i 1939. godine.

Iz računa gubitka i dobitka vidi se da je 1938. za plaće radnika i namještenika te za komorski porez poduzeće platilo ukupno 1.958.253 dinara, a sljedeće, 1939. plaće i doprinosi iznosili su 2.161.931 dinara, premda je radnika bilo nešto manje nego u prethodnoj godini.⁴⁸⁸

»Pamuk« k.d. tekstilna tvornica

Pod nazivom »Pamuk« k.d. poduzeće je protokolirano 1927. godine, a osnovao ga je Robert Müller. No zbog financijskih poteškoća, prodao ga je Pavelu Picku i Ottu Lewithu, čehoslovačkim državljanima. Sjedište tvrtke nalazilo se u Vrhovčevoj ulici 9, dok je tvornica bila smještena u Kustošiji 162.⁴⁸⁹ Osnivačka glavnicu tog komanditnog društva iznosila je 1.500.000 dinara i bila je u cijelosti uplaćena.⁴⁹⁰ U zemljište i zgrade uloženo je

⁴⁸⁷ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Podaci o tvornici za 1939., Proizvodnja i prodaja.

⁴⁸⁸ AJ, MTI KJ, 65/577/1297/180, »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, Podaci o firmi za 1938., Podaci iz računa gubitka i dobitka; Podaci o firmi za 1939., Podaci iz računa gubitka i dobitka.

⁴⁸⁹ AJ, MTI KJ, 65/576/1296/168, Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d., Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1.

⁴⁹⁰ Komanditno društvo je oblik vlasništva u kojem se njegovi članovi udružuju radi zajedničkog poslovanja. Međutim, komanditno društvo ima dvije vrste članova — jed-

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	2	3	3	3	3
Tehničko i kvalificirano osoblje*	68	65	69	71	5
Nekvalificirani radnici	9	2	2	3	66
Ukupno	79	70	74	77	74

*Pod tehničkim i kvalificiranim osobljem podrazumijevala su se sljedeća zanimanja: tkalački majstori, strojari, škrobljari, tkalci, sukači, osnovači i uvadači.

Tablica 59. Prosječan broj zaposlenika u poduzeću »Pamuk« k.d. 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/576/1296/168, Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d., Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

600.000 dinara, a u strojeve za proizvodnju 700.000 dinara. Uz to, u trenutku popisivanja osnovnih podataka o poduzeću na skladištu je bilo sirovina i gotove robe u vrijednosti 900.000 dinara.⁴⁹¹ Tvornica je za pokretanje strojeva i rasvjetu imala vlastiti lokomobil od 48 KS, dok je za puno iskorištavanje kapaciteta bilo potrebno 45 KS. Proizvodni pogoni sastojali su se od češljaonice s jednim strojem, tkaonice sa strojevima za sukanje potke i sukanje cenova za cenivanje, škrobljenje te stroja za vezenje. Proizvodila se bojena i bijeljena pamučna tkanina. Tvornica je radila u dvije smjene po osam sati, a puni godišnji proizvodni kapacitet iznosio je oko 1.200.000 metara pamučnih tkanina.⁴⁹²

Godine 1935. direktor poduzeća bio je prijašnji vlasnik Robert Müller, a upravitelj u proizvodnji bio je Albin Piffel, obojica čehoslovački državljani.⁴⁹³

U strukturi zaposlenika, prema tablici 59, očit je povoljan omjer tehničkog, odnosno kvalificiranih i nekvalificiranih radnika. Tekstilna industrija općenito je zapošljavala velik broj polukvalificiranih i tek manji broj kvalificiranih radnika, a sličnu raspodjelu radnih mjesta imalo je i ovo poduzeće, u kojem su na mjestima kvalificiranih radili polukvalificirani i nekvalificirani radnici. Kvalificirani radnici bili su uglavnom zanatski radnici i bivši

---

ni jamče solidarno i neograničeno, to su unutarnji članovi ili komplementari, a drugi, vanjski članovi ili komandisti jamče solidarno i ograničeno. Taj oblik vlasništva pogodan je posebno za osobe koje se nisu mogle po tadašnjem zakonu baviti poduzetništvom. Usp. S. Deželić, *Narodna ekonomija*, 144.

⁴⁹¹ AJ, MTI KJ, 65/576/1296/168, Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d., Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 2.

⁴⁹² Isto, 2-3.

⁴⁹³ AJ, MTI KJ, 65/576/1296/168, Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d., Pregled B za 1935., 1-2.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1935.	5.000.000 din
1936.	5.124.125 din
1937.	4.500.000 din
1938.	4.580.000 din
1939.	4.090.000 din

Graf 25. Vrijednosti proizvodnje u poduzeću »Pamuk« k.d. 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/576/1296/168, Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d., Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

propali obrtnici, ali kvalifikacije su se stjecale i tijekom rada, pa je razumljiv takav visok udio kvalificiranog radništva u ukupnom broju zaposlenih.⁴⁹⁴

Iz grafa 25 vidljivo je za cijelo promatrano razdoblje da je proizvodnja u Pamuku k.d. oscilirala, te da ne postoji specifičan trend porasta nakon izlaska iz ekonomske krize što pokazuje koliko je poslovanje ovog poduzeća bilo oprezno, najvjerojatnije pod utjecajem prethodnih kriznih godina. Najbolja godina u promatranom razdoblju bila je 1936. Naime, nakon što su uvedene privredne sankcije Italiji neka su poduzeća povećala proizvodnju kako bi se nadoknadio ili iskoristio trenutni zastoj uvoza iz Italije, pa je tako vrlo vjerojatno bilo i u slučaju ovog poduzeća. No, osim za gotove tekstilne proizvode, bio je zaustavljen i uvoz prediva, koji se nije mogao nadoknaditi uvozom iz Čehoslovačke, Engleske i ostalih zemalja te je zbog nestašice sirovina, smanjen opseg proizvodnje.

Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel

Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel osnovana je u jeku krize 1931. Vlasnici su bili Austrijanci Oskar Schwartz i Gustav Meisel, a sjedište poduzeća i tvornica nalazili su se u Draškovićevoj 58. U početku je tvornica imala dva odjeljenja, tkaonicu i bojadisaonicu, a proizvodile su se tkanine za zastore i moare tkanine — postave za kovčege i ručne torbe. Nakon nekoliko mjeseci, zbog nerentabilnosti, zatvorena je bojadisaonica te je ostala samo tkaonica, a proizvodnja je proširena na tkanine za pokućstvo.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ O radnoj snazi u tekstilnoj industriji opširnije vidjeti u: Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 312-321.

⁴⁹⁵ AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1-2.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	1	1	1	1	0
Tehničko osoblje	1	1	1	1	0
Kvalificirani radnici	6	8	9	10	0
Nekvalificirani radnici	6	7	8	10	0
Ukupno	14	17	19	22	0

Tablica 60. Prosječan broj zaposlenih u Zagrebačkoj tekstilnoj industriji, Schwartz i Meisel 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje.)

Ukupno uloženi kapital poduzeća iznosio je samo 600.000 dinara, najveći dio otpadao je na postrojenje za proizvodnju, dok je zgrada u kojoj se nalazila tvornica bila iznajmljena.⁴⁹⁶ Tvornica nije imala vlastitu pogonsku snagu, nego je struju dobivala od Zagrebačke električne centrale, a za iskorištavanje punog kapaciteta strojeva bilo je potrebno 12 KS. Tkaonica je bila opremljena sa šest tkalačkih razboja, dvije špulmašine s osam vretena, strojem za namatanje i strojem za osnovu te strojem za dubliranje.⁴⁹⁷ Još dva tkalačka razboja i jedna špulmašina nabavljeni su 1937.⁴⁹⁸

Tekstilna industrija Schwartz i Meisel, prema broju zaposlenika, ali i prema drugim pokazateljima, bila je omanji industrijski pogon. Ukupan broj zaposlenih iz godina u kojima se može pratiti pokazivao je skromnu, ali konstantnu tendenciju porasta. U strukturi zaposlenika, gotovo je jednak omjer kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, prosječno u pet promatranih godina tek je nešto više kvalificiranih radnika te su zajedno činili gotovo 90 % ukupnog broja radnika.

Tijekom razdoblja 1935.—1938. u tvornici se radilo sa 60 do 80 % iskorištenosti punog kapaciteta, i to u jednoj smjeni od osam sati. Sirovine, pamučno predivo i umjetnu svilu, poduzeće je uglavnom uvozilo iz Čehoslovačke i Italije, a od 1936. prevladavao je uvoz iz Njemačke.⁴⁹⁹ Prema po-

⁴⁹⁶ AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 2-3.

⁴⁹⁷ AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 3-4.

⁴⁹⁸ AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Povremeni podaci za 1937., 4.

⁴⁹⁹ AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 3.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Tkanine za pokućstvo	5.050 m	5.300 m	5.100 m	5.700 m	0
Tkanine za zastore i dekoracije	4.950 m	5.200 m	6.150 m	6.450 m	0
Moare tkanine	7.140 m	7.500 m	9.300 m	9.800 m	0
Vrijednost u dinarima	1.000.000	937.000	955.000	970.000	0,00

Tablica 61. Proizvodnja u Zagrebačkoj tekstilnoj industriji, Schwartz i Meisel 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

dacima iz tablice o godišnjoj proizvodnji, u tvornici se najviše proizvodila moare tkanina za postave za kovčege i ručne torbe. Budući da poduzeće nije izvozilo, vrlo je vjerojatno kako je svojim tkaninama podmirivalo potrebe lokalne kožne i galanterijske industrije ili obrta, kao i tapetarskog obrta. Kada se uspoređuju podaci o količini i vrijednosti godišnje proizvodnje u tablici 61, zamjetan je pad cijena tekstilnih proizvoda. Naime, iako je po količini proizvedenih tkanina 1935. bila najlošija godina, iskazana vrijednost bilježi najvišu točku u pet promatranih godina.

Promatrajući račune gubitka i dobitka za 1936. moguće je pratiti iznos isplaćen za plaće i nadnice. Tako je 1936. isplaćeno 173.890 dinara, a 1938. godine 203.049 dinara, sukladno povećanju broja radnika.⁵⁰⁰

Tijekom 1939. Tekstilna industrija Schwartz i Meisel prekinula je rad i proizvodnju na godinu dana odlukom Poglavarstva u Zagrebu, te je preko odvjetnika prekid produljen na još šest mjeseci. Pri pokušaju utvrđivanja adrese poduzeća Schwartz i Meisel, kako bi Ministarstvo trgovine i industrije predalo statistički upitnik o poslovanju u 1939., spominje se u dopisima između Ekonomskog instituta Banovine Hrvatske i Ministarstva da je poduzeće preselilo u Beograd. No Ministarstvo ni do početka 1941. nije uspjelo ući u trag, odnosno nije uspjelo locirati vlasnike poduzeća Gustava Meisela i Oskara Schwartz.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Račun gubitka i dobitka dna 31. 12. 1936., Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka.

⁵⁰¹ AJ, MTI KJ, 65/580/1300/251, Zagrebačka tekstilna industrija, Schwartz i Meisel, Dopis Ekonomskog instituta Banovine Hrvatske Ministarstvu trgovine i industrije od 3. siječnja 1941.

VIII. INDUSTRIJA KOŽE

Industrija kože u međuratnoj Jugoslaviji obuhvaćala je, uz preradu sirove kože, također proizvodnju cipela i različite kožne galanterije. Kao u drugim granama jugoslavenske industrije, i u ovoj se pojavljuje paradoks da je umnogome ovisila o uvozu sirovina premda je Jugoslavija imala znatan stočni fond, no zbog nedovoljno razvijene mesne industrije te izvoza žive stoke, industrija kože uglavnom je ovisila o uvozu činjene kože. Osim sirovina, znatan je bio i uvoz obuće, ali je od 1931. ta stavka uvoza gotovo potpuno izostala. Također, tvornice koje su se bavile preradom sirove kože ovisile su i o uvozu »qubrachsekstrakta«, sastojka za pripremu tanina, tj. ekstrakta za štavljenje kože, iako je proizvodnja tanina u Jugoslaviji bila dosta razvijena.⁵⁰² Od činjene kože najrazvijenija je bila proizvodnja kože za potplate te kože za gornjište cipela. Najkrupniju granu prerade kože predstavljala je proizvodnja obuće, premda do osnutka Bat'ina industrijskog poduzeća 1931. domaća proizvodnja obuće nije mogla zadovoljiti potrebe tržišta, te se znatan dio uvezio.⁵⁰³

O planovima za izgradnju tvornice Bat'a u Jugoslaviji novine su počele pisati već oko 1930. godine. Gradovi i mjesta su se natjecali kako bi pridobili Upravu iz Zlína da upravo u njima izgradi priželjkivanu tvornicu. Uvjeti za gradnju bili su prostrano zemljište u blizini željezničke pruge i plovnog riječnog puta. Međutim, bilo je i onih koji nisu poduprli takav projekt. Najglasniji su dakako bili obučari, koji su prosvjedovali protiv gradnje tvornice koja je imala namjeru proizvoditi obuću ne samo za Jugoistok Europe, nego i za Bliski istok te za rusko tržište. Tako je Akcijski odbor obrtnika, trgovaca i industrijalaca kožarske struke sazvao protestni zbor u Beogradu svih jugoslavenskih privrednika kožarsko-obučarske struke protiv sve snažnijeg prodora Bat'e u Jugoslaviju.⁵⁰⁴ Izgradnja tvornice u Borovu, kraj Vukovara pokazala je da je otpor očito bio uzaludan. Bat'a je imala čvrstu namjeru »obuti boso čovječanstvo«, a u ponudu je uvela i »balkanski specijalitet«, gumeni opanak, jedan od najprodavanijih obuvnih proizvoda.⁵⁰⁵ Vertikalnom organizacijom poslovanja Bat'a je postupno stvarala sustav proizvodnje koji je sam sebi bio dovoljan, neovisan o vanjskim čimbe-

⁵⁰² F. Gašparović, *Industrija Banovine Hrvatske*, 19-20.

⁵⁰³ J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, 268-269.

⁵⁰⁴ »O obučarskoj borbi protiv Bate«, *Sremske novine*, 29. 5. 1931., br. 21, 1.

⁵⁰⁵ »U čijim je rukama kožarska i obučarska radinost«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 3, 9.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela d.d.	1868.	Zagreb
Tvornica koža, Alkalay i Meyer	1930.	Zagreb
Jugoslavensko Knoch d.d. tvornica remenja i kožne obuće	1930.	Zagreb
»Corium«, tvornica finih koža, braća Attias	1932.	Zagreb
Dimitrije Puđa, proizvodnja kovčega, torbica i ostale kožne robe, od 1938. Dimitrije Puđa industrija kovčega i kožne robe	1919. samo trgovina, od 1932. i proizvodnja	Zagreb
»Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti	1919. od 11. 3. 1938. vedeno u registar obrtičkih poduzeća	Zagreb
Poduzeće koje je imalo samo sjedište u Zagrebu		
»Suzana«, tvornica koža d.d.	1928.	Tvornica u Sunji

Tablica 62. Popis poduzeća industrije kože koja su imala sjedište i/ili proizvodni pogon u Zagrebu od 1935. do 1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62; 65/593/1313/86; 65/592/1312/63; 65/595/1315/110; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.)

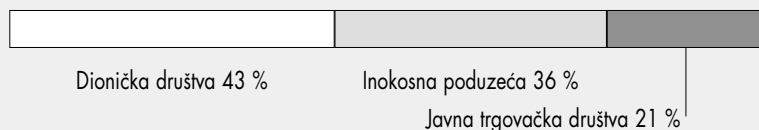
nicima i u konačnici autarkičan.⁵⁰⁶ Uz vertikalnu organizaciju poduzeća i vrlo specifičan sustav organizacije rada Bat'a u Borovu svojim je proizvodima pokrivala gotovo 90 % potražnje tadašnjeg jugoslavenskog tržišta.⁵⁰⁷

U međuratnom Zagrebu industrija kože i kožnih proizvoda nije bila jako razvijena, usprkos dugotrajnoj tradiciji. Prije Prvog svjetskog rata na području Hrvatske radilo je samo jedno veliko poduzeće, već spomenuta Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela u Novoj Vesi koja je poslovala do 1938., kada je proglasila stečaj.⁵⁰⁸ Do Prvog svjetskog rata izvozila je svoje

⁵⁰⁶ Sukladno Pravilima društva, posebice dijela koji govori o djelatnostima, Bat'a u Borovu kupila je Stolin d.d. u Vukovaru, tvrtku koja se bavila tekstilnom proizvodnjom, Majstor d.d. u Vukovaru za proizvodnju strojeva i alata, Kotvu d.d. u Zagrebu, društvo za uvoz i izvoz, ugljenokop Sv. Nikola u Gunjavcima kod Nove Gradiške, topionicu željezne rude u Bešlincu i poljoprivredno dobro kod Strumice u Makedoniji. Uz navedeno, u kožarskoj školi prerađivala se sirova koža, jer im je bilo uskraćeno pravo organiziranja prerade sirovih koža u vlastitim pogonima. Usp. S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 131; Kemal Hrelja, »Batin sistem između dva svjetska rata«, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta — Univerzitet u Sarajevu*, 7 (1972) 7, 149.

⁵⁰⁷ Kemal Hrelja, Martin Kaminski, »Borovo« *Jugoslavenski kombinat gume i obuće*, Slavonski Brod, 1971., 23-24.

⁵⁰⁸ M. Despot, »Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća, Prilog privrednoj povijesti Zagreba u XIX. stoljeću«, *ISNZ*, V, 169; I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 140.

Graf 26. Oblici poduzetništva u industriji kože u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62; 65/593/1313/86; 65/592/1312/63; 65/595/1315/110; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.)

proizvode diljem Europe, a uspjehu poslovanja pridonijela je i proizvodnja obuće za vojsku. Međutim, poslije 1918. zbog novih carinskih ograničenja, tvornica je proizvodnju morala ograničiti isključivo na domaće tržište, što je uzrokovalo znatan pad proizvodnje činjene kože. U vezi s time proširila je svoj asortiman s proizvodnjom cipela (marka Astra) te raznim vrstama tehničke kože. Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela je prema potrebi, u sezoni zapošljavala od 600 do 700 isključivo domaćih majstora i radnika. Također je zapošljavala i velik broj prodavača budući da je imala 36 prodavaonica u svim većim gradovima i mjestima Jugoslavije.⁵⁰⁹ No, očito je konkurencija poduzeću Bat'a bila presnažna i za ovu tvornicu, koja je prestala s proizvodnjom 1938., a završna likvidacijska faza trajala je sve do 1944.⁵¹⁰

U razdoblju od 1935. do 1939. u Zagrebu je djelovalo, odnosno sjedište imalo sedam poduzeća kožarske struke. Prema podacima o godini osnutka (tablica 62), očito je da su sva poduzeća, osim Zagrebačke tvornice koža, osnovana nakon Prvog svjetskog rata te je njih više od 70 % iz ovog razdoblja osnovano nakon uvođenja carinskih zaštita, odnosno mnogo poslije inflacijskog razdoblja koje je bilo svojevrstan *boom* za poduzetničke pothvate. Ovi podaci navode na zaključak da se Zagreb, pogotovo od 1935. do 1939., nikako ne može smatrati središtem ove industrijske grane. Znatno razvijeniji bili su Karlovac i, dakako, prije spomenuto Borovo.⁵¹¹

Prema obliku poduzetništva (graf 26), prevladavala su dionička društva, a slijedila su inokosna poduzeća dok su javna trgovačka društva bila zastupljena sa 2, odnosno s jednim poduzećem.⁵¹²

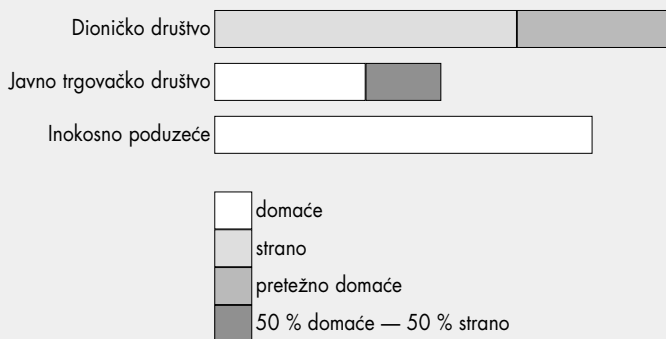
⁵⁰⁹ »Zagrebačka tvornica koža«, *Hrvatska privreda*, god. XII., 1937., br. 10-11, 29; »Naša industrija u ogledalu poslovanja zagrebačke tvornice koža«, *Industrijska odbrana*, god. V., 1937., br. 49, 6.

⁵¹⁰ M. Despot, »Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća«, 169.

⁵¹¹ Samo u Karlovcu djelovalo je pet kožara i jedna tvornica obuće. »U čijim je rukama kožarska i obućarska radinost«, *Industrijska odbrana*, god. IV, 1936., br. 3, 10.

⁵¹² Tvornica koža, Alkalay i Meyer bila je u početku javno trgovačko društvo, 1936. protokolirano je kao privatno poduzeće. AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1936., 4.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 27. Porijeklo vlasništva i oblici poduzeća industrije kože u Zagrebu 1935.—1939.

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62; 65/593/1313/86; 65/592/1312/63; 65/595/1315/110; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.)

Uspoređujući podatke o obliku s podacima o porijeklu vlasništva, uočavamo da su inokosna poduzeća u industriji kože bila isključivo u jugoslavenskom vlasništvu. U ostalim pravno-organizacijskim oblicima poduzeća također je bio zastupljen jugoslavenski kapital. Strani ulagači prevladavali su u dioničkim poduzećima, no dioničko poduzeće, Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela, bilo je barem formalno u pretežno u domaćem vlasništvu, točnije rečeno financijski je bilo vezano za Prvu hrvatsku štedionicu.⁵¹³

Za analizu o ukupno uloženom kapitalu i njegovoj distribuciji prema vrsti investicija, nažalost nije bilo dostatnih podataka. Naime, za Zagrebačku tvornicu koža i tvornicu cipela d.d. te Jugoslavensko Knoch d.d. nisu sačuvani ti podaci. Izuzmu li se ta dva dionička poduzeća, ukupan kapital je iznosio 9.680.239 dinara.⁵¹⁴ Međutim, postoje podaci da je ukupno instalirana pogonska snaga iznosila 1.164 KS, što ostavlja dojam o relativno dobroj tehnološkoj razvijenosti industrije kože.⁵¹⁵ Ipak, glavninu instalacija imale su Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela d.d. (680 KS) te Tvornica koža, Alkalay i Meyer (375 KS), koja je imala i vlastitu električnu centralu.⁵¹⁶ Prema pisanju glasila Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu,

⁵¹³ M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 218-219.

⁵¹⁴ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63; 65/593/1313/86; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.

⁵¹⁵ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62; 65/593/1313/86; 65/592/1312/63; 65/595/1315/110; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.

⁵¹⁶ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62, 65/593/1313/86, Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 3; AJ, MTI KJ,

Industrijska poduzeća	Prosječan broj zaposlenih
Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela d.d.	>200
Jugoslavensko Knoch d.d. tvornica remenja i kožne obuće	
Tvornica koža, Alkalay i Meyer	60-70
»Suzana«, tvornica koža d.d.	
»Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, samovlasnik Samuel Gatti	
Dimitrije Puđa, proizvodnja kovčega, torbica i ostale kožne robe, od. 1938. Dimitrije Puđa, industrija kovčega i kožne robe	20-30
»Corium«, tvornica finih koža, braća Attias	<10

Tablica 63. Raspodjela poduzeća kožne industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62; 65/593/1313/86; 65/592/1312/63; 65/595/1315/110; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.)

Hrvatske privrede, Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela d.d. bila je opremljena najmodernijim strojevima američke i njemačke proizvodnje, no očito je Uprava te tvornice preuzela prevelik rizik financiranjem modernog proizvodnog pogona. Naime, proizvodnja je prestala tek dvije godine nakon što je objavljen članak, a društvo je proglasilo stečaj.⁵¹⁷ Međutim, Tvornica koža, Alkalay i Meyer svoje proizvodne pogone je modernizirala postupno. Naime, tijekom prvog popisivanja industrijskih poduzeća, koje je provodila Inspekcija zemaljske odbrane 1934., poduzeće je imalo samo parni lokomobil od 115 KS. S vremenom poduzeće se tehnološki osuvremenjivalo, pa već 1937. posjeduje 15 elektromotora ukupne snage 375 KS.⁵¹⁸ Oprezno poslovanje, karakteristično za židovske poduzetnike, omogućilo je poduzeću da nastavi svoju djelatnost vjerojatno do 1941., kada je bilo nacionalizirano, kao i uostalom mnoga druga židovska poduzeća.

Više od polovice industrijskih poduzeća u Zagrebu kožarske struke (57 %) u razdoblju od 1935. do 1939. prema prosječnom broju zaposlenih radnika, bila su manja industrijska poduzeća koja su zapošljavala do 30 radnika i namještenika.⁵¹⁹ Dva poduzeća (Alkalay i Meyer te Jugoslavensko

65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 3, Povremeni podaci za 1937., 4.

⁵¹⁷ »Zagrebačka tvornica koža«, *Hrvatska privreda*, god. XII., 1937., br. 10-11, 29.

⁵¹⁸ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 3, Upitnik štaba Savske divizije za 1937.

⁵¹⁹ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/60, »Corium« tvornica finih koža, braća Attias; 65/592/1312/61, »Suzana«, tvornica koža d.d.; 65/594/1314/94, Dimitrije Puđa, proiz-

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1935.	502
1936.	512
1937.	610
1938.	319
1939.	226

Graf 28. Kretanje prosječnog broja zaposlenih radnika i osoblja industrije kože u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62; 65/593/1313/86; 65/592/1312/63; 65/595/1315/110; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.)

Knoch d.d.) prosječno su imala 70 zaposlenih te se prema tome mogu smatrati srednjim poduzećima.⁵²⁰ Tek je Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela u pravom smislu riječi bila veliko poduzeće s više od 200 radnika.⁵²¹ Usporedi li se prosječan broj zaposlenih tijekom pet godina s brojem tvornica, na jednu tvornicu dolazi 61 radnik, što pokazuje da je industrija kože u Zagrebu spadala među radom srednje intenzivna poduzeća.

Vrhunac prema prosječnom broju zaposlenih i prema godišnjoj vrijednosti proizvodnje, industrija kože imala je 1937. Na proizvodnju u industriji kože, koja je bila upućena na uvoz sirovina i tanina za obradu kože svakako su utjecale sankcije Italiji, odnosno prestanak uvoza iz te zemlje, potom povlačenje zabrane uvoza te devalvacija stranih valuta krajem 1936. godine. Koliko je devalvacija bila štetna za izvozno usmjerene industrijske grane, toliko je ona pogodovala industriji koja je u vrijeme devalvacije mogla uvoziti jeftiniju sirovinu, što se očito odrazilo na visinu vrijednosti godišnje proizvodnje 1937. godine.⁵²² Nakon relativno uspješne godine slijedio je drastičan pad u proizvodnji 1938., na što je svakako utjecao prekid proizvodnje u Zagrebačkoj tvornici koža i tvornici cipela, u kojoj je te godine započeo već spomenuti stečajni postupak. Pad proizvodnje nastavljen je i 1939., no iako je trend u pojedinačnim poduzećima bio uzlazan, pres-

vodnja kovčega, torbica i ostale kožne robe; 65/594/1314/95, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti.

⁵²⁰ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer; 65/595/1315/110, Jugoslovensko Knoch d.d. tvornica remenja i kožne obuće.

⁵²¹ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62, 65/593/1313/86, Zagrebačka tvornica koža i zagrebačka tvornica cipela.

⁵²² Valdemar Lunaček, »Naša industrija nakon devalvacije stranih valuta«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 34-35, 9.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

1935.	44.115.000 din
1936.	44.115.000 din
1937.	51.185.000 din
1938.	32.923.000 din
1939.	28.795.755 din

Graf 29. Vrijednost godišnje proizvodnje industrije kože u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/62; 65/593/1313/86; 65/592/1312/63; 65/595/1315/110; 65/592/1312/60; 65/594/1314/94; 65/594/1314/95; 65/592/1312/61.)

tanak proizvodnje u Zagrebačkoj tvornici koža i cipela narušio je opću sliku proizvodnje. To pokazuje kako je to poduzeće bilo generator razvoja kožarske industrije u Zagrebu, te da je njegovim gašenjem ova industrijska grana izgubila predstavnika pravog industrijskog poduzeća u Zagrebu, gdje su od tada djelovala pretežito manja poduzeća. Neka od njih su imala karakteristike obrtne proizvodnje, primjerice dva poduzeća kožarske industrije »Corium« i »Sljeme«, koja su predstavljena u potpoglavlju »Primjeri poduzeća kožarske industrije« ove knjige.

U Zagrebu je sjedište ili proizvodni pogon imalo 7 poduzeća ili 6 % od svih industrijskih poduzeća kožne industrije Jugoslavije. Za razliku od ostalih industrijskih grana u kojima je broj prelazio nekoliko stotina, u industriji prerade kože u Jugoslaviji zabilježeno je samo 109 poduzeća. Najviše ih je bilo u Dravskoj banovini (50), a na području Uprave grada Beograda 13.⁵²³ Uloženi kapital zagrebačkih poduzeća, bez Zagrebačke tvornice koža i tvornice cipela d.d. te Jugoslavenskog Knoch d.d., iznosio je tek 3 % od kapitala uloženog u industriju kože Jugoslavije, koji je iznosio 337.503.000 dinara.⁵²⁴ Pogonska snaga industrijskih poduzeća kožarske struke u Zagrebu iznosila je ukupno 1.164 KS, odnosno 13 % ukupne pogonske snage svih poduzeća kožne industrije Jugoslavije (8.915 KS), što pokazuje relativno dobru tehnološku razvijenost industrije kože.⁵²⁵ Vrijednost proizvodnje zagrebačkih poduzeća 1938. godine, koja je bila jedna od lošijih godina (graf 29), iznosila je 5 % od ukupne vrijednosti proizvodnje Jugoslavije (603.739.000 din), što ukazuje na relativno dobar poslovni rezul-

⁵²³ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 9, Tabela 1.

⁵²⁴ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 10, Tabela 2.

⁵²⁵ Isto.

tat u usporedbi s Upravom grada Beograda, na području koje je djelovalo znatno više, odnosno 13 poduzeća čija je vrijednost proizvodnje 1938. iznosila 53.466.000 din ili 9 %.⁵²⁶ Prosječan broj zaposlenih 1938. u industriji kože u Zagrebu iznosio je samo 5 % od državnog prosjeka, jer je, kao što je prethodno konstatirano u promatranom razdoblju zabilježen niži broj radnika i namještenika zbog obustave proizvodnje u Zagrebačkoj tvornici koža i tvornici cipela.⁵²⁷

Primjeri poduzeća u industriji kože

Tvornica koža, Alkalay i Meyer

Tvornicu koža, Alkalay i Meyer osnovali su David Alkalay i Georg Meyer 1930. kao javno trgovačko poduzeće. Georg Meyer, iako trajno nastanjen u Zagrebu, bio je njemački državljanin te je u poduzeću sve do 1936. radio i kao odgovorni tehnički poslovođa.⁵²⁸ Korjenite promjene u dotadašnjem poslovanju poduzeća nastupile su 1936. kada se on povlači, a David Alkalay postaje jedini vlasnik, te se mijenja oblik vlasništva iz javno-trgovačkog u privatno poduzeće sa sjedištem i proizvodnim pogonom u Sajmišnoj ulici 69 (poslije Heinzelova).⁵²⁹

Prema osnovnim podacima, u poduzeće su vlasnici uložili ukupno 6.300.000 dinara. Najveći dio kapitala, 2.700.000 dinara, uloženo je u sirove kože, materijal za izradu kože i u gotovu robu. U tvorničku zgradu i zemljište uloženo je 2.100.000 dinara, a u strojeve za proizvodnju 1.500.000 dinara.⁵³⁰ Krajem 1935. zbog visokih troškova za uvoz tanina, vlasnici su dodatno investirali 1.000.000 dinara u izgradnju posebnog odjeljenja za proizvodnju tanina za vlastite potrebe, a za strojeve za proizvodnju izdvojili su još 1.400.000 dinara.⁵³¹

⁵²⁶ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, 21, Tabela 14.

⁵²⁷ U kožnoj industriji Kraljevine Jugoslavije bila su zaposlena 6.762 radnika i namještenika 1938. Usp. Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, 30, Tabela 19.

⁵²⁸ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1.

⁵²⁹ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1; Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1936., 1.

⁵³⁰ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 2.

⁵³¹ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1935., 4.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	3	3	3	2	3
Tehničko osoblje	0	2	1	2	2
Kvalificirani radnici	17	22	19	20	20
Nekvalificirani radnici	38	34	48	39	41
Ukupno	58	61	71	63	66

Tablica 64. Prosječan broj zaposlenih u Tvornici koža, Alkalay i Meyer 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

Tvornica je za dopremu sirovine i odvoz gotove robe imala industrijski kolosijek kojim je bila povezana s Glavnim kolodvorom u Zagrebu. Uz to, poduzeće je potrebnu električnu energiju dobivalo iz vlastite električne centrale koja se nalazila u sklopu tvornice, a instalirani strojevi potrebni u proizvodnji, prema podacima iz 1934., imali su ukupno 115 KS.⁵³² Tijekom godina poduzeće je osuvremenjivalo pogone te je 1937. u tvornici instalirano 15 elektromotora ukupne snage 375 KS.⁵³³

U Tvornici koža radilo se u jednoj smjeni od osam sati na dan cijelu godinu, a postotak iskorištenja punog kapaciteta kretao se između 70 i 100 %, što pokazuje da je poduzeće poslovalo dobro i stabilno. To potvrđuje i kretanje ukupnog broja zaposlenih u poduzeću (tablica 64). Naime, taj broj je u porastu do 1937., kada se i bilježi najveći broj zaposlenih. Nakon toga slijedi stanoviti pad, ali je i 1938. zabilježen veći broj radnika i osoblja nego dvije godine prije, 1936., a taj broj nastavio je rasti i 1939. godine. Okosnicu strukture zaposlenih u Tvornici koža činili su uglavnom nekvalificirani i kvalificirani radnici, i to muškarci. Među zaposlenim nije bilo stranaca, a u administraciji je bila zaposlena samo jedna žena.⁵³⁴ Iz podataka o računu gubitka i dobitka doznaje se da je 1938. za plaće isplaćeno 1.109.883 din te 125.025 din socijalnih doprinosa, a 1939. za plaće isplaćen je 1.135.271 dinar, dok su se socijalni doprinosi smanjili i iznosili su 121.463 dinara usprkos povećanom broju radnika i osoblja.⁵³⁵

⁵³² AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 2-4.

⁵³³ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1937., 4.

⁵³⁴ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Koža za potplate i tabanice	440.000 kg	450.000 kg	450.000 kg	398.500 kg	388.000 kg
Vrijednost din	11.000.000	11.000.000	13.000.000	10.644.000	10.700.000

Tablica 65. Proizvodnja u Tvornici Alkalay i Meyer 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/2666, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Za potrebe proizvodnje potplata i tabanica za obuću poduzeće Alkalay i Meyer djelomično je uvezilo sirovu kožu iz Argentine, Južne Afrike te ekstrakt za štavljenje kože, također iz Argentine. Izgradnjom vlastitog pogona za proizvodnju tanina donekle je smanjen uvoz tog proizvoda. Uz navedeno, iz Njemačke su se uvezile kemikalije potrebne u proizvodnji.⁵³⁶

Cjelokupna godišnja proizvodnja prodavala se preko zastupstva privatnim trgovinama, najvjerojatnije domaćim tvornicama obuće i obrtnicima, jer poduzeće nije izvezilo svoje proizvode.⁵³⁷

»Corium«, tvornica finih koža, braća Attias

Poduzeće »Corium« je osnovano 1932. godine, a vlasnici su bili Rafael i Izidor Attias. Protokolirano je kao javno trgovačko poduzeće sa sjedištem u Radničkoj cesti 80. Tvornica je bila smještena u unajmljenoj zgradi, a osim 250.000 dinara investiranih u strojeve, drugih ulaganja nije bilo. Ukupna pogonska snaga od 8 KS dobivala se od jednog lokomobila, a prema potrebi struja se dobivala i od Gradske električne centrale.⁵³⁸

U tvornici braće Attias radilo se u jednoj smjeni 40 sati na tjedan, no s obzirom na to da je poduzeće iskorištavalo samo 20 % od punog kapaciteta, izvan sezone proizvodnja se prekidala. Zbog kvarova na strojevima, 1936. privremeno je prekinuta proizvodnja zbog čega je poduzeće pretrpjelo i financijsku štetu.⁵³⁹

⁵³⁵ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Podaci za firmu za 1938., Račun gubitka i dobitka; Podaci za firmu za 1939., Račun gubitka i dobitka.

⁵³⁶ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1935., 4; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 4.

⁵³⁷ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 2.

⁵³⁸ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/60, »Corium«, tvornica finih koža, braća Attias, Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 1.

⁵³⁹ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/60, »Corium«, tvornica finih koža, braća Attias, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 1; Podaci o firmi za 1938., 4.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	0	0	0	0	0
Tehničko osoblje	0	0	0	0	0
Kvalificirani radnici	4	4	3	3	2
Nekvalificirani radnici	3	3	2	2	5
Ukupno	7	7	5	5	7

Tablica 66. Prosječan broj zaposlenih u »Coriumu« 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/60, »Corium«, tvornica finih koža, braća Attias, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Podstava cipela (u četvornim stopama)	10.000	10.000		5.500	8.000
Gornja koža (u četvornim stopama)	4.000	4.000	25.000	7.035	25.000
Vrijednost din	115.000	115.000	185.000	102.000	256.000

Tablica 67. Pregled godišnje proizvodnje i vrijednost proizvodnje u »Coriumu« 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/592/1312/60, »Corium«, tvornica finih koža, braća Attias, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Iz tablice 66 vidi se da je »Corium« bio mali proizvodni pogon s najviše sedam radnika. Poduzeće nije zapošljavalo administrativno i tehničko osoblje, jer je posao tehničkog i odgovornog poslovođe obavljao suvlasnik poduzeća Rafael Attias.⁵⁴⁰ Stoga, može se zaključiti da je tvornica (ako se tako može nazvati ovaj pogon) imala više značajke obrtničke proizvodnje nego industrijskog pogona. Tomu u prilog idu i male vrijednosti godišnje proizvodnje prikazane u tablici 67 te podatak da za svoje radnike poduzeće nije uplaćivalo socijalne doprinose.⁵⁴¹

⁵⁴⁰ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/60, »Corium«, tvornica finih koža, braća Attias, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

⁵⁴¹ AJ, MTI KJ, 65/592/1312/60, »Corium«, tvornica finih koža, braća Attias, Podaci za firmu 1938., Račun gubitka i dobitka; Podaci za firmu 1939., Račun gubitka i dobitka.

»Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti

»Sljeme« je osnovano 1919., a protokolirano u siječnju 1921. godine te je bilo prvo takvo poduzeće u Jugoslaviji koje je proizvodilo kovčege. Svoje proizvode je izlagalo na velikim svjetskim izložbama te je nagrađeno 1925. u Parizu i 1929. godine u Barceloni. Zahvaljujući nabavama za kraljevsku obitelj, poduzeće je 1931. dobilo naziv dvorskog nabavljača.⁵⁴² Put do titule kraljevskog dvorskog nabavljača (»liferanta«) nije bio jednostavan. Vlasnik Samuel Gatti već se 1929. obraća Maršalatu Dvora molbom, u kojoj ističe kvalitetu svojih proizvoda i priznanja koja su mu dodijeljena, među ostalim spominje da je iz njegove podružnice u Beogradu dostavljen jedan kovčeg za člana kraljevske obitelji Karađorđević, princezu Olgu, što ga je očito potaknulo da se kandidira za kraljevskog dobavljača. Međutim, molbi nije udovoljeno uz obrazloženje da osim spomenute isporuke, Uprava Kraljevog Dvora nije imala poslovnih veza te ne može preporučiti za dodjelu titule.⁵⁴³ Takva odluka, očito nije pokolebala Gattija da vjerojatno uputi molbu ponovno, jer je dvije godine poslije dobio povelju kojom se jamči da je poduzeće »Sljeme« dvorski nabavljač, naravno uz pristojbu od 15.000 din za podarenu titulu.⁵⁴⁴ Osim Dvoru poduzeće je isporučivalo robu, kovčege, sedla i ostale proizvode od kože časničkoj zadruzi te Ministarstvu vojske i mornarice. Također, poduzeće je bilo svojevrsno rasadište znanja i vještina, jer su mnogi kasniji poduzetnici upravo u njemu stjecali praktično znanje i majstorske kvalifikacije.⁵⁴⁵

Sjedište poduzeća i proizvodni pogon bili su u Medulićevoj ulici 12, u dvorišnoj zgradi koju je Gatti sagradio uz dozvolu vlasnika zemljišta Vjeko-

⁵⁴² AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 1-2.

⁵⁴³ Arhiv Jugoslavije, Fond Dvora Kraljevine Jugoslavije, broj fonda 74, kutija 213, arhivska jedinica 303 (dalje: AJ, DKJ, 74/213/303), Dopis Samuela Gattija Maršalatu Dvora Nj. V. Kralja od 11. 1. 1929.; Dopis Uprave Dvora Nj. V. Kralja Maršalatu Dvora od 1. 2. 1929.

⁵⁴⁴ AJ, DKJ, 74/213/303, Spis broj 158 od 26. 2. 1931.

⁵⁴⁵ AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 1-2.

⁵⁴⁶ AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 2.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	2	2	2	2	1
Tehničko osoblje	0	0	0	0	0
Kvalificirani radnici	11	12	11	15	15
Nekvalificirani radnici	8	10	8	7	10
Ukupno	21	24	21	24	26

Tablica 68. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću »Sljeme« 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Pregled B za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1; Pregled B za 1937., 1; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

slava i Paule Supanz i trošak od 200.000 din. Ostali uloženi kapital odnosno se na sirovine i gotovu robu u vrijednosti od 1.000.000 dinara te strojeve u visini od 350.000 dinara. Za pogon strojeva »Sljeme« je dobivalo struju od Gradske električne centrale.⁵⁴⁶ Uz spomenuti pogon za izradu kovčega i kožne robe, vlasnik je imao i »elegantnu prodavaonicu svojih proizvoda i radionicu u manjem stilu« u Poankareovoj ulici u Beogradu.⁵⁴⁷ S obzirom na to da se u Osnovnim podacima o poduzeću iz 1934. godine ta trgovina s radionicom u Beogradu više ne spominje, može se pretpostaviti da ju je vlasnik u razdoblju od 1931. do 1934. zbog krize i lošijeg poslovanja, morao zatvoriti.

Tvorničko poslovanje nastavljeno je do 1938. kada Samuel Gatti, zbog pomanjkanja kapitala, nije više mogao održavati postojeći opseg poslovanja te je zatražio brisanje iz registra industrijskih poduzeća. Prijelaz na obrtničko poslovanje odobreno je odlukom Gradskog poglavarstva od 11. ožujka 1938.⁵⁴⁸ Usprkos tomu statistička služba Ministarstva trgovine i industrije i dalje je tražila da se popunjavaju anketni obrasci o poslovanju, pa je moguće u kontinuitetu pratiti razvoj poduzeća u promatranom razdoblju.

Poduzeće je radilo sa 30 % od punog kapaciteta, pa je zbog nedostatka posla, radno vrijeme bilo 6 sati na dan, a inače, pri punom iskorištavanju kapaciteta, radilo se u jednoj smjeni od 8 sati.⁵⁴⁹ Takva racionalizacija

⁵⁴⁷ AJ, DKJ, 74/213/303, Dopis Kraljevske banske uprave Savske banovine u Zagrebu Ministarstvu unutrašnjih poslova, Upravnom odelenju III od 15. 1. 1931.

⁵⁴⁸ AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Dopis Ministarstvu trgovine i industrije od 21. juna 1939.

⁵⁴⁹ AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Kožna galanterija	2.000.000	2.000.000	2.000.000	1.421.000	816.555

Tablica 69. Vrijednost (u din) proizvodnje u poduzeću »Sljeme« 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

očito je bila uspješna. Naime, unatoč blagim oscilacijama u zapošljavanju, ukupan broj zaposlenika imao je trend rasta. Za plaće radnicima i osoblju poduzeće je 1938. isplatilo 318.853 dinara, a doprinosi su iznosili 32.723 dinara. Sukladno povećanju radnika, 1939. porastao je i iznos za plaće na 395.373 dinara, kao i socijalni doprinosi na 36.451 dinar.⁵⁵⁰ Očito je da prijelaz na obrtničko poslovanje nije negativno utjecao na broj zaposlenih radnika, nego je čak povećan broj kvalificiranih radnika (tablica 68).

Pregled godišnje proizvodnje poduzeća »Sljeme«, nažalost, nije moguće pratiti prema količini proizvedene robe i zato ne preostaje drugo, nego osloniti se na iskaz vlasnika o njegovim vrijednostima. Kao što prikazuje tablica 69, proizvodnja je tijekom tri godine stagnirala, što potvrđuje i prije spomenuti podatak o iskorištenosti kapaciteta od samo 30 %. Očito je to bio dodatni povod, uz nedostatak kapitala, da se vlasnik Samuel Gatti odlučio za obrtničko poslovanje koje je podrazumijevalo proizvodnju prema narudžbi te nabavu sirovina prema potrebi, što je znatno umanjivalo troškove.

Kao epilog ovom prikazu poslovanja »Sljemena« tvornice koja je postala obrtnička radionica, važno je istaknuti da se njezina, barem djelomična proizvodnja nastavlja i danas. Uspostavom NDH, vlasnik Samuel Gatti, rođen u Szigetváru u Mađarskoj 1887., zajedno sa suprugom Jelenom i kćerkom Magdalenom zatvoren je u talijanskim logorima na Kvarneru, a potom deportiran u Auschwitz, u kojem je 1944. cijela obitelj i ubijena. Nakon Drugog svjetskog rata poduzeće djeluje kao »Partizansko Sljeme« — gradsko poduzeće za proizvodnju kovčega, torba i kožne galanterije, u Medulićevoj 12. No u sljedećem razdoblju, zbog dugova nastalih nabavom novih strojeva, 1968. godine spaja se s Almeriom, tvornicom kože Zagreb.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ AJ, MTI KJ, 65/594/1314/3727, »Sljeme«, prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti, Podaci za firmu za 1938., Račun gubitka i dobitka; Podaci za firmu za 1939., Račun gubitka i dobitka.

⁵⁵¹ Almeria, poduzeće za proizvodnju kože s p.o. Zagreb, sljednica je Državne tvornice kože i tanina Almeria, Zagreb (1945.), koja je pak nastala nacionalizacijom po-

Ponovno pod nazivom Sljeme s dodatkom Autokoffer pojavljuje se 2012. godine. Od brojnog prijeratnog asortimana Sljeme danas proizvodi samo luksuzne rukavice. *Naime, upravo su rukavice bile prvi proizvod koji se prestao proizvoditi kada je poduzeće zahvatila kriza 1960-ih godina. Izrada rukavica povjerena je majstoru rukavičaru, sinu posljednjeg majstora rukavičara »Sljemena«.*⁵⁵²

---

duzeća Tvornica koža, Alkalay i Meyer. Nakon pripajanja tvornice Panavia iz Varaždina 1962. godine promijenjen je naziv u Apik, industrija kože Zagreb. To poduzeće je 1968. podijeljeno na tri poduzeća od kojih je ponovno nastala Almeria, tvornica kože, Zagreb. Almeria se 1986. udružila s poduzećem Astra Zagreb kada je registrirana Astra-Almeria, radna organizacija za proizvodnju kože i obuće, Zagreb, u kojem je Almeria bila osnovna organizacija udruženog rada. Usp. »Izvešće o obavljenoj pretvorbi i privatizaciji Almeria«, Republika Hrvatska, Državni ured za reviziju. Dostupna on-line verzija na: <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/024-almeria-zagreb.pdf>. Pristup ostvaren 26. 9. 2017.; AJ, MTI KJ, 65/592/1312/63, Tvornica koža, Alkalay i Meyer, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1.

⁵⁵² Podaci dobiveni usmenim kazivanjem Daniela Tomičića, vlasnika brenda Sljeme Autokoffer. Razgovor vođen 9. srpnja 2017.

IX. ELEKTROTEHNIČKA INDUSTRIJA

Stupanj razvoja neke zemlje moguće je definirati količinom potrošnje električne energije po stanovniku odnosno količinom ugrađenih proizvoda elektrotehničke industrije.⁵⁵³ S obzirom na to da se ne raspolaže točnim podacima o količini ugrađenih električnih uređaja u Jugoslaviji 1930-ih, ilustrativno je prikazati kako stanje elektrifikacije 1937. u Savskoj banovini opisuje Ognjeslav Aranicki, načelnik Odjeljenja za trgovinu, obrt i industriju Banskog vijeća Savske banovine: ... *Kr. banska uprava naročito se posvetila problemu elektrifikacije Savske banovine. Proučavaju se sve mogućnosti kako bi se ova važna privredna grana mogla što više razviti, a koja je u upoređenju sa ostalim banovinama u izvjesnom zastoju. Tako je konstatovano da je na području Savske banovine krajem 1935. bilo stanje električne radinosti ovo: Hidrocentrala 5, parnih centrala 35, Diesel-centrala 29, centrala na upojni plin 11 i centrala sa mješovitim pogonom 14. Dužina linija bila je: zračnih 581.56 km, u kabelu 118.20 km, elektrovođa zračnih 128.63 km, i u kabelu 4 km. Od proizvedene električne energije utrošeno je za javno rasvjetljenje 3,907.255 kW, za privatno osvjetljenje 11,442.476 kW, a za svu ostalu upotrebu električne energije utrošeno je 48,859.677 kW. Kada se usporede ove brojke sa brojkama ostalih banovina opaziće se da Savska banovina stoji u ukupnoj proizvodnji iza Dravske i Primorske banovine i da nešto prekoračuje grad Beograd i Vrbasku banovinu. Po dužini linije znatno zaostaje iza Dunavske i Dravske banovine, a zaostaje čak i iza Drinske i Moravske banovine. Uglavnom čitava banovina po dužini linija može da se izjednači sa stanjem kakvo postoji na području Uprave grada Beograda, Zemuna i Pančeva. Ove relativno nepovoljne prilike želi Kr. banska uprava da ukloni i da svim mjerama elektrifikaciju Banovine proširi i ubrza.*⁵⁵⁴

S obzirom na opisano stanje, elektrotehnička industrija u Zagrebu bila je relativno dobro razvijena, i to zato što je i razmjerno slaba elektrifikacija banovine uglavnom bila ograničena na urbana središta. Dominantnu ulogu u Jugoslaviji u toj industrijskoj grani imala su velika strana elektrotehnička poduzeća kao što su Siemens, Tungsram, A.E.G. i dr. koja su preko domaćih dioničkih društava otvarala podružnice u Jugoslaviji. Upravo je u

⁵⁵³ »Elektroindustrija«, *Opća enciklopedija*, sv. 2, Zagreb, 1977., 537.

⁵⁵⁴ »Ekspoze G. Aranicki dr. Ognjeslava, načelnika odeljenja za trgovinu, obrt i industriju«, *Zasjedanje Banskog vijeća Savske banovine 8. marta 1937.*, Zagreb, 1937., 33-35.

Zagrebu, odnosno u Kustošiji, bila podružnica Siemensu u kojoj su se proizvodili elektromotori. Dakako, uz podružnice stranih poduzeća djelovala su i domaća poduzeća, uglavnom ograničena na proizvodnju jednostavnijih elektrotehničkih proizvoda, ili su proizvodila prema patentu nekog stranog elektrotehničkog poduzeća, ili su pak samo sklapala polugotove elektrotehničke proizvode.⁵⁵⁵ Vrlo dobro se razvijala, sudeći prema broju tvornica, domaća proizvodnja baterija i galvanskih elemenata, koja je bila u stanju zadovoljiti domaće potrebe. To pokazuje i prosvjedna nota Zbornice za trgovinu, obrt in industriju iz Ljubljane upućena Ministarstvu trgovine i industrije. U njoj se izražava kritika što se dopušta osnivanje novih tvornica te vrste, jer proizvodnja u postojećim tvornicama, osnovanim do 1934. («Kontakt», Zagreb; Jupiter, Subotica; Ivan Paspas i sinovi, Zagreb; Penkala, Zagreb i Zmaj, Ljubljana) daleko je prelazila potrebe za baterijama u državi. Osnivanje novih tvornica, zaključuje predsjednik ljubljanske Zbornice, ugrožava ravnopravnu konkurenciju i osuđuje te tvornice na životarenje.⁵⁵⁶ Uz proizvodnju baterija, u Zagrebu je relativno dobro razvijena bila i proizvodnja električnih žarulja, pa na razmjerno maloj udaljenosti djeluju tvornice »DIS« i Jugosijalica. »DIS« ing. Slavka Schmideka bilo je jedno od rijetkih poduzeća iz te industrijske grane koje je proizvodilo i za izvoz. Doduše, bile su to zanemarive količine za neku drugu industrijsku granu usmjerenu na izvoz, međutim u elektrotehničkoj industriji, koja je gotovo u cijelosti radila za domaće tržište i uz to se borila sa stranom konkurencijom, bio je to dodatan, hvale vrijedan napor.⁵⁵⁷

Upravo nedovoljna zaštita države jedan je od razloga što se ta industrijska grana nije mogla razviti, iako u kasnijem razdoblju, nakon Drugog svjetskog rata, iz tih poduzeća nastaju socijalistički divovi poput »Končara« i »Nikole Tesle«, što pokazuje da je u 1930-im postajao potencijal koji nije bio posve iskorišten. Premda je elektrotehnička industrija bila, a i danas jest, pokazatelj razvijenosti i napretka određenog društva, Jugoslavija, koja je nastojala ponekad nepromišljenim i *ad hoc* rješenjima zaštititi i razvijati industriju na svojem području i posredno se osigurati u slučaju rata od vanj-

⁵⁵⁵ J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, 300-302.

⁵⁵⁶ AJ, MTI KJ, 65/613/1333/363, »Kontakt«, Hugo Graber, elektrotehnička tvornica, Dopis Zbornice za trgovinu, obrt in industriju v Ljubljani Ministarstvu trgovine i industrije od 10. februara 1937.

⁵⁵⁷ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1936., 4; Pregled B za 1937., 3.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

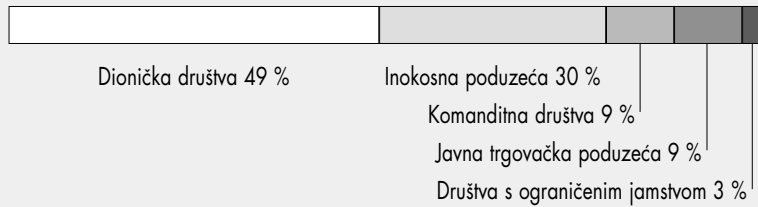
Naziv poduzeća	Godina osnutka	Podaci o tvornici
Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju, od 1939. Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas	1918.	Zagreb
»Munja«, tvornica akumulatora d.d.	1920.	Zagreb i podružnica u Beogradu, tvornica akumulatora započela s radom 1935.
»Elin«, jugoslavensko društvo za električnu industriju	1921.	Zagreb
Jugoslavensko Siemens d.d., prije »Elektra« d.d. za elektrotehničku i strojarску industriju u Zagrebu, zastupnik bečke tvrtke Siemens Schuckert Werke AG	1921.	Zagreb, Kustošija
Elektrobaterija Stiasni, Stanko Stiasni	1922.	Zagreb
»Kontakt«, Hugo Graber, elektrotehnička tvornica, od 1937. »Kontakt«, elektrotehnička tvornica	1924.	Zagreb
Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d.	1924.	Zagreb
Penkala tvornice d.d., tvornica baterija	1925.	Zagreb
»DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmedek	1932.	Zagreb
»Jugo« tvornica sijalica Huppert i drug, od 1936. Jugosijalica d.s.o.j. Proizvodnja i prodaja sijalica i drugog elektrotehničkog materijala, od 1939. Fabrika električnih sijalica d.d., od kraja 1939. Tvornica električnih žarulja	1932.	Zagreb
Elektroprodukt, ing. Fuchs Nikola k.d.	1934.	Zagreb, tvornica započela s proizvodnjom 1937.

Tablica 70. Poduzeća elektrotehničke industrije u Zagrebu od 1935. do 1939.⁵⁵⁸ (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347; 65/612/1332/348; 65/678/1404/27; 65/613/1333/365; 65/613/1333/363; 65/613/1333/364; 65/612/1332/356; 65/612/1332/357; 65/612/1332/359; 65/678/1404/20; 65/612/1332/349.)

sko-trgovinske ovisnosti, nije znala ili nije smatrala potrebnim da različitim mjerama potiče razvoj upravo te industrijske grane, koja je uz metalnu industriju, bila ključan čimbenik u obrani u slučaju ratne opasnosti. Nedovoljna briga države i državnih tijela da potiču daljnji razvoj te industrije u Zagrebu vidljiva je na nekoliko razina. U prvome redu poduzeća nisu uživala nikakve pogodnosti od države ili nižih upravno-administrativnih tijela kao što su bescarinski uvoz sirovina, trošarinski popust ili subvencije. Zatim, tijekom državnih nabava, država, odnosno njezini zavodi i različite institucije često nisu poštovali Zakon o radnjama, odnosno odredbe o držav-

⁵⁵⁸ U popis poduzeća nije uvrštena Gradska električna centrala.

Ivana Žebec Šilj: Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...

Graf 30. Oblici poduzetništva elektrotehničke industrije u Zagrebu 1935.—1939. (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347; 65/612/1332/348; 65/678/1404/27; 65/613/1333/365; 65/613/1333/363; 65/613/1333/364; 65/612/1332/356; 65/612/1332/357; 65/612/1332/359; 65/678/1404/20; 65/612/1332/349.)

noj nabavi. Naime, često su poništavani rezultati prve licitacije za državne nabave na kojima su mogli sudjelovati samo domaći proizvođači i na kojima su domaća poduzeća mogla tražiti 10–15 % više cijene za proizvode.⁵⁵⁹ Poništenjem prve licitacije, omogućeno je da se na sljedećim licitacijama natječu i strana poduzeća koja su »dumping« cijenama obično dobivala narudžbe za proizvodnju. Uz navedeno, nebriga države pokazala se i u nedovoljnim poticajima za izvoz. Podupiranje izrazito srdačnih veza između Jugoslavije i Čehoslovačke preko Male antante, stvaralo je probleme domaćoj elektrotehničkoj industriji zbog različitih povlastica koje je imao čehoslovački uvoz. Domaća industrija uzimala je pred mogućim izvoznim izgledima zbog agresivnije čehoslovačke konkurencije. Naime, na stranom tržištu točno se znalo koja država pokriva koji dio tržišta, a Jugoslavija je bila učvršćena na poziciji agrarno-sirovinske izvoznice.

Iz podatka o godini osnutka poduzeća vidljivo je da je elektrotehnička industrijska djelatnost u Zagrebu bila relativno nova i da se tek počela razvijati. Međutim, usprkos poteškoćama u gotovo svim segmentima gospodarstva, u jeku krize osnovana su tri poduzeća te industrije. Neka od njih počinju skromno, bolje rečeno oprezno, protokoliravši prvo samo trgovačku djelatnost i radionicu, poput Elektroproizvoda.⁵⁶⁰ Isto tako, zanimljivo je da upravo u kriznom razdoblju, 1932., dva istovrsna poduzeća počinju pro-

⁵⁵⁹ Zakon o radnjama u glavi IX. propisao je posebne pogodnosti za razvoj domaće industrije. Tako je u § 196. izričito predviđeno da su državna i javna samoupravna tijela dužna sve potrebne industrijske proizvode koji se proizvode u zemlji nabavljati od domaćih industrijskih poduzeća. Nadalje u § 197. postavljeno je načelo da se pri licitacijama prvenstvo daje domaćim industrijama, kojim je prema § 198. podijeljeno 10-15 % beneficija u pogledu cijena ponuđenih domaćih proizvoda. Usp. V. Kokotović (ur.), *Zbirka načelnih rješidba i uputstava Zakonu o radnjama*, 235-236.

⁵⁶⁰ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/359, Elektroproizvod, ing. Nikola Fuchs k.d., Pregled B za 1937., 1.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Porijeklo vlasništva	Broj poduzeća
jugoslavensko	6
strano	3
pretežno strano	2

Tablica 71. Porijeklo vlasništva u elektrotehničkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347; 65/612/1332/348; 65/678/1404/27;
65/613/1333/365; 65/613/1333/363; 65/613/1333/364;
65/612/1332/356; 65/612/1332/357; 65/612/1332/359;
65/678/1404/20; 65/612/1332/349.)

izvodnju žarulja — »Jugo« tvornica sijalica Huppert i drug te »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek. Očito je da su unatoč velikoj konkurenciji, oba poduzeća dočekala kraj i izlazak iz krize. No, »Jugo« je ubrzo promijenio vlasnika, ali i pravno-organizacijski oblik iz inokosnog poduzeća u društvo s ograničenim jamstvom, što je vjerojatno pridonijelo boljoj organizaciji rada i većoj godišnjoj vrijednosti proizvodnje.⁵⁶¹ Prevladavajući oblik organizacije poduzeća u elektrotehničkoj industriji bila su dionička društva, a po broju slijede inokosna poduzeća. Samo je jedno poduzeće bilo registrirano kao komanditno društvo i jedno kao javno trgovačko poduzeće.

Dionička društva su prema ukupno uloženom kapitalu držala 83 % svih investicija u elektrotehničkoj industriji smještenoj u Zagrebu, dok su inokosna poduzeća sudjelovala sa 12 %. Još jedan važan podatak o snazi dioničkih društava jest da su gotovo sva, osim Penkale, bila u potpunom ili pretežnom vlasništvu stranaca.⁵⁶² Kada je ugašena proizvodnja baterija u Penkali 1937., strani kapital preuzeo je dominantnu ulogu u dioničkim društvima elektrotehničke industrije.

Ukupno uloženi kapital u poduzeća elektrotehničke industrije, osim u poduzeća »Elin« i Elektrobaterija Stiasni, za koje nema podataka o kapitalu,

⁵⁶¹ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/357, »Jugo« tvornica sijalica Huppert i drug, Jugosijalica d.s.o.j. Proizvodnja i prodaja sijalica i drugog elektrotehničkog materijala, Fabrika električnih sijalica d.d., Tvornica električnih žarulja, Pregled B za 1936., 1.

⁵⁶² AJ, MTI KJ, 65/612/1332/357, »Jugo« tvornica sijalica Huppert i drug, Jugosijalica d.s.o.j. Proizvodnja i prodaja sijalica i drugog elektrotehničkog materijala, Fabrika električnih sijalica d.d., Tvornica električnih žarulja, Podaci o firmi za 1939., Bilanca; 65/612/1332/348, »Munja«, tvornica akumulatora d.d., Osnovni podaci prikupljeni 24. novembra 1934., 3-4; 65/612/1332/349, Penkala tvornice d.d., tvornica baterija, Osnovni podaci prikupljeni 30. novembra 1934., 2; 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2; 65/613/1333/365, Jugoslavensko Siemens d.d., Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 3-4.

Naziv poduzeća	Uloženi kapital u din
Penkala tvornice d.d., tvornica baterija	20.000.000-
Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d.	30.000.000
»Munja« tvornica akumulatora d.d.	8.000.000
»Jugo« tvornica sijalica Huppert i drug, od 1936. Jugosijalica d.s.o.j. Proizvodnja i prodaja sijalica i drugog elektrotehničkog materijala, od 1939. Fabrika električnih sijalica d.d., od kraja 1939. Tvornica električnih žarulja	6.000.000
»Kontakt«, Hugo Graber, elektrotehnička tvornica, od 1937. »Kontakt«, elektrotehnička tvornica	
Jugoslavensko Siemens d.d.	4.000.000-
»DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek	5.000.000
Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju, od 1939. Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas	
Elektroprodukt, ing. Fuchs Nikola k.d.	2.000.000

Tablica 72. Podjela poduzeća elektrotehničke industrije prema veličini uloženog kapitala

(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/349; 65/613/1333/364; 65/612/1332/348; 65/612/1332/357; 65/613/1333/363; 65/613/1333/365; 65/612/1332/356; 65/612/1332/347; 65/612/1332/359.)

iznosio je 84.594.449 dinara, a najveći dio odnosio se na rezervne fondove i sirovine (36 %) te na dioničku, odnosno poslovnu glavnica (26 %). Investicije za strojeve i proizvodni inventar dolazile su tek na četvrto mjesto (18 %), nakon investicija u zemljište i zgrade (19 %).⁵⁶³

Ukupna pogonska snaga elektrotehničke industrije u Zagrebu iznosila je 797 KS.⁵⁶⁴ Kada se povezuje podatak o ukupnoj pogonskoj snazi s iznosom investicija u strojeve i ostali proizvodni inventar, koji je iznosio 18 % od ukupnih investicija, dobiva se relativno nepovoljna slika o razvijenosti te industrijske djelatnosti.

Iz kretanja broja zaposlenih u elektrotehničkoj industriji (graf 31) uočava se da nije postojao ravnomjeran trend zapošljavanja. Iz godine u godinu prosječan broj zaposlenih oscilira, najniži je 1936., a najviši 1937. godine. Štrajkaški pokreti 1936. nisu zaobišli ni elektrotehničku industriju, pa je poput ostalih industrijskih grana u kojima je najviše zapošljavana nekva-

⁵⁶³ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347; 65/612/1332/348; 65/613/1333/365; 65/613/1333/363; 65/613/1333/364; 65/612/1332/356; 65/612/1332/357; 65/612/1332/359; 65/612/1332/349. Iz ovog dijela analize izuzeta su poduzeća »Elin« i Elektrobaterija Stiasni za koja nisu dostupni podaci.

⁵⁶⁴ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347; 65/612/1332/348; 65/613/1333/365; 65/613/1333/363; 65/613/1333/364; 65/612/1332/356; 65/612/1332/357; 65/612/1332/359; 65/612/1332/349.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

1935.	589
1936.	544
1937.	703
1938.	566
1939.	675

Graf 31. Prosječan broj zaposlenih u elektrotehničkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347; 65/612/1332/348; 65/613/1333/365;
65/613/1333/363; 65/613/1333/364; 65/612/1332/356; 65/612/1332/357;
65/612/1332/359; 65/612/1332/349.)

Naziv poduzeća	Prosječan broj zaposlenih
Penkala tvornice d.d., tvornica baterija	
Jugoslavensko Siemens d.d.	
Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju, od 1939. Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas	100-150
Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d.	
»Kontakt«, Hugo Graber, elektrotehnička tvornica, od 1937. »Kontakt«, elektrotehnička tvornica	
»DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek	50-100
Elektroprodukt, ing. Fuchs Nikola k.d.	
»Munja« tvornica akumulatora d.d.	
»Jugo« tvornica sijalica Huppert i drug, od 1936. Jugosijalica d.s.o.j. Proizvodnja i prodaja sijalica i drugog elektrotehničkog materijala, od 1939. Fabrika električnih sijalica d.d., od kraja 1939. Tvornica električnih žarulja	20-50

Tablica 73. Raspodjela poduzeća elektrotehničke industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika (Izvori: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/349; 65/613/1333/365; 65/612/1332/347; 65/613/1333/364; 65/613/1333/363; 65/612/1332/356; 65/612/1332/359; 65/612/1332/348; 65/612/1332/357.)

lificirana radna snaga, primjerice u ovoj industriji, štrajk ostavio traga na prosječnoj zaposlenosti u toj godini.⁵⁶⁵ Prema raspodjeli radnih mjesta, elektrotehnička industrija zapošljavala je najviše nekvalificiranu radnu snagu, uglavnom žene, te manji postotak maloljetnih osoba.

⁵⁶⁵ »Radnički pokret u Zagrebu«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 15, 7, »Pokret radnika u Zagrebu«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 19, 7-8, »Pokret radnika metalurgijske struke u Zagrebu«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 21., 7-8.

1935.	34.110.198 din
1936.	37.264.500 din
1937.	50.435.079 din
1938.	55.075.017 din
1939.	49.444.297 din

Graf 32. Vrijednosti proizvodnje elektrotehničke industrije u Zagrebu 1935.—1939.
(Izvori: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347; 65/612/1332/348; 65/613/1333/365;
65/613/1333/363; 65/613/1333/364; 65/612/1332/356; 65/612/1332/357;
65/612/1332/359; 65/612/1332/349.)

Iako po mnogome slična industriji prerade željeza i metala, s više karakteristika obrtničke nego industrijske djelatnosti, prema vrijednosti godišnje proizvodnje, ali i prema broju zaposlenih, elektrotehnička industrija mnogo je bolje napredovala.⁵⁶⁶ Godišnja proizvodnja u stalnoj je uzlaznoj putanji od početka promatranog razdoblja sve do 1938., uključujući i tu godinu, kada je postignuta najveća vrijednost proizvodnje koja nije bila toliko odraz inflacije, koliko stvarnog povećanja kapaciteta proizvodnje. U sljedećoj, 1939. godini slijedio je pad, no samo od 9 %, kako pokazuje graf 32. Taj pad nije bio drastičan, premda su se već tada osjećale poteškoće i restrikcije pri uvozu sirovina, što daje naslutiti da su pojedina poduzeća imala zalihe gotovih proizvoda u skladištima. Uspon vrijednosti proizvodnje od 1935. do 1938. nije posljedica samo boljeg poslovanja nakon izlaska iz krize nego i osnivanja novih poduzeća.

Ocjena razvoja elektrotehničke industrije u Zagrebu u promatranom razdoblju, nažalost, izostavljena je u ovom pregledu zato što podaci o broju poduzeća, kapitalu, pogonskoj snazi te vrijednosti proizvodnje i prosječan broj zaposlenih u 1938. te industrijske grane u *Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije* nisu zabilježeni. Međutim, prema podacima iznesenim u *Tehničkoj enciklopediji*, Jugoslavija je imala samo 22 poduzeća u grani elektrotehničke industrije, pa se barem prema broju poduzeća može ustanoviti da je Zagreb svakako bio središte te industrije.⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ S. Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, 109. Kukoleča tvrdi da su kao i poduzeća industrije prerade željeza i metala tako i elektrotehničke industrije prije bile veće obrtničke radionice, nego manja industrijska poduzeća i kao primjer navodi Braću Ševčik i Jugoslavensko Siemens d.d.

⁵⁶⁷ »Elektroindustrija Jugoslavije«, *Tehnička enciklopedija*, sv. 5, Zagreb, 1976., 41.

Primjeri poduzeća u elektrotehničkoj industriji

»DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek

Inokosno poduzeće »DIS« osnovao je Slavko Schmidek 1932. sa sjedištem i proizvodnim pogonom u Domobranskoj ulici 11.⁵⁶⁸ Poslovna glavnica poduzeća pri prvom popisu 1934. iznosila je 3.000.000 dinara. U strojeve za proizvodnju uloženo je 650.000 dinara, u zgrade i druge nekretnine 500.000 dinara te u ostalu potrebnu infrastrukturu 150.000 dinara.⁵⁶⁹ Strojve za proizvodnju pokretali su elektromotori jakosti 15 KS, a električnu struju poduzeće je dobivalo i od Gradske električne centrale.

Proizvodnja je organizirana u tzv. tvorničkoj dvorani na prvome katu zgrade u dvorištu Domobranske 11. Od proizvodnih strojeva u dvorani su bili automat za izradu stakla, strojevi za umetanje petlja, stol s napravama za umetanje petlja, stol s napravama za montiranje spirale, stroj za utaljivanje, automat s crpkom za isisavanje zraka iz žarulja, strojevi za spiraliziranje, fotometrička kugla s aparatima za mjerenje, električne peći za redukciju plina, naprave za kontrolu žarulja, strojevi za montažu grla i naprava za lotanje. Pun kapacitet postrojenja iznosio je 500 žarulja na sat.⁵⁷⁰

U redovitim uvjetima u tvornici se radilo 48 sati na tjedan, no tijekom 1935. zbog smanjene proizvodnje, radilo se u sezoni samo tri dana u tjednu po osam sati, a ljeti je pogon bio zatvoren. Već 1936. stanje se očito poboljšalo, pa se u sezoni radilo prosječno pet dana u tjednu po osam sati, a u ljetnim mjesecima sedam sati na dan. Iako je kvantitativno porasla godišnja proizvodnja, u kolovozu 1937. uopće se nije radilo, međutim u ostalim mjesecima radni tjedan je produljen na šest dana po šest sati na dan.

Tehnički voditelj bio je vlasnik poduzeća ing. Slavko Schmidek, a tehnički direktor Franjo Švarc. Poduzeće je zapošljavalo dvoje stranih radnika — majstora za puhanje stakla Rudolfa Horaka, austrijskog državljanina, te Josefu Jung, austrijsku državljaniku, koja je radila na mjestu tvorničkog predradnika. Bila je prava rijetkost da žena radi na takvom odgovornom radnom mjestu u proizvodnom procesu.⁵⁷¹ Među nekvalificiranom radnom snagom, međutim, žene i maloljetnice imale su udio od gotovo 70 %.⁵⁷²

⁵⁶⁸ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Osnovni podaci prikupljeni 23. novembra 1934., 1.

⁵⁶⁹ Isto

⁵⁷⁰ Isto, 2.

⁵⁷¹ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	7	8	9	12	12
Tehničko osoblje	1	5	7	3	2
Kvalificirani radnici	8	4	8	7	8
Nekvalificirani radnici	39	39	50	43	37
Ukupno	55	56	74	65	59

Tablica 74. Prosječan broj zaposlenih u »DIS«-u 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1-2; Pregled B za 1937., 1-2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Žarulje (kom.)	520.000	550.000	660.000	523.529	585.227
Vrijednost u din	3.700.000	3.800.000	3.600.000	3.470.561	2.674.764

Tablica 75. Proizvodnja u »DIS«-u 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Proizvodnja je 1935. u odnosu prema 1934. godini, konstatira popunjavač ankete, postigla kvantitativan uspjeh. No, tvrdi također, zbog daljnjeg snižavanja cijena (domaće tvornice samo su na taj način mogle dobiti državne nabave iako, tvrdi popunjavač, domaće su žarulje bile jednako kvalitetne kao one stranih proizvođača), vrijednost proizvodnje nije rasla proporcionalno s količinom proizvodnje.⁵⁷³ Povećana proizvodnja 1936. očito je posljedica povećanih državnih nabava, koje su te godine iznosile oko 47 % ukupne godišnje proizvodnje, premda se u primjedbama u anketi tvrdi da je to bila posljedica daljnjeg snižavanja cijena u odnosu prema cijenama međunarodnog kartela žarulja (Tungsram, Phillips, Osram i Elix).⁵⁷⁴ Kvantitativno povećanje proizvodnje nastavljeno je i 1937., no očit je pad cijena žarulja na tržištu, pa je vrijednost godišnje proizvodnje niža čak od

⁵⁷² AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1935., 1; Pregled B za 1936., 1-2; Pregled B za 1937., 1-2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

⁵⁷³ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Pregled B za 1935., 3.

⁵⁷⁴ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek, Pregled B za 1936., 4.

one 1935. Nakon što je 1937. postignut vrhunac proizvodnje po količini proizvedenih žarulja, u sljedeće dvije godine slijedila je stanovita stagnacija, koja je vidljiva i u ukupnoj vrijednosti proizvodnje. Tomu je razlog smanjenje državnih nabava koje su u prethodnim godinama iznosile od 30 do 47 % proizvedenih žarulja, ali vjerojatno i nelojalna konkurencija dobavljača uvoznih žarulja. Osim za potrebe domaćeg tržišta, poduzeće je izvezilo žarulje u Bugarsku, pa je 1936. zabilježen izvoz u vrijednosti od 14.000 dinara, a sljedeće 1937. iznosio je 11.310 dinara.⁵⁷⁵

Prema podacima iz bilance za 1939., očit je znatan pad vrijednosti zgrada i inventara na 25.313 dinara, a vrijednost strojeva pala je na 385.890 dinara. Za plaće radnika 1938. poduzeće je isplatilo 760.000 dinara, a taj iznos je, unatoč manjem broju zaposlenih 1939., iznosio 870.000 dinara, što svjedoči o povećanju plaća i nadnica.⁵⁷⁶

Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju, poslije Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas

Ivan Paspas, nekadašnji šef rasvjete u bečkom dvorskom kazalištu u Zagreb je došao 1895. godine kao nadglednik rasvjete u novom Hrvatskom zemaljskom kazalištu. S obzirom na početak primjene električne energije u svakodnevnom životu Paspas 1896. traži od Poglavarstva grada Zagreba dozvolu da otvori radionicu za »ustrojenje uređaja za proizvodnju i zavođenje elektrike za obrtnu i kućnu potrebu«. Uz instalaciju uređaja za električnu struju, bavio se i trgovinom elektrotehničkih instalacija, odnosno zastupanjem dioničkog poduzeća B. Egger & Co. iz Beča.⁵⁷⁷ No zbog određenih problema, Paspas 1903. napušta taj posao. Kada je 1907. proradila Gradska

⁵⁷⁵ AJ, MTI KJ 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmiddek, Pregled B za 1936., 2; Pregled B za 1937., 2.

⁵⁷⁶ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/356, »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmiddek, Podaci o firmi za 1938. i 1939., Podaci iz bilansa i Račun gubitka i dobitka za 1938. i 1939.

⁵⁷⁷ B. Egger & Co. osnovao je Bela Egger 1862. pod nazivom Mechanische Werkstätte und Telegraphenbauanstalt B. Egger, kao prvo elektrotehničko poduzeće u Austro-Ugarskoj. Iz nje se 1881. razvila Prva austro-ugarska tvornica za električnu rasvjetu i prijenos električne energije B. Egger & Comp. Prije Prvog svjetskog rata, 1910. švicarsko dioničko društvo Brown, Boveri & Cie. zajedno s poduzećem B. Egger osnovalo je Österreichische Brown-Boveri AG. Usp. Manfred Wehdorn, Ute Georgeacopol-Winischhofer, *Baudenkmäler der Technik und Industrie in Österreich*, sv. I, Beč, 1984., 42.

električna centrala, a primjena struje je sve raširenija, on ponovno traži dozvolu od Gradskog poglavarstva za obrt »ustrojenja uređaja za proizvodnju i vođenje elektriciteta u svrhu rasvjete i prenošenja sile za obrtnu i kućnu potrebu te uvođenje telefona i kućanskih brzojava«. Ubrzo mu se u radionici pridružuju sinovi Ivan, Josip i Rudolf.⁵⁷⁸

Industrijsko poduzeće Ivan Pasma i sinovi osnovano je 1918. godine kada je s radom počela tvornica galvanskih elemenata, baterija za džepne električne svjetiljke i baterije za radioaparate u Gundulićevoj ulici. Budući da se posao proširivao, 1929. uređena je nova tvornica u Koturaškoj ulici 69, u kojoj je bilo i sjedište poduzeća. Poduzeće je protokolirano kao javno trgovačko društvo, a vlasnici su bili Ivan Pasma (sin), Josip Pasma, Rudolf Pasma i Antun Leitner.⁵⁷⁹ Vlasništvo se promijenilo 1937., kada je istupio Ivan Pasma, a najvjerojatnije je s time povezana i promjena naziva poduzeća, koje od 1939. glasi Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma.⁵⁸⁰

Uložen kapital od 2.200.000 dinara investirao se u strojeve za proizvodnju (1.200.000 dinara) i tvorničku zgradu (1.000.000 dinara). Izvornu pogonsku snagu poduzeće nije imalo, a električnu struju dobivalo je od Gradske električne centrale za 25 elektromotora od ukupno 42 KS.⁵⁸¹

U tvornici su se proizvodile sve vrste galvanskih elemenata, poput baterija za džepne svjetiljke, anodne baterije za radioaparate, električne džepne svjetiljke i različita rasvjetna tijela. Uz navedeno, popravljali su se elektromotori, dinamo strojevi te drugi električni strojevi i aparati.⁵⁸² Proizvodni pogon imao je nekoliko odjela: mehaničku radionicu, kovačnicu, presaonicu, limariju, odjel za galvanizaciju, lakiraonicu, motačnicu za popra-

⁵⁷⁸ Mirko Budanec, Davor Vojvodić (ur.), *Croatia, tvornica baterija i svjetiljaka*, Zagreb, 1987., 9-11.

⁵⁷⁹ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 1.

⁵⁸⁰ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Pregled B za prikupljanje povremenih podataka za 1937., 4; Podaci o firmi za 1939.

⁵⁸¹ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2.

⁵⁸² AJ, MTI KJ 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2-3.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	8	7	9	9	9
Tehničko osoblje	2	2	2	2	3
Kvalificirani radnici	19	24	21	24	39
Nekvalificirani radnici	67	64	80	57	156
Ukupno	96	97	112	92	207

Tablica 76. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću Ivan Pasma i sinovi 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2-3; Pregled B za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

vak i motanje elektromotora i aparata, laboratorij, kuhinju za elektrolite i smolu te tvorničku dvoranu u kojoj su se izrađivale baterije i galvanski elementi.⁵⁸³

U tvornici se cijele godine radilo osam sati na dan, a u sezoni, od rujna do kraja siječnja, nije se povećavala satnica, niti dodatne smjene, nego se zapošljavao veći broj radnika.⁵⁸⁴

Vlasnici su aktivno sudjelovali u radu poduzeća, Rudolf Pasma radio je kao tehnički poslovođa, a Josip Pasma i Antun Leitner bili su šefovi administrativnog odjela. Poduzeće je zapošljavalo samo jednog stranog namještenika, Austrijanca Karla Zimmera, stručnjaka za proizvodnju galvanskih elemenata. Većina nekvalificiranih radnika, odnosno 83 % ukupne nekvalificirane snage, bile su žene. Uz stalno zaposlene, svake je godine u sezoni poduzeće, kako je spomenuto, unajmljivalo i dnevničare, oko 100 radnika, a premda se točno ne navodi, vjerojatno se radilo o ženama.⁵⁸⁵

Cjelokupna proizvodnja tvornice za elektroindustriju, odnosno tvornice baterija i galvanskih elemenata prodavala se na domaćem tržištu, uglavnom privatnim trgovinama, a tek jedan neznatniji dio prodan je državnim i samoupravnim tijelima, odnosno njihovim zavodima.

⁵⁸³ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Situacioni plan i tehnički podatci, 1-5.

⁵⁸⁴ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2.

⁵⁸⁵ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Pasma i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Pasma, Pregled B za 1935., 1-2; Pregled B za 1936., 1-3; Pregled za 1937., 1-3.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Različite baterije i galvanski elementi (kom.)	1.700.000	2.000.000	2.200.000	2.913.000	3.891.263
Kutije za džepne lampe (kom.)	144.000	225.000	260.000	346.144	384.295
Kutije za duhan (kom.)	—	—	—	246.812	221.702
Vrijednost u din	4.500.000	4.696.000	5.080.400	12.207.456	13.218.733

Tablica 77. Proizvodnja u poduzeću Ivan Paspas i sinovi 1935.—1939. (Izvor: AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas, Pregled B za 1935., 2; Pregled B za 1936., 2; Pregled za 1937., 3; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

Za plaće radnika i osoblja 1938., kada je zabilježen najmanji prosječan broj zaposlenih, 92 radnika i osoblja, poduzeće je isplatilo 868.000 dinara.⁵⁸⁶ Već sljedeće 1939. godine, kada su se dogodile promjene u vlasništvu i nazivu poduzeća, prosječan broj zaposlenih naglo je porastao, tj. više se nego udvostručio. No iznos koji je isplaćen za plaće, 1.261.649 dinara, nije rastao proporcionalno broju zaposlenih.⁵⁸⁷ To se stanje može objasniti strukturom zaposlenika, jer je povećan udio nekvalificiranih radnika, uglavnom žena, a poznato je kako se njihova nadnica razlikovala od nadnice muških radnika.

Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d. (ELKA)

Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d. osnovano je krajem 1924. u Velikom Beckereku, gdje se nalazio pogon manjeg kapaciteta. Zbog udaljenosti i nedovoljne elektrifikacije, dioničko društvo je 1926. u Zagrebu kupilo veće zemljište s tvorničkim prostorijama u Bačvarskoj ulici 26, gdje je ujedno bilo sjedište poduzeća. Uz navedeno, poduzeće je imalo skladište i prodavaonicu u Beogradu.⁵⁸⁸

Dionički kapital koji je u cijelosti bio uplaćen iznosio je 3.000.000 dinara. Pored glavnice, poduzeće je raspolagalo i rezervnim fondovima u iz-

⁵⁸⁶ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas, Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka.

⁵⁸⁷ AJ, MTI KJ, 65/612/1332/347, Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju; Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas, Podaci o firmi za 1938., Račun gubitka i dobitka.

⁵⁸⁸ Branko Popović (ur.), *Elka, tvornica električnih kabela Zagreb*, Zagreb, 1987., 7; AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 1.

nosu od 4.420.801 din. Najveći dio tih fondova odnosio se na svotu kojom se osiguravalo smanjenje vrijednosti nekretnina i pokretnina poduzeća, odnosno amortizacija. Najviše kapitala, 6.267.530 dinara, dioničko društvo uložilo je u strojeve za proizvodnju, dok je u zgrade i nekretnine u Bačvarskoj ulici investirano 6.050.690 dinara.⁵⁸⁹

Budući da je poduzeće bilo dioničko društvo, imalo je upravno i nadzorno tijelo. Članovi Upravnog odbora bili su u razdoblju od 1935. do 1938.: Jovan Sjenicki, privatnik iz Beograda; Drag. Arandelović, profesor Sveučilišta u Beogradu; Adolf Cuvaj, glavni tajnik Trgovačke i industrijske komore u Zagrebu; Božidar Ribić, inženjer iz Zagreba; Rikard Sterk st., član Ravnateljstva; Đorđe Lederer, industrijalac iz Čoke; Viktor Elek, član Ravnateljstva šećerane iz Petrovgrada, čehoslovački državljanin; Hugo Elbogen, član Ravnateljstva šećerane iz Petrovgrada, čehoslovački državljanin. U Nadzornom odboru sjedili su uglavnom povjerenici stranog kapitala: Stjepan Belaj, javni bilježnik, Đuro Mittler, odvjetnik i Nikola Klein, svi jugoslavenski državljani.⁵⁹⁰ Za 1939. ne postoji popis članova Upravnog i Nadzornog odbora, no vrlo je vjerojatno da su oni ostali isti kao u prethodnom razdoblju.

Kada je riječ o donositeljima dionica na glavnim skupštinama dioničara Društva za elektrotehniku i fabriku kabela d.d., u cijelom promatranom razdoblju uglavnom se radilo o istim osobama, osim što je manji broj dionica prelazilo iz ruke u ruku. Međutim, to nije slučaj kod velikih dioničara. Rikard st. Sterk je u travnju 1935. na glavnoj skupštini deponirao 7.008 dionica. On je najvjerojatnije bio samo tzv. štroman za šećeranu iz Petrovgrada, koja je imala većinski udio u tome društvu. Na glavnoj skupštini u svibnju 1938. isti broj dionica (7.008) deponirala je tada spomenuta Fabrika šećera d.d. iz Petrovgrada, a Rikard st. Sterk na toj je sjednici deponirao »samo« 3.998 dionica.⁵⁹¹ Od manjih dioničara dionice su redovito deponirali Viktor Elek (402), Josef Ulčnik (150), Vinko Paulus (102), Janus Vesely (50), koji je ujedno bio odgovorni tehnički poslovođa, Koloman Neumann (50),

⁵⁸⁹ AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 1.

⁵⁹⁰ AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Povremeni podaci za 1935., 1; Povremeni podaci za 1936., 1; Povremeni podaci za 1937., 1; Spisak članova upravnog i nadzornog odbora za 1938.

⁵⁹¹ AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Spisak dioničara Društva za elektrotehniku i fabriku kabela a.d. od 6. aprila 1935.; Spisak akcionara i deponovanih akcija na glavnoj skupštini održanoj 23. maja 1938.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Administrativno osoblje	8	8	9	9	8
Tehničko osoblje	5	6	4	4	4
Kvalificirani radnici	16	7	8	10	30
Nekvalificirani radnici	58	79	83	81	60
Ukupno	87	100	104	104	102

Tablica 78. Prosječan broj zaposlenih u Društvu za elektrotehniku i fabriku kabela d.d. 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabriku kabela d.d., Povremeni podaci za 1935., 2; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.)

Ferdinand Csernitski (52), Jovan Schmidt (52), Zoltan Weil (52), Josip Filipović (50) i Josip Purec (50).⁵⁹²

Pogonsku snagu tvornica je dobivala od Gradske električne centrale, a strojeve je pokretala skupina elektromotora ukupne snage 380 KS. Tvorničko zdanje sastojalo se od administrativne zgrade u kojoj su bili uredi, te od šest stanova za namještenike. Tvornička zgrada imala je odjele za vučenje žica, galvanizaciju, proizvodnju gume za izolaciju, odjel za pouzivanje, za proizvodnju gumene i izolirajuće vrpce te odjel za proizvodnju armiranih cijevi. Također, poduzeće je za određeni broj radnika sagradilo i dvije baze s ukupno šest stanova.⁵⁹³

U tvornici se radilo cijele godine, ali zbog smanjenog opsega građevinske djelatnosti tijekom zimskih mjeseci, radilo se skraćeno, odnosno 30 sati na tjedan, dok se u sezoni radilo 45 sati.⁵⁹⁴

S obzirom na pretežno strano vlasništvo, poduzeće je zapošljavalo i strane zaposlenike, redovito na višim položajima kao tehničko i administrativno-upravno osoblje. Tako su u razdoblju od 1935. do 1939. godine bila zaposlena četiri strana namještenika: Ferdinand Csernitsky, prokurist poduzeća, čehoslovački državljanin; Janus Vesely tehnički poslovođa, čehoslovački državljanin; Koloman Neumann, francusko-engleski korespondent, čehoslovački državljanin; i Josip Jizba, kabelski majstor, također čehoslo-

⁵⁹² AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabriku kabela d.d., Spisak dioničara Društva za elektrotehniku i fabriku kabela a.d. od 6. aprila 1935.; Spisak dioničara Društva za elektrotehniku i fabriku kabela a.d. od 4. juna 1936.; Povremeni podaci za 1937., 1., Spisak akcionara i deponovanih akcija na glavnoj skupštini održanoj 23. maja 1938.

⁵⁹³ AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabriku kabela d.d., Osnovni podaci prikupljeni 22. novembra 1934., 2-3.

⁵⁹⁴ Isto, 3.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Izolirani provodnici i kabeli	9.008.000	12.108.000	16.294.000	11.850.000	9.137.000
Armirane cijevi i pribor	4.188.000	3.564.000	5.345.000	4.785.000	4.200.000
Bakrene žice i užad	1.054.000	436.000	696.000	610.000	667.000
Gumene ploče	228.000	218.000	279.000	800.000	884.000
Čelična užad	1.666.000	1.561.000	1.507.000	1.833.000	1.034.000
Olovni podzemni kabeli	1.445.000	1.655.000	3.950.000	2.473.000	1.624.000
Ukupno din	17.589.000	19.542.000	28.071.000	22.351.000	17.546.000

Tablica 79. Proizvodnja u Društvu za elektrotehniku i fabriku kabela d.d. 1935.—1939.

(Izvor: AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Povremeni podaci za 1935., 3; Povremeni podaci za 1936., 3; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.)

vački državljanin. Među nekvalificiranim radnicima nije bilo stranih zaposlenika.⁵⁹⁵ Promatrajući broj zaposlenih prema raspodjeli radnih mjesta, za- paža se konstantno visok udio nekvalificirane radne snage, no kada je ri- ječ o kvalificiranim radnicima, taj udio se mijenjao tijekom petogodišnjeg razdoblja. Isto tako, uočljivo je da se s povećanim udjelom kvalificiranog radništva nešto snizio broj nekvalificiranog radništva i obrnuto, što upuću- je na transfer, protok radništva iz niže kategorije, tj. prelazak nekvalificira- nog radništva u višu kategoriju kvalificiranog radništva.

Većina proizvoda tvornice kabela bila je namijenjena građevinarstvu, pa je proizvodnja ovisila o tom sektoru gospodarstva. Budući da se proiz- vodi nisu izvozili, ovisno o uvjetima na domaćem tržištu proizvodnja je ras- la ili se smanjivala. Kao što se može vidjeti iz tablice 79, glavnina ukupne vrijednosti proizvodnje odnosila se na izolirane povodnike za struju i ka- bele, armirane cijevi za komunalnu infrastrukturu, podzemne kabele, koji su se koristili u tadašnjoj stambenoj izgradnji, ali također pri izgradnji ko- munalne infrastrukture. Posredno, kroz vrijednosti proizvodnje može se pratiti razvoj i građevinskoga gospodarstva. Očito je da se od 1935. do 1937. ubrzano razvijala građevinska djelatnost te je 1937. imala vrhunac, na- kon čega joj je usporen rast te je zabilježen povratak na stanje iz 1935. go- dine. Osim za potrebe građevinarstva, odnosno privatnog sektora, tvornica je dio proizvoda preko državnih nabava isporučivala državnim željeznica- ma, državnim rudnicima i željezarama te Ministarstvu vojske i mornarice,

⁵⁹⁵ AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Po- vremeni podaci za 1935., 2-3; Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Osoblje; Podaci za tvornicu za 1939., Osoblje.

odnosno vojno-tehničkim zavodima. Te državne nabave kretale su se između 11 i 16 % ukupne vrijednosti proizvodnje i očito nisu znatno utjecale na razvoj proizvodnje.⁵⁹⁶ Kao i ostalim poduzećima ove i sličnih struka, velike probleme stvarala je njemačka konkurencija. Zbog niskog tečaja klirinške marke, njemačka roba često se prodavala ispod stvarne cijene, što je onemogućavalo svaki izvoz, ali je otežavalo i prodaju na unutarnjem, domaćem tržištu.

---

⁵⁹⁶ AJ, MTI KJ, 65/613/1333/364, Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Povremeni podaci za 1935., Dodatak — pregled ugovora o državnim nabavama, 4; Povremeni podaci za 1936., 8; Povremeni podaci za 1937., 8.

VREDNOVANJE POLOŽAJA INDUSTRIJE U ZAGREBU OD 1935. DO 1939.

U Zagrebu je u drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća djelovalo oko 165 industrijskih poduzeća.⁵⁹⁷ Po brojnosti su najzastupljenija bila poduzeća tekstilne, kemijske, prehrambene i drvne industrije. Iako je industrija prerade željeza i metala također bila zastupljena većim brojem poduzeća, njihova je struktura uglavnom bila obrtnička. Neka od industrijskih poduzeća, kako je istaknuto u popisima poduzeća po industrijskim granama, u Zagrebu su imala samo sjedište, odnosno upravu, a proizvodni pogoni nalazili su se izvan grada, a bilo je primjera da se tvornica nalazila i u drugoj banovini. Posebice je to izraženo u drvnoj industriji, budući da su većinom to bile pilane, koje su se uglavnom nalazile na šumskom dobru ili u njegojvoj neposrednoj blizini. Sličnih primjera bilo je i u drugim industrijama, premda ne toliko učestalo. Naime, Zagreb je između dva svjetska rata, zahvaljujući nizu razmjerno povoljnih čimbenika, poprimio obilježje regionalnog gospodarskog središta šireg značenja. Razumljivo je da su različita industrijska poduzeća sjedišta i uprave imala u Zagrebu kako bi bila što bliže središtu gospodarske, odnosno industrijske živosti, ali i određene političke moći.

Prema podacima o godini osnutka industrijskih poduzeća koja su poslovala u Zagrebu od 1935. do 1939., kako je prikazano u tablici 80, vidljivo je da je većina poduzeća osnovana između 1918. i 1929. godine.

Spomenuto razdoblje, odnosno vrijeme poslijeratne inflacije i kreditne ekspanzije, bilo je u Jugoslaviji doba najveće investicijske djelatnosti u industriji. Upravo je industrija od svih gospodarskih grana ostvarila najveći prosperitet, posebno u industrijski najrazvijenijim dijelovima Jugoslavije, u Dravskoj, Dunavskoj i Savskoj banovini. U Zagrebu je tada osnovana goto-

---

⁵⁹⁷ Teško je utvrditi točan broj industrijskih poduzeća u Zagrebu, prvo zato što definicija industrijskog poduzeća prema Zakonu o radnjama nedovoljno ističe razliku između obrtničkih i industrijskih poduzeća i drugo, neka su poduzeća bila u postupku stečaja ili su brisana iz registra industrijskih poduzeća u razdoblju od 1935. do 1939.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

Prije 1918.	Od 1918. do 1929.	Od 1930. do 1934.	Od 1935. do 1939.	Nepoznato	Stečaj od 1935. do 1939.
45	80	23	14	3	18
27 %	48 %	14 %	8 %	2 %	11 %

Tablica 80. Priraštaj industrijskih poduzeća u Zagrebu⁵⁹⁸

Prije 1918.	45
Od 1918. do 1929.	80
Od 1930. do 1934.	23
Od 1935. do 1939.	14
Nepoznato	3
Stečaj od 1935. do 1939.	18

Graf 33. Dinamika prirasta novih industrijskih poduzeća u Zagrebu⁵⁹⁹

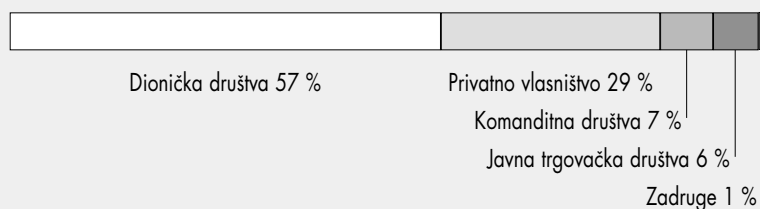
vo polovica poduzeća, najviše u tekstilnoj i kemijskoj industriji. Brojna nova industrijska poduzeća rezultat su investicija bankarskog sektora, koji je tada imao vrlo snažno uporište u Zagrebu, te jednostavne protokolacije za osnivanje dioničkih poduzeća, ali su također posljedica praznine koja je nastala na novom tržištu zbog promjene političkih i ekonomskih granica. Potrebno je istaknuti da je nezanemariv broj, tj. više od četvrtine industrijskih poduzeća osnovano za vrijeme Habsburške Monarhije. Posebno se to odnosi na prehrambeno-poljoprivrednu i drvenu industriju, koja je bila temelj za daljnji razvitak, posebno u razdoblju do krize.

Tijekom gospodarske krize (1930.—1934.) broj, uvjetno rečeno priraštaj novih industrijskih poduzeća u Zagrebu pao je više od 70 % u odnosu prema prethodnom razdoblju (1918.—1929.), što je razumljivo s obzirom na velike rizike povezane s poslovanjem u kriznim uvjetima. Međutim, gotovo je alarmantan podatak da se u razdoblju nakon krize (1935.—1939.) novih poduzeća osnivalo znatno manje nego u kriznom razdoblju. Tako-

⁵⁹⁸ Izvori za ovu tablicu navedeni su u izvorima ispod tablica 13, 22, 30, 36, 37, 45, 54, 62 i 70.

⁵⁹⁹ Izvori za ovaj graf navedeni su u izvorima ispod tablica 13, 22, 30, 36, 37, 45, 54, 62 i 70.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 34. Pravno-organizacijski oblici industrijskog poduzetništva u Zagrebu 1935.—1939.⁶⁰⁰

der, od 1935. do 1939. zabilježen je velik broj stečajeva, što pokazuju tablica 80 i graf 33.

Na temelju prethodno iznesenog može se zaključiti da od 1935. do 1939. godine, odnosno za vlade Milana Stojadinovića i njegove nove ekonomske politike, u Zagrebu nije bilo poticaja za stvaranje novih industrijskih poduzeća. Državne intervencije, ponajviše na području ekonomske, ali i socijalne politike, sprječavale su razvoj u smislu osnivanja novih poduzeća, a razlike u poreznom sustavu na razini banovina otežavale su poslovanje industrijskih poduzeća i pridonosile svojevrsnom bijegu industrije. Usporedbe radi, samo u dvije godine, 1938. i 1939., na području Uprave grada Beograda osnovano je 51 novo industrijsko poduzeće, a u Savskoj banovini samo 25 poduzeća.⁶⁰¹ Ti podaci pokazuju u kojoj mjeri državna ekonomska politika, ali i banovinske te gradske vlasti nisu imale sluha za tu granu gospodarstva.

Nositelji zagrebačke industrije bila su dionička društva. Naime, 57 % svih industrijskih poduzeća u Zagrebu bila su po pravno-organizacijskom obliku dionička društva. Takav oblik organizacije industrijskih poduzeća razumljiv je zato što je ta grana gospodarstva, kao tehnološki naprednija, zahtijevala mnogo veće investicije nego druge gospodarske grane međutim, taj pravno-organizacijski oblik poduzeća nije prevladavao u cijeloj Jugoslaviji. Dapače, u industrijskim poduzećima u Jugoslaviji, ali i u Savskoj banovini, najzastupljenije je bilo inokosno poduzetništvo.⁶⁰² O velikoj ulozi dio-

⁶⁰⁰ Izvori za ovaj graf navedeni su u izvorima za grafove 1, 4, 9, 13, 14, 17, 21, 26 i 30.

⁶⁰¹ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 18-19, Tabela 11; Ivan Krešić, «Razvoj i migracija industrije, s osobitim obzirom na Hrvatsku», *Ekonomist*, god. V., 1939., br. 9-10, 370.

⁶⁰² Od 2.940 industrijskih poduzeća u Jugoslaviji, njih 1.300 bila su inokosna poduzeća, a samo 502 industrijska poduzeća imala su oblik dioničkog društva. U Savskoj banovini taj omjer i nije toliko drastičan, tj. bila su registrirana 334 inokosna indus-

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

glavnica	446.542.045 din
zemljište i zgrade	369.437.772 din
strojevi	360.558.652 din
ostalo	457.442.738 din

Graf 35. Raspodjela ukupno uloženog kapitala industrije Zagreba⁶⁰³

ničkih društava govori i podatak da je 81 % ukupnog kapitala zagrebačke industrije bio upravo kapital dioničkih društava. Od toga ukupnog dioničkog kapitala, 49 % je bilo stranog porijekla, odnosno 40 % od ukupno investiranog kapitala u industriji Zagreba. Dakako, kad se rade procjene stranog kapitala, ne može se s potpunom sigurnošću ustvrditi njegov iznos iz više razloga, a jedan od najznačajnijih jest što se većina industrijskih poduzeća financirala kreditima banaka koje su bile potpuno ili djelomice u vlasništvu stranih novčarskih zavoda. Primjerice u Jugoslavenskoj banci, Jugoslavenskoj udruženoj banci, Srpskoj banci, ali i u Prvoj hrvatskoj štedionici udio stranog kapitala 1932. prelazio je 80 % ukupnog kapitala tih banaka.⁶⁰⁴

Ukupni kapital industrijskih poduzeća u Zagrebu bez zemljane / građevinske industrije procjenjuje se da je iznosio više od 1,6 milijardi dinara,⁶⁰⁵ što je bilo oko 13 % od cjelokupnog kapitala investiranog u industrijska poduzeća u Jugoslaviji.⁶⁰⁶ Takav prilično visok udio kapitala dokazuje da je Zagreb unatoč bankarskom slomu i gospodarskoj krizi u razdoblju od 1935. do 1939. uspio zadržati položaj industrijskog središta šireg značenja. S obzirom na visinu uloženog kapitala, u zagrebačkoj industriji su prevladavala srednje intenzivna poduzeća (53 %).⁶⁰⁷ O važnosti Zagreba kao industrijskog središta govori i podatak da je na području Uprave grada Beo-

trijnska poduzeća i 195 dioničkih društava. Usp. *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 31, Tabela 20.

⁶⁰³ Izvori za ovaj graf navedeni su u bilješkama 172, 253, 299, 357, 407, 464, 514 i 563.

⁶⁰⁴ V. Košak, *Die bankmäßige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, 25-27.

⁶⁰⁵ Ovo nije konačan iznos zato što za neka poduzeća nisu ostali sačuvani podaci o uloženom kapitalu.

⁶⁰⁶ Ukupan investirani kapital u industrijskim poduzećima Jugoslavije iznosio je 12.253.599.000 dinara, dok je za Savsku banovinu iznosio 4.055.120.000 dinara. Usp. *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 12, Tabela 4.

⁶⁰⁷ Vidjeti tablice 15, 38, 47 56 i 72.

grada, koje je u tome razdoblju bilo favorizirano nizom pogodnosti za razvoj industrije, ukupno uloženi kapital industrijskih poduzeća iznosio 1,5 milijardi dinara, preko 100 milijuna dinara manje nego u Zagrebu.⁶⁰⁸

Ukupni kapital industrije Zagreba dijelio se na glavnica, kapital uloženi u zemljište i zgrade, zatim kapital uloženi u strojeve te ostalo, što je podrazumijevalo rezervne fondove i kapital u robi na skladištu te sirovinama.

Graf 35 pokazuje da se najveći dio uloženi kapitala odnosio na glavnica te rezervne fondove, robu i sirovinu na skladištu. Glavnica je predstavljala vlastita sredstva određenog industrijskog poduzeća, odnosno neto kapital koji se dobije kada se oduzmu imovina i sve obveze poduzeća.⁶⁰⁹ U ukupnom uloženi kapitalu sudjelovala je sa 27 %. U dioničkim društvima uplaćena glavnica bila je podijeljena na dionice s jednakom vrijednošću te su predstavljale udio svakog dioničara ovisno o tome koliko je dionica posjedovao. Glavnica dioničkih društava iznosila je 25 % ukupnog kapitala industrijskih poduzeća dioničkog karaktera, tj. 46 % od cjelokupnih vlastitih sredstava industrijskih poduzeća. Kapital uloženi u rezervne fondove, sirovinu i robu na skladištu predstavljao je također visok udio u ukupnom kapitalu dioničkih poduzeća, odnosno 56 %. Za poduzeća koja su bila obvezatna objaviti zaključne godišnje račune, odnosno za dionička društva, vidljivo je da su rezervni fondovi predstavljali zalihe i različite pričuve, poput pričuve za umanjene vrijednosti novca, za valorizaciju te za amortizaciju strojeva. Zemljište sa zgradama te strojevi u industriji dva su glavna oblika dugoročnih investicija kapitala. Njihov udio bio je gotovo jednak i činio je zajedno oko 43 % ukupnog kapitala. Razlika u tim oblicima investicija jest što je kapital uloženi u strojeve izravno ulazio u proizvodni proces kao vrsta proizvodnog subjekta i ovisno o tome koliko je bio transformiran u proizvodnu vrijednost, pridonosio je stvaranju novog bogatstva, dok nepokretna imovina, zemljište i zgrade nisu predstavljale izravnu proizvodnu investiciju i stoga njihov ekonomski učinak nije bio velik.

Uspoređujemo li odnos između trajno investirani kapitala (strojevi, zemljište, zgrade) i vlastitih sredstava (glavnica, rezervni fondovi) iz tablice 81 se vidi da vlastita sredstva premašuju dugoročno vezani kapital. Promatrajući cjelokupnu situaciju, taj podatak pokazuje dobru likvidnost industrijskih poduzeća u Zagrebu od 1935. do 1939. Općem stabilnom poslovanju u prilog govore i podaci o vrijednosti industrijske proizvodnje. Ukupna vri-

⁶⁰⁸ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, 12, Tabela 4.

⁶⁰⁹ V. Gorenc (ur.), *Rječnik trgovačkog prava*, 221.

Ivana Žebec Šilj: *Zagrebačka industrija 1935.—1939. ...*

	Vlastita sredstva poduzeća		Trajno investirana sredstva		
	Glavnica	Ostalo (rezervni fondovi, sirovine...)	Zemljište i zgrade	Strojevi	Ukupno
Iznos u din	446.542.045	457.442.738	369.437.772	360.558.652	1.640.231.207
%	27	28	23	22	100

Tablica 81. Raspodjela ukupno uloženog kapitala industrije Zagreba⁶¹⁰

	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
Vrijednost proizvodnje u din	791.017.402	923.635.104	977.620.093	1.001.678.372	1.002.259.643

Tablica 82. Vrijednost industrijske proizvodnje u Zagrebu 1935.—1939.⁶¹¹

jednost proizvodnje industrijskih poduzeća u Zagrebu bilježila je blag ali konstantan rast u razdoblju od 1935. do 1939. Takva slika je posljedica stabilne raspodjele trajno investiranog kapitala i vlastitih sredstava, što je prethodno istaknuto.

Prema obilježjima proizvodnje, zagrebačka industrija bila je pretežno industrija robe široke potrošnje i uglavnom usmjerena na unutarnje, domaće tržište. Jedino se drvena industrija isticala kao pretežno izvozna grana koja je u izvozu industrije Zagreba u godini najboljih rezultata 1936. sudjelovala sa 42 %. Međutim, treba napomenuti da je gotovo tijekom cijelog promatranog razdoblja (1935.—1937.) vrijednost izvoza drvene industrije premašivala vrijednost njezine proizvodnje.⁶¹² Od ostalih industrijskih grana, jedino su kemijska i prehrambeno-poljoprivredna industrija proizvodile za potrebe izvoza, i to 36 %, odnosno 22 % od ukupne vrijednosti izvoza u 1936. godini. Značenje izvoza u ukupnoj vrijednosti proizvodnje pokazuje graf 36.

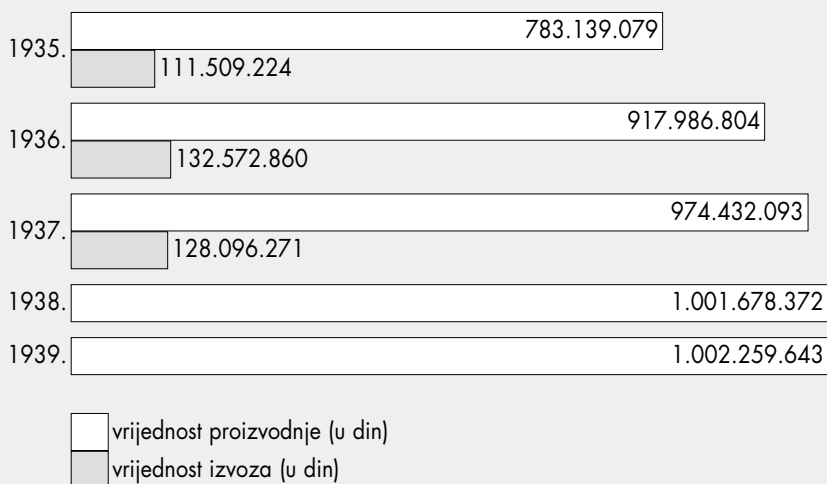
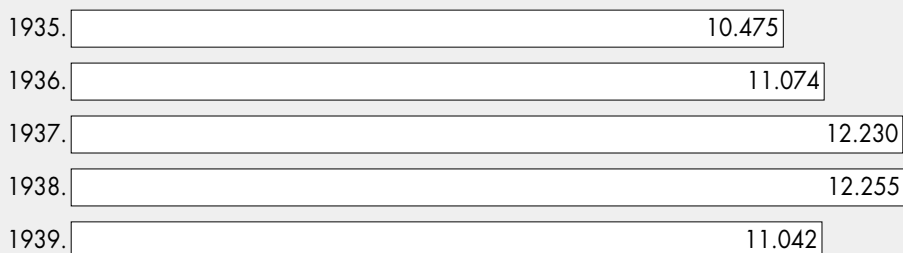
Iz grafičkog prikaza uočljivo je da je izvoz bio ograničen na 13–14 % od ukupne vrijednosti proizvodnje u razdoblju od 1935. do 1937. Takve relativno niske vrijednosti rezultat su već spomenutog usmjerenja zagrebač-

⁶¹⁰ Izvori za ovu tablicu navedeni su u bilješkama 172, 253, 299, 357, 407, 464, 514 i 563.

⁶¹¹ Izvori za ovu tablicu navedeni su u izvorima ispod grafova 3, 6, 12, 16, 19, 23, 29 i 32.

⁶¹² Usporediti graf 7.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Graf 36. Udio izvoza u cjelokupnoj proizvodnji⁶¹³Graf 37. Broj zaposlenih radnika i osoblja u industriji Zagreba 1935.—1939.⁶¹⁴

ke industrije na domaće tržište i objektivnih okolnosti, odnosno općih gospodarskih kretanja na stranome tržištu.

Prosječan broj zaposlenih u industriji Zagreba tijekom pet promatranih godina pokazuje vrlo dinamičan razvoj, što je ilustrirano u grafu 37. Dinamika razvoja broja radnika i osoblja u industriji pokazuje tendenciju relativno bržeg rasta od 1935. do 1937. Uzme li se za osnovu 1935. godina, indeks porasta u 1937. iznosio je 117. U sljedećim godinama prosječan broj zaposlenih je stagnirao i potom je slijedio pad 1939. godine.

⁶¹³ Izvori za ovaj graf navedeni su u izvorima ispod grafova 3, 6, 7, 12, 16, 19, 23, 29 i 32.

⁶¹⁴ Izvori za ovaj graf navedeni su u izvorima ispod grafova 2, 5, 11, 15, 18, 22, 28 i 31.

	Prehrambena i poljoprivredna industrija	Drvena industrija	Papirna i grafička industrija	Industrija prerade željeza i metala
Broj poduzeća				
Jugoslavija	1374	622	139	283
Zagreb	24	23	13	18
%	2	4	9	6
Uprava grada Beograda	59	24	33	53
%	4	4	24	19
Kapital u din				
Jugoslavija	2.770.019.000	957.703.000	470.019.000	613.127.000
Zagreb	327.559.633	430.471.513	162.643.343	21.655.455
%	12	45	35	4
Uprava grada Beograda	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka
Pogonska snaga u KS				
Jugoslavija	98.747	42.950	12.600	17.867
Zagreb	3.685	4.401	6.696	623
%	4	10	53	3
Uprava grada Beograda	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka
Vrijednost proizvodnje 1938. u din				
Jugoslavija	3.830.660.000	802.335.000	465.945.000	829.490.000
Zagreb	291.239.783	60.510.368	114.770.706	15.274.016
%	8	8	25	2
Uprava grada Beograda	296.211.000	24.491.000	116.769.000	84.404.000
%	8	3	25	10
Prosječan broj zaposlenih 1938.				
Jugoslavija (stalno + sezonsko)	24.629	28.765	9.106	20.614
Zagreb	1.703	1.127	1.392	323
%	7	4	15	2
Uprava grada Beograda	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka

Tablica 83. Usporedba osnovnih i povremenih podataka industrijskih poduzeća⁶¹⁵

⁶¹⁵ Podaci za Kraljevinu Jugoslaviju i Upravu grada Beograda *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, 9, 10, 21, 25-30, Tabela 1, Tabela 2, Tabela 14 i Tabela 19. Podaci za broj poduzeća u Zagrebu su u izvorima ispod tablica 13, 22, 30, 36, 37, 45, 54, 62 i 70; za kapital u bilješkama 172, 253, 299, 357, 407, 464, 514, 563; za pogonsku snagu u bilješkama 177, 255, 301, 361, 409, 466, 515 i 564; za vrijednost proizvodnje u izvorima ispod grafova 3, 6, 12, 16, 19, 23, 29 i 32; za prosječan broj zaposlenih u izvorima ispod grafova 2, 5, 11, 15, 18, 22, 28 i 31.

Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939.

Kemijska industrija	Tekstilna industrija	Industrija kože	Elektrotehnička industrija	Zemljana/građevinska industrija
241	491	109	nema podataka	96
30	30	7	11	9
12	6	6	nema podataka	9
32	61	13	nema podataka	7
13	12	12	nema podataka	7
1.178.521.000	1.504.963.000	337.503.000	nema podataka	794.647.000
307.453.200	296.738.375	9.680.239	84.594.449	nema podataka
26	20	3	nema podataka	nema podataka
nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka
56.060	39.101	8.915	nema podataka	22.867
4.032	4.237	1.164	797	nema podataka
7	11	13	nema podataka	nema podataka
nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka
1.106.747.000	2.885.994.000	603.739.000	nema podataka	294.220.000
105.191.357	326.694.125	32.923.000	55.075.017	nema podataka
10	11	5	nema podataka	nema podataka
39.007.000	247.085.000	53.466.000	nema podataka	5.671.000
4	9	9	nema podataka	2
13.708	54.000	6.762	nema podataka	7.195
1.298	5.477	319	566	nema podataka
9	10	5	nema podataka	nema podataka
nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka	nema podataka

Brojem radnika i osoblja tekstilna industrija znatno je nadmašivala ostale industrijske grane u Zagrebu. Prosječno je u toj industriji tijekom pet promatranih godina bilo zaposleno oko 4.200 radnika i osoblja, slijede drvena industrija (1.700), prehrambeno-poljoprivredna (1.600), kemijska industrija (1.400) i papirna i grafička (1.300). Elektrotehnička i industrija prerade željeza i metala te industrija kože imale su prosječno manje od 1.000 za-

poslenih radnika i osoblja u promatranom razdoblju. Prema *Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije* u industriji Jugoslavije je 1938. prosječno bilo zaposleno 196.930 radnika i namještenika, a prema arhivskim izvorima korištenim za izradu ovog rada, u Zagrebu je u isto vrijeme bilo zaposleno 12.255 radnika i namještenika, što znači da je udio zagrebačke radne snage iznosio oko 6 % ukupno zaposlenih u industriji Jugoslavije.

U tablici 83 sumarno je prikazana usporedba »osnovnih« podataka (broj poduzeća, kapital i pogonska snaga) i »povremenih« podataka (vrijednost proizvodnje i prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika 1938.) prema industrijskim granama na razini Jugoslavije, Zagreba i gdje su to podaci dopuštali, na razini Uprave grada Beograda.

Prema broju poduzeća u relativnom i apsolutnom iznosu, kako je prethodno spomenuto, u Zagrebu su bila najzastupljenija poduzeća kemijske industrije. Ipak, u toj grani je zabilježen veći broj poduzeća na području Uprave grada Beograda. Poduzeća papirne i grafičke industrije, iako u apsolutnom iznosu nisu bila najbrojnija, prema relativnim odnosima bilježila su dosta visok udio od 9 % svih poduzeća te struke u Jugoslaviji, kao i poduzeća zemljane / građevinske industrije. Iznimno visok udio kapitala (45 %) bio je uložen u poduzeća drvne industrije sa sjedištem, odnosno upravom i proizvodnim pogonima u Zagrebu. Još je taj podatak značajniji ako se zna da je u Zagrebu bilo tek 4 % svih drvnih poduzeća Jugoslavije. Uz drvenu industriju, razmjerno visok udio kapitala bio je uložen u poduzeća papirne i grafičke industrije, odnosno 35 %. Po visini uloženog kapitala prehrambena i poljoprivredna industrija, u zagrebačkim okvirima, bila je druga po snazi no, na razini Jugoslavije svrstana je među srednje intenzivna poduzeća. Prema pogonskoj snazi, papirna i grafička industrija u Zagrebu zauzimala je daleko najistaknutije mjesto. Naime, poduzeća te struke imala su 53 % ukupne pogonske snage papirne i grafičke industrije Jugoslavije. Općenito je prehrambena i poljoprivredna industrija Jugoslavije imala najviše instalirane pogonske snage (98.747 KS), što je i bilo razumljivo s obzirom na iznimno velik broj industrijskih poduzeća. Realan prikaz tehnološke razine industrijskih poduzeća dobiva se kad se ustanovi omjer pogonske snage s prosječnim brojem zaposlenih radnika i namještenika. I u tom pogledu poduzeća papirne i grafičke industrije u Zagrebu bila su ispred ostalih industrijskih poduzeća. Tekstilna industrija, prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika, 1938. u apsolutnom iznosu, kako je prethodno zaključeno, zauzimala je prvo mjesto. Usporede li se relativni iznosi s onima na državnoj razini, i prema ovoj kategoriji, isticala se papir-

na i grafička industrija 15-postotnim udjelom zaposlenih radnika i namještenika. Prema vrijednosti proizvodnje 1938., među zagrebačkim industrijskim poduzećima na najvišem su mjestu tekstilna poduzeća, potom prehrambeno-poljoprivredna te poduzeća papirne i grafičke industrije. U odnosu prema vrijednostima proizvodnje, 1938. u Jugoslaviji u relativnim odnosima ponovno je grafička i papirna industrija zauzimala najviši udio, odnosno 25 %.

U tablici 84 prikazana je usporedba industrijskih poduzeća u Zagrebu po granama, te iako je takva usporedba dosta nespretna s obzirom na različite proizvodne djelatnosti, ipak može poslužiti da se stekne dojam o odnosima među tim djelatnostima. Budući da su u prethodnome odlomku prikazani određeni pokazatelji kao što su broj poduzeća, visina ukupnog kapitala, pogonska snaga, broj zaposlenih i vrijednost proizvodnje, bespotrebno je ponovno se vraćati na njih, stoga je ovdje naglasak stavljen na značenje dioničkog kapitala, kako je ilustrirano u tablici, odnosno na značenje stranog dioničkog kapitala. Ujedno, istaknuti su i problem vrijednosti izvoza i značenje izvoza za cjelokupno gospodarstvo.

Najveći kapital dioničkih društava u industrijskim poduzećima Zagreba bio je onaj drvne industrije, isto tako, u apsolutnim iznosima strani kapital dioničkih društava prevladavao je u drvnoj industriji i iznosio 370.848.513 din, odnosno u relativnim vrijednostima 47 % od ukupnog dioničkog kapitala drvne industrije. Također, dionički je kapital prevladavao i u poduzećima papirne i grafičke industrije (86 %), tekstilne i elektrotehničke (83 %) te kemijske industrije i prehrambene industrije (77 %), a najmanje je prisutan u industriji prerade kože, svega 8 %. Međutim, tih 8 % dioničkog kapitala industrije prerade kože bio je u 100-postotnom stranom vlasništvu i jedino je u toj djelatnosti toliko izražena strana vlasnička struktura u dioničkim društvima. U ostalim granama strani dionički kapital bio je u natpolovičnoj većini prisutan u tekstilnoj industriji (65 %), industriji prerade željeza i metala (57 %) i elektrotehničkoj industriji (56 %). Najmanje je prisutan u prehrambeno-poljoprivrednoj te papirnoj i grafičkoj industriji, sa 25 % udjela u kapitalu dioničkih društava. Ovdje je potrebno ponovno istaknuti da je pitanje podrijetla kapitala dosta složen problem. Naime, banke su često bile investitori, a kapital koji ulažu u većini slučajeva je stranog podrijetla.

Izvozna usmjerenost industrijske proizvodnje je zamjetna tek u tri industrijske grane. Najviše je izražena u drvnoj, zatim u kemijskoj i prehrambeno-poljoprivrednoj industriji. Izvoze se proizvodi i tekstilne i elektroteh-

	Prehrambena i poljoprivredna industrija	Drvena industrija	Papirna i graficka industrija	Industrija prerade željeza i metala
Broj poduzeća	24	23	13	18
Kapital u din	327.559.633	430.471.513	162.643.343	21.655.455
Dionički kapital u din	253.701.779	370.848.513	140.437.440	5.928.137
Dionički kapital stranog porijekla u din	62.533.996	175.146.666	35.510.361	3.364.873
Pogonska snaga u KS	3.685	4.401	6.696	623
Vrijednost proizvodnje 1938. u din	291.239.783	60.510.368	114.770.706	15.274.016
Vrijednosti izvoza u din				
1935.	16.963.549	61.892.875	0	0
1936.	28.926.207	55.441.710	0	0
1937.	33.920.742	54.304.000	0	0
Prosječan broj zaposlenih 1938.	1.703	1.127	1.392	323

Tablica 84. Usporedba industrijskih poduzeća u Zagrebu po granama⁶¹⁶

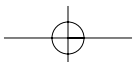
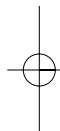
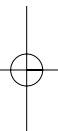
ničke industrije, no taj je izvoz zanemariv. Izražen u relativnim vrijednostima iznosio je samo 0,01 % od ukupne vrijednosti izvoza u 1936. S obzirom na izneseno, može se tvrditi da je strani kapital preferirao onu granu industrijske proizvodnje koja je bila usmjerena na domaće tržište, iznimka je jedino bila drvena industrija. Može se pretpostaviti da je razlog tomu što je strani kapital tražio tržišni prostor na kojem je konkurencija zanemariva ili je uopće nema. Nedostatak podataka o izvozu 1938. i 1939. čini sliku o značenju izvoza u gospodarstvu nepotpunom, no na temelju raspoloživih in-

⁶¹⁶ Podaci za broj poduzeća u Zagrebu su u izvorima ispod tablica 13, 22, 30, 36, 37, 45, 54, 62 i 70; za kapital u bilješkama 172, 253, 299, 357, 407, 464, 514, 563; za pogonsku snagu u bilješkama 177, 255, 301, 361, 409, 466, 515 i 564; za vrijednost proizvodnje i izvoza u izvorima ispod grafova 3, 6, 7, 12, 16, 19, 23, 29 i 32; za vrijednosti izvoza u izvorima ispod grafova 3, 7 i 19; za prosječan broj zaposlenih u izvorima ispod grafova 2, 5, 11, 15, 18, 22, 28 i 31. Za dionički, odnosno strani dionički kapital podaci su autoričin izračun prema dostupnim arhivskim izvorima navedenim u bilješkama 172, 253, 299, 357, 407, 464, 514, 563.

Kemijska industrija	Tekstilna industrija	Industrija kože	Elektrotehnička industrija	Zemljana/građevinska industrija
30	30	7	11	9
307.453.200	296.738.375	9.680.239	84.594.449	nema podataka
236.870.479	247.691.739	780.239	69.994.449	nema podataka
102.561.011	160.755.111	780.239	39.440.107	nema podataka
4.032	4.237	1.164	797	nema podataka
105.191.357	326.694.125	32.923.000	55.075.017	nema podataka
31.046.700	95.1100	0	655.000	nema podataka
48.183.443	7.500	0	14.000	nema podataka
39.830.719	29.500	0	11.310	nema podataka
1.298	5.477	319	566	nema podataka

formacija može se zaključiti da je relativna skućenost proizvodnje za domaće tržište bila ograničavajući čimbenik u razvoju industrije u Zagrebu.

Na kraju ovog prikaza valja istaknuti da se zagrebačka industrijska djelatnost u razdoblju od 1935. do 1939. unatoč različitim nepovoljnim uvjetima uspješno razvijala, posebice se to odnosi na tekstilnu, prehrambeno-pojoprivrednu, kemijsku te papirnu i grafičku granu industrije. U kasnijem, poslijeratnom razdoblju, a naročito od 1950-ih godina industrijska infrastruktura iz međuratnog razdoblja poslužit će kao čvrst temelj za snažan uzlet industrijske djelatnosti u Zagrebu.

POSLOVNA UDRUŽIVANJA INDUSTRIJSKIH PODUZEĆA

Najrašireniji oblik poslovnog udruživanja industrijskih poduzeća u Zagrebu bio je kartel. Pod pojmom kartela općenito se podrazumijevala horizontalna koncentracija poduzeća, odnosno sporazum industrijskih poduzeća koja proizvode iste proizvode. Sporazumom ili ugovorom ta su poduzeća između sebe određivala uvjete i način zajedničkog istupanja na tržištu. Poduzeća koja su bila udružena kartelnim sporazumima nisu gubila ekonomsku samostalnost, za razliku od drugih oblika koncentracija poduzeća. Važno je i napomenuti da se kartelnim sporazumom članovima nametala obveza o određenom proizvodu, a ne o cjelokupnoj proizvodnji. Zapravo, u većini slučajeva kartelni sporazum je obuhvaćao samo dio poslovanja poduzeća, dok je drugi bio usmjeren na slobodno tržište.⁶¹⁷

Pojam kartela, prema Uredbi o kartelima Kraljevine Jugoslavije iz 1934., bio je toliko širok da je obuhvaćao »sva utanačenja (dogovore) i sporazume koje imaju ili mogu imati za cilj jednostrano odnosno monopolističko diktiranje uvjeta kako u sferi cijena, tako i u sferi proizvodnje.«⁶¹⁸ Do 1939. u Jugoslaviji je djelovalo 77 industrijskih kartela, u koje je bilo uključeno 290 članova, tj. industrijskih poduzeća. Stvarno je taj broj bio manji, jer su mnoga industrijska poduzeća, osobito ona većeg opsega istodobno bila učlanjena u više kartela, što je bilo omogućeno Uredbom o kartelima. Uzimajući u obzir broj tvornica u kartelnom režimu, samo 5,76 % od svih tvornica pripadalo je nekom od 77 industrijskih kartela, što je bio mali postotak. Međutim, promatra li se iznos kapitala koji je investiran kao trajni kapital (zgrade, proizvodni strojevi i druga postrojenja), više od 22 % pripadalo je karteliziranim poduzećima. Od toga najveći udio kapitala pripadao je kartelima u industriji građevinskog materijala (70 %), posebice cementnoj industriji, slijedi kemijska industrija (52 %), pa proizvodnja metala (47 %)

⁶¹⁷ M. Mirković, *Industrijska politika*, 115. Ostali oblici koncentracije poduzeća prema Mirkoviću su fuzija, koncerni i trustovi.

⁶¹⁸ Josip Korać, *Uredba, pravilnici i uputstva o kartelima*, Beograd, 1936., 7.

i prerada metala (38 %) te industrija papira (30 %). Dodaju li se ovome kartelizirana poduzeća prehrambene industrije, čije investicije nisu bile visoke, odnosno njihov udio u kartelima nije bio velik, ali su bila od posebne važnosti zbog proizvodnje široko konzumnih proizvoda, može se zaključiti da je u kartelima bio onaj najznačajniji dio industrijskih poduzeća, koja su predstavljala bit industrije u Jugoslaviji.⁶¹⁹ Važno je u obzir uzeti i pogonsku snagu, naime kapital, pogonska snaga i broj zaposlenog radništva i osoblja tri su znakovita činitelja za proizvodnu sposobnost industrije. Prema Stevanu Kukoleči, odnosno podacima kojima je raspolagao, izuzev prehrambene i tekstilne, u ostalim industrijskim granama koje su bile u sastavu nekog od kartela, javljalo se vrlo jako odstupanje u korist kapitala, odnosno proizvodnih sredstava. Drugim riječima, kartelizirana su poduzeća u kojima je kapital dominirao nad radom, tj. koja su imala znatno jaču pogonsku snagu nego poduzeća koja su bila izvan kartela.⁶²⁰

Uzroci stvaranja kartela usko su vezani za opće stanje industrije u Jugoslaviji, odnosno stupanj njezine industrijalizacije. Također, jaka konkurencija stranih proizvođača i visoki fiskalni tereti te u konačnici teškoće s nabavom sirovina mogu se smatrati glavnim uzrocima kartelizacije industrije. Međutim, analizirajući udjele vlasništva nad karteliziranim poduzećima, Kukoleča je zaključio da su karteli osnivani u industrijama i poduzećima na čijem čelu su bili strani državljani, odnosno gdje je strani kapital bio dominantan. Iznimke su bile samo industrije proizvodnje i prerade metala. Kad je riječ o proizvodnji željeza i čelika, razlog treba tražiti u činjenici što je ta djelatnost u međunarodnim okvirima bila kartelizirana te da bi domaći proizvođači opstali na tržištu, ulaze u kartel Srednjoeuropske grupe proizvođača željeza.⁶²¹ U industriji prerade metala glavnu ulogu karteliziranja nisu imali ni strani kapital ni strana konkurencija nego (jer je sirovinama bila upućena na industriju proizvodnje metala koja je bila u sferi međunarodnog kartela željeza) jednostavno je kao potrošač te sirovine bila prisiljena i sama kartelizirati se i zaštititi svoje interese.⁶²² Može se s određenom sigur-

⁶¹⁹ S. Kukoleča, *Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu*, Beograd, 1939., 56, 61-64.

⁶²⁰ Isto, 67.

⁶²¹ Međunarodni kartel željeza zaključen je 19. kolovoza 1934. među četiri jugoslavenske tvornice željeza i skupine austrijskih, čehoslovačkih i mađarskih proizvođača željeza, tzv. Srednjoeuropske grupe (SEG). Hrvatski državni arhiv, Savska banovina Odjeljenje za trgovinu, obrt i industriju, Predmetni spisi, II, Karteli (dalje HR, HDA, SB OTOI, Predmetni spisi, II, Karteli).

nošću zaključiti da su gotovo svi karteli stvarani ili na inicijativu ili izravno pod vodstvom stranog kapitala koji je imao financijsku, sirovinsku i tržišnu kontrolu, ali je bio i usko povezan s domaćim novčanim zavodima te su na raspolaganju imali sve mehanizme prinude da konkurente »privole« na uključivanje u kartel.⁶²³

Zagrebačka industrijska poduzeća bila su članovi različitih industrijskih kartela i kao što je već spomenuto, taj način koncentracije poduzeća bio je veoma važan za razvoj gospodarstva grada i šireg područja, ovisno o jačini poduzeća. Da bi se pravilno ocijenili značenje i doseg kartelnog režima, odnosno njegov utjecaj na domaće tržište industrijskih proizvoda, nužno je osvrnuti se na kartelne organizacije unutar svake industrijske grane.

U prehrambenoj industriji bilo je registrirano šest kartela — kartel šećera, kvasca, piva, čokolade, octene i ugljične kiseline. Od navedenih šest, zagrebačka poduzeća bila su učlanjena u tri kartela. Kartel kvasca zaključen je 1934. između Tvornice žeste i pjenice prije Makso Mayer d.d., Vladimir Arko, Delniška družba pivovarne »Union«, Ljubljana, M. Fišla sinovi, Kreka, Petar Teslić, Sisak, Prva pivara, fabrika slada i kvasca Mih. J. Kosovljanin a.d., Jagodina, K.M. Šonda, Beograd, Ilija Milišić, Beograd, Rudolf Zaloker, prva jugoslavenska tovarna za diaslad, slad in kvas, Ljubljana. Kartel je trebao vrijediti do 31. prosinca 1937. no, kako nije bio otkazan, automatski se produžio još godinu dana. U ugovoru je određeno kontingentiranje proizvodnje i prodaje te zajedničko određivanje cijena i uvjeta prodaje. Budući da su izvan kartela ostala samo tri poduzeća, bio mu je osiguran gotovo potpun monopolski položaj na tržištu.⁶²⁴

Kartel čokolade i proizvoda od čokolade zaključen je 1938. između »Uniona«, tvornice kandita i čokolade, Zagreb, Šonde, Beograd, Braće Ruff, Subotica, Kaiser i Starka, Osijek Mirima, Maribor i Etablissement D. Pechmajou et Cie, Zemun. Kartelni sporazum je bio zaključen do 22. srpnja 1940., a predmet sporazuma bila je čokolada za kuhanje, kakao u prahu te najjeftinije vrste čokolade. Ugovoreno je izjednačavanje uvjeta prodaje i zajedničko određivanje cijena prema minimalnoj granici.⁶²⁵ Cilj kartela bio je eliminirati konkurenciju među najvećim proizvođačima ovih proizvoda ko-

⁶²² S. Kukoleča, *Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu*, 77-79.

⁶²³ S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 17-20.

⁶²⁴ »Industrijski karteli u Jugoslaviji«, *Jugoslavenski Lloyd*, 23. 7. 1936., br. 166, 2; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 430.

⁶²⁵ »Industrija«, *Jugoslavenski Lloyd*, 6. 4. 1938., br. 83, 4.

ji su se samo djelomice koristili svojim proizvodnim kapacitetima. Kartelu čokolade, međutim, nije uspjelo monopolizirati tržište zato što su se osni-
vala konkurentna poduzeća obrtničkog karaktera.⁶²⁶

Kartel octene kiseline osnovan je ugovorom još 1930., a trebao je vri-
jediti do 31. studenog 1934., s time da se automatski produljivao na godi-
nu dana. Članice su bile Jugoslavenska destilacija drva d.d., Zagreb, S. H.
Gutmann d.d. Belišće i Ilija Mišić iz Beograda.⁶²⁷ Jugoslavenska destilacija
drva d.d. bila je ujedno članica međunarodnog kartela »E.S.G.« ugovorenog
15. travnja 1933., koji je vrijedio do kraja 1936. Kartelnim sporazumom do-
govorena je zajednička prodaja, kontingentiranje proizvodnje i udio poje-
dinih tvornica u ponudi. Tri spomenuta poduzeća bila su najveći proizvo-
đači octene kiseline te su kartelnim sporazumom formirale monopolistički
režim na tržištu.⁶²⁸

Kemijska industrija bila je jedna od industrija u kojoj se osnovao naj-
veći broj kartela. Do kraja 1938. bilo je pri Ministarstvu trgovine i industri-
je registrirano 15 domaćih kartela s oko 35 poduzeća. Bili su to kartel kar-
bida, cijanamida, tanina, nafte I, suhe destilacije drva, nafte II, kisika, cin-
kova bjelila, tutkala domaćeg I, tutkala domaćeg II, trikloretilena, superfos-
fata, vodenog stakla, pesticida, i firmisa.⁶²⁹ Zagrebačka poduzeća bila su
sporazumom uključena u kartel tanina, suhe destilacije drva, kartel tutkala,
kartel superfosfata, kisika i firmisa.⁶³⁰

Kao početak kartela tanina može se smatrati osnutak poduzeća Tanin
d.d. u Zagrebu 1919. koje su činili Dioničko društvo za proizvodanje hras-
tovog ekstrakta, Zagreb-Županja, Tvornica tanina iz Mitrovice i Našička
tvornica tanina i paropila d.d. Poslije, 1921. pridružili su se S. H. Gutmann
d.d. te Tvornica tanina Sisak d.d. Dioničari Tanina d.d. 1927. godine su pos-
tali članovi međunarodnog kartela tanina, koji je monopolizirao cjelokup-
nu europsku proizvodnju tog ekstrakta, a kartelom je postignuta podjela
tržišta na interesne sfere (rajonizacija). Domaći kartel tanina, koji je bio sa-

⁶²⁶ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 432.

⁶²⁷ Po osnovnoj djelatnosti, i S. H. Gutmann d.d. i Jugoslavenska destilacija drva d.d. nisu pripadale prehrambenoj industriji. Međutim, kombinatni način proizvodnje u tim poduzećima omogućavao im je i proizvodnju drvnih destilacija i ekstrakata koji su se koristili u prehrambenoj, kemijskoj, ali i u kožnoj industriji.

⁶²⁸ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 548; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 432.

⁶²⁹ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 433-439.

⁶³⁰ »Industrijski karteli u Jugoslaviji«, *Jugoslavenski Lloyd*, 23. 7. 1936., br. 166, 2.

mo dopuna međunarodnog, bio je zaključen 20. kolovoza 1934. i automatski se nastavljao s produžavanjem međunarodnog kartela. Ugovore su potpisali Tvornica strojil d.d., Majsterk, Dioničko društvo za proizvodanje hrastovog ekstrakta, Zagreb-Županja, Jugo-Tanin d.d. Sevnice, Tvornica tanina d.d. Sisak-Zagreb, Našička tvornica tanina i paropila d.d. Zagreb. Budući da su ta poduzeća bila glavni proizvođači tanina, može se reći da su imala gotovo apsolutni monopol na domaćem tržištu, a već postojećim međunarodnim kartelom bila je spriječena i konkurencija stranih proizvođača. Poduzeće Tanin d.d. preuzeo je ulogu središnjeg prodajnog ureda kartela.⁶³¹

Kartel suhe destilacije drva bio je zaključen 1. siječnja 1930. između Jugoslavenske destilacije drva d.d. Zagreb-Teslić i S. H. Gutmanna d.d. i bio je dopuna kartela octene kiseline, jer su proizvodi obuhvaćeni kartelnim sporazumom (acetone, denaturirana žesta, metil-alkohol, razni acetati, aldehidi) proizvodno usko vezani za proizvodnju octene kiseline. Ugovorom je uređena zajednička prodaja i količina koju je pojedino poduzeće moglo ponuditi na tržištu te kontingentiranje proizvodnje.⁶³²

Kartel tutkala prijavljen je Ministarstvu trgovine i industrije 31. srpnja 1936., a ugovor su potpisali Akcijska družba za kemičnu indostriju, Ljubljana, Munk a.d. za hemijsku preradu kostiju i životinjskih otpada, Zemun i Kemijske tvornice Bernard Moster, Zagreb. Očito je taj kartel bio tajni do kraja srpnja 1936., jer se Predstojništvo gradske policije u Varaždinu obratilo Odjeljenju za trgovinu, obrt i industriju Banske uprave Savske banovine u lipnju 1936. s prijavom da je tvornica tutkala Zubanjek i drug morala prekinuti proizvodnju u novopodignutoj tvornici »zbog diktata niskih cijena od strane proizvođača tutkala iz Ljubljane«. Zbog toga uprava tvornice Zubanjek i drug tužila je ljubljansku tvornicu tutkala sudu te je konačno potpisan sporazum, odnosno nagodba prema kojoj je tvornica u Ljubljani pristala platiti odštetu za potpun prekid proizvodnje tutkala u tvornici u Varaždinu.⁶³³ Ovaj kartelni ugovor, uz to što je određivao cijenu, veličinu proizvodnje i zajedničku ponudu na tržištu, zapravo je obuhvaćao i dogovorni prestanak proizvodnje tutkala u tvrtki Kemijske tvornice Bernard Moster, jer od 1936. poduzeće taj proizvod više ne proizvodi.⁶³⁴

⁶³¹ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 546-547; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 434-435.

⁶³² Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 548; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 435-436.

⁶³³ HR, HDA, SB OTOI, Predmetni spisi, II, Karteli.

Kartel superfosfata zaključili su 1937. Zorka, prvo jugoslovensko društvo na akcije, Beograd, Tvornica kemijskih proizvoda, Hrasnik i »Danica« d.d. za kemičke proizvode, Zagreb-Koprivnica. Tim sporazumom dogovoren je prekid proizvodnje u Danici d.d. tijekom valjanosti ugovora, što je značilo raspodjelu tržišta između Zorke i Tvornice kemijskih proizvoda iz Hrasnika.⁶³⁵ Doista, »Danica« d.d. je 1. srpnja 1937. prekinula svaku proizvodnju, ne samo superfosfata nego i sumporne kiseline, kisika i boja, a proizvodni strojevi demontirani su i prodani.⁶³⁶

Kartel kisika zaključili su Aga-Ruše udružena tvornica acetilena i oksigena d.d., Ruše, Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. (Sodoad), Zagreb, »Danica« d.d., Zagreb-Koprivnica, Elektrostrojna industrija Vojnović i Co. te Tvornica željeznih vijkov i kisika, Ljubljana — Vič. Prema tom kartelnom ugovoru, nije bilo drugih obveza, osim što je domaće tržište podijeljeno na prodajne zone.⁶³⁷

Kartel firmisa zaključila su 1930. tri poduzeća — Medić-Zankl, tvornica ulja laka i boja d.s.o.j., Ljubljana, »Moster«, tvornica laka i boja d.d. Zagreb i Zabret et Co. d.s.o.j. tvornica lanenog ulja i firmisa, Britof pri Kranju. Bit tog kartelnog sporazuma bilo je zajedničko nastupanje u nabavci sirovina — lanenog sjemena, stoga je osnovano zajedničko poduzeće Udružene tvornice firmisa d.s.o.j., kojemu je zadatak bio opskrbljivati sirovinom članove kartela.⁶³⁸

Industrija papira imala je čak četiri kartela — kartel pisacjeg i štamparskog papira, kartel omotnog papira, kartel kuverti i kartel papirnatih vrećica, što je dovelo do najjačeg monopoliziranja na tržištu papira. Zagrebačka poduzeća industrije papira sudjelovala su u sva četiri kartela.

Kartel kuverti zaključen je 20. svibnja 1933. i vrijedio je do kraja 1934. uz automatsko produljavanje za daljnje dvije godine. Predmet kartela bile su sve vrste kuverti i obične mape. Kartel su zaključili Združene papirnice Vevče, Medvode in Goričane d.d., Ljubljana, Zagrebačka tvornica papira d.d., Zagreb, Tvornica kuverata »Lipa Mill« d.d., Zagreb, »Murse Mill« Samue-

⁶³⁴ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/140, Kemijske tvornice Bernard Moster, Povremeni podaci za 1936., 2; Povremeni podaci za 1937., 2; Podaci za tvornicu za 1938., Proizvodnja i prodaja; Podaci za tvornicu za 1939., Proizvodnja i prodaja.

⁶³⁵ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 437.

⁶³⁶ AJ, MTI KJ, 65/565/1285/145, »Danica«, d.d. za kemičke proizvode, Dopis Gradskog poglavarstva u Koprivnici Ministarstvu trgovine i industrije od 2. jula 1939.

⁶³⁷ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 438.

⁶³⁸ »Karteli u našoj industriji«, *Industrijska odbrana*, god. IV., 1936., br. 10, 3-4.

la Dirnbacha, tvornica kuverata, Osijek, Fabrika papirne robe Ilić i Čuturilo, Beograd, i »Kuverte« konfekcijska tvorniška družba z.o.z., Ljubljana. Ugovorom je dogovoreno reguliranje proizvodnje, prodaje i kredita, podjela tržišta i kontingentiranje prodaje kao i zajedničko određivanje cijene i prodajna politika te nabavka papira kod Združenih papirnica Vevče, Medvode in Goričane d.d.⁶³⁹

Kartel omotnog papira sklopljen je početkom 1931. među Industrijom papira i ljepenke d.s.o.j., Sladki Vrh, Tovarnom za papir in lepenko I. Bonač i sin, Ljubljana, Združenima papirnicama Vevče, Medvode in Goričane d.d., Ljubljana, Fabrikom hartije a.d., Čačak i Zagrebačkom tvornicom papira d.d., Zagreb. Ugovor je djelomice promijenjen 20. svibnja 1933., a predmet kartela bile su sve vrste papira za pakiranje i umatanje. Dogovoreno je izjednačavanje kvalitete i vrste papira, prodaja preko zajedničkog tijela, kontingentiranje proizvodnje i prodaje te izjednačenje cijena i uvjeta prodaje. Ugovor je vrijedio do 31. prosinca 1934. i automatski se produljavao na sljedećih godinu dana.⁶⁴⁰ Kartel papirnih vrećica sklopljen je 8. rujna 1933., a Ministarstvo trgovine i industrije ga je registriralo i odobrilo 31. prosinca 1935. Članovi kartela bili su: »Avala« O.D. Gregorović, fabrika papirnih kesa, Beograd, Ilić i Čuturilo, fabrika papirne robe, Beograd, »Dunav«, Rafailo Garti, Beograd, Zagrebačka dionička tvornica papira d.d., Zagreb, Prva hrvatska tvornica papirnatih vrećica St. Kugli, Zagreb, David Šalom Safarić i drug, Banja Luka, Radionice papirnatih vrećica Josip Bretar, Sarajevo, A. Zeško, Ljubljana, »Union«, Georg Kunetz, Subotica, Milan Golubović, Kragujevac i Đuro Šikić, Sušak. Ugovor je vrijedio od 1. siječnja do 31. prosinca 1934. te se automatski produljavao na sljedećih 12 mjeseci. Ugovorom je bila obuhvaćena prodaja svih vrsta vrećica izrađenih od omotnog papira, podjela tržišta na interesna područja, zajedničko određivanje cijene i uvjeta prodaje te zajednička nabava papira za izradu vrećica.⁶⁴¹

Kartel pisačeg i stamparskog papira zaključen je 29. kolovoza 1934., a vrijedio je do 31. prosinca 1935. te se automatski produljavao na sljedeće dvije godine. Kartelom su bile regulirane cijene i uvjeti prodaje za pisači i stamparski papir. U kartelu su bili: Združene papirnice Vevče, Medvode in Goričane d.d., Ljubljana, Zagrebačka tvornica papira d.d., Zagreb, Tovarna

⁶³⁹ H. Holzmann, *Uredba i pravilnici o kartelima*, 51; A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 326.

⁶⁴⁰ Isto.

⁶⁴¹ Isto.

za papir in lepenko I. Bonač i sin, Ljubljana, Smith i Meynier, tvornica papira d.d., Zagreb-Sušak, Industrija ljepenke i papira d.d., Sušak, Tovarna za dokumentni in kartni papir, Bratje Piatnik, Radeče i Fabrika hartije a.d., Čačak.⁶⁴²

Iako nije imala velik broj kartela zemljana/građevinska industrija može se smatrati industrijskom granom koja je doživjela intenzivnu kartelizaciju. Naime, postojala su samo tri kartela — kartel cementa, kartel cigle u Zagrebu i kartel cigle u Sarajevu, no pripadala im je gotovo polovica vrijednosti godišnje proizvodnje.⁶⁴³ Zagrebačka poduzeća sudjelovala su u kartelu cementa te kartelu cigle u Zagrebu.

Kartel cementa koji je zaključen 14. ožujka 1936. okupio je gotovo čitavu industriju cementa. U njega su ušli: »Split«, anonimno društvo za portland cement, Split, »Dalmatia«, dioničko društvo za tvorenje cementa, Kaštel Sućurac, Jadransko anonimno društvo za cement-portland, Split, Lavocat & Cie, Omiš, »Croatia«, tvornica portland cementa d.d., Podsused, Raljska fabrika cementa, Ralja, »Trboveljska premogokopna družba«, Trbovlje, Francusko-srpska industrija cementa, Popovac i Beočinska fabrika cementa a.d., Beočin. Ugovorom je predviđena zajednička prodaja preko jedne organizacije, kontingentiranje prodaje, podjela na interesna područja, zajedničko određivanje cijena i poslovnih uvjeta.⁶⁴⁴ Zajednička prodajna centrala, »Cement« d.d., osnovana je s glavnicom od 1.000.000 dinara, a u dioničkom kapitalu sudjelovala su sva kartelirana poduzeća razmjerno dodijeljenim kontingentima. Tvornici iz Podsuseda, prema podjeli interesnih područja, odnosno tržišta, određen je sjeverozapadni dio Savske banovine.⁶⁴⁵

Kartel cigle u Zagrebu sklopljen je zbog velike konkurencije proizvođača. Naime, relativno velika potreba za izgradnjom u Zagrebu potaknula je snažan razvoj ove industrijske djelatnosti te je zbog toga bilo gotovo neizbježno njezino koncentriranje s ciljem sređivanja prilika na tržištu. Ugroženi konkurencijom, ciglari su 11. ožujka 1935. potpisali kartelni sporazum i na taj način monopolizirali zagrebačko tržište. Sporazumom se predviđalo zajedničko određivanje cijena te kontingentiranje proizvodnje. Članovi kartela cigle bili su: Ciglane A. Müller, Zagorska industrija glinenih proiz-

⁶⁴² H. Holzmann, *Uredba i pravilnici o kartelima*, 55; A. Lj. Lisac, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, 326.

⁶⁴³ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 444.

⁶⁴⁴ H. Holzmann, *Uredba i pravilnici o kartelima*, 42.

⁶⁴⁵ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 500-502.

voda d.d., Ciglana »Turčin«, L. Trepo, ujedinjene ciglane d.d., Karlovac, »Ilovac«, tvornica glinskog crijepa i opeke, Karlovac, Deutsch Slavko, ciglarska radnja, Dugo Selo, Tehničko prometno poduzeće, Velika Gorica, Tvornica opeke i glinene robe inž. Marijan Urli, Samobor, Tvornica opeka Urli i Trepo, Tvornica opeka M. Popović, Sisak, Tvornica opeke i crijepa, Sisak, Ciglana i električna centrala Ivo Novaković, Sv. Ivan Zelina, Antun i Dragutin Peška, trg. glin. i građ. materijala, Soblinec i »Dubravka« električna ciglana grada Varaždina, Varaždin.⁶⁴⁶

Na kraju pregleda karteliziranih industrijskih poduzeća ostaje još prikazati kartel kablova koji je bio registriran kao jedan od kartela industrije prerade metala. Iako je u toj industrijskoj grani bio velik broj kartela, od zagrebačkih industrijskih poduzeća jedino je Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d. bilo član kartela premda je pripadalo elektrotehničkoj industriji. Kartel kablova zaključili su 14. kolovoza 1936. Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d., Zagreb, »Kovine«, prvo jugoslavensko metalurgijsko industrijsko d.d., Maribor i Novosadska fabrika kabela d.d., Novi Sad i obuhvaćao je proizvodnju provodnog materijala za jaku i slabu struju, armiranje golih olovnih kabela i traka za izolaciju te čeličnu i željeznu užad. Kartelnim ugovorom »Kovina« iz Maribora obvezala se prekinuti proizvodnju, čime je osiguran monopolni položaj Društva za elektrotehniku i fabrika kabela d.d. i Novosadske fabrike kabela d.d. Ugovor je bio na snazi do 31. prosinca 1939.⁶⁴⁷

Percepcija javnosti o kartelima bila je dvojaka. Dakako da je većina potrošača industrijskih proizvoda donekle s pravom imala negativno stajalište o kartelima, a njima su se pridružili i trgovci. Jedna od posljedica kartelizacije industrije bila je visoka cijena industrijskih proizvoda, što je uzrokovalo pad kupovne moći. Stanje su dodatno otežali visoka fiskalna podavanja industrije, koja ih je pak prebacivala na potrošače industrijskih dobara. Premda su karteli na temelju zakona stavljeni pod nadzor države, u praksi to se pokazalo bezuspješnim, jer država nije mogla utvrditi stvarnu cijenu proizvodnje, pa prema tome ni realnu prodajnu cijenu industrijskih proizvoda. Opravdanost kartela, naime, u nekim se krugovima dovodila u pitanje s obzirom na opće stanje industrijalizacije u Jugoslaviji. Primjerice, *Privredni pregled* smatrao je da karteli štete jugoslavenskom gospodarstvu, jer

⁶⁴⁶ H. Holzmann, *Uredba i pravilnici o kartelima*, 41.

⁶⁴⁷ H. Holzmann, *Uredba i pravilnici o kartelima*, 43-44; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 451.

ne mare za podizanje općeg gospodarskog stanja nego su rezultat uskih interesa za postizanje što veće dobiti te ih se stoga trebalo zabraniti.⁶⁴⁸ Stajalište mjerodavnih vlasti, međutim, bilo je drugačije. Ministar trgovine i industrije Milan Vrbanić u svojoj izjavi 1937. ocjenjuje: *Pre svega uticaj kartela na našu privredu nije ni blizu onaj, koji mu se u javnosti pripisuje. Prema ukupnom broju industrijskih poduzeća u zemlji, broj kartelisanih poduzeća iznosi svega 4.37 %. Kada je reč o povećanju cena industrijskih proizvoda, kod nas se obično smatra da su krivi karteli. I u ovom, kao i u mnogim drugim zaključcima o kartelima ima mnogo proizvoljnih pretpostavki, koje u velikoj meri zamućuju nepristrano gledanje na kartele i kartelsku politiku. Za najveći deo naših kartela ne može se reći da su održavali ili da održavaju nesrazmerno visoke cene. Od 78 registrovanih kartela u toku 1937 godine svoje cene je menjalo samo 16 kartela. Taj skok cena proizvoda kartelskih poduzeća nisu inicirali karteli, već su rezultat opšteg povećanje cena i na svetskom i na domaćem tržištu. Naša industrijska politika ne gubi iz vida agrarne interese naše zemlje i naša industrija ne razvija se na račun sela. Naprotiv, tamo gde je to moguće i opravdano, mi smo pristali da naša industrija jedan deo svojih prihoda žrtvuje u korist sela.*⁶⁴⁹

Slično su razmišljali i predstavnici industrijskih poduzeća, koji su isticali da se u javnosti namjerno prikazivala pogrešna slika o kartelima i njihovoj pravoj važnosti za gospodarstvo u cjelini.⁶⁵⁰

Uz kartele, odnosno udruživanja poduzeća s ciljem jednostranog, odnosno monopolističkog određivanja cijena i proizvodnje, postojalo je i poslovno udruživanje preko vlasničkih udjela — koncern. Tako udružena poduzeća zadržavala su određenu ekonomsku i tehničku samostalnost, a povezivala su se najčešće iz financijskih razloga te se zbog toga iz postojećih poduzeća nije stvaralo potpuno novo poduzeće, nego su ta poduzeća imala samo zajedničku financijsku upravu.⁶⁵¹

Očit primjer industrijskog koncerna bila je Prva hrvatska štedionica. Počela je poslovati 1846. godine te je bila jedna od najstarijih novčanih zavoda u ovom djelu Europe. Novčarstvo na području Hrvatske nakon 1918.

⁶⁴⁸ »Pitanje kartela«, *Privredni pregled*, 2. 5. 1936., br. 18, 2; »Posljedice kartela nisu povoljne za naš privredni život«, *Ekonomska politika*, god. II., 1936., br. 39, 4.

⁶⁴⁹ »Izjava g. ministra Dr. M. Vrbanića o delatnosti industrijskih kartela i industrije u 1937 g.«, *Industrijska odbrana*, god. VI., 1938., br. 1-2, 1.

⁶⁵⁰ »Naša industrija i karteli, Pogrešan stav trgovačkih udruženja prema industriji«, *Industrijska odbrana*, god I., 1933., br. 4-5, 1.

⁶⁵¹ M. Mirković, *Industrijska politika*, 110-112.

našlo se u potpuno drugačijim uvjetima od onih koji su vladali prije Prvog svjetskog rata kada je to područje bilo dio Austro-Ugarske Monarhije. Naime, domaće novčane ustanove tada su imale malu važnost i skroman udio u ekonomskom razvoju bivše države. Nakon 1918. domaći novčani zavodi morali su naglo preuzeti ulogu regulatora cjelokupnoga gospodarstva. To ih je prisililo na posve drugačiji oblik poslovanja nego što je to dotad bilo uobičajeno novčano poslovanje, a glavnu ulogu u tome imala je Prva hrvatska štedionica. Velik dio kapitala iz novčanih zavoda bio je angažiran u industrijskim poduzećima kako bi se podupirao razvoj domaće industrije koja se zbog promijenjenih političkih prilika, ali i zbog poremećaja u stabilnosti i vrijednosti novca tijekom prvih godina postojanja Jugoslavije nalazila u dosta rizičnom položaju. U usporedbi s ostalim novčanim zavodima, Prva hrvatska štedionica ulagala je kapital uglavnom u industriju, zbog čega je nakon financijskog potresa u listopadu 1931. dosta kritizirana jer se angažman u industriji smatralo poprilično nesigurnom investicijom.⁶⁵²

Industrijski koncern Prve hrvatske štedionice obuhvaćao je 34 industrijska poduzeća, od kojih je pet bilo u 100-postotnom vlasništvu Praštedionice. U prehrambenoj industriji Prva hrvatska štedionica imala je vlasničke udjele u Narodnoj mlinskoj i gospodarstvenoj industriji d.d.; Zagrebačkom parnom mlinu d.d.; »Karolini«, paromlinu u Osijeku, »Crvenki«, fabrici šećera a.d.; Zagrebačkoj ledani d.d.; Pivovari i tvornici tijesta d.d. u Delibašinu Selu. U drvnjoj industriji sudjelovala je kapitalom u samo dvama poduzećima: Slavonija, tvornica furnira i šperploča d.d., Slavonski Brod i Bothe i Ehrman d.d., koje je zbog poteškoća u poslovanju, bilo u stečaju. U kemijskoj industriji sudjelovala je u financijskom vodstvu Jugoslavenske destilacije drva d.d. iz Teslića te u »Moster«, tvornici laka i boja d.d. Također, imala je vlasničke udjele u vrlo profitabilnoj tekstilnoj industriji, i to u Dioničkom društvu domaće tvornice predenja i tkanja u Dugoj Resi te u vukovarskoj Kudeljari i predioni d.d. Prva hrvatska štedionica imala je udjele i u industriji prerade željeza i metala, u Prvoj jugoslavenskoj tvornici vagona, strojeva i mostova d.d. iz Slavenskog Broda, koja je među ostalim izgradila Savski most u Zagrebu. Na području papirne i grafičke industrije štedionica je imala vlasničke udjele u tvrtkama: Smith i Meynier, tvornica papira d.d. i Kromolitografska tvornica Rožankowski i drug d.d. U industriji građevinskog materijala imala je dionice »Croatie«, tvornice portland cementa d.d. i

⁶⁵² M. Kolar-Dimitrijević, D. Feletar, *Kratka povjesnica Prve hrvatske štedionice u Zagrebu*, Koprivnica, 1994., 35-49.

Sjedinjenih tvornica stakla na dionice. U toj industrijskog grani imala je i vlastita poduzeća, odnosno Parnu ciglanu u Cerju Tužnom pokraj Varaždina, Tvornicu opeka i crijepova u Virovitici i Tvornicu opeka i crijepa u Slavonskom Brodu. Uz ta poduzeća, u njezinu isključivom vlasništvu bila je i Karlovačka tvornica kože.⁶⁵³ Kao što se može uočiti, među industrijskim poduzećima u koncernu Prve hrvatske štedionice bila su neka zaista istaknuta poduzeća: Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja u Dugojoj Resi, Prva jugoslavenska tvornica vagona, strojeva i mostova d.d., Jugoslavenska destilacija drva d.d., Smith i Meynier te »Croatia«, tvornica portland cementa, koja su u svojim industrijskim područjima zauzimala prvo mjesto, kako po uloženom kapitalu i vrijednosti proizvodnje tako i po broju zaposlenih radnika i osoblja.

---

⁶⁵³ Ivo Rafaeli, »O industrijskom koncernu Prve hrvatske štedionice«, *Hrvatska privreda*, god. XIII., 1938., br. 12, 196-198; »Uloga Prve hrvatske štedionice u izgradnji naše industrije posle prebrodene krize«, *Industrijski pregled*, god. VI., 1938., br. 10-11, 25-26.

STRUKOVNA UDRUŽIVANJA INDUSTRIJSKIH PODUZEĆA

Udruživanje na temelju zajedničke struke u različite organizacije koje promiču i štite interese te struke prisutno je ondje gdje postoji određena, tzv. kritična masa. Kao što se iz prethodnog dijela može zaključiti, industrija, odnosno industrijalci u Zagrebu zauzimali su vrlo važan položaj u gospodarstvu grada, a i šire. Zajedničke interese zagrebačkih industrijalaca promovirali su Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, poslije Industrijska komora te Udruženje industrijalaca Savske banovine.

Trgovinsko-industrijska komora sljednica je Trgovačko-obrtničke komore osnovane 1852. temeljem Zakona o osnutku trgovačko-obrtničkih komora od 18. ožujka 1850.⁶⁵⁴ U novouspostavljenoj državi Trgovačko-obrtnička komora je nekoliko puta reorganizirana. Godine 1923. provedeni su komorski izbori, što je podrazumijevalo reformu Komore i potpuno nov sastav vijećnika, a na njezino čelo tada je izabran industrijalac Vladimir Arko.⁶⁵⁵ Tom prigodom promijenjen je i naziv u Komora za trgovinu, obrt i

⁶⁵⁴ Tim zakonom poticano je osnivanje trgovačko-obrtničke komore u svim krunovinama Monarhije gdje one još nisu postojale. Inicijativu za ovaj zakon donio je ministar trgovine Bruck. Posebnom naredbom ministra Brucka od 28. ožujka 1850. trebale su se osnovati tri komore u Trojednoj Kraljevini: jedna za područje civilne Slavonije (Virovitička i Požeška županija) sa 15 članova, jedna u Zagrebu za područje civilne Hrvatske (Zagrebačka, Varaždinska i Križevačka županija), također sa 15 članova, te jedna za Hrvatsko primorje na Rijeci sa 20 članova. Odmah po konstituiranju komora i ustanovljenju poslovnika, komore su trebale izraziti svoje mišljenje o tim ustanovama Ministarstvu trgovine. Komore su imale cilj poslužiti kao organizacije poduzetnika na višoj razini kao savjetodavna tijela i pokretači gospodarstva. Opširno o ustanovljenju trgovačko-obrtničkih komora u: Nikola Atanasijev Plavšić, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih pedeset godina njenog opstanka 1853.—1903.*, I. dio, Osijek, 1904., 13-23.

⁶⁵⁵ Predsjednik Komore Vladimir Arko smatran je režimskim čovjekom, na položaju predsjednika ostao je do 1929. kada je postao predsjednik Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu, no ostaje vijećnik u Komori i predsjednik Industrijskog odsjeka sve do izbora novih vijećnika 1935. Dotadašnji tajnik Peroslav Paskiević-Čikara umirovljen je kao oštar protivnik centralističkog beogradskog režima, a za tajnika je imenovan Adolf Cuvaj. Usp. Mira Kolar, Momir Jovičić, *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj, 1852.—2002.*, Zagreb, 2002., 22.

industriju. Još krupnija promjena uslijedila je 1932., kada je temeljem Uredbe o ustrojstvu, djelokrugu i području trgovačkih, industrijskih i obrtničkih komora od 7. lipnja 1932. zagrebačka Komora podijeljena na Trgovinsko-industrijsku i Zanatsku komoru. Razdruživanje je imalo dvojake razloge, s jedne strane trebalo je oslabiti gospodarsku moć Zagreba kao središta Hrvatske, a s druge, težnja industrijalaca da njihova djelatnost postane najjača gospodarska grana na komorskom području i u državi.⁶⁵⁶ Spomenutom Uredbom, Trgovinsko-industrijska komora bila je podijeljena na Trgovački, Industrijski, Novčarski i Ugostiteljski odsjek, koji su imali stanovitu autonomiju, odnosno djelovali su dosta samostalno, ali zaključke je donosio Plenum komorskih vijećnika. Takva organizacija omogućila je da se Komora dalje dijeli, što se i dogodilo šest godina poslije 1938., kada je osnovana Industrijska komora.⁶⁵⁷

Novi izbori za sastav Komorskog vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održani su nakon 13 godina na temelju slobodnih i tajnih izbora prema Uredbi od 21. kolovoza 1935. i donekle su odražavali stanje tadašnjeg hrvatskoga gospodarstva, odnosno stanje u kojem su se napokon nazirali znakovi mogućeg gospodarskog oporavka, ali i određenog zaokreta u vodstvu Komore. Nakon izbora za komorske vijećnike na utemeljiteljskoj skupštini Vijeća Trgovinsko-industrijske komore održanoj 16. veljače 1936. za predsjednika Komore izabran je Stjepan Krasnik, predsjednik Prve hrvatske obrtne banke i carinski posrednik te predsjednički kandidat Trgovačkog i Novčarskog odsjeka komore.⁶⁵⁸ Adolf Cuvaj ostao je generalni tajnik sve do umirovljenja potkraj 1936.⁶⁵⁹ Tijekom prvog obraćanja novoizabranim vijećnicima predsjednik Komore Krasnik rekao je i sljedeće:

... Preduslov za gospodarski prosperitet je bez sumnje mir i međusobno povjerenje te konsolidacija svih onih žalosnih i nasilnom politikom stvorenih prilika koje su nastale u našem unutarnjem političkom životu i koje su glavni razlog nezadovoljstvu privrednika na području ove komore. Na-

⁶⁵⁶ M. Kolar, M. Jovičić, *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj*, 24-25.

⁶⁵⁷ Radimir Buljan, *Hrvatska gospodarska komora 1852—1997*, Zagreb, 1997., 84-86; Snježana Foschio-Bartol (ur.), *Hrvatska gospodarska komora 1852.—2002.*, Zagreb, 2002., 36-38.

⁶⁵⁸ "Zapisnik konstituirajuće skupštine vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 16. veljače 1936.", *Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1935.*, Zagreb, 1936., 10-13.

⁶⁵⁹ HR, DAZG, 252, 40325 — Zapisnici predsjedničkih sjednica Trgovačke, obrtničke i industrijske komore 1936.—1938. (dalje: HR, DAZG, 252, 40325), Zapisnik 14. predsjedničke sjednice održane 12. prosinca 1936., točke dnevnog reda 12.-16.

ma je barem jasno da, politički spor koji postoji između Beograda i Zagreba i koji se uslijed pomanjkanja dobre volje ne može nikako da riješi na zadovoljavajući način sve više i više otežava privredni život Hrvata pa se na taj način jaz danomice produbljava. Mi ne podcjenjujemo tešku situaciju današnje kr. vlade koja je preuzela na sebe da bar donekle ispravi pogreške bivših režima i sistema. Mi ne sumnjamo u njenu dobru volju... Ali za svaku sitnicu moramo se boriti. Svuda nam se prave poteškoće, komplicira se rješavanje najjednostavnijih stvari čime sve više i više ogorčava svijet i stvara nezadovoljstvo da to tako dalje dugo ne može ići nama je jasno. A budući da je privreda u ovim krajevima uvijek bila konstruktivne naravi, ona neće ni sada napustiti to svoje obilježje, nego će i nadalje najenergičnije raditi da u zajednici sa našim političkim faktorima konačno izvoštiti ono, što nam po zakonu i pravdi Božjoj pripada... Mi ćemo i dalje surađivati sa svim mjerodavnim faktorima u koliko će nam se za to dati prilike.⁶⁶⁰

Novoizabrani vijećnici Industrijskog odsjeka s područja grada Zagreba bili su Mavro Axelrad, član Uprave Zagrebačkog parnog mlina d.d.; Hinko Eržišnik, suvlasnik poduzeća »Sila«, tehnička poslovnica i strojarska radionica; Mirko Ettinger, član Uprave Novi parni mlin d.d.; Pavao Freund, član Uprave Zagrebačke dioničke tvornice papira; Leonardo Grivičić, tvorničar tekstilne robe; Dimitar Kostial-Živanović, član Uprave Našičko ribnjicarstvo d.d.; Gustav Maceljski, suvlasnik Filipa Deutscha sinovi; Leo Müller, vlasnik Ciglane A. Müller; Rudolf Paspas, suvlasnik Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektroindustriju i Žiga Štern, član Uprave Zagrebačke tvornice koža.⁶⁶¹ Za predsjednika Industrijskog odsjeka izabran je Leonardo Grivičić, koji se ubrzo zahvalio na časti predsjednika te je na njegovo mjesto izabran Milan Prpić, suvlasnik poduzeća Vuković i drug, industrija drva i trg. lijesom iz Jezerana.⁶⁶² Kao što je već spomenuto, odsjeci, pa tako i Industrijski, samostalno su raspravljali o određenim problemima te donosili

⁶⁶⁰ »Konstituirajuća sjednica vijeća Zagrebačke Trg.-ind. komore, Govor novoizabranog predsjednika zagrebačke trgovinsko-industrijske komore«, *Jugoslavenski Lloyd*, 17. 3. 1936., br. 6., 1-2.

⁶⁶¹ »Zapisnik konstituirajuće skupštine vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 16. veljače 1936.«, *Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1935.*, Zagreb, 1936., 5-6.

⁶⁶² HR, DAZG, 252, 40337 — Zapisnici industrijskog odsjeka Trgovinske komore Kopije 1937 — 17. VII. 1937. — 9. VI. 1938. (dalje: HR, DAZG, 252, 40337), Zapisnik 6. sjednice industrijskog odsjeka održane 6. septembra 1936., točka 2. zaključaka sjednice i Zapisnik 8. sjednice industrijskog odbora održane 28. decembra 1936., točke 1. i 2. zaključaka sjednice.

upute kako ih rješavati, a naknadno se o tim pitanjima raspravljalo i na plenumskim sjednicama vijećnika komora. Također, Komora je 1924. uspostavila i zastupstvo u Beogradu, koje je održavalo veze s ministarstvima i Komoru izvještavalo o svim mjerama i akcijama vlade, te je intervenirala za pojedine članove Komore, odnosno gospodarstvenike s komorskog područja. Od osnutka do početka krize 1931. broj intervencija zastupstva Komore bio je vrlo velik, oko 70 intervencija na godinu. Međutim, u godinama nakon uvođenja diktature i tijekom gospodarske krize taj broj drastično pada, da bi 1936. zastupstvo interveniralo samo jedanput. Očito je da su gospodarstvenici s komorskog područja bili obeshrabreni razvojem događaja te su smatrali da svoje probleme ne mogu riješiti u Beogradu. Naime, vlasti i resorna ministarstva uporno su se oglašivali na zahtjeve i probleme gospodarstvenika s područja zagrebačke Komore. Unatoč smanjenu opsegu posla komorsko zastupstvo u Beogradu djelovalo je do 1941.⁶⁶³

Kronološkim redom dalje su u tekstu prikazane glavne intervencije i akcije Industrijskog odsjeka, Predsjedništva Komore te skupnog Vijeća komore na njihovim sjednicama. Ipak, potrebno je istaknuti da, iako je zadaća Odsjeka i Komore bila štititi interese zastupljenih gospodarstvenika i hrvatskoga gospodarstva uopće, Komora je bila samo savjetodavno tijelo državne i banovinske vlasti i prema tome nije imala mogućnosti »drugačije utjecati na odluke mjerodavnih nego dostavljajući im dobro obrazložene prijedloge i detaljno izrađene studije.«⁶⁶⁴ Stoga ne čudi da su mnoge akcije ostale bez rezultata ili su tek naknadnim intervencijama eventualno bile prihvaćene.

Tijekom 1935. Industrijski odsjek donio je zaključak da se preko ankete prikupe podaci o stvarnoj razini radničkih nadnica kod industrijskih poduzeća komorskog područja kako bi se donijela Uredba o minimalnim nadnicama. Anketu je trebao provesti Artur Benko Grado, urednik statističke revije *Indeks*. Na temelju dobivenih materijala izrađena je statistička studija *Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*, koja je Komori poslužila kao kritika i dopuna podataka navedenih u brošuri sindikalnog vođe Bogdana Krekića *Nadnica, privredni, socijalni i kulturni faktori* te je pred-

⁶⁶³ Boris Olujić, *Povezivanje hrvatskih gospodarstvenika s Francuskom preko Trgovacko-obrtničke komore u Zagrebu (Međunarodna djelatnost Komore 1852.—1931.)*, magistarski rad, Zagreb, 1993., 78-80.

⁶⁶⁴ »Zapisnik skupne sjednice Trgovinsko-industrijske komore održane 19. listopada i 10. studenog 1936.«, *Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1936.*, Zagreb, 1937., 10.

ložena ponajprije Ministarstvu socijalne politike kao materijal potreban za donošenje spomenute Uredbe o minimalnim nadnicama.⁶⁶⁵ Sljedeća akcija Industrijskog odsjeka bila je sudjelovanje u radu Akcionog odbora za zaštitu nacionalne obućarsko-kožarske proizvodnje i prodaje od sve snažnijeg prodora Bat'e u Jugoslaviji.⁶⁶⁶ Industrijski odbor podupro je sljedeće točke u rezoluciji Akcionog odbora donesenoj na sjednici u Beogradu 10. veljače 1935.: »a) da se kroz izvjestan rok zabrani osnivanje i proširenje dosada postojećih tvornica kožne obuće, b) da se u cijeloj državi najstrože primjenjuju propisi Uredbe od 3. kolovoza 1934 o zabrani podržavanja popravljajona po tvornicama cipela i c) da se zabrani proizvodnja i prodaja obuće i gumenih džonova u cijeloj državi.«⁶⁶⁷ Uz navedeno, Industrijski odbor reagirao je uputama ministarstvima trgovine i industrije te šuma i rudnika u povodu akcije za osnutak Centralnog odbora šumske industrije Kraljevine Jugoslavije u Beogradu. Tada su vijećnici donijeli sljedeći zaključak: *Povodom rasprava o osnutku Centralnog odbora drvarske privrede Kraljevine Jugoslavije i jednodušnog otklona te organizacije i njenih ciljeva sa strane drvarske privrede komorskog područja Komora sa svoje strane najodrešitije osuđuje svaki pokušaj nepotrebnog ograničavanja slobode rada privrednika i privrednih poduzeća kao i pokušaj unošenja birokratskih metoda u naš izvoz.*⁶⁶⁸

Sljedeća 1936. godina obilovala je različitim zbivanjima, koja su prilično negativno utjecala na gospodarske prilike na komorskom području te naravno i na položaj industrije. U prvome redu to se odnosilo na gospodarske sankcije Italiji koje je Društvo naroda donijelo zbog napada na Abesiniju. Prvenstveno su sankcije imale katastrofalne posljedice na drvnu industriju, posebice onu u Gorskom kotaru i Lici. Stoga su iz Komore slani mnogobrojni pozivi za pomoć toj industrijskoj grani na spomenutom području, gdje je proizvodnja gotovo zamrla zbog nemogućnosti izvoza.⁶⁶⁹ Go-

⁶⁶⁵ HR, DAZG, 252, 40336 — Zapisnici industrijskog odsjeka Trgovinske komore 1933.—1935. (dalje: HR, DAZG, 252, 40336), Zapisnik 1. sjednice industrijskog odsjeka održane 18. januara 1935., točka 1. zaključaka sjednice.

⁶⁶⁶ Opširnije o borbi kožarskih obrtnika, industrijalaca i trgovaca kožom protiv poduzeća Bat'a u: *Anketa o radu firme »Bata« Jugoslavenske tvornice gume i obuće d.d.*, Zagreb, 1936.

⁶⁶⁷ HR, DAZG, 252, 40336, Zapisnik 2. sjednice industrijskog odsjeka održane 9. aprila 1935., točka 1a, 1b i 1c zaključaka sjednice.

⁶⁶⁸ HR, DAZG, 252, 40336, Zapisnik 2. sjednice industrijskog odsjeka održane 9. aprila 1935., točka 2. zaključaka sjednice; »Zaključci zagrebačkih industrijalaca protiv monopola trgovine drvetom«, *Jutarnji list*, 16. 4. 1935., 17.

tovo istodobno sa sve očitijim posljedicama spomenutih sankcija Jugoslavija je počela primjenjivati ograničenje uvoza iz neklirinških zemalja. Naime, moglo se uvoziti samo iz klirinških zemalja: Austrije, Belgije, Bugarske, Grčke, Mađarske, Njemačke, Poljske, Rumunjske, Turske, Francuske, Čehoslovačke, Švicarske i Španjolske. Da bi osigurala što povoljnije uvjete za svoje članice izvoznice, Komora je uputila zahtjev da bude zastupana zajedno s ljubljanskom Zbornicom i beogradskom Trgovinskom komorom u tzv. Uvoznom komitetu. No taj zahtjev je odbijen.⁶⁷⁰ Od početka 1936. gospodarstvo Savske banovine potresali su valovi štrajkova. Uzroci tih radničkih pokreta bile su uglavnom akcije za povišicu plaća uz sklapanje kolektivnih ugovora, a tek u manjem broju slučajeva solidarnost s radnicima iste struke u istome mjestu ili bližoj okolici. Prema mišljenju gospodarstvenika, koji su bili izravno pogođeni štrajkovima, stvarni uzrok štrajkova bila je borba za prestiž među pojedinim radničkim organizacijama koje su uspješima u štrajkovima željele pridobiti radništvo u izborima za Radničku komoru u Zagrebu.⁶⁷¹ Također, neki su uzroke štrajkova vidjeli u stjecanju što povoljnijeg položaja kada vlada donese dugo najavljivanu Uredbu o utvrđivanju minimalnih nadnica. Važno je istaknuti da je Industrijski odbor posebno raspravljao o najavljenoj uredbi te donio niz zaključaka. Na sjednici Odsjeka 3. rujna 1935., koja je hitno sazvana, tajnik Komore Vjekoslav Fleischer podnio je izvještaj o nacrtu Uredbe koji je sastavilo Udruženje industrijalaca u Ljubljani na sastanku Centrale industrijskih korporacija održanom na Bledu, a koji je predstavljao kompromis između stajališta srbijanske i tzv. prečanske industrije.⁶⁷² Naime, problem je bio u tome što su industrijalci Savske banovine tražili da se minimalne nadnice utvrde jedinstveno za cijelu državu, jer su iskustva s primjenom do tada donesenih socijalno-političkih zakona pokazala da su se ti propisi strogo i dosljedno primjenjivali samo u tzv. prečanskim krajevima, dok se u ostalim dijelovima države gotovo i nisu provodili. Time se stvarala velika nejednakost u kon-

⁶⁶⁹ HR, DAZG, 252, 40337, Zapisnik 4. sjednice industrijskog odsjeka održane 29. maja 1936., točka 2. zaključaka sjednice.

⁶⁷⁰ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 23. lipnja 1936.«, *Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1936.*, Zagreb, 1937., 4-5.

⁶⁷¹ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 19. listopada i 10. studenog 1936.«, *Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1936.*, Zagreb, 1937. 19-20.

⁶⁷² HR, DAZG, 252, 40337, Zapisnik 5. sjednice industrijskog odsjeka održane 3. septembra 1936., točka 1. zaključaka sjednice.

kurenciji industrijske proizvodnje unutar države.⁶⁷³ Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, kolektivnih ugovora, pomirbi i arbitraži na kraju je donesena 12. veljače 1937. Gospodarstvenici su je kritizirali kao uredbu kojom se napušta načelo slobodnog uređivanja radnih odnosa. Također, Uredbom je uvedeno posebno normiranje minimalne nadnice u svakoj branovini, što je bilo suprotno zahtjevima industrijalaca zagrebačkog komorskog područja.⁶⁷⁴

Osim nepovoljnih vanjskih okolnosti krajem 1936. stanje su pogoršavale nesuglasice između Industrijskog odsjeka i Predsjedništva Komore. Komorskim proračunom za 1937. predviđena su dodatna oporezivanja industrijskih poduzeća, koja su morala plaćati i komorski prirez, kojim Industrijski odsjek nije mogao slobodno raspolagati. Stoga je Odsjek na sjednici na kojoj se raspravljalo o proračunu zaključio da se treba osnovati poseban fond kojim će Predsjedništvo Komore raspolagati isključivo za potporu industriji prema prijedlogu i preporuci Industrijskog odsjeka.⁶⁷⁵ Predsjednik Komore Stjepan Krasnik na posljednjoj skupnoj sjednici Vijeća Komore 1936. uz podršku većine vijećnika jednostavno je prešao preko tog zaključka i onemogućio predsjedniku Industrijskog odbora Milanu Prpiću da iznese stajalište industrijalaca, pa su svi vijećnici Industrijskog odsjeka u znak prosvjeda napustili sjednicu.⁶⁷⁶ Slijedila je reakcija vijećnika industrijalaca, koji su početkom 1937. na odborskoj sjednici donijeli zaključak kako je potrebno učiniti sve predradnje da se osnuje potpuno autonoman Industrijski odsjek Komore, koji bi se određenim uvjetima pretvorio u samostalnu Industrijsku komoru.⁶⁷⁷ Iako ideja o podijeli Komore nije bila nova i o njoj se raspravljalo, uglavnom u dnevnom tisku, spomenuti zaključak bio je jedini podatak među službenim materijalima Komore o takvoj inicijativi industri-

⁶⁷³ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 23. lipnja 1936.«, *Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1936.*, Zagreb, 1937., 7-8.

⁶⁷⁴ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 3. lipnja 1937.«, *Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.*, Zagreb, 1938., 31-32.

⁶⁷⁵ HR, DAZG, 252, 40337, Zapisnik 8. sjednice industrijskog odsjeka održane 28. decembra 1936., točka 3c zaključaka sjednice.

⁶⁷⁶ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 29. prosinca 1936.«, *Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1936.*, Zagreb, 1937., 11.

⁶⁷⁷ HR, DAZG, 252, 40337, Zapisnik 1. sjednice industrijskog odsjeka održane 5. siječnja 1937., točka 1. zaključaka sjednice.

jalaca komorskog područja koji otvoreno najavljuje mogućnost dijeljenja i osnutka samostalne Industrijske komore, iako je Zakon o radnjama iz 1932. predviđao takve mogućnosti u § 393. i § 394.⁶⁷⁸ Sukob Odsjeka i predsjednika Komore u vezi s komorskim proračunom za 1937. donekle je ublažila odluka Predsjedništva da se povećom svotom subvencioniraju tečajevi za industrijski radnički podmladak.⁶⁷⁹ Naime, u nedostatku državne stručne škole industrijalci su uglavnom o svojem trošku održavali majstorske tečajeve, te su nekoliko puta od Ministarstva trgovine i industrije tražili da se odobri osnutak takve škole.⁶⁸⁰ Vijećnik Leo Müller na posljednjoj skupnoj sjednici vijećnika Komore 1937. iznio je razloge za osnutak takve škole sljedećim riječima: ... *Ne radi se tu gospodo o našoj, o privredničkoj, nego o hrvatskoj privredničkoj potrebi... Naš prijedlog je od vrlo velike nacionalne važnosti u smislu, da se naš hrvatski radnik može stručno izobraziti. Taj je radnik bio još do jučer seljakom, a dođe li u tu školu, on će se stručno naobraziti i doći do boljeg standarda života. Time će biti odmah riješeno i pitanje stranih radnika o kojima se mnogo govori, no malo rješava... Mi time želimo omogućiti našem radniku bolji život, a time i unaprijediti našu industriju. A to i jeste najvažniji momenat u tome našem nacionalnom hrvatskom pitanju.*⁶⁸¹

Opće gospodarsko stanje 1937. bilo je mnogo povoljnije nego 1936. godine. Pozitivni saldo vanjskotrgovinske bilance Jugoslavije, zahvaljujući odličnoj žetvi 1936. i pojačanom izvozu rudnih sirovina, zbog potrebe za naoružavanjem, odražavao je određeni gospodarski napredak. Oživljavanju gospodarstva pridonijelo je i ukidanje sankcija već krajem 1936., kad je potpisan novi ugovor s Italijom. To je pogotovo osjetila drvna industrija čiji se ukupan izvoz popeo na 664 milijuna dinara za razliku od prošle godine kad je dosežao tek 200 milijuna. Pozitivnoj bilanci pogodovala je i devalvacija nekih europskih valuta čime je najviše prosperirala industrija usmjerena na uvoz sirovina.⁶⁸² Određeno poboljšanje ostvareno 1937., koje je slikovito

⁶⁷⁸ »Odvajanje Trgovačko-industrijske Komore«, *Jutarnji list*, 9. 10. 1935., 10; V. Kokoćević (ur.), *Zbirka načelnih rješenja i uputstava Zakonu o radnjama*, 288-230.

⁶⁷⁹ HR, DAZG, 252, 40325, Zapisnik 16. predsjedničke sjednice održane 13. siječnja 1937., točka 12. dnevnog reda.

⁶⁸⁰ HR, DAZG, 252, 40337, Zapisnik sjednice industrijskog odsjeka održane 22. listopada 1937., točka 4. zaključaka sjednice; Zapisnik sjednice industrijskog odsjeka održane 17. prosinca 1937., točka 7. zaključaka sjednice.

⁶⁸¹ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 28. prosinca 1937.«, *Izvištaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.*, Zagreb, 1938., 11-12.

opisao vijećnik Ivan Pandžić kao »jedna rodna godina koja je uslijedila nakon sedam gladnih«, namjeravalo je iskoristiti Ministarstvo financija. Naime, očekujući višak prihoda od čak 1,2 milijarde dinara, nastojalo je uvesti nove državne i banovinske terete, koji su najviše pogađali same gospodarstvenike.⁶⁸³ U tom smislu bile su upućene i mnogobrojne interpelacije vijećnika, tražeći da se poduzmu mjere kod porezne uprave jer su u više slučajeva gospodarstvenici bili toliko opterećeni porezima da im je bilo ugroženo ne samo poslovanje, nego i egzistencija, a dodatna otežavajuća okolnost bilo je otežanje s rješavanjem žalbe zbog poreznih opterećenja kod Upravnog suda.⁶⁸⁴ Osim državnih poreza, banovinska davanja često su stvarala ozbiljne teškoće u poslovanju. Naime, banovinski proračun svake se godine povećavao te su se povećavala banovinska davanja, a uvodila su se i nova. Razlog tomu je što se djelokrug banovinske uprave iz godine u godinu proširivao, a država nije banovinama ustupala dio svojih prihoda, iako je nastojala da se što više izdataka prenese na banovinsku razinu. Logična posljedica bila je da su banovine uvodile sve više davanja u obliku prireza na istovrsna državna davanja ili u obliku samostalnih davanja koja su sve teže opterećivala poreznike, posebice gospodarstvenike.⁶⁸⁵ Iz toga je razloga Komora od Ministarstva financija te Ministarstva trgovine i industrije tražila da izdaju odredbe po kojima bi komorama omogućilo da sudjeluju u izradi banovinskih proračuna, jer su različiti oblici banovinskih davanja izrađeni bez dovoljnog poznavanja gospodarske situacije što je stvorilo poteškoće, koje se moglo izbjeći da se prethodno tražilo mišljenje gospodarskih krugova.⁶⁸⁶

Potaknuta nezadovoljstvom gospodarstvenih krugova, kao i raspravama u tiskovinama, Komora je u listopadu 1937. odlučila otvoriti pitanje kreditne politike Narodne banke, osobito o raspodjeli kredita po pojedinim di-

⁶⁸² Isto, 5.

⁶⁸³ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 3. srpnja 1937.«, *Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.*, Zagreb, 1938., 46.

⁶⁸⁴ HR, DAZG, 252, 40325, Zapisnik 20. predsjedničke sjednice održane 27. kolovoza 1937., točka 49. dnevnog reda.

⁶⁸⁵ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 3. srpnja 1937.«, *Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.*, Zagreb, 1938., 33-35.

⁶⁸⁶ »Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 28. prosinca 1937.«, *Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.*, Zagreb, 1938., 21-22.

jelovima Jugoslavije. To pitanje bilo je od osobite važnosti novčanim zavodima, koji su se teško oporavljali od bankarskog sloma 1931., a situaciju im je otežala i Uredba o likvidaciji zemljičarskih dugova kad su sva potraživanja bila prenesena na Privilegiranu agrarnu banku. Upravo je na prijedlog predsjednika Novčarskog odsjeka Julija Mogana Komora odlučila podnijeti predstavke Ministarstvu trgovine i industrije te Ministarstvu financija sa zahtjevom da se reformiraju postojeći zakon i statut o Narodnoj banci tako da se ostvari jednakost u davanju kredita Narodne banke u cijeloj državi.⁶⁸⁷ Iz izvještaja Narodne banke Jugoslavije za 1936. vidi se da se od cjelokupnog iznosa eskomptnih kredita 43 % odnosilo na središnjicu Narodne banke u Beogradu, dok je za sve podružnice te banke u Savskoj banovini bilo podijeljeno samo 28 % od ukupno podijeljenih eskomptnih kredita. Nejednakost je bila još očitija pri podijeli lombardnih kredita, jer je 85 % ukupne svote kredita ostvareno u Beogradu, a podružnice u Savskoj banovini dobile su manje od 4 % ukupne svote plasiranih kredita.⁶⁸⁸ U vezi s tom akcijom zaključeno je da će u Beograd na konzultacije ministru predsjedniku Milanu Stojadinoviću, ministru financija Dušanu Letici i ministru trgovine i industrije Milanu Vrbaniću 28. i 29. siječnja 1938. Komora uputiti izaslanstvo u kojem su bili Stjepan Krasnik, Julije Mogan i Milan Prpić.⁶⁸⁹ Prijedlog o reformi zakona i statuta Narodne banke predstavljen je i guverneru Milanu Radosavljeviću i viceguverneru Ivi Belinu, koji su, kako piše u zapisniku s predsjedničke sjednice, imali razumijevanja za prijedloge Komore.⁶⁹⁰

U političkom i gospodarskom smislu 1938. bila je na neki način prekretnica. Na vanjsko-političkom planu, od važnih događaja treba izdvojiti pripojenje Austrije i okupaciju Sudeta, što je izravno utjecalo na gospodarske prilike. Iako je prva polovica godine ocijenjena kao konjunkturna, u drugoj polovici godine zamjetno je znatnije suzestezanje od bilo kakvih većih poslovnih investicija.⁶⁹¹ Pod utjecajem domaćih političkih uvjeta odno-

⁶⁸⁷ HR, DAZG, 252, 40325, Zapisnik 21. predsjedničke sjednice održane 7. listopada 1937., točka 37. dnevnog reda.

⁶⁸⁸ „Zapisnik skupne sjednice vijeća Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu održane 28. prosinca 1937.“, *Izvještaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937.*, Zagreb, 1938., 26-27.

⁶⁸⁹ HR, DAZG, 252, 40325, Zapisnik 24. predsjedničke sjednice održane 21. siječnja 1938., točka 23. dnevnog reda.

⁶⁹⁰ HR, DAZG, 252, 40325, Zapisnik 26. predsjedničke sjednice održane 26. ožujka 1938., točka 1. dnevnog reda.

si među gospodarstvenicima u velikoj mjeri su se promijenili. Naime, sve je očitije izdvajanje skupine gospodarstvenika okupljenih u krug »Privrednika Hrvata« i skupine industrijalaca okupljenih oko Vladimira Arka u Udruženju industrijalaca Savske banovine.

To tzv. prisilno Udruženje industrijalaca za Savsku banovinu, proisteklo je iz Zemaljskog saveza industrijalca. Preimenovano je 22. studenog 1932. temeljem § 442 Zakona o radnjama u Udruženje industrijalaca za Savsku banovinu, a njegova pravila potvrdila je Komora za trgovinu, obrt i industriju i posebnom odlukom potvrdila Kr. banska uprava Savske banovine, Odjeljenje za trgovinu, obrt i industriju. Cilj Udruženja bio je samostalno i neovisno predstavljati interese industrije koja bi na taj način mogla izraziti svoje potrebe, nastojanja i želje kao i ostvariti suradnju s ostalim gospodarskim granama. Odmah nakon osnutka Udruženja počeli su se prikupljati popisi industrijskih poduzeća na području Savske banovine kako bi se povelu unutarnja organizacija Udruženja industrijalaca. Udruženju su morala, s obzirom na prisilni karakter organizacije, pristupiti sva industrijska poduzeća na području Savske banovine. Unutarnja organizacija Udruženja industrijalaca podijeljena je na devet skupina, ovisno o tome kojoj je industrijskoj grani poduzeće pripadalo, na čelu s predsjednikom i dopredsjednikom skupine.⁶⁹² Djelovali su također Upravni, Izvršni, Nadzorni odbor te

⁶⁹¹ »Trgovina, novčarstvo i industrija Savske banovine, Iz ekspozicije načelnika za trgovinu, obrt i industriju Savske banovine g. dr. Ognjeslava Aranickog«, *Jugoslavenski Lloyd*, 12. 3. 1939., br. 59, 3.

⁶⁹² I. grupa Poljoprivredna industrija, predsjednik Mavro Axelrad, potpredsjednik Branko Alexander, član Uprave Prve hrvatske tvornice ulja i Zagrebačke dioničke pivovare i tvornice slada; II. grupa Šumska i drvna industrija i izrade od drveta, predsjednik, Franjo Baričević, vlasnik »Croatia parna pilana, Vrbosko, potpredsjednik Ante Šutej, vlasnik A. Šutej, parna pilana Zagreb; III. grupa Rudarska i metalurgijska industrija, predsjednik Tomislav Vrbanić, direktor Udruženih rudnika i talionica a.d., Zagreb, potpredsjednik Vjekoslav Pilpl, gen. direktor Osječke tvornice strojeva i ljevaonice željeza d.d.; IV. grupa Kemijska industrija predsjednik Milan Marić, predsjednik Anglo-jugoslavenskog petrolejskog d.d., Zagreb, potpredsjednik Ivo Gorup, ravnatelj dr. A. Wander d.d., Zagreb; V. grupa Industrija kože i izrade od kože, predsjednik Žiga Štern, predsjednik Zagrebačke tvornice koža, potpredsjednik Stanko Kosem, ravnatelj Karlovačke tvornice koža; VI. Tekstilna industrija, predsjednik Rudolf Kratohvil, gen. direktor Dioničkog društva domaće tvornice predenja i tkanja pamuka, Duga Resa, potpredsjednik Valter Sauerbrun, ravnatelj Zagrebačke tekstilne tvornice V. Reiner; VII. Industrija papira i izrade od papira, predsjednik Zlatko Pukler, ravnatelj Prve hrvatske štedionice, Zagreb, potpredsjednik Zvonimir Stilianović prokurist Kromulografske tvornice Rožankowski i drug d.d.; VIII. Električna i elektrotehnička industrija, predsjednik Antun Leitner, ravnatelj Ivan Paspas i sinovi d.d., potpredsjednik Ivo Radulović, ravnatelj »Elektra« d.d., Sušak, IX. Industrija građevna i građevnog materijala, predsjednik Leo Müller i potpredsjednik Petar Košćević, ravnatelj »Ilovac«

Predsjedništvo.⁶⁹³ Počasni predsjednik Udruženja bio je Samuel David Alexander, a Vladimir Arko sve razdoblje, od osnutka Udruženja sve do njegova stapanja u Industrijsku komoru, bio je predsjednik. Aktivnosti Udruženja industrijalaca u velikoj mjeri su se poklapale s onima Trgovinsko-industrijske komore, dapače često su bile u koordinaciji s Komorom te su zajednički nastupali prema mjerodavnim vlastima. Ipak potrebno je istaknuti da je Komora zastupala interese svih gospodarstvenika komorskog područja, a Udruženje industrijalaca okupljalo je većinu industrijalaca s područja Savske banovine, pa je njihov interes ipak bio specifičan. Dalje u tekstu kratko su prikazane djelatnosti Udruženja industrijalaca u razdoblju od 1935. do 1938. godine.

Jedna od većih akcija Udruženja industrijalaca 1935., koja je vođena zajednički sa svim ostalim industrijskim udruženjima u Jugoslaviji pod vodstvom Centrale industrijskih korporacija, bio je Memoar o traženjima industrije upućen vladi. U njemu se tražilo utvrđivanje industrijske politike i osnutak industrijskog savjetodavnog odbora, po uzoru na postojeći poljoprivredni savjetodavni odbor i savjetodavni odbor za bankarstvo, koji bi aktivno sudjelovao u donošenju zakona o gospodarstvu, posebno u industriji. Također, u zahtjevima industrijalaca istaknuto je pitanje industrijske banke, odnosno tražilo se da se pri Državnoj hipotekarnoj banci osnuje odjel za industrijski kredit. Ostali zahtjevi industrijalaca odnosili su se uglavnom na ublažavanje poreznih tereta radi oživljavanja gospodarstva.⁶⁹⁴ Koje je zahtjeve vlada prihvatila, navodi se u Izvještaju o radu udruženja iz 1936. Zaključeno je da je Udruženje uspjelo ublažiti prvotan prijedlog o novom porezu u obliku posebnih poreznih dodataka na tečevinu i društveni porez koji je najvećim dijelom opterećivao industrijska poduzeća Savske banovine, dok su ostali zahtjevi bili odbijeni. Međutim, Udruženje je ustrajalo u vezi s kreditiranjem industrije te je pokrenulo akciju proširivanja djelokruga podružnica Narodne banke. Naime, tražilo je da se omogući veća slo-

tvornica glinenog crijeva i opeke, Karlovac. Usp. *Izvještaj o radu Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u godini 1936. podnesen V. redovnoj glavnoj skupštini održanoj dne 17. aprila 1937.*, Zagreb, 1937., 5-9.

⁶⁹³ *Izvještaj Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu podnesen I. redovnoj glavnoj skupštini dne 9. aprila 1933.*, Zagreb, 1933., 9-15.

⁶⁹⁴ *Izvještaj o radu Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u godini 1935. podnesen IV. redovnoj glavnoj skupštini dne 28. aprila 1936.* Zagreb, 1936., 7-13; »Što treba i traži naša industrija«, *Jugoslavenski Lloyd*, 6. 2. 1935., br. 30, 1-2; »Memoar o traženjima industrije«, *Industrijska odbrana*, god. III., 1935., br. 2, 22-24.

boda kreditiranja tih podružnica u obliku kontingenata koji odgovaraju broju stanovništva i gospodarskoj snazi pojedinih banovina.⁶⁹⁵

Sve djelatnosti Udruženja, kao i ostalih gospodarskih organizacija, bile su usmjerene zaštiti interesa gospodarstva, no njihova nastojanja očito nisu bila dovoljna. Naime, iako je 1937. opće gospodarsko stanje ocijenjeno pozitivno, gospodarstvo Savske banovine nije u istoj mjeri sudjelovalo u općem napretku kao ostale banovine. Tako na tome području nije osnovano nijedno veće industrijsko poduzeće, a porast radništva zaostajao je za ostalim banovinama. Razlozi takvu stanju, smatraju industrijalci, jesu visoka fiskalna opterećenja gospodarstva, pa je Udruženje organiziralo razne akcije usmjerene prema poreznim vlastima, kako bi se ubuduće u izradi poreznog zakonodavstva uzelo u obzir i mišljenje industrijalaca. Osim prema Ministarstvu financija i banovinskom financijskom odjeljenju, Udruženje je reagiralo 1937. i prema Ministarstvu trgovine i industrije, koje je najavilo dugo očekivane novelacije Zakona o radnjama, prema kojim su se, među ostalim promjenama, trebala dokinuti i prisilna udruženja, što dakako nije odgovaralo Udruženju industrijalaca Savske banovine.⁶⁹⁶ Očito su spomenuti pad industrijske djelatnosti i najavljene promjene u odredbama Zakona o radnjama utjecali na industrijalce da iniciraju pitanje osnutka samostalne industrijske komore, smatrajući kako će to pridonijeti boljem i efikasnijem rješavanju spomenutih problema. Posjet ministra trgovine i industrije Nikole Kabalina Zagrebu i sastanak s predstavnicima gospodarstva Zagreba i industrije Savske banovine u listopadu 1938. iskoristio je predsjednik Udruženja industrijalaca Vladimir Arko kako bi predložio da se osnuje Industrijska komora za Savsku banovinu.⁶⁹⁷ Takav prijedlog očito nije nastao u dogovoru s Trgovinsko-industrijskom komorom u Zagrebu, jer se nakon nekoliko dana njezin predsjednik Stjepan Krasnik u opsežnom članku u dnevnom tisku izjasnio protiv podjele Komore ističući da je to osobni motiv predsjednika Udruženja industrijalaca. Na kraju Krasnik zaključuje: *Mi*

⁶⁹⁵ Izvještaj o radu Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u godini 1936. podnesen V. redovnoj glavnoj skupštini održanoj dne 17. aprila 1936., Zagreb, 1937., 13-17.

⁶⁹⁶ Izvještaj o radu Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u godini 1937. podnesen VI. redovnoj glavnoj skupštini održanoj dne 9. juna 1938., Zagreb, 1938., 12-14, 20-21; »Apel industrijalaca«, *Jugoslavenski Lloyd*, 10. 6. 1938., br. 138, 1-2; »Stalno opadanje industrijske djelatnosti u Savskoj banovini«, *Industrijska odbrana*, god. VI., 1938., br. 22-23, 169-170.

⁶⁹⁷ »Za osnutak industrijske komore u Zagrebu«, *Jugoslavenski Lloyd*, 11. 10. 1938., br. 234, 2.

*svi svjesni hrvatski privrednici borit ćemo se na temelju stvarnih dokumenata i razloga za zajedničku Komoru jer i kao privrednici i kao Hrvati nećemo dozvoliti da se cijepa ta naša stara privredna institucija, jer bez sumnje u ovo teško vrijeme i te kako je potreban konstruktivan rad svih nas Hrvata privrednika kako na privrednom tako i na političkom polju.*⁶⁹⁸

Predsjednik Industrijskog odsjeka Milan Prpić na izvanrednoj sjednici Vijeća Trgovinsko-industrijske komore 24. studenog 1938. izjavio je u ime Industrijskog odsjeka da se pitanje diobe Komore odgađa na neodređeno vrijeme jer se smatra kako nije pogodan trenutak za donošenje takve odluke. Nakon te Prpićeve izjave svi nazočni vijećnici Industrijskog odsjeka napustili su sjednicu.⁶⁹⁹ Očito je da se, s obzirom na trenutačno političko stanje i neposredne izbore koji su bili raspisani za 11. prosinca 1938., nastojalo taktizirati i odgoditi odluku, koja je na neki način postala političko pitanje. Međutim, Ministarski savjet je na prijedlog ministra trgovine i industrije N. Kabalina donio Uredbu o osnutku Industrijske komore, koja je stupila na snagu 3. prosinca 1938., tek nekoliko dana prije održavanja izbora.⁷⁰⁰

Prema istoj Uredbi Industrijska komora u Zagrebu obuhvaćala je cijelo područje dotadašnje Trgovinsko-industrijske komore, a u Vijeće Komore ušli su svi članovi Uprave Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu s područja novoosnovane Industrijske komore. Predsjednik Vladimir Arko i potpredsjednici Albert Deutsch Maceljski i Julije Jakil Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu postali su predsjednik, odnosno potpredsjednici Industrijske komore.⁷⁰¹

Prva sjednica Industrijske komore održana je tek u siječnju 1939. Na njoj je donesen zaključak da je zbog seljenja industrije iz Zagreba prema istoku, odnosno na područje Uprave grada Beograda potrebno poduzeti hitne mjere, a ponajprije se to odnosi na gradsko Poglavarstvo, kako bi se stekli što povoljniji uvjeti za opstanak industrije u gradu. O tome zašto se industrija seli iz Zagreba, održana je i anketa u kojoj su kao osnovni problemi istaknuti visoki doprinosi gradu, društveni porez, državna i banovin-

⁶⁹⁸ »Osnivanje Industrijske komore u Zagrebu«, *Jugoslavenski Lloyd*, 14. 10. 1938., br. 237, 1-2.

⁶⁹⁹ »Pitanje industrijske komore«, *Jugoslavenski Lloyd*, 25. 11. 1938., br. 272, 1-2

⁷⁰⁰ »Uredba o osnivanju Industrijske komore u Zagrebu« *Jugoslavenski Lloyd*, 6. 12. 1938., br. 280, 2.

⁷⁰¹ »Industrijska komora i njeno veliko značenje za privredu hrvatskih krajeva«, *Jugoslavenski Lloyd*, 8. 12. 1938., br. 282, 1-2.

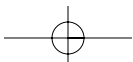
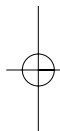
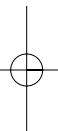
ska trošarina, visoka cijena električne energije te nepostojanje prikladnog industrijskog zemljišta.⁷⁰²

Industrijska komora je 1939. poduzela brojne akcije s ciljem zastupanja, zaštite i razvoja industrije. Neke od konkretnih akcija bile su pokušaj da se podružnica Narodne banke u Zagrebu pretvori u glavnu podružnicu te banke, zatim osnivanje banovinske industrijske banke, potom proširenje kompetencija banske uprave, odjeljenja za trgovinu, obrt i industriju kao i osnivanje pododbora za izvoz i uvoz kod podružnice Narodne banke.⁷⁰³ Isходи tih akcija nisu u cijelosti bili pozitivni, ali promijenjeni politički uvjeti, kao i uspostava Banovine Hrvatske te uvođenje ratne, dirigitirane privrede promijenili su prioritete i djelovanje Komore u sljedećem razdoblju.

---

⁷⁰² »Zbog čega industrija napušta Zagreb?«, *Industrijska odbrana*, god. VII., 1939., br. 3-4, 23-24.

⁷⁰³ »Industrijska komora u Zagrebu i Centrala industrijskih korporacija u Beogradu«, *Jugoslavenski Lloyd*, 25. 6. 1939., br. 147, 1-2.

Zaključak

Razvoj zagrebačke industrijske djelatnosti u razdoblju od 1935. do 1939. godine nije moguće promatrati kao izoliran proces. Mnogi su čimbenici na njega utjecali, a ponajprije opći politički i gospodarski uvjeti koji su mu prethodili. Naime, stvaranjem Jugoslavije, zagrebačko gospodarstvo dobiva sasvim novu ulogu. Prometno-geografski položaj, razvijena bankarska djelatnost, postojeća industrijska baza te činjenica da se u sjeverozapadnom zaleđu Zagreba nalazila velika koncentracija stanovništva, omogućili su mu da se relativno brzo razvije u jedno od vodećih gospodarskih, a posebno industrijskih središta Jugoslavije. Tijekom 1920-ih taj se razvoj može ocijeniti kao vrlo dramatičan. Društveno-ekonomska tranzicija donijela je (bolne) lomove dotadašnjih gospodarskih veza, no u pogledu industrije i njezina razvoja, sužavanje tržišta sa 677.000 km² na 248.000 km² imalo je blagotvoran učinak, pogotovo u industrijskim granama koje se zbog jake konkurencije predratnih industrijskih središta Austro-Ugarske, nisu mogle jače razviti i bile su upućene samo na mali segment lokalnog tržišta. Izrazito povoljan utjecaj na industrijsku djelatnost imala je inflacija, koja je u prvim poslijeratnim godinama (do 1923.) izazvala investicijski *boom* u području industrijskog poduzetništva. Uz to, blagotvoran učinak na industriju imale su protekcionističke mjere ekonomskog nacionalizma, koje su joj osiguravale monopolni položaj na unutarnjem tržištu. Relativno prosperitetno razdoblje za industriju trajalo je i tijekom razdoblja stabilizacije dinara nakon 1925. Međutim, već tada se osjeća određen zastoj, pa i pad proizvodnje u nekim industrijskim granama. Ponajviše se to osjetilo u industrijskim poduzećima koja su osnovana prije Prvog svjetskog rata i koja su proizvodila za bitno drugačije tržište. Na skućenijem prostoru ona međusobno postaju konkurencija, što je nužno dovelo do smanjenja proizvodnih kapaciteta, a kod manjih poduzeća i do likvidacija. Već donekle nepovoljno stanje dodatno je zaoštrila velika gospodarska kriza, čiji je početak gospodarstvo Zagreba osjetilo krajem 1931. godine slomom privatnog bankarstva.

Zbog velike gospodarske krize, ali i zbog državne ekonomske politike, uzlet zagrebačke industrije iz 1920-ih u sljedećem desetljeću slabi. Ponaјprije se to očitovalo brojem novoosnovanih industrijskih poduzeća, koji je od 1935. do 1939. pao za više od 80 % u odnosu prema razdoblju prije gospodarske krize. Zbog toga se može zaključiti da u promatranom razdoblju, politički obilježenom vladom Milana Stojadinovića i njegovom novom ekonomskom politikom, u Zagrebu nije bilo poticaja za stvaranje novih industrijskih poduzeća. Dapače, razvoj postojeće industrijske djelatnosti otežan je poreznim opterećenjima koja su iznosila i do 40 % više nego primjerice na području Uprave grada Beograda. Unatoč otežavajućim okolnostima, u zagrebačkim industrijskim poduzećima od 1935. do 1939. (bez zemljane industrije, odnosno industrije građevinskog materijala) bilo je koncentrirano 13 % cjelokupnog industrijskog kapitala Jugoslavije, što upućuje na činjenicu da je Zagreb uspio održati položaj i ulogu industrijskog središta šireg značenja. Isto tako, pogonska snaga te broj radnika i osoblja, zajedno s kapitalom — tri simptomatična pokazatelja za proizvodnu sposobnost industrije — upućivala su na dobru likvidnost i stabilno poslovanje industrijskih poduzeća u Zagrebu od 1935. do 1939.

Glavni nositelji zagrebačke industrije bila su dionička društva. Naime, 81 % ukupnog kapitala industrije u Zagrebu bio je kapital dioničkih društava. Dionička društva su i pravno-organizacijski bila zastupljena u 57 % industrijskih poduzeća. Strani kapital imao je značajan udio od 44 % dioničkog kapitala, odnosno 36 % cjelokupnog kapitala. Dakako, te procjene ne mogu biti konačne, jer je strani kapital poprilično fluidan, ali i zato što se većina industrijskih poduzeća financirala kreditima banaka koje su bile djelomice ili potpuno u stranom vlasništvu.

Od industrijskih grana koje djeluju u Zagrebu od 1935. do 1939. posebno su bile razvijene prehrambena i poljoprivredna industrija, zatim kemijska i tekstilna te papirna i grafička industrija. Drvna industrija, iako izrazito intenzivna kapitalom, u ovom petogodišnjem razdoblju imala je negativan razvojni trend, premda je bila važna kao jedna od izvozno usmjerenih industrijskih grana.

Prema obilježjima proizvodnje, zagrebačka je industrija bila pretežno industrija robe široke potrošnje i uglavnom usmjerena na domaće tržište. Prema izvozu su bile orijentirane samo već spomenuta drvna industrija, potom prehrambena i poljoprivredna te kemijska industrija. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u industriji tijekom pet promatranih godina pokazivao je vrlo dinamičan razvoj. Tendencija relativno bržeg porasta

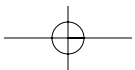
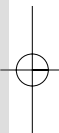
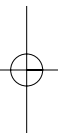

Zaključak

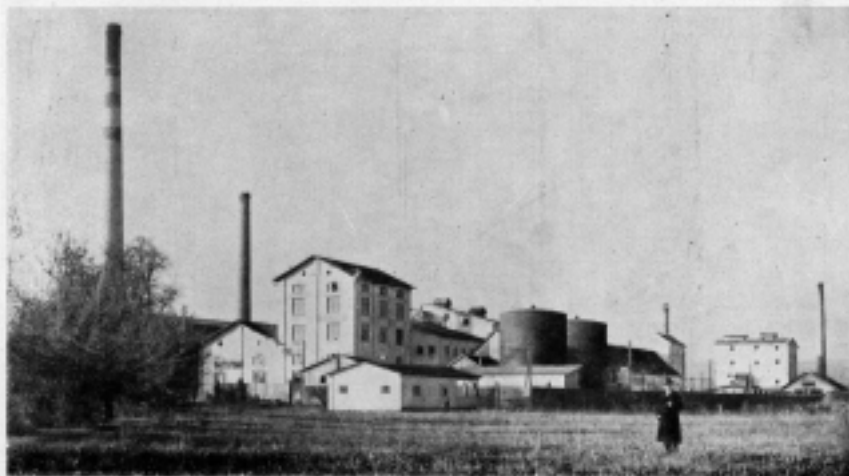
---

zabilježena je od 1935. do 1937., nakon čega su slijedili stagnacija i pad. Brojem radnika i namještenika tekstilna industrija znatno je nadmašila ostale grane industrijskih poduzeća u Zagrebu. Prosječno je u toj industrijskoj grani u pet promatranih godina bilo zaposleno oko 4.000 radnika i osoblja, slijede drvena industrija (1.700), prehrambena i poljoprivredna (1.600), kemijska industrija (1.400) te papirna i grafička (1.300). Istodobno su elektrotehnička, industrija prerade željeza i metala te industrija kože imale prosječno manje od 1.000 zaposlenih radnika i namještenika u promatranom razdoblju.

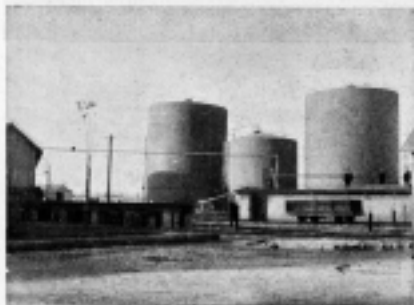
Potrebno je istaknuti da se u analizi razvoja industrije u Zagrebu nastojalo prikazati, koliko je to bilo moguće uz pomoć dostupnih podataka, dinamizam i strukturu industrijske djelatnosti u razdoblju koje je u gospodarskom smislu, kako je to više puta istaknuto, predstavljalo određen post-depresivni napredak sa svim ograničenjima koja su donosili politička situacija u Jugoslaviji i međunarodni politički događaji, posebice u Europi. Izvori podataka koji su služili za ovu analizu svakako treba uzeti s mjerom opreza i kritike, budući da su se podaci prikupljali od državnih institucija koje su imale mehanizme sankcija, odnosno mjere prisile. Također, svrha prikupljanja podataka mogla je biti dvojaka. Iako je službeno naznačeno da će se koristiti za potrebe izrade industrijskog katastra i potrebe »zemaljske obrane«, podaci su se mogli koristiti i za razrez poreza, odnosno za nova porezna opterećenja. U tom smislu je potrebno istaknuti kako je ova knjiga pokušaj da se odrede okviri u kojima se razvijala industrija u Zagrebu, stoga ni iznesene tvrdnje nisu konačne i podložne su određenim revizijama.

TVORNICA ŽESTE I PJENICE PRIJE MAKSO MAYER D. D.
ZAGREB (Tvornica: Savski Marof)

Tvornica žeste i pjenice u S. MAROFU

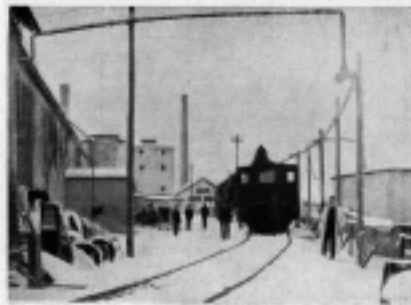
Rezervoari za znelanu

Katolarska tvornica

Pogled na tvornicu žeste

Isparnišna mašina

Slika 1. Tvornica žeste i pjenice, prije Makso Mayer d.d. u Savskom Marofu 1929. godine (Izvor: J. Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslavenskog Lloyd*, Zagreb, 1929., nepaginirano.)

Slika 2. Reklama za Kathreiner Kneipovu sladnu kavu
(Izvor: Zagreb: revija Društva Zagrepečana, svibanj 1935., broj 5, str. 160.)

„UNION”
TVORNICA KANDITA I ČOKOLADE
ZAGREB
UTEMELJENO 1911

Slika 3. »Union«, tvornica kandita i čokolade
(Izvor: *Jugoslavija u slici: album*, Zagreb, 1932., str. 1.)

Šumska industrija

Filipa Deutscha Sinovi

Zagreb, Vrhovčeva ulica br. 1 telefon br. 30-47

Utemeljeno 1860. Utemeljeno 1860.

Eksport najfinije hrastovine.
Parna pilana u Turopolju

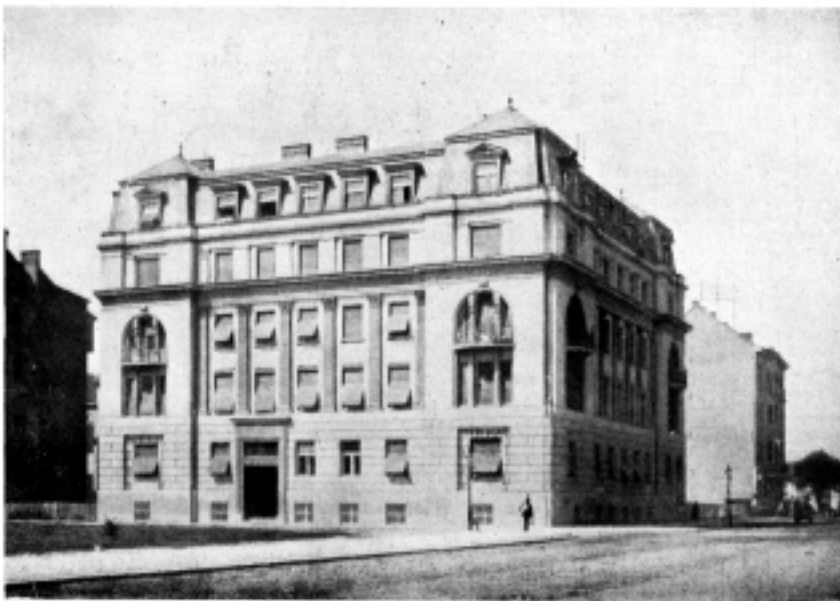
**Na skladištu ima velike količine potpuno suhe
hrastove gradje sviju dimenzija**

Slika 4. Reklama poduzeća Filipa Deutscha sinovi
(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 312.)

NAŠIČKA TVORNICA TANINA I PAROPILA D. D. UNION DES USINES ET DES EXPLOITATIONS FORESTIÈRES DE NAŠIC

-Našička drvačevna družba osnovana je 15. srpnja 1895. godine. U početku proizvodila proizvodnju krasnog drveta razvila se Našičku da podigne svjetskog glasa, čije raznovrsni produkti obuhvaćaju gotovo sve vrste drva, koje se nalaze u srednjoj Europi, kao i sve vrste tehnoloških i industrijskih lakiranih drveta, te da ona čine najbogatiju i najbogatiju regiju u Europi, što se više proizvodi i nekako i čovjek drva.

Melja teraju plemenitih i korisnih drva u Europi poznatije krasnija, uslijed svojih osobitih prednosti u kvaliteti i raznovrsnoj upotrebi upotrebe raznovrsno preko svijeta. Iznostivši je u srednjoj Europi obito drva drvo i ona je vrlo vrijedna zbog svoje raznovrsne upotrebe, ljepote i izdržljivosti i elastičnosti, te lake obradbe, zbog njene svoje boje, koja od žute-bijele u tamnije crvene prelazi u tamno-crvene, što se joj daje veliku vrijednost, koja nije zadobila nijedno drugo evropsko drvo.

Drvačevna zgrada u ZAGREBU

Ako se uzme u obzir, da nalazna krasnija u najbogatijoj obradbi, kao općenito zidova i stropova u raznovrsnim i plemenitim vrstama, na klupama i proporcionalnim starih obrada i da se ona u velikoj mjeri upotrebljavaju, da se na njoj stvaraju alije anobite vrijednosti od najboljih svijetom iz vremena renesansne i barokne i čine još izvanredno vrijedne; ako se uzme u obzir, da stare palače Venecije iz XIII. i XIV. vijeka staju na stepenice i pletiva iz krasnija, te sve ostale podnose jasno, lako je već u stara vrijeme krasnija bila vrijedna zbog svoje ljepote i vrijednosti raznovrsne upotrebe i lako se najbogatiji i čisti već tada zvali i njezini stari prednosti krasnija.

Staračija je zvala krasnija par zvala. Izvanredna svojstva staroslike krasnija, finota i mekšota njezine strukture, rani rast i izvanredna elastičnost, njezina i debijna stabala, daju ova vrsta krasnija daleko iznad ostala, koje se nalaze u ostalim krajevima Europe, i na ostalim kontinentima.

Staračija krasnija, stoji među evropskim krasnija i krasnija drva na prvom mjestu, te se traži u svim kulturnim zemljama, dok krasnija katalog porijetla, a čvrstom mekša »čvrstara krasnija na raspolože se potpuno jedinstven vrstama.

Poslije krasnija dolaze u obzir staroslike krasnija, koja se tako odlikuje finom strukturom, i krasnija krasnija i koja parijem krasnija krasnija krasnija ljepu boju. — Staroslike ovaj jasno iz predjela Sava i Drava koji pripadaju u veliku krasnija, odlikuje se specijalno svijetlo-bijelom bojom i čvrstom, te daju krasnija u obzir za potrebe evropske i za savremene krasnija.

Slika 5. Prilog o Našičkoj tvornici tanina i paropila d.d.
(Izvor: J. Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslavenskog Lloyd, Zagreb, 1929.*, nepaginirano.)

Pilana Drach & d. u CAPRAGU kod Siska

Pogled na pilanu: izvođena parčeta drveta

Slika 6. Pilana poduzeća »Drach« d.d. u Capragu
(Izvor: J. Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslavenskog Lloyd*a, Zagreb, 1929., nepaginirano.)

Što je vrijedno probija si put!

1919 Kores-puščici liče dobar glas
Kores-Tip-Tip karbonskom papiru.

1930 Kores-podružnica otvara se u Zagrebu.
da trgovcima olakša nabavu.

1931 Kores-karbon i indigo papir kao domaći proizvodi, vrpce za pisaće strojeve
Drytype« svilene matrice za unoslovačne aparate u novoj Kores-tvarnici u
Zagrebu.

 Ovaj uspeh matrice Kores poznan je znati
za to, da su Kores-proizvodi dobri!

Slika 7. Reklama »Koresa« d.d. tvornice kemički prepariranih papira i papirne robe
(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 369.)

„LIPA MILL“

Tvornica kuverata i konfekcija papira d. d.
ZAGREB - MAKSIMIRSKA 10.

Poštanski pretinac broj 294. Telefon broj 5637
Stovarište: BEOGRAD, Kralja Petra 35 a tel. 23-9-24

Slika 8. Reklama »Lipa Milla« tvornice kuverata i konfekcija papira d.d.
(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 306.)

„ZAGORKA“ D. D.

ZA GRADJEVNU INDUSTRIJU U ZAGREBU

Poduzeće u današnjem obliku nastalo je godinu 1918-19. fuzijom i nacionalizacijom već postojećih tvornica. Dvačto raspelaše dioničkom glasnicom od 10.000.000.—, te neposrijedno oko 2000 radnika i 50 šćevnika. — U' spravi odstraju istaknute ličnosti našeg prirodanog života. Poduzeće stoji kao proo i naj- taće keramičko poduzeće naše domovine. Tvornice i proizvođi ište posjeli su veđ kroz više od tri decenija. »Zagorka« oim vlastitih proizvodaa ima zastupstvo šćebih i austrijskih tvornica kao keramika i fajanca. Najvatičnije imade sjedište u Za- grebu, Prilaz Dure Dekrića 53, gdje se nalazi i teško ošća- dište svih njenih i stranih proizvoda ove struke.

Tvornica u Budekovačini proizvoda glinene i keramičke robe te opeka i posvadi patenti »Zagorka« stvoreni crijeva, kapacitetom od 10 milijuna komada.

Tvornica u Čermenceru kraj Zagreba imade kapacitet od 15 milijuna robe.

Tvornica u Katići proizvoda do 8 milijuna opeka i crijeva.

Tvornica u Krapini može izvođiti do 5 milijuna robe. Šćekapni kapacitet društvenih tvornica donje ošćra od oko 40 milijuna komada razne robe.

Slika 9. Reklama »Zagorka« d.d.

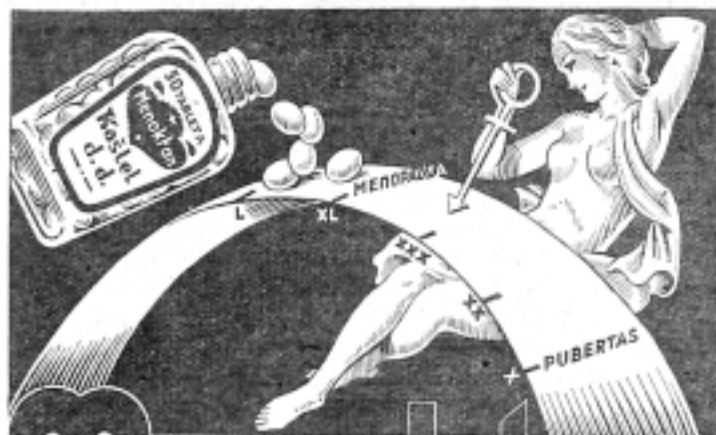
(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 309.)

VJENCESLAV PECH
Prva jugoslavenska kemička tvornica
crnila i drugih kemičkih proizvoda
ILICA BROJ 181 — **ZAGREB** — TELEFON 296
Ustanovljena 1912 g.

IZRAĐUJE:
sve vrste crnila za pisače i kopirnače, raznebojne tinte,
masila za kvačike i kovne štamparije, patent »Delphin«
jastučice, crna i raznebojne oclibrisne točve, helio-
grafске tinte i masu, ljepljivo, plavilo, pečatni vosak, vau-
masu i druge, te prodaje sve ove artikle, kao i olovke
Narodni Podnik, C. Badijević i para (Mässag) pod
oznacom i u korist »Jadranske Stručac.

Slika 10. Reklama poduzeća Vjenceslav Pech, Prva Jugoslavenska kemička tvornica
crnila i drugih kemičkih proizvoda
(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 334.)

Menoktan

Kaštel

tablete

SIGURNO SREDSTVO PROTIV KLIMAKTERIČNIH SMETNJA

Jedna tableta sadrži supstancu iz 0,2 g sjajnog ovarija,
0,15 g albramona,
0,15 g theobrom. calc. salicyl.,
0,01 g papaverini hydrochlorici i
40 inter. jedinica ženskog seksualnog hormona

Originalne kutije s 30 i 50 tableta

Dnevno triput iza jela 2 tablete

PROTIV NEURASTENIČNIH I NEUROTIČNIH SMETNJA
KOD ŽENA IMA SIGURNE USPJEHE

VALOVOSAN „KAŠTEL“

Jedna tableta sadrži supstancu iz 0,4 g sjajnog ovarija,
40 int. jedinica ženskog seksualnog hormona
0,15 g albramona

Originalne kutije s 40 tableta

Dnevno 3 put po 1 do 2 tablete

Slika 11. Reklama za Menoktan tablete tvornice »Kaštel«
(Izvor: *Medicus: revija za praktičnu medicinu i terapiju*, ožujak 1935., str. 218.)

HRVATSKA INDUSTRIJA KATRANA D. D.

ZAGREB RADNIČKA CESTA 29 TEL. 53-64 84-88
BEOGRAD NEBOJŠINA 53 TEL. 25-232

PROIZVODI I PRODAJE:
Specijalna ulja i masti za kožarsku industriju. Degras, riblje ulje, liker ulja tipe „Norgine“ it.d.

Slika 12. Reklama Hrvatske industrije katrana d.d.
(Izvor: *Jugoslavenski Lloyd*, 14. listopada 1937., br. 236, str. 6.)

KEMIKA D. D. - ZAGREB

SAMOBORSKA CESTA 20 - TELEFON BR. 33-91

Domaća tvornica za izradbu kemijskih preparata i farmaceutskih specijaliteta.

Izradjuje prokušane i poznate preparate, koji se u svakom pogledu mogu mjeriti s najboljim produktima inozemstva, ali su znatno jeftiniji od njih.

Naročito se ističu

Organoterapeutski preparati

Hyperol: pripravak vodikova prekisa u krutoj formi.

Kalmopyrin: najsavršeniji preparat salicila.

Oleosan: emulzija ribljeg ulja.

Slika 13. Reklama Kemike d.d.

(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 306.)

Slika 14. Reklama »Sljeme«, prve jugoslavenske tvornice kovčega i kožnate robe
(Izvor: *Motor*, 2. svibnja 1925., br. 1, str. 11.)

Tvornica koža

Alkalay & Meyer

Zagreb, Sajmišna ulica broj 69

Telefon: 70-77 - Telegrami: Almeria

Izrađuje u najmod. uređenoj tvornici kožu za donove marke 'Almeria'

Slika 15. Reklama Tvornice koža, Alkalay i Meyer
(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 315.)

Baterije
džepne i anodne
Croatia

Svjetiljke
džepne električne

Lusteri
i rasvjetna tjelesa

Zagreb, Koturaška cesta 69.

Slika 16. Reklama poduzeća Ivan Paspas i sinovi
(Izvor: J. Lakatoš, *Jugoslavenska privreda*, Zagreb, 1933., str. 336.)

II ТЕХНИЧКИ ЛИСТ 1938

TVORNICA I SKLADIŠTE
JUGOSLAVENSKOG
SIEMENS d.d.
ZAGREB, KUSTOŠUA DONJA 7B

TROFAZNE SISALJKE

JEDNOFAZNE SISALJKE

SIEMENSOVE
AUTOMATSKE SISALJKE
IZ DOMAĆE TVORNICE

ZAGREB, Bagoševa 15 — BEOGRAD, Aleksandrova 3 — LJUBLJANA, Tyrleva 1a — SARAJEVO, Kulaševića 10

Slika 17. Reklama za automatske sisaljke Jugoslavenskog Siemens d.d.
(Izvor: *Tehnički list*, 30. studenog 1937., str. 11.)

Telefoni :
82-27 i 82-28

Brzozavi :
Kontakt, Zagreb

KONTAKT
Hugo Graber
elektrotehnička tvornica
Zagreb, Radnička
cesta 55

Vlastiti proizvodi:
Pribor za armirane cijevi
Elektromehanički instalacioni materijal
Rasvjetna tijela i pribor
Džepne baterije i galvanski elementi
Materijal za slabu struju
Podnošci za sijalice
Izrade od umjetne smole (bakelita).

Slika 18. Reklama poduzeća »Kontakt«, Hugo Graber
(Izvor: *Jugoslavenski Lloyd*, 24. prosinca 1937., br. 294, str. 4.)

Izvori i literatura

IZVORI

Arhivsko gradivo

Arhiv Jugoslavije, Beograd

Fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije

Fond Dvora Kraljevine Jugoslavije

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Fond Savska banovina, Odjeljenje za obrt, trgovinu i industriju

Državni arhiv u Zagrebu

Fond Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu

Novine i časopisi

Ekonomska politika, Zagreb, 1936.

Ekonomist: mjesečnik za savremena ekonomska i socijalna pitanja, Zagreb, 1939.

Indeks, socijalno-statistička revija, Zagreb, 1936.

Industrijski pregled: mesečnik za probleme nacionalne industrije, Beograd, 1935.—1938.

Industrijska odbrana, Beograd, 1935.—1939.

Industrija i trgovina: ilustrovana petnaestodnevna serija za propagandu domaće proizvodnje i upoznavanje trgovine i potrošača sa domaćom robom, Beograd, 1936.

Jugoslavenski Lloyd: dnevnik za privrednu i finansijsku politiku, te opće narodne interese; glasilo glavnih privrednih institucija, Zagreb, 1935.—1939.

Jutarnji list, Zagreb, 1935.—1936.

Narodno blagostanje: nedeljni časopis, Beograd, 1933.

Privreda (poslije Hrvatska privreda): službeno glasilo zagrebačke trgovačke i obrtničke komore, Zagreb, 1937.

Privredni pregled: nedeljni list za trgovinu, zanatstvo, industriju, bankarstvo, poljoprivredu, Beograd, 1936.

Radnička zaštita: socijalno-politička revija: službeni glasnik Središnjeg ureda za osiguranje radnika, Zagreb, 1935.

Sremske novine, Vukovar, 1931.

Zagreb: revija Društva Zagrepčana, Zagreb, 1933.

Objavljeni izvori

Izveštaj o XX Zboru Centrale industrijskih korporacija koji je održan 12. i 13. aprila 1938. godine u Beogradu, Centrala industrijskih korporacija, Beograd, 1938.

Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1935., Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, Zagreb, 1936.

Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1936., Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, Zagreb, 1937.

Izveštaj Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1937., Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, Zagreb, 1938.

- Izveštaj Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu podnesen I. redovnoj glavnoj skupštini dne 9. aprila 1933.*, Udruženje industrijalaca za Savsku banovinu, Zagreb 1933.
- Izveštaj o radu Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u godini 1935. podnesen IV. redovnoj glavnoj skupštini dne 28. aprila 1936.*, Udruženje industrijalaca za Savsku banovinu, Zagreb, 1936.
- Izveštaj o radu Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u godini 1936. podnesen V. redovnoj glavnoj skupštini održanoj dne 17. aprila 1937.*, Udruženje industrijalaca za Savsku banovinu, Zagreb, 1937.
- Izveštaj o radu Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu u godini 1937. podnesen VI. redovnoj glavnoj skupštini održanoj dne 9. juna 1938.*, Udruženje industrijalaca za Savsku banovinu, Zagreb, 1938.
- Zasjedanje Banskog vijeća Savske banovine 8. marta 1937.*, S. A., Zagreb, 1937.

Statistike

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921.*, Kraljevina Jugoslavija Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Knjiga I, Državna štamparija, Beograd, 1937.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, *Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Knjiga III, Državna štamparija, Beograd, 1938.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. 3. 1931.*, *Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Knjiga IV, Državna štamparija, Sarajevo, 1940.
- Mali statistički priručnik grada Zagreba*, Gradsko poglavarstvo u Zagrebu, Zagreb, 1935.
- Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, *Demografske prilike i zgrade za stanovanje*, Kr. Zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.
- Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Drugi dio, Kr. Zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1915.
- Signjar, Rudolf (priř.), *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.—1915.*, Tisak i litogr. Kr. zem. tiskare, Zagreb, 1915.
- Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906.—1910.*, II., Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1917.
- Statistički izvještaji Saveza gradova Jugoslavije*, sv. I, Uprava Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije, Zagreb, 1933.
- Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća*, Ministarstvo trgovine i industrije, Beograd, 1941.
- Statističko izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu obuhvaćajuće sve gospodarske grane komorskoga okružja za godinu 1880. sa osvrtom na cijelo razdoblje od godine 1876.—1880.*, Trgovačko-obrtnička komora, Zagreb, 1882.
- Zoričić, Milovan, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Nakladom kr. zem. statističkog ureda, Zagreb, 1885.

Brošure i ankete

- Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji*, *Izvešće predsjednika Industrijskog odsjeka komore*, Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, Zagreb, 1935.
- Anketa o radu firme »Bata« Jugoslavenske tvornice gume i obuće d.d.*, Naklada knjižare »Epoha«, Zagreb, 1936.

- Dr. Milan Stojadinović i preporod jugoslovenske industrije*, Izdanje Glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 1938.
- Privredni plan Dr. Milana Stojadinovića stvara osnove narodnog blagostanja*, Izdanje Glavnog odbora Jugoslovenske radikalne zajednice, Beograd, 1938.
- Tekstilna industrija i tekstilno radništvo, Anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora održana u Beogradu 24. januara 1936.*, Štamparija Drag. Popovića, Beograd, 1936.

LITERATURA

Rječnici, leksikoni i enciklopedije

- Bilić, Josip, Ivanković, Hrvoje (ur.), *Zagrebački leksikon*, sv. 2, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2006.
- Gorenc, Vilim, (ur.), *Rječnik trgovačkog prava*, Masmmedia, Zagreb, 1997.
- Hrvatska enciklopedija*, sv. 2, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 2000.
- Opća enciklopedija*, sv. 2, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 1977.
- Tehnička enciklopedija*, sv. 5, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, Zagreb, 1976.

Knjige

- Aldcroft, Derek H., *Studies in the Interwar European Economy*, Aldershot, Hants, Brookfield, 1997.
- Aldcroft, Derek H., *The European Economy 1914—2000*, Routledge, London, New York, 2001.
- Aranicki, Ognjeslav (ur.), *Zbirka uredaba, pravilnika i naredaba Zakonu o radnjama od 5. novembra 1931.*, sv. I, Knjižara St. Kugli, Zagreb, bez godine
- Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 2. (1931—1938), Globus, Zagreb, 1986.
- Avramovski, Živko, *Balkanska antanta 1934—1940*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1987.
- Berend, Iván T., Ranki, György, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Columbia University Press, New York, 1974.
- Berend, Iván T., *Decades of Crisis, Central and Eastern Europe before World War II*, University of California Press, Berkeley, 1998.
- Bibo, Istvan, Huszar, Tibor, Szucs, Jenó, *Regije evropske povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1995.
- Bičanić, Rudolf, *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija*, Vlastita naklada, Zagreb, 1939.
- Bičanić, Rudolf, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1951.
- Bičanić, Rudolf, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Birotehnički izdavački zavod, Zagreb, 1962.
- Bičanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Pravni fakultet, Organizator, Zagreb, 1995.
- Bideleux, Robert, Jeffries, Ian, *A History of Eastern Europe, Crisis and Change*, Routledge, London, New York, 1998. i 2007.
- Buđanec Mirko, Vojvodić, Davor (ur.), *Croatia, tvornica baterija i svjetiljka*, Grafički zavod Hrvatske, Croatia, tvornica baterija i svjetiljka, Zagreb, 1987.
- Buljan, Radimir, *Hrvatska gospodarska komora 1852—1997*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 1997.

- Dabčević-Kučar, Savka, *John Maynard Keynes — teoretičar državnog kapitalizma*, Kultura, Zagreb, 1957.
- Despot, Miroslava, *Industrija građanske Hrvatske 1860—1873*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1970.
- Despot, Miroslava, *Industrija i trgovina građanske Hrvatske 1873—1880.: prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u doba banovanja Ivana Mažuranića*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1979.
- Deželić, Stanko, *Narodna ekonomija*, Jugoslavenska štampa d.d., Zagreb, 1931.
- Dimitrijević, Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1958.
- Dreksler, Josip, *Razvitak industrije cementa NRH*, Konstrukcioni biro građevinske industrije, Zagreb, 1952.
- Đodan, Šime, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- Dorđević, Boško, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do 1941.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1960.
- Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918—1941)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1986.
- Fatović-Ferenčić, Stella, Brkić Midžić, Silvija, *Kaštel na vrhuncu: oglašavanje i ambalaža lijekova tvornice Kaštel u Zagrebu 1930-ih i 1940-ih*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2016.
- Foschio-Bartol, Snježana (ur.), *Hrvatska gospodarska komora 1852.—2002.*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 2002.
- Fostač, Vinko (ur.), *DIP Turopolje 1911—1981*, DI Turopolje, Turopolje, 1981.
- Gašparović, Franjo, *Industrija Banovine Hrvatske*, Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, »Gospodarska sloga«, Zagreb, 1940.
- Gelo, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1870. do 1981. godine*, Globus, Zagreb, 1987.
- Grgurić, Hrvoje, *Giganti tehnike: šetnjom kroz njemačku industriju*, Štamparsko i izdavačko D.D., Novi Sad, 1936.
- Grgurić, Mladen, *Tvornica papira Rijeka*, Muzej grada Rijeke, Rijeka 2007.
- Holzmann, Hugo, *Uredba i pravilnici o kartelima*, Dr. Holzmann, Zagreb, 1937.
- Hoptner, Jacob B., *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1972.
- Hrelja, Kemal, Kaminski, Martin, »Borovo« *Jugoslavenski kombinat gume i obuće*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1971.
- Industrija Hrvatske prije rata*, Interni elaborat Ekonomskog instituta NR Hrvatske, Ekonomski institut NR Hrvatske, Zagreb, 1946.
- Iveljić, Iskra, *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam International, Zagreb, 2007.
- Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.—1941.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.
- Jurković, Božidar, *Das ausländische Kapital in Jugoslavien*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, Berlin, 1941.
- Kaiser, David E., *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War: Germany, Britain, France, and Eastern Europe, 1930—1939*, Princeton University Press, Princeton, 1980.
- Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800—1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- Kaser, Michael C., Radice, Edward A. (eds.), *The Economic History of Eastern Europe 1919—1975*, Vol. I. i II., Clarendon Press, Oxford, 1985.
- Keynes, John Maynard, *Izabrana djela*, Privredni vjesnik, Matica hrvatska, Zagreb, 1994.

- Kolanović, Josip (ur.), *Izložba novčarski zavodi 1846—1945*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2001.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, Feletar, Dragutin, *RO «Jugorapid»: 1855—1985: prilog poznavanju razvoja turpijarskog obrta i metalne industrije u Zagrebu: izdano u povodu obilježavanja 130. obljetnice RO «Jugorapid», Zagreb, 1855—1985.*, Jugorapid, Radničke novine, Zagreb, 1986.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, Feletar, Dragutin, *Kratka povjesnica Prve hrvatske štedionice u Zagrebu*, Izd. kuća «Feletar», Koprivnica, 1994.
- Kolar, Mira, Jovičić, Momir, *Organizirano obrtništvo u Hrvatskoj, 1852.—2002.*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb, 2002.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, *Povijest novca u Hrvatskoj od 1527. do 1941. godine*, Hrvatska narodna banka, Zagreb, 2013.
- Kokotović, Vladimir (ur.), *Zbirka načelnih rješenja i uputstava Zakonu o radnjama*, Tiskara Stunković i Poljak, Zagreb, 1939.
- Korać, Josip, *Uredba, pravilnici i uputstva o kartelima*, Izdavačko i knjižarsko poduzeće Geca Kon a.d., Beograd, 1936.
- Košak, Vladimir, *Die bankmässige Finanzierung der jugoslawischen Industrie*, Brönnner Druckerei und Bechhold Verlag, Frankfurt am Main, 1938.
- Koudelka, Viktor, *Industrija špirta u Kraljevini Jugoslaviji*, Ministarstvo poljoprivrede, Beograd, 1930.
- Kršev, Boris, *Financijska politika Jugoslavije 1918—1941*, Prometej, Novi Sad, 2007.
- Kukoleča, Stevan, *Karteli i njihov značaj za jugoslavensku privredu*, Štamparija Globus, Beograd, 1939.
- Kukoleča, Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918—1939*, Balkanska štampa a.d., Beograd, 1941.
- Kukoleča, Stevan, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Ekonomski institut FNRJ, Beograd, 1956.
- Lakatoš, Joso, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Jugoslavenski Lloyd, Zagreb, 1924.
- Lakatoš, Joso, *Privredni almanah Jugoslavenskog Lloyd*, Jugoslavenski Lloyd, Zagreb, 1929.
- Lakatoš, Joso, *Jugoslavenska privreda, Jubilarno izdanje Jugoslavenskog Lloyd*, Jugoslavenski Lloyd, Zagreb, 1933.
- Lampe, John R., *Balkans into Southeastern Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2006.
- Le Rider, Jacques, *Mitteuropa*, Barbat, Zagreb, 1998.
- Lisac, Andrija Ljubomir, *Razvoj industrije papira u Zagrebu*, Zagrebačka tvornica papira Zagreb, 1961.
- Lisac, Andrija Ljubomir, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, Žitokombinat Zagreb, Zagreb, 1977.
- Manin, Marino, Pinjuh Ćorić, Željka, *150 godina zagrebačke plinare 1862.—2012.*, Hrvatski institut za povijest, Gradska plinara, Zagreb, 2012.
- Matković, Petar, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873.*, Štamparija Dragutina Albrechta, Zagreb, 1873.
- Milčić, Branimir (prir.), *Prvomajska: 1936—2016*, ITG, Zagreb, 2016.
- Mirković, Mijo, *Uvod u ekonomsku politiku*, Izdavačko i knjižarsko poduzeće Geca Kon a.d., Beograd, 1935.
- Mirković, Mijo, *Industrijska politika*, Izdavačko i knjižarsko poduzeće Geca Kon a.d., Beograd, 1936.
- Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1952.
- Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb, 1968.

- Munting, Roger, Holderness, Brian A., *Crisis, Recovery and War, An Economic History of Continental Europe*, Philip Alan, London, 1991.
- Njegovan, Vladimir, *Naša kemijska industrija. Nešto popunjeno i preradjeno predavanje koje je autor držao na XVI. fiz. kem. kolokviju na Visokoj tehničkoj školi u Zagrebu, dne 18. marta 1922.*, Jugoslavenski Lloyd, Zagreb, 1922.
- Olujčić, Boris, *Povezivanje hrvatskih gospodarstvenika s Francuskom preko Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu (Međunarodna djelatnost Komore 1852.—1931.)*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993.
- Persić, Nikola, *Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na grad Zagreb*, Knjižara St. Kugli, Zagreb, 1940.
- Plavšić, Nikola Atanasijev, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih pedeset godina njenog opstanka 1853.—1903.*, I. dio, Osijek, 1904.
- Popović, Branko (ur.), *Elka, tvornica električnih kabela Zagreb*, Elka, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
- Puljiz, Vlado, Bežovan, Gojko, Matković, Teo, Šučur, Zoran, Zrinščak, Siniša, *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.
- Rozenberg, Vladimir, *Inostrani kapital u Jugoslavenskoj privredi*, Privredni pregled, Beograd, 1937.
- Rozenberg, Vladimir, Kostić, Jovan, *Ko finansira jugoslavensku privredu*, Izdanje balkanske štampe a.d., Beograd, 1940.
- Sabolić, Kruno (ur.), *Badel 1862: 140 godina*, Badel 1862, Zagreb, 2002.
- Schöpflin, George, Wood, Nancy (eds.), *In Search of Central Europe*, Polity Press, Cambridge, Oxford, 1989.
- Simić, Bojan, *Propaganda Milana Stojadinovića*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2007.
- Sirotković, Hodimir, *Sveučilište u Zagrebu*, Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber Zagreb, 1987.
- Stajić, Stevan, *Nacionalni dohodak Jugoslavije, 1923—1939. u stalnim i tekućim cenama*, Ekonomski institut, Beograd, 1959.
- Stipetić, Vladimir, *Dva stoljeća razvoja hrvatskog gospodarstva (1820.—2005.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2012.
- Stulli, Bernard, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj*, Knj. I, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1975.
- Szabo, Agneza, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860—1873, Društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija*, I. dio, Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1987.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, AGM, Zagreb, 2004.
- Šlabek, Stjepan, *Banovina Hrvatska*, Ogranak Matice hrvatske Kutina, Kutina, 1991.
- Šute, Ivica, *Položaj i obilježje trgovine u Banovini Hrvatskoj (1939.—1941.)*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
- Tadayuki, Hayashi, Hiroshi, Fukuda (eds.), *Regions in Central and Eastern Europe, Past and Present*, Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 2007.
- The League of Nation Reconstruction Scheme in the Interwar Period*, League of Nation, Geneva, 1940.
- Timet, Tomislav, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*, Ekonomsko-historijska analiza, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961.
- Tomašević, Jozo, *Novac i kredit*, Vlastito izdanje, Zagreb, 1938.

- Tomašević, Jozo, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, 1955.
- Vajić, Ivo, *Ekonomika prehrambene industrije*, Informator, Zagreb, 1989.
- Vanku, Milan, *Mala antanta: 1920—1938.*, Dimitrije Tucović, Titovo Užice, 1969.
- Wandycz, Piotr S., *Cijena slobode, Povijest Srednjoistočne Europe od srednjeg vijeka do danas*, Srednja Europa, Zagreb, 2004.
- Wehdorn, Manfred, Georgeacopol-Winischhofer, Ute, *Baudenkmäler der Technik und Industrie in Österreich*, sv. I, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Graz, 1984.

Članci i prilozi u časopisima i zbornicima radova

- Anić, Tomislav, »Nationalization of the French Capital in Croatia 1945 — An Example of the Sodoad Company«, *Review of Croatian History* 2 (2007) 1, str. 141-152.
- Bagarić, Marina, »Izgradnja rezidencije i tvornice Vladimira Arka u Zagrebu (1918.—1938.)«, u: Žmegač, Andrej (ur.), *Zbornik 3. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2013., str. 215-220.
- Bagarić, Marina, »Autorska keramika u interijerima međuratnog Zagreba«, *Peristil* 57 (2014) 1, str. 199-208.
- Baletić, Zvonimir, »John Maynard Keynes — teoretičar društvene krize«, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnost, Razred za društvene znanosti* 45 (2007) 498, str. 7-71.
- Bičanić, Rudolf, »Razvoj industrije u Zagrebu«, *Iz starog i novog Zagreba*, I, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1957., str. 266-277.
- Bičanić, Rudolf, »Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918., u: Vinski, Ivo (ur.), *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 81-112.
- Bunijevac, Helena, »Izgradnja pruge Zidani Most-Zagreb-Sisak kao početak oblikovanja zagrebačkog željezničkog čvorišta«, u: Slukan-Altić, Mirela (ur.), *140 godina željeznice u Zagrebu (1862.—2002.): zbornik znanstvenog skupa*, Hrvatske željeznice, Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str. 21-29.
- Calic, Marie-Janine, »The Socio-Economic Development of Yugoslavia During the Inter-War Period: a Regional Point of View«, u: Batou, Jean, David, Thomas (eds.), *Uneven Development in Europe. The Obstructed Growth of the Agricultural Countries*, Librairie Droz, Geneve 1998., 327-355.
- Čengić, Dubravka, »Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1919.—1945. godine«, *Arhivski vjesnik* 38 (1995) 1, str. 115-132.
- Despot, Miroslava, »Nekoliko podataka o postanku Tvornice duhana u Zagrebu godine 1869.«, *Iz starog i novog Zagreba*, IV, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1968., str. 241-250.
- Despot, Miroslava, »Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća, Prilog privrednoj povijesti Zagreba u XIX. stoljeću«, *Iz starog i novog Zagreba*, V, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1974., str. 165-175.
- Fear, Jeffrey, »Cartels«, u: Jones, Geoffrey G., Zeitlin, Jonathan (eds.), *The Oxford Handbook of Business History*, Oxford University Press, Oxford, 2008., str. 268-292.
- Feletar, Dragutin, »Historijsko-geografsko značenje pruga i sjeverozapadnoj Hrvatskoj«, u: Slukan-Altić, Mirela (ur.), *140 godina željeznice u Zagrebu (1862.—2002.): zbornik znanstvenog skupa*, Hrvatske željeznice, Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str. 31-43.

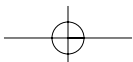
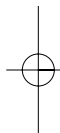
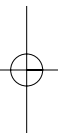
- Grgurić, Svetozar, »Ekonomsko-historijski razvitak drvne industrije Hrvatske«, *Drvna industrija* 20 (1967) 6-7, str. 71-86.
- Hodžić, Maja, Lozo, Branka, »Povijesni pregled razvoja riječke tvornice papira«, *Drvna industrija* 61 (2010) 2, str. 147-152.
- Hrelja, Kemal, »Batin sistem između dva svjetska rata«, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu*, 7 (1972) 7, str. 145-166.
- Ištvančić, Josip, Antonović, Alan, Greger, Krešimir, Pervan, Stjepan, Jambrečković, Vladimir, Benković, Zlatko, Kavran, Marijan, »Pilarstvo u Republici Hrvatskoj I. dio — Povijesni pregled hrvatskog pilarstva«, *Drvna industrija* 59 (2008) 3, str. 121-130.
- Jakopičić, Krešimir, »Vladimir Prelog i Zavod za organsku kemiju«, *Kemija u industriji* 56 (2007) 3, str. 95-107.
- Klemenčić, Mladen, »Jugoistočna Europa — definicija pojma i razvitak političkog zemljoviđa«, u: Ravlić, Aleksandar (ur.), *Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Europa 1918.—1995.*, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1996., str. 18-21.
- Kolar, Mira, »Hrvatska u prvoj Jugoslaviji — bitne značajke položaja te je li na djelu bila kriza vlasti ili države«, u: Ljubomir, Antić (ur.), *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006., str. 191-219.
- Kolar, Mira, »Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu 1862. godine«, u: Slukančević, Mirela (ur.), *140 godina željeznice u Zagrebu (1862.—2002.): zbornik znanstvenog skupa*, Hrvatske željeznice, Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, Zagreb, 2003., str. 7-20.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, »Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945.«, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992) 2, str. 169-192.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, »Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d.d. do 1945. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992) 2, str. 149-168.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, »Privredne veze između Austrije i sjeverne Hrvatske od 1918. do 1925.«, *Historijski zbornik* 45 (1992) 1, str. 57-88.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, »Zagrebačka tvornica baterija i džepnih svjetiljaka do 1945. godine. Prilog povijesti elektroindustrije«, *Časopis za suvremenu povijest* 20 (1988) 1-2, str. 73-94.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, »Zagrebačke tvornice svile s osvrtom na klasnu i oslobodilačku borbu radništva do nacionalizacije«, *Povijesni prilozi* 7 (1988) 1, str. 77-136.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, »Munja tvornica akumulatora u Zagrebu od osnivanja do nacionalizacije (1920—1945)«, *Časopis za suvremenu povijest* 19 (1987) 2, str. 81-104.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, »Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929—1939.«, *Povijesni prilozi* 3 (1984) 1, str. 167-230.
- Lukić, Nikola, »Još nešto o Jubilarnoj gospodarsko-šumarskoj izložbi 1891. godine u Zagrebu«, *Šumarski list* 116 (1992) 6-8, str. 327-330.
- Mirnik, Ivan, »Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 28 (1995) 1, str. 96-127.
- Seiwerth, Rativoj, »Prelog's Zagreb School of Organic Chemistry (1935—1945)«, *Croatia Chemica Acta* 69 (1996) 2, str. 379-397.
- Sić, Miroslav, »Prometno značenje Zagreba«, *Geografski horizont* 40 (1994) 2, str. 35-43.
- Stipetić, Vladimir, »Gospodarstvo Hrvatske 1919.—1940. Prilog makroekonomskom sagledavanju stupnja i dinamike razvitka Hrvatske«, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti*, 44 (2006) 495, str. 203-298.

Izvori i literatura

- Szabo, Agneza, »Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846.—1880.«, *Historijski zbornik* 38 (1985) 1, 31-73.
- Varga, Darko, »Slavonci na svjetskoj izložbi u Parizu 1867. godine«, *Godišnjak Njemačke zajednice* 18 (2011) 1, str. 229-286.
- Žuljić, Stanko, »Zagreb i okolica, Utjecaj gradskog organizma na regiju«, *Geografski glasnik* 26 (1965) 1, str. 65-178.

Internetski izvori

- Url. 1. »World Trade Report 2007«, World Trade Organization, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report07_e.pdf (9. kolovoza 2017.)
- Url. 2. »182 godine Narodnih novina«, *Narodne novine*. Dostupno na: <https://www.nn.hr/hr/o-nama/iz-povijesti/> (19. srpnja 2017.)
- Url. 3. *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu Trojedine kraljevine*, Zagreb, 1864. Dostupno na: <http://kgzdz.arhivpro.hr/?kdoc=11012908> (19. srpnja 2017.)
- Url. 4. »Od tvornice do muzeja«, Gliptoteka HAZU. Dostupno na: <http://virtualna-izlozba-gliptoteka.mdc.hr/main> (21. srpnja 2017.)
- Url. 5. »TDR gradi, a ne zatvara tvornice«, Adris. Dostupno na: <http://www.adris.hr/odnosi-s-javnoscuvijesti/tdr-gradi-a-ne-zatvara-tvornice/> (24. srpnja 2017.)
- Url. 6. Granda, Stane, »Arko, Vladimir (1888—1945)«, *Slovenska biografija*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Dostupno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi131033/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (10. listopada 2017.)
- Url. 7. »Our history«, L' air Liquide. Dostupno na: <https://www.airliquide.com/group/our-history> (17. listopada 2017.)
- Url. 8. Manfredo Gallo, »Carl Mez — einst eine Firma von Weltruf«, *Badische Zeitung*. Dostupno na: <http://www.badische-zeitung.de/freiburg/carl-mez-einst-eine-firma-von-weltruf--73745429.html> (25. rujna 2017.)
- Url. 9. »Izvješće o obavljenoj pretvorbi i privatizaciji Almeria, Zagreb«, Republika Hrvatska, Državni ured za reviziju. Dostupno na: <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/024-almeria-zagreb-i-zagreb.pdf> (26. rujna 2017.)

Popis tablica, grafova i slika

- Tablica 1. Stanovništvo, prihod i postotak nepismenosti
- Tablica 2. Novoosnovana industrijska poduzeća u 1938. i prvoj polovici 1939. u Jugoslaviji
- Tablica 3. Stanovništvo Zagreba 1910.—1931.
- Tablica 4. Struktura stanovništva prema zanimanju (aktivno i uzdržavano stanovništvo) 1910. i 1931.
- Tablica 5. Aktivno stanovništvo Zagreba prema zanimanju 1910. i 1931.
- Tablica 6. Odabrani indikatori sastava stanovništva prema spolu i dobi 1931. u kotarima Split, Osijek i Zagreb
- Tablica 7. Odabrani indikatori sastava stanovništva prema spolu i dobi 1931. u gradovima Osijeku i Zagrebu
- Tablica 8. Pismeno i nepismeno stanovništvo kotareva Split, Osijek i Zagreb prema popisu stanovništva iz 1931.
- Tablica 9. Struktura (%) nepismenih prema dobi i spolu u odnosu prema ukupnom muškom i ženskom stanovništvu u gradovima Osijeku i Zagrebu prema popisu iz 1931.
- Tablica 10. Ukupno stanovništvo prema zanimanju u kotarima Split, Osijek i Zagreb 1931.
- Tablica 11. Struktura (%) ukupnog stanovništva prema aktivnosti po glavnim zanimanjima u kotarima Split, Osijek i Zagreb 1931.
- Tablica 12. Struktura (%) ukupnog stanovništva prema aktivnosti po glavnim zanimanjima u gradovima Osijek i Zagreb 1931.
- Tablica 13. Popis poduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 14. Porijeklo vlasništva u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji
- Tablica 15. Podjela poduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije prema veličini uložene kapitala
- Tablica 16. Raspodjela poduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika
- Tablica 17. Prosječan broj zaposlenih u Prvoj hrvatskoj tvornici ulja d.d. 1935.—1939.
- Tablica 18. Pregled proizvodnje Prve hrvatske tvornice ulja d.d. 1935.—1939.
- Tablica 19. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, prije Vladimir Arko 1935.—1939.
- Tablica 20. Pregled proizvodnje Vladimir Arko, industrijsko poduzeće na dionice, prije Vladimir Arko 1935.—1939.
- Tablica 21. Prosječan broj zaposlenih u Hinka Francka sinovi d.d. 1935.—1939.
- Tablica 22. Popis poduzeća drvne industrije čija su sjedišta uprava, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 23. Porijeklo vlasništva poduzeća u drvnoj industriji Zagreba 1935.—1939.
- Tablica 24. Prosječan broj zaposlenih radnika i osoblja u Filipa Deutscha sinovi 1935.—1939.
- Tablica 25. Proizvodnja u Filipa Deutscha sinovi, parna pilana u Turopolju 1935.—1939.
- Tablica 26. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u Stolarskoj i kolarskoj industriji d.d. 1935.—1939.

- Tablica 27. Pregled vrijednosti godišnje proizvodnje Stolarske i kolarske industrije d.d. 1935.—1939. izražene u dinarima
- Tablica 28. Prosječan broj zaposlenih u pilani i tvornici furnira u Slavonskom Brodu
- Tablica 29. Godišnja proizvodnja »Slaveks«, d.d., pilana i tvornica furnira u Slavonskom Brodu 1935.—1939.
- Tablica 30. Popis poduzeća papirne i grafičke industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 31. Indeks porasta vrijednosti proizvodnje papirne i grafičke industrije
- Tablica 32. Prosječan broj zaposlenih u »Lipa Millu« od 1935. do 1939.
- Tablica 33. Pregled godišnje proizvodnje i njezine vrijednosti u »Lipa Millu« od 1935. do 1939.
- Tablica 34. Prosječan broj zaposlenih radnika i osoblja u grafičko-nakladnom zavodu »Union« 1935.—1939.
- Tablica 35. Pregled godišnjih vrijednosti (u din) proizvodnje u grafičko-nakladnom zavodu »Union« 1935.—1939.
- Tablica 36. Poduzeća zemljane industrije (industrije građevinskog materijala) u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 37. Popis poduzeća industrije prerade željeza i metala na području grada Zagreba 1935.—1939.
- Tablica 38. Podjela poduzeća industrije prerade željeza i metala prema veličini uloženog kapitala
- Tablica 39. Raspodjela poduzeća industrije prerade željeza i metala prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika
- Tablica 40. Prosječan broj zaposlenih u Prvoj jugoslavenskoj ljevaoni željeza i metala 1935.—1939.
- Tablica 41. Pregled i vrijednosti godišnje proizvodnje Prve jugoslavenske ljevaone željeza i metala 1935.—1939.
- Tablica 42. Prosječan broj zaposlenika u tvornici turpija i alata, A. Faber i sin 1935.—1939.
- Tablica 43. Pregled godišnje proizvodnje i vrijednosti proizvodnje Tvornice turpija i alata, A. Faber i sin 1935.—1939.
- Tablica 44. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija 1935.—1939.
- Tablica 45. Popis poduzeća kemijske industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 46. Porijeklo vlasništva u kemijskoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 47. Podjela poduzeća kemijske industrije prema veličini uloženog kapitala
- Tablica 48. Raspodjela poduzeća kemijske industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika
- Tablica 49. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću »Kaštel« 1935.—1939.
- Tablica 50. Prosječan broj zaposlenih u Kemijskim tvornicama B. Moster 1935.—1939.
- Tablica 51. Pregled godišnje vrijednosti (u din) proizvodnje tvrtke Kemijske tvornice Bernard Moster 1935.—1939. u din
- Tablica 52. Prosječan broj zaposlenih u Sodoadu 1935.—1939.
- Tablica 53. Pregled godišnje proizvodnje u Sodoadu 1935.—1939.

Popis tablica, grafova i slika

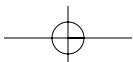
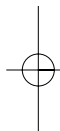
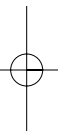
- Tablica 54. Popis poduzeća tekstilne industrije čija su sjedišta uprave, odnosno proizvodni pogoni bili u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 55. Porijeklo vlasništva u tekstilnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 56. Podjela poduzeća tekstilne industrije prema veličini uloženog kapitala
- Tablica 57. Raspodjela poduzeća tekstilne industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika
- Tablica 58. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u poduzeću »Mez« 1935.—1939.
- Tablica 59. Prosječan broj zaposlenika u poduzeću »Pamuk« k.d. 1935.—1939.
- Tablica 60. Prosječan broj zaposlenih u Zagrebačkoj tekstilnoj industriji, Schwartz i Meisel 1935.—1939.
- Tablica 61. Proizvodnja u Zagrebačkoj tekstilnoj industriji, Schwartz i Meisel 1935.—1939.
- Tablica 62. Popis poduzeća industrije kože koja su imala sjedište i/ili proizvodni pogon u Zagrebu od 1935. do 1939.
- Tablica 63. Raspodjela poduzeća kožne industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika
- Tablica 64. Prosječan broj zaposlenih u Tvornici koža, Alkalay i Meyer 1935.—1939.
- Tablica 65. Proizvodnja u Tvornici Alkalay i Meyer 1935.—1939.
- Tablica 66. Prosječan broj zaposlenih u »Coriumu« 1935.—1939.
- Tablica 67. Pregled godišnje proizvodnje i vrijednost proizvodnje u »Coriumu« 1935.—1939.
- Tablica 68. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću »Sljeme« 1935.—1939.
- Tablica 69. Vrijednost (u din) proizvodnje u poduzeću »Sljeme« 1935.—1939.
- Tablica 70. Poduzeća elektrotehničke industrije u Zagrebu od 1935. do 1939.
- Tablica 71. Porijeklo vlasništva u elektrotehničkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 72. Podjela poduzeća elektrotehničke industrije prema veličini uloženog kapitala
- Tablica 73. Raspodjela poduzeća elektrotehničke industrije prema prosječnom broju zaposlenih radnika i namještenika
- Tablica 74. Prosječan broj zaposlenih u »DIS«-u 1935.—1939.
- Tablica 75. Proizvodnja u »DIS«-u 1935.—1939.
- Tablica 76. Prosječan broj zaposlenih u poduzeću Ivan Paspas i sinovi 1935.—1939.
- Tablica 77. Proizvodnja u poduzeću Ivan Paspas i sinovi 1935.—1939.
- Tablica 78. Prosječan broj zaposlenih u Društvu za elektrotehniku i fabriku kabela d.d. 1935.—1939.
- Tablica 79. Proizvodnja u Društvu za elektrotehniku i fabriku kabela d.d. 1935.—1939.
- Tablica 80. Priraštaj industrijskih poduzeća u Zagrebu
- Tablica 81. Raspodjela ukupno uloženog kapitala industrije Zagreba
- Tablica 82. Vrijednost industrijske proizvodnje u Zagrebu 1935.—1939.
- Tablica 83. Usporedba osnovnih i povremenih podataka industrijskih poduzeća
- Tablica 84. Usporedba industrijskih poduzeća u Zagrebu po granama
- Graf 1. Oblici poduzetništva u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 2. Prosječan broj radnika i namještenika u prehrambenoj i poljoprivrednoj industriji 1935.—1939.

- Graf 3. Udio vrijednosti izvoza u cjelokupnoj vrijednosti godišnje proizvodnje prehrambene i poljoprivredne industrije
- Graf 4. Oblici poduzetništva u drvnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 5. Prosječan broj radnika i namještenika drvne industrije u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 6. Vrijednost proizvodnje drvne industrije u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 7. Odnos proizvodnje i izvoza drvne industrije u Zagrebu
- Graf 8. Odnos vrijednosti proizvodnje i izvoza u Filipa Deutscha sinovi
- Graf 9. Oblici poduzetništva u papirnoj i grafičkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 10. Distribucija ukupno uloženog kapitala papirne i grafičke industrije u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 11. Prosječan broj zaposlenih radnika i namještenika u papirnoj i grafičkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 12. Vrijednosti godišnje proizvodnje papirne i grafičke industrije u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 13. Oblici poduzetništva u zemljanoj industriji (industriji građevinskog materijala) u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 14. Oblici poduzetništva industrije prerade željeza i metala u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 15. Kretanje prosječnog broja zaposlenih radnika i osoblja u industriji prerade željeza i metala u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 16. Vrijednost (u din) godišnje proizvodnje industrije prerade željeza i metala u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 17. Oblici poduzetništva u kemijskoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 18. Ukupan broj zaposlenih u kemijskoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 19. Odnos vrijednosti izvoza i proizvodnje kemijske industrije u Zagrebu
- Graf 20. Distribucija zaposlenih u poduzeću »Kaštel« 1935.—1939.
- Graf 21. Oblici poduzetništva tekstilne industrije u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 22. Prosječan broj zaposlenih u tekstilnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 23. Vrijednosti godišnje proizvodnje u tekstilnoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 24. Vrijednost proizvodnje u tvrtki »Mez« 1935.—1939.
- Graf 25. Vrijednosti proizvodnje u poduzeću »Pamuk« k.d. 1935.—1939.
- Graf 26. Oblici poduzetništva u industriji kože u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 27. Porijeklo vlasništva i oblici poduzeća industrije kože u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 28. Kretanje prosječnog broja zaposlenih radnika i osoblja industrije kože u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 29. Vrijednost godišnje proizvodnje industrije kože u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 30. Oblici poduzetništva elektrotehničke industrije u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 31. Prosječan broj zaposlenih u elektrotehničkoj industriji u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 32. Vrijednosti proizvodnje elektrotehničke industrije u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 33. Dinamika prirasta novih industrijskih poduzeća u Zagrebu
- Graf 34. Pravno-organizacijski oblici industrijskog poduzetništva u Zagrebu 1935.—1939.
- Graf 35. Raspodjela ukupno uloženog kapitala industrije Zagreba
- Graf 36. Udio izvoza u cjelokupnoj proizvodnji
- Graf 37. Broj zaposlenih radnika i osoblja u industriji Zagreba 1935.—1939.

Popis tablica, grafova i slika

- Slika 1. Tvornica žeste i pjenice, prije Makso Mayer d.d. u Savskom Marofu 1929. godine
- Slika 2. Reklama za Kathreiner Kneipovu sladnu kavu
- Slika 3. »Union«, tvornica kandita i čokolade
- Slika 4. Reklama poduzeća Filipa Deutscha sinovi
- Slika 5. Prilog o Našičkoj tvornici tanina i paropila d.d.
- Slika 6. Pilana poduzeća »Drach« d.d. u Capragu
- Slika 7. Reklama »Koresa« d.d. tvornice kemički prepariranih papira i papirne robe
- Slika 8. Reklama »Lipa Milla« tvornice kuverata i konfekcija papira d.d.
- Slika 9. Reklama »Zagorke« d.d.
- Slika 10. Reklama poduzeća Vjenceslav Pech, Prva Jugoslavenska kemička tvornica crnila i drugih kemičkih proizvoda
- Slika 11. Reklama za Menoktan tablete tvornice »Kaštel«
- Slika 12. Reklama Hrvatske industrije katrana d.d.
- Slika 13. Reklama Kemike d.d.
- Slika 14. Reklama »Sljeme«, prve jugoslavenske tvornice kovčega i kožnate robe
- Slika 15. Reklama Tvornice koža, Alkalay i Meyer
- Slika 16. Reklama poduzeća Ivan Paspal i sinovi
- Slika 17. Reklama za automatske sisaljke Jugoslavenskog Siemens d.d.
- Slika 18. Reklama poduzeća »Kontakt«, Hugo Graber

Sažetak

Knjiga predstavlja prikaz razvoja Zagreba kao industrijskog središta u međuratnom razdoblju. Na temelju relevantne domaće i strane literature, tiskanih izvora, arhivske građe i periodičkih publikacija promišlja se industrijska povijest grada koja je nezaobilazan dio njegove ekonomske povijesti. Polazeći od gospodarskih procesa u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi između dva svjetska rata (1918.—1941.) i gospodarskoga stanja u Jugoslaviji, analizira se razvoj industrije na mikrorazini na temelju poslovanja poduzeća iz različitih industrijskih grana koja su imala proizvodne pogone, tvornice ili samo sjedišta u Zagrebu u razdoblju od 1935. do 1939. godine. Premda relativno kratko, tematizirano razdoblje omeđeno je tzv. velikim događajima — završetkom velike ekonomske krize s jedne strane te početkom Drugog svjetskog rata s druge. U literaturi se navodi da je to razdoblje ekonomskog rasta koje se podudaralo s vladom Milana Stojadinovića i njegovom novom ekonomskom politikom. Uz prikaz razvoja industrijske djelatnosti, nastoji se istražiti je li, u kojoj mjeri i na koji način proklamirana nova ekonomska politika utjecala na razvoj i strukturu industrijske djelatnosti u Zagrebu. Predmet analize su i oblici koncentracija poduzeća poput kartela i koncerna. Iako je težište na razvoju industrije, prikazuju se i odnosi unutar različitih strukovnih udruženja industrijalaca.

Središnji dio monografije je pregled industrijskih grana i pripadajućih industrijskih poduzeća prisutnih u Zagrebu od 1935. do 1939. (prehrambena i poljoprivredna industrija, papirna i grafička industrija, zemljana industrija (industrija građevinskoga materijala), industrija prerade željeza i metala, kemijska industrija, tekstilna industrija, industrija kože, elektrotehnička industrija) uz popis i primjere poduzeća analiziranih na temelju statističkih podataka (podaci o uloženom kapitalu, pogonskoj snazi, prosječnom broju zaposlenih, vrijednosti godišnje proizvodnje te vrijednosti izvoza, kao i podaci o godini osnutka, organizacijskom obliku i podrijetlu vlasništva), čime se dobiva zaokružena slika industrijskoga razvoja Zagreba u drugoj polovici 1930-ih godina. Za izradu tog dijela korišteni su statistički podaci o industriji koji su prikupljeni u razdoblju od 1934. do 1939. temeljem Zakona o zemaljskoj odbrani iz 1931. Podatke je prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane od 1934. do 1938., kada je taj posao preuzela statistička služba Ministarstva trgovine i industrije. Kao jedinica analize promatra se industrijsko poduzeće, a ne tvornica odnosno proizvodni pogon. Na taj način

moguće je pratiti promjene nastale u integraciji poduzeća i/ili promjene u njihovim nazivima. Jednako tako, moguće je pratiti promjene u investicijama, kao i sve druge promjene nastale tijekom poslovanja.

Summary

This book provides a review of the development of Zagreb as an industrial center during the period between the two world wars, 1918—1941, based on relevant domestic and foreign literature, printed sources, archive materials and periodicals, in which the industrial history of the city is presented as an essential aspect of its economic history. Starting from the economic processes in Central and Southeastern Europe during this period and the economic situation in the former Yugoslavia, the development of industry is analyzed at the micro-level, based on the operations of enterprises from various branches of industry with production facilities, factories or headquarters in Zagreb from 1935 to 1939. This relatively brief period of economic growth began with the end of the Great Depression and concluded with the outbreak of the Second World War, coinciding with the mandate of the government of Prime Minister Milan Stojadinović and his new economic policy. Whether, to what extent and how the new economic policy affected the development and structure of industrial activity in Zagreb are investigated, as well as the forms of the concentration of enterprises, such as cartels and concerns. Although the focus is on the development of industry, relations within the various professional associations of industrialists are also presented.

The central section provides an overview of the branches of industry and the corresponding industrial enterprises in Zagreb from 1935 to 1939 (the food and agricultural industries, paper and graphic industries, building materials industry, steel processing and metal industries, chemical industry, textile industry, leather industry and electrical engineering industry), with a list and examples of the enterprises analyzed on the basis of statistical data (invested capital, power consumption, average number of employees, annual output and export values, as well as the year of establishment, organizational form and origin of ownership), thereby resulting in a comprehensive picture of the industrial development of Zagreb during the second half of the 1930s. The statistical data used in this section on industry were compiled, pursuant to the National Defense Act of 1931, by the National Defense Inspectorate from 1934 to 1938, and by the statistical service of the Ministry of Trade and Industry in 1939. The unit of analysis was an industrial enterprise, rather than a factory or production plant, which made it possible to follow the changes that ensued due to the integration and/or

renaming of enterprises, as well as changes in investments and all other changes that occurred during operations.

Kazalo

- A. Resman k.d., tvornica esencija, etera, eteričnih ulja i cvjetnih ulja — 88, 93, 95.
- A. Šutej, parna pilana, građevinska, daščarska i drvarska trgovina — 115, 118, 277.
- Adamić, Andrija Ljudevit — 134.
- administrativno osoblje — 94, 100, 105, 111, 123, 127, 129, 142, 144, 160, 163, 166, 182, 183, 185, 187, 201, 204, 206, 216, 218, 220, 232, 235, 238.
vidjeti i radnici
- AGB tkanine jugoslavensko d.d. — 191, 195, 197.
- Agrarni blok — 46, 47.
- Alexander, Božidar — 100.
- Alexander, Branko — 100, 277.
- Alexander, Dragutin — 100.
- Alexander, Ivo — 100.
- Alexander, Samuel David — 100, 278.
- Alkalay, David — 215.
- Almeria — 221, 222.
vidjeti i Tvornica koža, Alkalay i Meyer
- Antun Belajec tkačka radnja — 191, 195, 197.
- Aranicki, Ognjeslav — 223.
- Arko, Vladimir — 14, 102-104, 267, 278-280.
- Artur Kraus, industrijska proizvodnja svilene i pamučne robe — 191, 195, 197.
- «Astra», d.d. industrija kemijskih proizvoda — 169, 173, 175.
- Attias, Izidor — 217, 218.
- Attias, Rafael — 217.
- Austrija — 25, 26, 28-30, 33, 39, 40, 57, 58, 100, 102, 103, 108, 111, 124, 132, 141, 164, 181, 190, 198, 272, 276.
- Austro-Ugarska — 13, 25, 27, 37, 40, 56, 57, 69, 77, 87, 132, 135, 233, 265, 283.
- autarkija — 28, 52.
- «Autotehna», mehaničko-tehnička radiona, prije trgovina strojevima, njihovim dijelovima i tehničkim potrepštinama — 153-155, 157.
- Axelrad, Mavro — 269, 277.
- Balkanska antanta — 41.
- Banovina Hrvatska — 51, 84, 207, 281.
- Barbot, Vjekoslav — 69.
- Bat'a — 208-210, 271.
- Bauer, Marko — 129.
- Benko Grado, Artur — 136, 137, 157, 270.
- Beočinska fabrika cementa d.d. — 147, 262.

- Beograd — 21, 40, 47-51, 58, 85, 99, 102, 107, 139, 140, 169, 186, 200, 207, 208, 219, 220, 223, 225, 236, 237, 257, 258, 260, 261, 269-271, 276.
vidjeti i Uprava grada Beograda
- Bićanić, Rudolf — 17, 20, 47, 76.
- Borovečki, Aurel — 179, 180.
- Bothe i Ehrmann dioničko društvo — 76, 78, 115, 116, 265.
- Brača Ševčik, strojarska radionica i ljevaonica željeza i metala — 153, 155-157, 230.
- Brajković, Vladimir — 179, 180.
- Bugarska — 21, 25-27, 29, 31, 36, 46, 135, 233, 272.
- carinska tarifa — 26, 28, 31, 38, 44, 45, 78, 132, 164, 172, 189.
vidjeti i carinska zaštita
- carinska zaštita — 18, 28, 45, 46, 78, 164, 168, 170, 192, 210.
vidjeti i carinska tarifa
- Centrala industrijskih korporacija — 87, 102, 272, 278.
- Chinoïn d.d. — 179.
- ciglana — 146, 149, 151.
vidjeti i zemljana industrija (industrija građevinskog materijala)
- Ciglana »Turčin« — 148, 150, 151, 263.
- Ciglana Maisatz, Štefanovec — 148, 150, 151.
- Ciglane A. Müller, od 1938. Ciglane »Zagreb« vl. Leo A. Müller — 149-151, 262, 269.
- »Corium«, tvornica finih koža, braća Attias — 209, 212, 214, 217, 218, 317.
- »Croatia«, dioničko društvo za industriju drva — 115, 118.
- »Croatia«, tvornica portland cementa d.d. — 146, 147, 150, 262, 266.
- Csernitski, Ferdinand — 52.
- Čehoslovačka — 21, 25-30, 33, 39, 40, 42, 46, 58, 108, 110, 111, 114, 132, 156, 181, 205, 206, 226, 272.
- »Danica«, d.d. za kemičke proizvode — 169, 173, 175, 260.
- Deutsch Maceljski, Albert — 122, 280.
- Dimitrije Puđa, proizvodnja kovčega, torbica i ostale kožne robe, od 1938. Dimitrije Puđa industrija kovčega i kožne robe — 209, 212.
- dioničko društvo — 50, 79, 87, 90-92, 116, 117, 135, 136, 151, 154, 155, 171, 192, 193, 210, 211, 223, 226, 227, 243, 244, 245, 251, 284.
vidjeti i kapital
- Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka — 191, 192, 194-197, 199, 265, 266, 277.
- Dioničko društvo prve hrvatske kavanarske, gostioničarske i krčmarske tvornice soda vode — 88, 93, 95.
- Dioničko društvo za preradu i promet poljoprivrednih produkata — 88, 93, 95, 105.
- Dioničko društvo za proizvodanje hrastovog ekstrakta — 169, 173, 175, 258, 269.
- »DIS«, domaća industrija sijalica, ing. Slavko Schmidek — 224, 225, 227-229, 231-233, 317.
- Domaća tvornica rublja d.d. — 191, 192, 194.
- Dr. A. Wander dioničko društvo tvornica farmaceutskih i dietetičkih preparata — 169, 173, 175, 277.

Kazalo

- Dr. M. G. Rašica, tvornica uskotračnog željezničkog materijala — 153, 155, 157.
- »Drach« industrija drva d.d. — 115, nepaginirano slika 6.
- Društvo naroda — 28, 46, 48, 114, 120, 271.
- Društvo za elektrotehniku i fabrika kabela d.d. — 225, 228, 229, 236-240, 263.
- drvena industrija — 15, 28, 79, 80, 83, 84, 113, 114, 120, 158, 170, 190, 265, 271, 274, 277.
u Zagrebu — 79, 115, 116, 117, 118, 119, 120-122, 126, 128, 131, 174, 241, 242,
246, 248-252, 284, 285, 315, 318.
vidjeti i izvoz
vidjeti i pilane
- Drvorezbarska tvornica Vrbovsko d.d. — 169, 173-175.
- Državna hipotekarna banka — 39, 47, 278.
- državna nabava — 107, 161, 164, 186, 189, 225, 232, 233, 239, 240.
licitacija za — 226.
- Dujmović, Marijan — 143.
- Đuro Čizmek — 153, 155, 157.
- ekonomski nacionalizam — 11, 26, 28, 52, 190, 283.
- Elek, Viktor — 237.
- elektrifikacija — 223, 236.
Savske banovine — 223.
- Elektrobaterija Stiasni, Stanko Stiasni — 225, 227, 228.
- Elektroproizvod, ing. Fuchs Nikola k.d. — 225, 226, 228, 229.
- elektrotehnička industrija — 83, 223, 224, 226, 230, 263, 277.
u Zagrebu — 79, 80, 84, 223-231, 249, 251, 253, 285, 317, 318, 321.
- »Elin«, jugoslavensko društvo za električnu industriju — 225, 227, 228.
- Eržišnik, Hinko — 269.
- Faber, Antun — 162.
- Faber, Franjo ml. — 163.
- Faber, Ivan — 163.
- Fanika Schlei, Zagrebačka industrija čarapa »Golub« k.d. — 191, 195, 197.
- Feller, Vlado — 125.
- Ferdo Lamer, industrija drva d.d. — 115, 116.
- Filipa Deutscha sinovi — 115, 121-125, 269, 315, 318, nepaginirano slika 4.
- Filipović, Josip — 238.
- Filipović, Mirko — 179, 180.
- Franck, Johan Heinrich — 110.
- Franck, Walter — 110.
- Frankl, Ivan — 70.
- Franjo Neumann industrija i trg. drva — 115.
- Freund, Laci — 140, 141.
- Freund, Malvina — 141.
- Freund, Matija — 140, 141.
- Freund, Pavao — 140, 269.

- Fröhlich, Đuro — 125.
Gajeva tiskara — 69.
Gatti, Samuel — 219-221.
Gliptoteka HAZU — 73.
    vidjeti i Tvornice koža Štern
Goldschmied, Vilim — 179.
Gorica d.d., industrija emajliranog, pocinčanog i poliranog posuđa te željeznih bačvi, prije Arko — Email d.d. — 104, 153-155.
Gradska električna centrala — 225, 233-234.
Gramer, Franjo — 110.
Gretić, Božena — 100.
«Grič», tvornica čokolade, bombona, marmelade i jestivih ulja, Ivan Kohek i drug — 88, 93-95.
Grossraumwirtschaft — 32, 47.
Guines Mahon & Co — 110.
H. Jakob, tvornica vunениh tkanina, prije Jakob & Schindel — 191, 195, 197.
Heinrich Franck Sohne G.m.b.H. — 108.
    vidjeti i Hinka Francka sinovi d.d.
Helios, proizvodnja luster a i metalne robe — 153, 155, 157.
Herman Müller, strojna radiona za obradbu drva i trgovina rezane robe — 115.
«Higiea», prva jugoslavenska tvornica čepova d.d. — 115.
Higijenski farmaceutski laboratorij «Paracelsus» ph.mr. M. Šafranek i drug k.d. — 169, 173, 175.
Hinka Francka sinovi d.d. — 88, 92, 93, 95, 108-112, 315, nepaginirano slika 2.
    vidjeti i Heinrich Franck Sohne G.m.b.H.
Hrabovsky, Josip — 110.
Hrvatska eskomptna banka — 39, 71, 74.
Hrvatska industrija katrana d.d. — 69, 173, 175, nepaginirano slika 12.
Hrvatska komercijalna banka — 174.
Hrvatska zemaljska banka — 78.
    vidjeti i Jugoslavenska banka
Hrvatski tiskarski zavod d.d. — 133.
Huth, Gustav — 110.
Ilić, Niko — 179, 180.
industrija cementa — 15, 146, 147, 255, 262.
    vidjeti i zemljana industrija (industrija građevinskog materijala)
industrija kože — 30, 38, 83, 207, 208, 214, 215, 258, 277.
    u Zagrebu — 79, 80, 84, 209-215, 222, 249, 251, 253, 285, 317, 318, 321.
industrija prerade željeza i metala — 83, 152-154, 158, 159, 230, 248, 265.
    u Zagrebu — 84, 153-159, 161, 230, 241, 248, 249, 251, 252, 285, 316, 318, 321.
    vidjeti i uvoz
Industrija ulja d.d. — 98.

Kazalo

- industrijalizacija — 10-12, 16, 17, 19, 26, 27, 29, 32, 35, 38, 41, 45, 47, 49, 65, 69, 71, 74, 77, 89, 256, 263.
- industrijska grana — 13, 15, 49, 73, 75, 77, 79, 83, 86, 89, 96, 113, 114, 119, 137, 154, 156, 170-172, 190, 193, 196, 214, 224, 228, 241, 246, 250, 256, 283, 284, 321.
- Industrijska komora — 14, 103, 267, 268, 274, 278-281.
vidjeti i Komora za trgovinu, obrt i industriju
vidjeti i Trgovinsko-industrijska komora
vidjeti i Trgovačko-obrtnička komora
- Industrijska tkaonica Josip i Jaroslav Bureš — 191, 195, 197.
- inflacija — 27, 28, 37, 44, 77, 210, 230, 241, 283.
- Ing. Alexander Kleinkind izradba željeznih konstrukcija — 153, 155, 157, 165, 167, 316.
- Ing. Viktor Schön i brat, proizvodnja limene robe — 153, 155.
- inokosno poduzeće — 90, 116, 136, 151, 154, 162, 165, 171, 193, 210, 211, 226, 227, 231, 243.
- investicije — 13, 28, 42, 44, 46, 78, 86, 91, 92, 114, 122, 126, 136, 137, 139, 149, 152, 155, 165, 170-174, 184, 192-194, 196, 200, 211, 227, 228, 241-243, 245, 256, 265, 276, 322.
- »Isis« d.d. za industriju i promet droga — 169, 172, 179, 180.
- Istočno društvo za proizvodnju kisika i rastvorenog acetilena d.d. Paris, filijala za Jugoslaviju *vidjeti* Sodoad
vidjeti i L'air Liquide
- »Istok« d.d. rafinerija i kemijska tvornica — 169, 172.
- »Ivančica« tekstilna industrija d.d. — 191, 195, 197.
- Italija — 39-42, 48, 51, 58, 102, 103, 107, 108, 111, 114, 120, 122, 124, 132, 205, 206, 274.
 sankcije — 48, 114, 120, 203, 205, 213, 271.
- Ivan Paspas i sinovi, prva hrvatska tvornica za elektro-industriju, od 1939. Croatia, tvornica baterija i galvanskih elemenata Josip Paspas — 224, 225, 228, 229, 233-236, 269, 277, 317, nepaginirano slika 16.
- izvoz — 13, 17, 25, 29-33, 36, 38-41, 47-49, 77, 84, 89, 96-98, 102, 108, 113, 114, 120, 121, 124, 128, 131, 142, 146, 147, 159, 168, 170, 176, 177, 181, 198, 208, 209, 224, 226, 233, 240, 246, 247, 251, 252, 271, 274, 281, 284, 318, 321.
vidjeti i drvna industrija
vidjeti i kemijska industrija
- J. B. Ulrich dioničarsko društvo — 153-155.
- »Jablan«, tvornica sapuna i ostalih sredstava za čišćenje vl. Franjo Weiss — 169, 173, 175.
- Jakil, Julije — 280.
- javno trgovačko društvo — 90, 108, 116, 122, 136, 151, 154, 210, 211, 215, 217, 226, 227, 234, 243.
- »Javor« d.d., prije Prva hrvatska stolarska i tapetarska udruga — 115, 118.
- Jela, industrija papira d.d. — 134, 135.
- Jeržabek, Vladimir — 104.
- »Jugo« tvornica sijalica Huppert i drug, od 1936. Jugosijalica d.s.o.j. Proizvodnja i prodaja sijalica i drugog elektrotehničkog materijala, od 1939. Fabrika električnih sijalica d.d., od kraja 1939. Tvornica električnih žarulja — 225, 227-229.
- »Jugofarmacija« d.d. veledrogerija i tvornica farmaceutskih preparata — 169, 173, 177.

- Jugoistočna Europa — 11, 15, 20, 21, 25-33, 47, 52, 114, 186, 321.
- Jugoslavenska banka — 78, 110, 193, 194.
- Jugoslavenska tekstilna tvornica Braća Holzner d.d. — 191, 195, 197.
- Jugoslavenska udružena banka — 38, 110, 193, 244.
- Jugoslavenske »Rico« tvornice d.d., prije Elema, prva domaća tvornica vate i zavojnog materijala d.d. — 191, 195, 197.
- Jugoslavenski serum zavod d.d. — 169, 173, 175.
- Jugoslavensko »Bates« d.d. — 133, 135.
- Jugoslavensko Aocer dioničarsko društvo za plinsko žareće svjetlo i elektriку — 153, 155.
- Jugoslavensko Knoch d.d. tvornica remenja i kožne obuće — 209, 211-214.
vidjeti i Hrvatska zemaljska banka
- Jugoslavensko Siemens d.d., prije »Elektra« d.d. za elektrotehničku i strojarsku industriju u Zagrebu, zastupnik bečke tvrtke Siemens Schuckert Werke AG — 225, 227-230.
vidjeti i Siemens
- Jugoslavija — 11, 12, 21, 22, 25-29, 31, 33, 35-37, 40, 44-52, 55, 57, 58, 77, 78, 86, 114, 129, 132, 143, 152, 164, 186, 189, 210, 219, 223, 224, 226, 241, 243, 255, 263, 265, 271, 272, 274, 278, 283-285, 321, nepaginirano slika 3.
bankarstvo u — 38, 39, 275, 276.
ekonomska politika — 12, 43-52.
ekonomski razvoj — 20, 35, 49, 168.
industrija u — 17-19, 37, 38, 83, 85-87, 97, 98, 113, 114, 120, 132, 137-139, 152, 159, 168, 170, 178, 192, 199, 208, 214, 223, 230, 244, 248-251, 256.
strani kapital u — 18, 41, 42.
vanjska trgovina — 39-41, 44, 48, 128, 146.
- K. Rabus i sin, prva zagrebačka tvornica salame, kobasica, masti i suhomesnate robe — 88, 89, 93, 95.
- Kajfeš, Antun — 125.
- Kallina, Josip — 69.
- kapacitet proizvodnje — 38, 70, 73, 79, 86, 98, 106, 112, 134, 135, 141, 142, 147, 156, 157, 161, 181, 185, 187, 188, 198, 201, 204, 230, 236, 258, 283.
- kapital — 13, 15-17, 19, 22, 28, 31, 33, 37-39, 41, 46, 47, 74, 77-80, 84, 87, 89-93, 97, 108, 109, 117, 120, 126, 134, 138, 155, 159, 163, 165, 171, 173, 177, 178, 194, 195, 199, 211, 214, 220, 221, 227, 228, 230, 244-246, 250-252, 255, 265, 266, 284, 315-318, 321.
dionički — 41, 79, 99, 109, 117, 126, 129, 139, 143, 146, 179, 236, 244, 251, 252, 256, 262, 284.
domaći — 26, 27, 29, 37, 41, 52, 170, 211.
glavnica — 70, 73, 91, 92, 136, 139, 172, 173, 179, 187, 194, 200, 203, 231, 244-246.
strani — 18, 27, 37, 41, 42, 49, 75, 87, 91, 113, 117, 128, 134, 147, 170, 172, 187, 192-194, 202, 211, 227, 237, 244, 251, 252, 256, 257, 284.
uložen u strojeve — 91, 92, 99, 136, 172, 174, 179, 184, 206, 215, 234, 237, 244-246.
uložen u zemljište i zgrade — 91, 99, 136, 109, 179, 184, 194, 206, 215, 234, 237, 244-246.
vidjeti i dioničko društvo

Kazalo

- Karlovac — 55, 56, 88, 90, 169, 179, 210, 263, 278.
- kartel — 13, 22, 132, 152, 232, 255, 256, 257, 263, 264, 321.
 cementa — 262.
 cigle — 262, 263.
 čokolade i proizvoda od čokolade — 257.
 firmisa — 258, 260.
 kablova — 263.
 kisika — 258, 260.
 kuverti — 260.
 kvasca — 257.
 octene kiseline — 257, 258.
 omotnog papira — 260, 261.
 papirnatih vrećica — 260.
 pisaćeg i štamparskog papira — 260, 261.
 suhe destilacije drva — 258, 259.
 superfosfata — 258.
 tanina — 258-260.
 tutkala — 184, 258, 259.
 Uredba o — 255.
vidjeti i kartelni sporazum/ugovor
- kartelni sporazum/ugovor — 132, 143, 255, 258, 263.
vidjeti i kartel
- Kartonaža Lyon Marberger — 133.
- «Kaštel», tvornica kemijsko-farmaceutskih proizvoda d.d. — 169, 173, 175, 178-184, 316, 318, 319, nepaginirano slika 11.
- Kaufer, Siegfried — 100.
- kemijska industrija — 41, 83, 87, 113, 168, 170, 178, 180, 258, 265, 277.
 u Zagrebu — 78-80, 84, 168, 170-179, 241, 242, 246, 249-251, 253, 255, 284, 285, 316, 318, 321.
vidjeti i izvoz
- Kemijske tvornice Bernard Moster — 169, 171, 173, 175, 184-186, 259, 316.
- Kemika dioničarsko društvo za kemijsku i farmaceutičku industriju — 169, 173, 175.
- Kenig, Đuro — 179.
- Keynes, John Maynard — 28, 46.
- Kleinkind, Alexander — 165, 166.
- kliring — 31, 37, 41, 45, 120.
- Kninska industrija drva d.d. — 115, 116.
- Kolar-Dimitrijević, Mira — 15, 16, 79, 162.
- količina proizvodnje — 37, 84, 102, 103, 106, 107, 125, 130, 134, 135, 146, 176, 188, 207, 221, 232, 233, 259.
- Kolin, Luj — 180.
- komanditno društvo — 72, 90, 136, 171, 193, 203, 204, 226, 227, 243.
- Komora za trgovinu, obrt i industriju — 102, 267, 277.
vidjeti i Industrijska komora

- vidjeti i* Trgovinsko-industrijska komora
vidjeti i Trgovačko-obrtnička komora
- koncern — 13, 78, 89, 113, 147, 174, 182, 255, 264-266, 321.
vidjeti i Prva hrvatska štedionica
- «Kontakt», Hugo Graber, elektrotehnička tvornica, od 1937. «Kontakt», elektrotehnička tvornica — 224, 225, 228, 229, nepaginirano slika 18.
- «Kores» d.d. tvornica kemički prepariranih papira i papirne robe — 133, 135, nepaginirano slika 7.
- Kr. dvorski dobavljači V. Bizjak i drug, tvornica keksa — 88, 92-95.
- Kr. povl. zagrebačka dionička tvornica likera, prije Franjo Pokorny — 88, 93, 95.
- Krajovan, Vojislav — 104.
- Kraljevina Jugoslavija *vidjeti* Jugoslavija
- Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca *vidjeti* Jugoslavija
- Krasnik, Stjepan — 268, 273, 276, 279.
- Krnic, Branko — 110.
- Kromolitografska tvornica Rožankowski i drug d.d. — 133, 135, 136, 265, 277.
- Kugli, Ivo — 140.
- Kugli, Zlatko — 140.
- Kukoleča, Stevan — 19, 256.
- kupovna moć — 37, 38, 46, 86, 89, 96, 97, 107, 152, 168, 189, 263.
- L'air Liquide — 186.
vidjeti i Sodoad
- L. F. Kohn, zagrebačko skladište i tvornica pokućstva — 115, 116, 118.
- L. Grivičić, tvornica tekstilne robe — 191, 195, 197.
- «Lacet», prva domaća tvornica vrpca i čipka — 191, 195, 197.
- Ladany, Eugen — 178-180.
- Laissez-faire — 43, 46, 77.
- Lakatoš, Joso — 18, 128.
- Latković, Franjo — 140.
- Leitner, Antun — 234, 235, 277.
- Lewith, Otto — 203.
- «Lim» d.d., tvornica željeznih bačva i metalnih proizvoda i kisika, paromlin — 88, 93, 95.
- «Lipa Mill» tvornica kuverata i konfekcija papira d.d. — 133, 139-142, 260, 316, nepaginirano slika 8.
- Loschitz, Alexander — 140, 141.
- Lukić, Ernest — 179, 180.
- Ljubljana — 55, 71, 99, 224, 257, 259-262, 272.
- Maceljski, Gustav — 122, 269.
- Mađarska — 21, 25-29, 31, 36, 46, 58, 102, 108, 124, 179, 186, 221, 272.
- Majereš, Aladar — 143.
- Mala antanta — 40, 226.
- Mansch, Artur — 140.

Kozalo

- Marić, Artur — 143.
- Marić, Milan — 143, 277.
- Mažuranić, Želimir — 129.
- Meisel, Gustav — 205, 207.
- Memoar o traženjima industrije — 278.
- Meyer, Georg — 215.
- Meynier, Charles — 134.
- »Mez« jugoslavensko d.d. za proizvodnju konca za šivanje i vezenje, prije »Mezvater« jugoslavensko d.d. za proizvodnju svile za šivanje i vezenje — 191, 195, 197, 200-203, 317, 318.
- Mihić, Gracijan — 70.
- Milan Prpić trgovina i izradba drva — 115, 116, 118.
- Ministarstvo trgovine i industrije — 13, 14, 18, 19, 21, 83, 86, 129, 138, 146, 150, 154, 161, 162, 164, 186, 189, 207, 220, 224, 258, 259, 261, 267, 271, 274-276, 279, 321.
- »Mira«, tvornica čarapa d.d. — 191, 195, 197.
- Mirković, Mijo — 17, 19, 20 43, 45, 78.
- mlinovi — 86.
vidjeti i prehrambena i poljoprivredna industrija
- monopol — 52, 174, 259.
vidjeti i monopolni kapitalizam
- monopolni kapitalizam — 47.
vidjeti i monopol
- »Morvai« tvornica uskotračnog željezničkog materijala — 153, 155, 157.
- Moster, Ervin — 184, 185.
- »Moster«, tvornica laka i boja d.d. — 169, 173, 175, 260, 265.
- »Munja«, tvornica akumulatora d.d. — 16, 225, 227-229, 312, 325.
- Müller, Leo (A.) — 269, 274, 277.
- Müller, Robert — 203, 204.
- nadnice — 28, 43, 51, 79, 103, 108, 112, 130, 149, 162, 190, 198, 207, 233, 236, 270, 272.
vidjeti i Uredba o minimalnim nadnicama
- Narodna banka — 39, 47, 51, 52, 275, 276, 278, 281.
- Narodna šumska industrija d.d. — 115.
- Našička tvornica tanina i paropila d.d, prije Neuschlossova tvornica tanina i pilana d.d. — 113, 115, 116, 258, 259, nepaginirano slika 5.
- »Neptun«, d.d. za kupaoničke i higijenske uređaje — 153-155, 157.
- Neuberger, Pavao — 140, 141.
- Neumann, Koloman — 237, 238.
- Nihag d.d. za industriju i trgovinu drva — 115.
- Njemačka — 11, 31-33, 37-41, 47-49, 51, 97, 102, 108, 114, 124, 132, 152, 159, 176, 180, 181, 185, 200, 206, 217, 272.
- »Novoteks« tekstilna industrija — 191, 195, 197.

- obrt — 20, 58-60, 67, 74, 76, 116, 125, 155, 162, 207, 223, 234.
vidjeti i obrtnička proizvodnja
- obrtička proizvodnja — 163, 218.
vidjeti i obrt
- «Okov», Rudolf Surma, proizvodnja okova za gradnju i pokućstvo — 153, 155, 157.
- Österreichische Credit-Anstalt — 39, 129, 193.
- Osijek — 12, 56, 61, 78, 257, 261, 265.
 stanovništvo 61-67, 315.
- papirna i grafička industrija 84, 138, 144, 248, 249.
 u Zagrebu 75, 79, 80, 84, 85, 133-139, 157, 248-253, 265, 284, 285, 316, 318, 321.
vidjeti i uvoz
- Paromlin — 70.
vidjeti i Zagrebački parni mlin — Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d.
- «Partizansko Sljeme» — 221.
vidjeti i »Sljeme», prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti
- Paskiević, Peroslav — 140, 267.
- Paspa, Ivan — 233, 234.
- Paspa, Josip — 234, 235.
- Paspa, Rudolf — 234, 235, 269.
- «Patria», tvornica konjaka i finih likera — 88, 93, 95.
- Paulus, Vinko — 237.
- Pejanović, Juraj — 129.
- Penkala tvornice d.d. (ranije Edmond Moster i drug d.d.) — 76, 169, 173, 175, 176.
- Penkala tvornice d.d., tvornica baterija — 224, 225, 227-229.
- Peroš, Dragutin — 179, 180.
- Petrinjska parna pilana d.d. — 115, 116.
- Pick, Alfred — 100.
- Pick, Pavel — 203.
- pilane — 113, 114, 116, 118, 121-126, 128-131, 241.
vidjeti i drvna industrija
- «Pilot» d.d. za građevnu industriju — 150.
- plaće — 51, 101, 108, 112, 126, 127, 130, 162, 167, 183, 203, 207, 216, 221, 233, 236, 272.
- pogonska snaga — 13, 15-17, 79, 80, 84, 90, 92, 94, 109, 118, 120, 137, 138, 141, 156, 159, 160, 174, 176-178, 194, 196, 199, 201, 206, 211, 214, 217, 228, 230, 234, 238, 248, 250-252, 256, 284, 321.
- Pokorny, Franjo — 70, 71.
- Poljska — 21, 25, 27, 30, 46, 114, 181, 272.
- Pongratz, Guido — 71.
- porez — 45, 50, 108, 112, 183, 184, 203, 275, 278, 280, 285.
- Posilović, Stjepan — 110.

Kazalo

- postrojenje — 98, 99, 109, 120, 122, 126, 127, 129, 137, 147, 156, 160, 165, 174, 184, 187, 201, 206, 231, 255.
vidjeti i strojevi
- Poštanska štedionica — 39, 47.
- prehrambena i poljoprivredna industrija — 28, 69, 79, 83, 86, 87, 89, 92, 97, 98, 113, 256-258, 265.
 u Zagrebu 70, 79, 80, 84, 88-98, 157, 174, 241, 242, 246, 248-253, 284, 285, 315, 317, 318, 321.
vidjeti i mlinovi
- Prelog, Vladimir — 178, 182.
- prirež — 50, 51, 108, 162, 183, 273, 275.
- Privilegirana agrarna banka — 39, 47, 276.
- proizvodni pogon — 13, 73, 88, 98, 99, 104, 105, 109, 113, 115, 116, 118, 120, 127, 128, 130, 133, 136, 137, 141, 148, 157, 159, 163, 165, 168, 169, 171, 187, 190, 191, 198, 199, 204, 209, 212, 214, 215, 218, 219, 231, 234, 241, 250, 315-317, 321.
- Prpić, Milan — 269, 273, 276, 280.
- Prva hrvatska štedionica — 14, 38, 39, 74, 78, 110, 134, 140, 143, 211, 244, 264-266, 277.
vidjeti i koncern
- Prva hrvatska tvornica metala i kefa d.d. — 153-155.
- Prva hrvatska tvornica papirnatih vrećica — 133, 261.
- Prva hrvatska tvornica ulja d.d. — 88, 92, 93, 94, 95, 97, 98-102, 315.
- Prva jugoslavenska ljevaona željeza i metala, vlasnik Dimitrije Petrov Gajić — 153, 155, 157, 159-162.
- radnici 103, 112, 123, 149, 272.
 kvalificirani — 94, 100, 101, 105, 111, 122, 123, 126, 127, 129, 130, 142, 144, 149, 160, 161, 163, 164, 166, 182, 183, 185, 187, 188, 201, 202, 204-206, 216, 218, 220, 221, 232, 235, 238, 239.
 nekvalificirani — 94, 100, 105, 111, 113, 122, 123, 126, 127, 129, 130, 141, 142, 147, 160, 161, 163, 166, 182, 183, 185, 187, 201, 202, 204, 206, 216, 218, 220, 229, 231 232, 235, 236, 238, 239.
 sezonski — 111, 119, 122, 123, 178, 248.
 strani — 100, 106, 111, 123, 141, 161, 164, 185, 188, 216, 231, 235, 238, 239, 274.
vidjeti i administrativno osoblje
vidjeti i tehničko osoblje
- Purec, Josip — 238.
- »Rave«, kemijsko-farmaceutsko, industrijsko i trgovačko d.d. — 169, 173, 175.
- Riedinger, Ludwig A. — 71.
- Ritter, Nikola pl. — 179, 180.
- Rodanić, Rudolf — 143.
- Roubeix, Giza — 100.
- Roubeix, Maurice A. — 100.
- Rozenberg, Vladimir — 18, 128, 170, 193.
- Rumunjska — 21, 25-29, 31, 33, 40, 41, 46, 114, 185, 186, 272.

- S. Trebitsch i sin k.d. Tvornica svilenih i polusvilenih marama svih vrsta (od 1939. Zagrebačka industrija svile) — 191, 195, 197.
- Sabljić, Eugen — 70.
- Savska banovina — 14, 17, 22, 50, 41, 61, 102, 113, 134, 146, 149, 154, 158, 170, 190, 198, 202, 223, 241, 243, 244, 259, 262, 267, 272, 276-280.
- Schiegg, Ivan — 129.
- Schmidek, Slavko — 231.
- Schmidt, Jovan — 238.
- Schwartz, Oskar — 205, 207.
- Seiga A.G. — 202.
- «Senejo», prodaja i proizvodnja sanitetskog i higijenskog materijala — 191, 194.
- «Setalana», industrija tekstilne robe d.d. — 191, 195, 197.
- Sidol k.d. Industrijska proizvodnja kemičkih preparata Gaber i Vitković — 169, 173, 175.
- Siemens — 223, 224.
vidjeti i Jugoslavensko Siemens d.d., prije «Elektra» d.d. za elektrotehničku i strojarsku industriju u Zagrebu, zastupnik bečke tvrtke Siemens Schuckert Werke AG
- Sigismundo i Valeria Vidoni, tvornica opeka u Sv. Klari — 148-151.
- sirovine — 21, 26, 27, 30-33, 37, 39, 41, 47-49, 72, 74, 75, 78, 79, 83, 86, 87, 89, 91, 97, 102, 103, 109, 111, 113, 114, 118, 122, 127, 128, 132, 135, 137, 146, 147, 152, 159, 163, 165, 167, 168, 170, 177, 183, 184, 185, 189, 190, 194, 196, 203-206, 208, 213, 216, 220, 220, 225, 228, 230, 245, 246, 256, 260, 274.
- Sjedinjene tvornice stakla na dionice — 150, 266.
- «Slaveks», dioničko društvo za šumsku industriju — 114, 115, 128-131, 316.
- «Slavia» d.d. za industriju drva — 115, 116.
- «Slavija», tvornica kemičkih proizvoda d.d. — 169, 172.
- Slavonska ljuštiona riže Aleksandar Jelenic — 88, 93, 95.
- Slavonski Brod — 56, 88, 115, 128-130, 265, 266, 316.
- «Sljeme», prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti — 209, 214, 219-222, 317, nepaginirano slika 14.
vidjeti i «Partizansko Sljeme»
vidjeti i Sljeme Autokoffer
- Sljeme Autokoffer — 222.
vidjeti i «Sljeme», prva jugoslavenska tvornica kovčega i kožnate robe Sečen i Gatti, vlasnik Samuel Gatti
- Smith Crafton, Walter — 134.
- Smith i Meynier, tvornica papira d.d. — 78, 133-135, 137, 140, 262, 265, 266.
- Sodoad — 169, 173, 175, 186-188.
vidjeti i L'air Liquide
- Sovari, Roman — 143.
- Spitz, Alfred — 129.
- Split — 12, 56, 146, 262.
stanovništvo — 61-66, 315.

Kozalo

- »Square« zagrebačka tkaonica svile za kravate Bijelić Kopista i Polak — 191, 195, 197.
 Središnji ured za osiguranje radnika — 101, 190, 198.
 Srednja Europa — 11, 25-27, 29, 30, 32, 33, 47, 52, 114.
 stanovništvo — 12, 16, 17, 35, 37 44, 45, 55, 57, 58, 61, 86, 89, 97, 108, 113, 158, 189,
 198, 279, 283, 315.
     pismenost — 63-65.
     prema zanimanju — 59, 60, 65-67.
     sastav prema spolu i dobi — 60, 62, 63, 65.
 Sterk, st. Rikard — 237.
 Stingl, Dragutin — 110.
 Stjepan Španić, Prva hrvatska tvornica kandita, ranije Lachman i drug — 88, 93, 95.
 Stojadinović, Milan — 11, 12, 20, 48, 49, 51, 103, 152, 243, 276, 284, 321, 323.
     nova ekonomska politika — 11, 12, 20, 48, 49, 51 152, 284, 321.
 Stolarska i kolarska industrija d.d., prije Đuro Fröhlich — 115, 116, 125-128.
 Strojarnica Kraljevskih ugarskih željeznica — 76, 154, 163.
 Strojarsko društvo »Sila«, tehnička poslovnica i strojarska radionica Bučan i Eržišnik —
 153-155, 269.
 strojevi — 36, 72, 75, 78, 91-93, 98-100, 104, 105, 109, 114, 122, 130, 134, 136, 137, 139,
 141, 143, 144, 155, 156, 160, 163, 165, 166, 172, 179, 184, 187, 190, 196, 198, 200, 201,
 204, 206, 209, 212, 215-221, 228, 231, 233, 234, 237, 238, 244-246, 255, 260.
     vidjeti i postrojenje
 »Suzana«, tvornica koža d.d. — 209, 212.
 »Svila« tekstilna industrija Janowski i Perecki k.d. — 191, 195, 197.
 SUZOR *vidjeti* Središnji ured za osiguranje radnika
 Šestosiječanjska diktatura — 45.
 Štern, Žiga — 269, 277.
 štrajk — 130, 149, 158, 161, 229, 272.
 Švicarska — 42, 72, 113, 118, 122, 124, 181, 202, 272.
 tehničko osoblje — 94, 100, 105, 111, 123, 127, 129, 142, 144, 160, 161, 163, 166, 182,
 183, 185, 187, 201, 206, 216, 218, 220, 232, 235, 238.
     vidjeti i radnici
 tekstilna industrija 28, 69, 83, 189, 190, 192, 199, 202, 204, 205, 265, 277.
     u Zagrebu — 9, 15, 38, 78-80, 84, 190-199, 241, 242, 249-251, 253, 256, 284, 285,
     317, 318, 321.
     vidjeti i predionica
     vidjeti i tkaonica
     vidjeti i uvoz
 Tekstilna tvornica »Pamuk« k.d. — 191, 195, 197, 203-205, 317, 318.
 »Termit« tekstilne radionice za mehaničku izradu tkanina — 191, 195, 197.
 »Tipografija«, grafičko nakladni zavod d.d. — 133, 135, 136.
 »Titanit« d.d. za kemijsku industriju — 169, 173, 175, 176.
 Trgovačko obskrbno d.d. i zagrebačka velepekarna — 88, 93, 95.

- Trgovačko-obrtnička komora — 47, 74, 75, 140, 267.
vidjeti i Trgovinsko-industrijska komora
- Trgovinsko-industrijska komora — 14, 22, 102, 136, 157, 180, 201, 211, 237, 267, 268, 270, 271, 272, 275, 276, 279, 280.
 Industrijski odsjek — 14, 22, 267, 26, 269-274, 280.
 Predsjedništvo — 270, 273.
 Vijeće — 270, 273, 274, 280.
 zastupstvo u Beogradu — 27.
vidjeti i Komora za trgovinu, obrt i industriju
vidjeti i Krasnik, Stjepan
vidjeti i Trgovačko-obrtnička komora
- trošarina — 51, 87, 89, 90, 107, 108, 183, 281.
- tržište — 25, 27, 28, 30-33, 36-38, 41, 48, 52, 70, 71, 77, 78, 87, 96, 118, 119, 122, 124, 128, 130-132, 134, 142, 143, 146, 147, 167, 176, 178, 180, 181, 184-186, 188, 189, 192, 196, 198, 208-210, 224, 226, 232, 233, 235, 239, 240, 242, 246, 247, 252, 253, 255-262, 264, 283, 284.
- Tungsram — 223, 232.
- Tvornica duhana — 70, 73.
- Tvornica kamenine — 69.
- Tvornica kartonaže Ivan Hudetz d.d. — 133.
- Tvornica koža, Alkalay i Meyer — 209, 211, 212, 215-217, 222, 317, nepaginirano slika 15.
vidjeti i Almeria
- Tvornica parketa i paropila d.d. — 115, 118.
- Tvornica sapuna i kemičkih proizvoda Hugo Blühweiss k.d. — 169, 173, 175.
- Tvornica tanina Sisak d.d. — 169, 173, 175, 177, 258.
- Tvornica tinte i kemikalija mr. ph. Albrecht i Kovačić d.d. — 169, 172, 173, 175, 176.
- Tvornica trikotaže i pletene robe C. D. Gaon — 191, 195, 197.
- Tvornica turpija i alata, A. Faber i sin — 16, 153, 155, 157, 162-165, 316.
- Tvornica užarske robe, trgovina ribolovnih predmeta Josip Balković — 191, 194.
- Tvornica za pamučnu industriju d.d. (tvornica Hermanna Pollacka sinovi) — 191, 194.
- Tvornica žeste i pjenice, prije Makso Mayer d.d. — 87, 88, 91, 93, 95, 257, nepaginirano slika 1.
- Tvornice koža Štern — 70, 72.
vidjeti i Gliptoteka HAZU
vidjeti i Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela d.d.
- Udruženje industrijalaca Savske banovine — 14, 102, 149, 267, 272, 277-280.
- «Union», grafičko-nakladni zavod — 133, 143-145, 316.
- «Union», tvornica kandita i čokolade, Deutsch i König — 88, 92-97, nepaginirano slika 3.
- Uprava grada Beograda — 50, 85, 98, 120, 159, 178, 214, 215, 243, 248, 250, 280, 284.
vidjeti i Beograd
- Uredba o minimalnim nadnicama — 270-273.
vidjeti i nadnice
- uvoz — 17, 26, 27, 29-33, 36, 39-41, 44, 46, 49, 78, 97, 101, 102, 114, 119, 120, 132, 152, 158, 159, 164, 167, 170, 183, 190, 196, 203, 205, 206, 208, 209, 213, 215, 217, 225, 226,

Kazalo

- 230, 272, 274, 281.
vidjeti i industrija prerade željeza i metala
vidjeti i papirna i grafička industrija
vidjeti i tekstilna industrija
- Velika Britanija — 31, 49, 102, 114.
- velika gospodarska kriza — 30, 60, 114, 134, 283.
- Vital d.d., tvornica hranjivih sredstava — 88, 90.
- »Virbo« d.d. za eksploataciju drva — 115, 116.
- Vjenceslav Pech, Prva Jugoslavenska kemička tvornica crnila i drugih kemičkih proizvoda — 169, 173, 175, nepaginirano slika 10.
- Vladimir Arko, industrijsko pod. n.d., prije Vladimir Arko — 88, 90, 92, 93, 95, 102-108, 257, 315.
- vrijednost proizvodnje — 13, 19, 50, 73, 84, 92, 96-98, 101-103, 111, 112, 119-125, 127, 128, 130, 131, 133, 137-139, 142, 144-146, 158, 159, 161, 162, 164, 166, 167, 176-178, 181, 185, 186, 188, 192, 198, 199, 202, 203, 205, 207, 213-215, 218, 221, 227, 230, 232, 233, 236, 240, 245-248, 250-252, 262, 266, 316-318, 321.
- Vukovar — 208, 209.
- Vuković i drug, pama pilana i trgovina lesom — 115, 269.
- »Vuksan«, tvornica sapuna i kemičkih proizvoda ing. E. Dresner — 169, 173, 175.
- Wieland, Schreiner i drug, tvornica kruha i peciva — 88, 89, 93, 95.
- Zagorska industrija glinenih proizvoda d.d. — 148-150, 262.
- Zagorska tvornica vunjenih tkanina d.d. — 191, 195, 197.
- Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada — 88, 89.
- Zagrebačka dionička pivovara, tvornica leda, Zagreb-Karlovac — 88.
- Zagrebačka dionička tvornica papira — 133, 134, 261.
- Zagrebačka industrija tjestenine i keksa (podružnica Cetine tvornica tjestenine i keksa Franceschi Ganza i drugovi) — 88, 93, 95.
- Zagrebačka ledara d.d. — 88, 93, 95.
- Zagrebačka plinara — 70, 71, 168.
- Zagrebačka tekstilna industrija Schwartz i Meisel — 191, 195, 197, 205-207, 317.
- Zagrebačka tekstilna tvornica Vilim Reiner, vlasnik Mavro Sauerbrunn (od 1939. Zagrebačka tekstilna tvornica d.d.) — 191, 192, 193, 195, 197, 277.
- »Zagorka«, dioničarsko društvo za građevnu industriju — 148, 149, 150, 151.
- Zagrebačka tvornica koža i tvornica cipela d.d. — 73, 75, 76, 209-214, 269, 277.
vidjeti i Tvornice koža Štern
- Zagrebačka tvornica papirne robe, vlasnik Matković i drug k.d. — 133.
- Zagrebački parni mlin — Narodna mlinska i gospodarstvena industrija d.d. — 78, 88, 90, 265.
vidjeti i Paromlin
- Zakon o osiguranju radnika — 101.
- Zakon o radnjama — 83, 94, 225, 226, 241, 274, 277, 279, 321.
- Zanatska banka — 39, 47.
- Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, Ljubljana — 224, 272.

- zemljana industrija (industrija građevinskog materijala) — 83, 146-148, 249, 253, 262.
u Zagrebu — 84, 148-151, 244, 249, 250, 253, 262, 284, 316, 318, 321.
vidjeti i ciglana
vidjeti i industrija cementa
- «Zmaj», industrija željezne robe d.d. u likvidaciji — 153, 155, 157.
- «Zora» mehanička tkaonica i predionica — 191, 194.
- željeznica — 55-57, 69, 76, 118, 122, 158, 164, 165, 186, 239.
- Živnostenska banka — 193, 194.

○ autorici

Ivana Žebec Šilj (1977.) znanstvena je suradnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i urednica časopisa za društvene i humanističke studije *Pilar*. Suurednica je znanstvene monografije na engleskom jeziku *Environmentalism in Central and Southeastern Europe. Historical Perspectives*, te sedam zbornika radova na hrvatskom jeziku. Od 2013. do 2015. kao vanjska suradnica predavala je na Hrvatskim studijima, na diplomskom studiju Povijesti, izborni kolegij Gospodarstvo i stanovništvo Hrvatske u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Područje njezina znanstvenog interesa vezano je za gospodarsku povijest.